DICELLI ASHT LARG

«MUSTAFA BAKIJA» PRISHTINË

DOBRICA QOSIQ

DIELLI ASHT LARG

Dobrica Qosiq leu me 29 Dhetuer 1921 në Velika Drenova afër Tërstenikut. Veprimtarín e vet si shkrimtar Qosiqi e filloi si redaktor i fletores „Mladi borac", si gazetar.

Në vjetin 1946 iu ngjall dëshira me shkrue dishka me vleftë letrare dhe ju përvesh punës me paraqitë në mënyrë kronike dokumentare luftën e Aradhes së Rasinës, që gjatë luftes ai vetë ka qenë komesar i sai. I nxitun prej disa shokëve, në vjetin 1950 ia duel qëllimit në krye, kështu që me 1951 duel në dritë vepra e tij „DIELLI ASHT LARG", të cilën kritika letrare e pranoi unanimisht.

„Dielli âsht larg" âsht pasqyra besnike e luftës partizane në Sërbín e okupueme.

Në të vërtetë, romani „Diella âsht larg" âsht vepra e parë kritike e revolucjonit. Qosiqi i ka dhanë prozës Jugosllave atê dimenzion të së vërtetës që ajo nuk e ka pasë, kështu që ai në veprën e tij ka paraqitë se me shka i âsht dashtë Revolucionit me pague luftën e vet për njerzim.

Me veprën e tii „Dielli âsht larg" Qosiqi ka hy në letërsín jugosllave si nji talent i fuqishëm, i mprehtë dhe i guximshëm në rrugën e vet si shkrimtar, „ka hy jo në derën e mbrapme, i padiktuem dhe me frigë — por trimnisht dhe me vetbesim në derën që hapet vetëm për talentat e vërtetë, për talentat e mëdhej". **(NIN)**

„Mustafa Bakija"
Shtëpia botuese
Prishtinë - fah. 44

M
B

SHKRIMTARËT JUGOSLLAVË

DIELLI
ASHT LARG

1954
„MUSTAFA BAKIJA"
Prishtinë

1

Në muzgun e parë të ditës së fundit të Dhetorit të katërdhetë e dyshit, nji kolonë e shkëputun, e përbâme prej njiqind partizanësh tërhiqesh majës së Gavranit të Jastrebcit, tue luftue me borën e dendun dhe me fërfllazat e stuhís.

Nja pesëdhetë hapa para kolonës shkonte komandanti i arradhës, nji njerí shtatgjatë, shpatullëgjanë, me nji kapotë të vjetër oficeri. Me dorën e djathtë mbante rrypin e automatikut gjerman, kurse të majtën, për shkak të marshimit të vështirë dhe jo të sigurtë, e lëvizte si kací, tue u përpjekë me shtue sa mâ shum largësín ndërmjet vedit dhe kolonës. Fëtyrën e kishte të rreptë dhe të mrrolun. Bora binte mbi vetullat e trasha dhe mbi flokët, që i kishin dalë prej kapës ushtarake të rrasun deri te veshët, kështu që fëtyra e tij, e hijshëme dhe e plakun para kohe për moshën e tij, dukej edhe mâ e moçme: prej lodhjes, muzgut dhe erës, mrrolej dhe vrâhej vazhdimisht dhe të paraqitte njerín, që flet me vetëvehte me dhimbje e mundime.

Tashmâ kishin kalue disa ditë qyshse Gjermanët kishin fillue ofensivën e madhe në Jastrebc. Pjesët e divizionit „alpin" me dy regjimente bullgarësh dhe me njisít lotiqo-nediqiste, mbassi shtinë në dorë të gjitha katundet rreth malit dhe rrugët që të çojnë në të, filluen të shkojnë kryq e tërthuer në drejtime të ndryshëme nëpër Jastrebc. kërkuen arradhën, e sulmuen dhe e ndoqën. Në dy

betejat e para të randa, arradha mbeti gati pa municjon, humbi disa njerëz, pati nja dhetë të plagosun dhe qysh atëherë iku, u mësheh në pyll, vuejti prej unit dhe ngricës. Tue pësue humbje të vogla, të përditshëme, shpirti luftarak i arradhës lëngonte... Sod në mëngjes, herët, n'agim, n'arradhë hasi papritmas nji grup i madh gjermanësh dhe ajo, tash, tue iu shmangë luftimit gjatë ditës, u tërhoq thellë në mal. Gjatë tanë ditës Gjermanët shkuen me kambëngulje nëpër rrêjën e tyne, e gjuejshin kohë mbas kohe me mitraloz mbraparojën dhe heshtëshin tinzisht.

Kjo heshtje dhelpënake e mundonte komandantin. Nat'e ditë, në çdo moment, qetësija zavendësohej me të shtime pushkësh, shndërroheshin qitjet tue bâ përgatitje e tue pritë goditje të ré. Lidhëset e lagëta mbi plagë nuk mbërrijnë me u terë dhe ngrijnë, e gjaku rrjedh përsëri, lag këmishat; kolona ecë gjithënji mâ ngadalë. Gjaku rrjedh qetësisht; pa u ndi, forcat paksohen gjithënji, kurse duhet me ecë shpejt e mâ shpejt. Nuk dihet se ku shkohet. Çdo ah âsht ushtar anmik; çdo rryp mali-pritë; çdo prrue-vorr i madh! Bora ka rá vetëm që të vdekunit të mbulohen mâ shpejt e mâ lehtë. Fërfllaza âsht bâ vorrtar. Për ku? Në qetësi. Dhe qetësi nuk ka. Së shpejti ka me fillue nata. As nata nuk e sjell qetësín. Por asgjâ mâ e tmerrshëme se qetësija. Gjithnji ndëgjohet vetëm ndonji krismë pushke vazhdimisht ndonji krismë!

Ai ngutet para kolonës si me dashtë me i ikë asaj, prej pasigurís, prej qetësís plot fërfllazë, dhe prej ushtimës monotone të palodhshëme t'erës nëpër pyje. Ngajherë i duket se kolona e rraskapitun, e untueme dhe e plagueme, që tërhiqet rrëshanë mbrapa tij nëpër ahishte, do të mbështillet rreth ahave, do të flejë në borë dhe do të lejojë që ta coptojnë ndjekësat e ta mbulojë stuhija e borës.

Tue u zhytë deri në brez në borë, ai i ep vehtes dhe gjëmon si me qenë tue tërhjekë kolonën, shpejton hapat, smadhon largësín.

— Hej, Uço! Pashë zotin mâ ngadalë, i bërtiti dikush prej kolonës, dhe mandej murmuroi dishka n'erë.

Komandanti u ndal, u këthye dhe nxitoi kah kolona.

— Shka âsht, pse po bërtitni? Pse po zhagiti kështu? A mos doni, me ju bajtë unë në shpinë? — bërtiti ai me idhnim dhe shiqoi në rrypin, horizonti i përhimtë i së cilës menxi shifej nëpërmjet të majeve të rralla t'aheve.

— Pse po idhnohesh? A po sheh se të plaguemit janë shkëputë prej kolone! — iu përgjegjë zavendësi i tij, Gvozdeni i shkurtë dhe trashalluk me fëtyrë shpatuke të skuqun dhe me sy të blertë, të cilët i mbylleshin përgjysë prej erës.

Komandanti qiti krahnorin përpara, i lëshoi nji shiqim të mrrolshëm dhe heshtazi u nis kah fundi i kolonës.

Grupi rreth të plaguemve dhe të plaguemit u nisën para se të mbërrijë Uçoja te ata, dhe ai u këthye menjiherë mbrapa, dhe s'pat dëshirë me i pyetë për kurrgjâ.

— Shoku Uço, deri kur do të vazhdojmë kështu? — e pyeti njani prej kolone.

Uçoja u ndal, e kqyri si të donte me mendue për fjalët e tija, u kujtue pak dhe mandej iu përgjegj me idhnim:

— Deri sa të fitojmë, shoku Aco!

— Deri sa të fitojmë...? — e përsëriti mbas tij ky në mënyrë ironike dhe të rraskapitun, dhe Uçoja u nis përpara.

... Të gjithë janë të njajtë. Të gjithë i ka kapllue paniku. Porsa ushtrija t'ia këthej shpinën armikut, — nuk âsht mâ ushtri. E, këta, qe plot nji

javë që ja kanë këthye shpinën anmikut. Janë lodhë aq shum sa nuk kanë mâ fuqí t'ja këthejnë fëtyrën... Uçoja e shtrëngoi rrypin e automatikut sa që i dhimbtën nyjet e gishtave. Kur mbërrini në ballë të kolonës dhe te Gvozdeni, i cili e shiqonte me të randë dhe me vemendje, ai urdhnoi rrebtësisht për nisje dhe u nis kadalë para kolonës, tue mbajtë kundakun e pushkës të këthyem përpjetë

Mbas shpinës së tij, poshtë në përrue, krisshin shurdhshëm mitrolozat. Era i përziente me ushtimën e vet dhe i shpërndante si byk nëpër mal. Ai menjiherë u ndal, u dridh, iu muerën mendët. Po nëqoftëse Gjermanët gjinden sipër shpatit? Kah t'ia mbajmë? Dhe si me e pasë shtve dikush, u nis me të shpejtë përpara. „Po të jenë... — do të përleshemi!"

... Duhet me e zanë pritën mbas aheve dhe me i vû në thumb të pushkës. Tetë plumba — tetë Gjermanë. Njiqind herë tetë dhe regjimenti shkoi në... Atëherë ata kështu nuk do të... Si nuk e kupton Pavli këtê? Thue se i ka mbetë vetëm atij me i ruejtë njerzit. Pavël, arradha nuk ruhet me dofarë manevrash nëpër çerdhet e garnizoneve të grejzave okupatore e çetnike. Ku me shkue prej Jastrebcit? Kudo qoftë, âsht mâ keq se këtu. Borë, kah me ia mbajtë me njerëz zbathun... e as municjon nuk kemi. Do të na asgjâsojë në rrafshinë. Po a kështu ta përfundojmë luftën?... Gjithëshka do t'ishte ndryshe, sikur të më ndëgjonte Pavli. Jo! Unë nuk mund ta pranoj propozimin e tij. Unë e dij mâ mirë se ai, se shka âsht të luftuemit. Njeriu duhet të jetë i marrë ose i dëshpruem që të shkojë në Moravë dhe Kopaonik. Kjo âsht vetëvrasje. Unë përgjegjem për arradhën. Nuk jam as vetëvrasës as avanturist.

— Uço mâ kadalë! Kolona ka mbetë përsëri

mbrapa, — i tha me frigë Gvozdeni i cili ecte mbas tij dhe Uçoja as që e kishte diktue.

Frigshmënija me të cilën ia tërhoqi vemendien Gvozdeni e shqetësoi. Ndoshta ai ka harrue dhe foli me zâ të naltë. I unshëm, i lodhun e i këputun, filloi të flasë në kllapí. Kurrgjâ nuk mund të mendojë mâ me vend. E tmerrshëme! Ndoshta Pavli ka të drejtë? U ul mbi borë dhe fërkonte tamthat me gishtat e mëdhej. Nën gishtat ndiente të rrahunit e pulsit.

— Po kërsasin shtyllat si dyert e palyeme... — tha Gvozdeni mbas nji heshtjeje të gjatë.

Sa mâ shum që errësohej, era egërsohej gjithënii mâ tepër. Sipër tyne fërkoheshin degët e thata t'aheve dhe kërsitshin.

— Kjo i ngjanë asaj sikur, kur i zoti i shtëpís harron me avitë, me mbyllë dyert e era rreh mbi to, tue i përplasë gjithë natën... mendonte Gvozdeni me veti. Ai ndëgjon, nuk mundet me fjetë, por âsht nxé dhe nuk i bâhet me u çue.

Uçoja kujtohet për netët e gjata të dimnit në katund, kur shërbtori në shkollën e tij harronte me mbyllë derëzën e oborrit të shkollës, dhe ajo kërsitte dhe përplasej mbi dyrek gjithë natën. Ai lexonte, pintë duhan, shetitte. Në dhomë ishte nxehtë. Ishte ngishëm, por prapseprap, simbas zakonit porsa fikte cigaren merrte molla nga rafti, zgjidhte mâ të voglën... Para se të flente kqyrte fletoret e fëmijve, i qortonte, i vente notat me laps të kuq, tue mos e lodhë shum trunin, sepse ai e njifte secilin fëmi. Prapseprap kjo ishte njifarë jete, e thjeshtë, monotone dhe e mërzitshëme, por e bukur: ishte ngroftë, dhe nuk ishte i unshëm. Dhe sa mâ tepër që përjetonte në të kaluemen, aio iu dukte vetëm si ndonji jetesë në dhomë të ngroftë; ishte i ngishëm dhe kishte nëpër rafte molla „sherbetke". Njikohësisht edhe vuente prej unit të madh, lodh-

jes gjithënji mâ të madhe e raskapitjes së tepërt.

— ... Ka të vorfën, ka vuejtje, por ti kur këto i zhduk, atëherë nuk do të kishte as të vorfën e as vuejtje. Mâ mirë me to se pa kurrgjâ — vazhdoi Gvozdeni.

— Por, Uço, si ta merr mendja, si të tërhiqemi prej kësaj kurthe? — e pyeti ai, mbas nji koha të shkurtë.

— Si të tërhiqemi?! Të kacafytemi, — iu përgjegj më vrazhtësi Uçoja dhe u çue, sepse n'atê moment mbërrijti deri te ata kreu i kolonës.

— Sod nuk kam bisedue me Pavlin, nuk dij se shka mendon ai... — shtoi Gvozdeni.

Uçoja nuk iu përgjegj për këtê, dhe i idhnuem për të gjitha këto pyetje „shka do të bâjmë" dhe „si do të bâjmë", nxitoi përpara, tue u përpjekë që të marshojë lehtësisht dhe me siguri.

Duel me shpejtësi në fund të pyllit, prej kah shtrihej shpati i çveshun i malit. Atv afër ndodheshin tri kësolla dhenësh, si tri këpurdha. I shtyem nga era, Uçoja mbërrijti me të shpejtë deri te nji nga lisat e trashë plot gjethe afër kësollave, u ul dhe u mbështet mbi nji cung të trashë.

— A do të shkojmë mâtej? — e pyeti Gvozdeni kur mbërrijti me kolonën.

— Nuk do të shkojmë mâtej! përcille, Pavël, përpara!

Kolona partizane e shkapërderdhun, bishti i së cilës nuk shifej prej fërfllaze dhe errësine, rrasej në grumbull, tue bâ zhurmë të lehtë dhe tue i tingllue armët. Çdonjani që mbërrinte ulej menjiherë tue ia këthye shpinën erës, e cila e hudhte borën mbi ta, tue u përpjekë me kryeneçësi që t'i mbulojë, i sjellte retë përmbi ta, dhe udhëtonte vazhdimisht me zâ të shtjerrun n'ahishte.

— Këtê ditë do ta mbajë mend edhe stërnipi i em! — tha togë-komandanti, Nikolla, me zâ si të

dilte nga fuqija, e prej këtij e njoftën lehtë.

— Mos u shqetëso për breznít! — iu përgjegj Gjurgji, shoku i tij mâ i ngushtë n'arradhë.

Uçon e idhnuen këto fjalë, desht me thanë dishka ashpër, por u përmbajt. Pak mâ vonë u afrue Pavli, komisari i arradhës. Ai hecte me hapa të shkurta dhe shpejt tue i thye gjujt dhe tue mbajtë drejt pjesën e sipërme të trupit. Kapën ushtarake të këthyeme në skaje e kishte rrasë deri në veshë. uli kryet dhe mjekrrën e mbështetun mbi gajtanin e gunës së re. I zhdërvjelltë, me trup mesatar, mbahej i sigurtë në vetëvehte dhe i zanun me punë. Tue mos marrë parasysh se kush e rrethonte, endè tue hecë ai bërtiti me nji zâ ushtues:

— Pse po qëndrojmë? Uço të vazhdojmë mâtej.

Nuk do të shkojmë mâtej! Mjafton sod kaqë sa kemi ikë.

— Si?

— Qe, kështu. Do ta kalojmë natën këtu.

— Jo! Pa tjetër na duhet të mbërrijmë deri te kësollat e mshefuna. Atje e kemi edhe lidhjen.

— Atje do të çojmë kuririn, dhe na do të qëndrojmë këtu.

— Luftën s'duhet me e bâ asgjâ. Gjermanët po na ndjekin mbas gjurmëve...

— Le t'na ndjekin! — e ndërpreu Uçoja, u çue dhe thirri togë-komandantat.

Pavli këqyri, i habitun dhe i shqetsuem, u këthye kah partizanët dhe pá se ata po përgjojshin. u dridh nga idhnimi dhe pa nxjerrë fjalë, u drejtue kah kasolla mâ e vogël.

Uçoja urdhnoi togë-komandantat që të dërgojshin kurierat për lidhje, u njoftoi vendet e sigurimit, parullën dhe u nis mbas komisarit.

2

Në kasollë ishte errësinë. Pavli orvatej me ndezë qirin, por era ja fikte. Ai, tue murmurue, ndezi shkrepsën edhe disa herë, por pa sukses. Era me tërbim futej në kësollë, hynte nepër derën e shkapërderdhun që lëkundesh, e rrihte dhe fletën e dritares prej kashte dhe bari të thatë, ushtonte thekshëm dhe përplasej mbi derë. Në kasollë nuk kishte dru. Ata u muerën vesht, pa bëzajt duelën përjashta, mblodhën dru në pyll dhe me njiqind mundime e ndezën zjarmin. Flaka shpërtheu shpejt e ndriçoi kasollën dhe e mbushi me tym.

Pavli hoqi çantën e rrypit të komisarit, opingat dhe u ul që të ngrohet. Po kështu edhe Uçoja me Gvozdenin.

Gjatë tanë kësaj kohe nuk nxuerrën asnji fjalë.

Komisari ishte nji njerí, i cili dëshironte që njerzit t'i përulen. Këtê vetí e mëshihte me mjeshtrí, ose sëpakut dëshironte që ta mëshefi mjeshtërisht. Pozita e komisarit dhe jeta politike e kishin zhvillue veçanisht këtê anë të karakterit të tij. Asht e vërtetë se, dëshira që t'i sundojë njerzit dhe që ata t'i përulen i kishte lindë nga besimi shum i madh në vetëvehte që rrallë herë mund të luhatet. Dishka tue i njoftë njerzit, dhe për mâ tepër tue parandie dhe parapá përbâmjen e natyrës së njeriut, Pavli kishte kuptue dhe kishte marrë vesht shpejt se njerzit nuk dëshirojnë që të përulen. Prandej përpiqej me kambëngulje që ata ta duen dhe ta

çelin zemrën para tij, e atëherë ai do të mundte leht me i çue në vend qëllimet dhe influencën e tij. Qëndrimin e Uços — kështu e quente ai në vetëvehte konfliktin me të para arradhës, — e merrte simbas ambicjes e mburrjes, si komisar. Ai dridhej prej idhnimit, kujtohej për çdo fjaië, e matte peshën e saj, e qortonte vetëvehten që nuk ka thanë kështu ose ashtu, tue pasë gjithmonë parasysh se si kishin me e kuptue partizanët këtë çashtje. Në fillim kishte vendosë me ngulm që me Uçon të bisedojë seriozisht për këtë. Mâ vonë hoqi dorë nga ky qëllim. Uçoja âsht për së tepërmi i ndieshëm dhe kryeneç, do të fyhej, do të largohej nga ai, gjâ që ai nuk guxon me e lejue kurrsesi, sidomos në raste të këtilla. Posë kësaj, Uçoja i âsht njeriu mâ i afërt n'arradhë. Ai âsht shok me të gjithë, por Uçon e ka mik. Prandej Pavli vendosi që të sillet sikur në mes tyne nuk ka ndodhë asgjâ, dhe sikur kinse ai nuk âsht ofendue, prandej filloi të bisedojë për dimnin, arradhën dhe teshat.

Uçoja tue e njoftë mirë komisarin, këtë sjellje të tij e interpretoi si dhelpní që kish për qëllim të nxisi pendimin e autokritikën te ai. Dinakërín e Pavlit ai e konsideronte pjesë përbâse t'inteligjencës dhe të talentit të tij politik, të cilin e çmonte e zakonisht ai nuk ua donte njerëzve nji cilësi të këtillë. Fliste për vetëvehten si për njeriun që u del njerëzve báll për báll e sy më sy. Heshtte mrrolshëm dhe ngrohte kambët e lagta dhe të mërdhime, tue hjekë copat e akullit nga pantollët.

Nuk dij pse tash heshtte edhe Gvozdeni, i cili nga natyra ishte katundar llafazan. Megjithëse komunist i paraluftës, atij si katundar, gjithëherë, shum mâ tepër ia mbushte synin komandanti se sa komisari. Këtë bindje e kishte edhe për arsye sepse Uçoja, në sajë të përvojës së tij jetësore, kishte mâ tepër vullnet dhe durim në bisedimet, të cilat

i interesojshin Gvozdenit, dhe që lidheshin gjithmonë me jetën e katundit. Gvozdeni mâ tepër e çmonte Pavlin se sa e donte. Pavli ishte student por nuk i donte studentat, tue i konsiderue të papërsosun, gjysë-njerëz.

Ndërsa Pavli fliste e bânte pyetje, tue u përpjekë që t'i tërhjekë në bisedim, ata memzi përgjigjeshin e vetëm sa me ia bâ qejfin.

Mâ së mbrami ky bisedim muer fund e filloi heshtja e mërzitshëme për të tre, shum mâ e mërzitshëme se bisedimi ngrih e mos kĕput. Sidomos Pavli e ndiente vedin të shqetësuem. Diqysh duel sikur âsht ai fajtuer, e që përpara tyne me arsyetue dhe me u hy në zemër. Pavli u idhnue në vetëvehte që filloi orvatjen e tij të pasuksesshëme, për pajtim. Nxuerr me nervozitet orën prej xhepi dhe e kĕqyri kah zjarmi. Kurieri Jovan, i cili duhej ta sillte mendimin e Komitetit Qarkuer të Partís për planin e arradhës n'ofensivë, nuk po dukej endè, kaherë ishte dashtë që të mbërrinte. E shka me bâ sikur mos të mbërrijë? Kah me ia mbajtë. Si me e kalue tanë ditën në marshim nëpër mal me të plagosun dhe me njerëz t'unshëm. Po sikur Gjermanët të msyjnë sonte? Mendimi i fundit e mbushi me frigë dhe tërqethje. Në krye i vlojshin gjithfarë mendimesh, të shkĕputuna si me qenë në jermí.

— Njerzit mendojnë se na nuk dijmë se shka duem. Gjithëshka po pëshpëritet nëpër çeta, — tha, dikur, mâ vonë, heshtshëm, Gvozdeni tue i fërkue me shpinë të dorës syt e përlotun nga tymi.

— Po shka kanë me pëshpëritë. E njof unë llogjikën e ushtarit. Në luftë edhe gjellëbâsat mendojnë: me ua pasë lakmi gjeneralave, ata nuk lajnë kazana — e ndërpreu Uçoja.

Pavli me nji pjesë të ndërdijes përfshiu fjalín

e Gvozdenit dhe mendonte për të. Po, kështu del sikur shtabi nuk din shka don. Kurse Uçoja, si me iu përgjegjë mendimit të tij dhe murmuroi:

— Ushtarit nuk duhet me i dhanë kohë me mendue për punët e shtabit, duhet me i gjetë punë vazhdimisht... Nga papunësija e kap ndryshku si plugun në shi.

Mâ vonë u hap dera dhe roja suell dy katundarë të rij, të mbuluem me borë.

Ata ishin informatorë, përshëndetën pak si të hutuem dhe u ulën brîj votrës. Të frigsuem nga terori i çetnikëve, ata mateshin para shtabit se cili sish do të tregonte raste mâ të tmershëme masakrash. Ndër tjera, thanë se dikush u kish tregue se si mullijt në Moravë, çdo mëngjes i largojnë nga jazi kufomat e burrave dhe të grave të therruna e i lëshojnë teposhtë rrymës së lumit.

Pavli nuk u besonte shum këtyne katundarëve, por nga tregimet e tyne iu tërqeth shtati. Përtej Moravës, n'anën e djathtë të bregut, gjindet katundi i tij. Atje sundojnë çetnikët, i therrin njerzit dhe i hudhin në Moravë. Para syve të tij u krijue nji pamje e tmershëme. Në Moravë, në jazin e mullinit ndalet nji kufomë e mbështjellun për degë të plepit. Kryet lëkundet, ndërsa qafën e preme e shpërlanë uji i blertë... ajo âsht e bardhë... Dhe kryet si bosë dheu e bajnë valët e ujit... Mjegullat e dimnit lëshohen mbi lum. Mullisi i pluhnuem me miell afrohet me lundër dhe e shtyn me shati kufomën deri sa e shkoq dhe rryma e lumit e merr me vehte... Kush e din?... Për të vetët ai nuk ka lajme ç'prej shum kohe. Thue se deri tash nuk ka mendue për ta.

Sod në mëngjes tregojshin, njani mbas tjetrit, katundarët, kanë kumtue urdhnesën e komandës gjermane, në të cilën thuhet se secilin prej atyne

qe mbanë lidhje me partizanët do ta pushkatojnë, shtëpín do t'ia djegin dhe familjen do t'ia internojnë në fushë-përqëndrimi. Kur thanë se kush zen Uçon e Pavlin kishte me u shpërblye me pesëdhetë mijë, për togë-komandantat me nga njizet e pesë mijë dhe për partizanët e rëndomtë me nga dhetë mijë, Pavli u shkund nga mendimet e tij dhe u avit edhe mâ afër katundarëve.

Uçoja qeshi me zâ të naltë dhe u mahit randë Gvozdeni mendonte dhe këqyrte zjarmin. Në fund katundarët thanë se në katund nuk kishin ku me i vû të plagosunit. Uçoja bisedoi me ta për nji kohë të gjatë, u dha zemër, kurse a'a shprehshin pëlqim të pikëlluem, dhe mbas premtimit se do të vijnë përsëri në vendin e caktuem, shkuen. Shtabi mbeti vetëm.

Të gjithë heshtën. Pavli orë e ças nxirrte orën prej xhepi. Nganjiherë as që këqyrte, e disa herë murmuronte dishka nën musteqet e tij të holla e të shpeshta. Ai endè shpresonte se kurieri Jovan do të vinte. Në krye kishte planin e akcionit t'arradhës n'ofensivë, madjé e ndiente vehtën të sigurtë që nji plan i këtillë të vinte prej udhëheqësís së Partís dhe kështu ajo të marri pjesë direkte në vendosjen e fatit t'arradhës në këtê situatë nga mâ të vështirat për tê. qysh nga krijimi i saj. Gjatë kësaj kohe Gvozdeni përziente dishka në govatën e përmbysun dhe për pushte zjarmin. Uçoja gumëzhiste mbi hartën gjeografike, herë e afronte, herë e largonte nga drita, tue bâ mbi tê vija të lehta me lapës.

Shokë, ejani të shofim se si do t'ia bâjmë? — foli dikur vonë, natën, Pavli, tue u largue nga zjarmi në hije. — Nuk ka kuptim të presim Jovanin e direktivat e Bërkos. Na sonte duhet të vendosim vetë se shka të bâjmë me arradhën. Shka mendon ti, Uço? Uçoja i hapi syt e zi e të mëdhej dhe tue ndeshë në shiqimin pyetës dhe kryeneç të Pavlit,

kurse ai sa me thanë shiqoi qetësisht në hartën gjeografike. Nervozitetin ia tregojshin vetëm lëvizjet e gishtave të tij, të cilët ndrydhshin skajet e hartës së zhlyeme dhe të shkyeme. Ai heshti pak, mandej foli, tue u përpjekë që të jetë gjakftoftë.

— Po, ti, kryesisht, e din mendimin t'em.

Sonte jam i bindun në të mâ tepër se dje, sepse tanë ditën e kam lodhë trunin. Po të veprojmë ndryshe, do të na asgjâsojnë krejtsisht. Po, shka propozon ti? A thue nuk mendon të veprojmë ashtu si the dje?

Mendoj! Dhe qe për shka: — edhe Pavli e shpjegoi ngadalë dhe gjanësisht bindjen e tij se arradha mund t'i shmangej asgjâsimit vetëm nëse ndahej në dy çeta; nëqoftëse këto dy çeta depërtojnë nga Jastrebci dhe nisen në dy drejtime kah Kopaoniku dhe Shumadija. Ai besonte se me nji manevër të këtillë do t'i bishtnojshin ofensivës gjermane.

— Propozimi i yt âsht nji aventurë. madjè aventurë mâ e rëndomtë — tha me vetëbesim Uçoja.

— Shka po thue? Shka ke ti sod? Ti, bre burrë, i ke humbë nervat e je hutue krejtë! Çeshtja âsht me qenë ose mos me qenë arradha. Si njana ashtu dhe tjetra mvaren vetëm nga na të tre dhe ti kështu... — Pavlit nga idhnimi i dridhej zani.

—Unë po sillem pikërisht ashtu si duhet të sillet tjetri me mue. Qe tash po të kallxoj se pse unë e marr planin t'and aventurë.

— Uçoja u zhyt pak në mendime për me zgjidhë faktet, tue u mundue me qenë sa mâ i qetë megjithëse nuk i erdh për-dorësh. Fundi-fundit, këtu nuk ka kurrëfarë filozofije. Marshimi nëpër teren të pashliruem thellë në mbrapavija t'anmikut, plot me garnizona dhe njisí çetnikësh, me njerëz t'armatosun keq, gjysëzbathë, nëpër nji borë kësisoji

âsht me të vërtetë aventurë dhe vetëvrasje. Unë jam plotsisht i bindun se e vetmja dalje për ne âsht: të qëndrojmë në Jastrebc. — Uçoja foli gjatë e me vetëbesim, tue e quejtë vetëvehtën mâ kompetentin për me vendosë këso çeshtjesh.

Ndërsa Uçoja flitte, Pavli shiqonte për tokë dhe i shtrëngonte xhufkat e flokëve të vet të shpeshtë ngjyrë kështenje, i kaplluem nga parandjenjat mâ të zeza. Ky ishte rasti i parë që ai dhe Uçoja ndaheshin krejtsisht në mendime përsa i përket çashtjeve ushtarake. Uçoja gëzonte prestigjin e komandantit të shkëlqyeshëm, të zhdërvjelltë, të vendosun e trim. Për çeshtjet ushtarake t'arradhës ai gadi vendoste krejt i pamvarun, kurse Pavlit i duhej me u pajtue sa për sy e faqe dhe ia lente atij fjalën e parë. Ndamja në mendime midis tyne në momentin mâ kritik, mendoi Pavli, se do ta çonte arradhën deri në shkatrrim, dhe nuk dinte se si me e shmangë. Ta pranojë propozimin e tij, kurrsesi nuk mundte, mbassi ajo donte të thoshte me shkue në shkatrrim.

Tue mendue për këtê, ai nuk iu përgjegjë menjiherë Uços.

— Pavle, unë mendoj se ty, të ka kapë paniku. Jemi pa municjon, âsht borë, dhe ti don që të shkojmë në çerdhen çetnike, e madjè dhe në rrafshinë — tha Gvozdeni ngadalë, dhe i përqendruem shiqoi Pavlin sikur të çmonte efektin e fialëve të veta.

— Prit, prit! — e ndërpreu Pavli. Më âsht e qartë! Paniku nuk më ka kapë mue, por juve. Për ne nuk ekziston mbrapavija anmikut! Pavli u ndal menjiherë mendueshëm.

— Unë pajtohem me Uçon — tha Gvozdeni mbas nji heshtjeje të shkurtë dhe e shiqoi Pavlin.

Heshtën. Era vërsulej me tërbim në kasolle.

Pavli mendonte shka me bâ. Qysh se ishte vra zavendësi i tij, ai kryente edhe detyrën e udhëhe-

qësit të partís. Simbas mendimit të tij, në nji rast të tillë e vetmja dalje âsht t'i shfrytzojë edhe të gjitha të drejtat që i jep Partija. Duhet t'i sulmojë edhe me forcën e pushtetit të tij.

— Shokë, tash unë dëshiroj të bisedoj me ju si me antarë të Partís. Qëndrimi juej na çon... filloi Pavli.

Orvajtja për shfrytzimin e autoritetit t'udhëheqësit të partís i ashpërsoi edhe mâ tepër marrëdhanjet midis tyne, prandej Pavli vendosi me bâ mbledhjen e partís. Ua tha këtê, u çue dhe duel përjashta. Era e rrahu dhe e mbushi me borë. Roja para kasollës, tue u kullë e bani me dijtë se e kish diktue. Pavli shkoi deri te dera e kasollës ku ishte vendosë çeta e parë, u ndal dhe mendoi: „Të flas me secilin veç e veç para mbledhjes!"

Në kasollë dikush lexonte. Pavli përgjoi me habí: kush lexon në këtê kohë e shka lexon. Ai mbështeti kryet në derë. Nga kasolla ndihej nji zâ i lehtë: „... partizanë, jeni të rrethuem! Ju jeni pa municjon dhe armë. Me shka do të luftoni? Për kê do të vriteni? Për Moskën?! Stalingradi âsht marrë! Moska âsht e rrethueme. Ushtrija e Kuqe âsht në shkatrrim e sipër. Tito âsht thye në Bosnë dhe me mbeturinën e shtabit po ikë nëpër male. Nëse dëshironi ta shpëtoni jetën t'uej dhe të familjeve t'ueja, hudhni armët dhe shkoni nëpër shtëpija. Kush nuk dorëzohet dëri me nji kallnuer, do t'i asgjâsohet familja dhe pasunija..."

Pavli e njofti si tekstin ashtu dhe lexuesin. Fletushkë gjermane e hudhun para disa ditësh nga aeroplani, po e lexonte Sima. „Filloi ajo mâ e tmerrshëmja... Me shka me luftue kundër frigës?..." — mendonte Pavli i brengosun dhe i shqetësuem dhe i erdh keq që e përgjoi, prandej u kull që ta ndëgjojnë, e mandej u fut ngadalë në kasollë.

Rreth zjarmit rrijshin tre partizanë. Ardhja e

komisarit në këtê kohë dhe në këtê moment i hutoi. Rrijshin si me qenë vjedhësa të kapun në hajní.

— Pse nuk fleni, shokë? — iu drejtue qetësisht Pavli dhe u ul skâj tyne.

— Kemi të ftoftë. Nuk mund të flehet, — u përgjegj Aca, ish kapter aviacioni, i cili këtê vjeshtë kishte ikë nga roja kambësore e Nediqit dhe u bashkue me partizanët.

— A keni marrë vesht lajme të reja nga frontet? i pyeti Pavli, dhe kur ata iu përgjegjën negativisht, ai tue u mbështetë në lajmet e vjetra trilloi e u tregoi për fitoret e mëdha t'Ushtris së Kuqe dhe për marrjen e qyteteve të reja nga ana e njisinave proletare. Fliste bindshëm, tue u mundue që të tregohej në qejf dhe i enthuziasmuem, në mënyrë që t'i enthuziasmojë dhe ndezi te ata besimin në fitore, besim i cili shuhej ngadalë. Rastësisht, në fund, theksoi me disa fjalë edhe gjendjen e arradhës së tyne, tue shprehë besimin e fortë se do të tërhiqen nga ofensiva.

Ata e ndëgjojshin me vemendje, tue heshtë, por prej syve dhe prej qëndrimit të tyne dukej mosbesimi.

Pavli zgjoi disa komunista, i thirri në mbledhje dhe i brengosun duel përjashta.

3

Vuksanit, sekretarit të SKOJ të çetës së parë, mbledhja e partís s'asaj nate do t'i mbetet përgjithmonë si kujtim. Në këtê mbledhje ai përjetoi shgënjimin e parë në parafëtyrimet e para djaloshare për Partín. Ai kurrsesi nuk mund ta merrte me mend se komunistat, e madjè komunistat e vjetër dhe të mirë, nuk pajtohen, grindën, dhe deri sa me u urrejtê.

Që mbledhja të jetë e jashtzakonshëme, ishin gërshetue të gjitha rrethanat. Ishte mjesnatë. Fryente tufani thue se thershin vetë vdekjen. Arradha e rrethueme, njerzit t'unshëm, të raskapitun, të ftoftit dhe friga kalarojshin nëpër gjumin e ndërpremë. Komisari i zgjoi dhe i thirri në kasollën e shtabit. Ajo âsht plot tym. Antarët e partís rraseshin njani përbrîj tjetrit, tue i cakrue dhambët nga të ftoftit, kurse endè të përgjumshëm kundërshtojshin, tue murmurue për shkak të mbledhjes n'atê kohë. Tue u mbështetë njani në tjetrin, disa filluen të koten, tue mos pritë me ndëgjue as rendin e ditës.

Pavli tha:

— Në rendin e ditës, shokë, âsht vetëm nji pikë: si t'ia bâjmë në këtê situatë? Na në shtab nuk po pajtohemi. Kemi mendime të ndame dhe duket se askush nuk âsht i gatshëm të heqi dorë nga mendimi i vet. Qe se ku qëndron çeshtja...

Pavli fliste kurse Vuksani mendonte: „Si âsht e

mundun që mos të pajtohen, po këta janë edhe udhëheqës dhe komunista të vjetër? Do me thanë njani prej tyne âsht oportunist... Po kush âsht? Natyrisht, Uçoja ka të drejtë: Na jemi zotnues në Jastrebc. Pse me ikë nga baza jonë... Po kv Gvozdeni âsht i marrë. Qe, se si âsht shpirti mikropronar. Deri sa ka pronë private âsht i pasigurtë për revolucion. Flej, ha e prit që Gjermanët të shkojnë. Shka ka? Ai âsht njeri i dhanun... Çudi! Pse Pavle flet kështu? Ku do me shkue në Moravë dhe Kopaonik, mbassi atje as nuk mund të lëvizish nga çetnikët. Populli âsht mashtrue dhe âsht kundër nesh. Së paku t'ishte verë do të mundeshim me u mshehë nëpër misër. Me iu shmangë luftës... Të gjithë intelektualët janë të njajtë. Si mund të mendoj kështu për komisarin... E padrejtë!"

Ndërsa Pavli fliste, Gvozdeni dhe disa tjerë ia prejshin fjalën, prandej Pavlit shum herë iu desht me u tërhekë vërejtjen energjikisht.

„... Kjo nuk shembëllen mâ në mbledhje partije. Kjo âsht grindje. Duhet me i dënue të gjithë këta dhe me zgjedhë nji udhëheqës të ri. Po e përçajnë bashkësín e celulës. Do ta përçajnë edhe arradhën. Shka kanë? I ka kaplue paniku. Kjo nuk âsht shoqatë kangtarësh!"

Vuksani i shiqoi në mënyrë pyetëse shokët rreth vehtes. Në fëtyrat e tyne lexohej befasija. Të përgjumshëm tundshin krenat dhe të hutuem shiqojshin në Pavlin. Uça tha se ai do të flasi në fund, mbassi të ndëgjojë se shka mendojnë tjerët, kurse Gvozdeni shtoi se si nuk pajtohet me propozimin e Uços.

— Pavli ka plotsisht të drejtë! Leni ato trillime për terenin. Gjithëkund, kudo që ka pushtuesa, tereni âsht i yni, — foli ndër të parët Nikolla, togë-komandanti, tue sulmue me guxim Uçon dhe Gvozdenin.

„Nikolla âsht burrë! Qe shka don të thotë proletar! Kështu, vlla, njeriu duhet të jetë përherë revolucionar. Ashtu âsht!" e vazhdoi Vuksani diskutimin me vetëvehte.

— Po të largohemi nga Jastrebci politikisht do ta humbim plotsisht këtê teren. Populli do të shgënjehet në ne. Drazhistat do të krijojnë organizatën dhe do të na therrin të gjithëve... Morali i luftarëve ka ra, e do të bjerë edhe mâ, sikur të ndahen në dy çeta, atëherë s'ka rrugëdalje. Në Jastrebc neve askush nuk mund të na bâjë gjâ. Shoku Pavle e stërmadhon rrezikun, — tha Uroshi, katundar nga kjo anë.

— Na jemi zgataraçë në mal si klluka. Unë jam i bindun që nëse mbrenda dy ditësh nuk nisemi prej këndej — atëherë tungjatjeta arradhë. Nuk kam shka me thanë mâ, — tha me idhnim Vuku, togë-komandanti i çetës së dytë.

— „Njeri trim, ç'ka në mendie ta thotë në sy. Kështu duhet... Kush mund ta dijë se kush ka të drejtë këtu. Secili ka të drejtë për dishka. Tash duhet me qëllue qendrën... Kjo âsht përçamje e plotë. Do të krijohen frakcione dhe do ta shkatrrojnë arradhën. Punë e tmerrshëme!"

Vuksani mendoi e stërmendoi gjithë kohën me gjakftohtësi se cilën anë me marrë. Sa mâ tepër që zgjatej mbledhja, ai bâhej gjithënji mâ i pavendosun dhe i pakënaqun nga njerzit. Gati të gjithë komunistat katundarë nga kjo krahinë janë kundër propozimit të Pavlit. Ata nuk dëshirojshin me luftue larg vendit të tyne. Tjerët u ndanë, kurse nji pjesë bukur e mirë heshte e hutueme, e torturueme nga gjumi tue i ndëgjue ata që haheshin me fjalë. Grindja u rrit e u shndërrue në zanie t'ashpër në të cilën u thanë edhe fjalë fyese. Vuksani nuk mujti të durojë mâ. U ngrit dhe me nji zâ shushuritës bërtiti.

— Shok Pavle, shka âsht kjo?! A thue kësaj i thonë mbledhje partije? Këto janë grindje vehtjake, të cilat do ta përçajnë celulën dhe atëherë do përfundojë gjithëshka... — ai u idhnue, shkundi kryet dhe u ul.

Të gjithë heshtën dhe të turpnuem shiquen djaloshin shtat-hjedhun me fëtyrë fëmije, i cili nuk kishte dy dhambë në nofullën e sipërme, dhe prandej shushuritte tue folë. Ai kishte veshë uniformën e nji nënoficeri gjerman, që i përputhej për trup, dhe çizmet e nji kambësori gjerman, të shkurta, në pjesën e sipërme të gjana. Ish shegert në punishte maqinash treni, ai ish i njoftun si partizan mâ sakrifikues dhe mâ i disiplinuem, vullnetar për çdo detyrë, prej bajtjes s'ujit e deri te atentatet.

Pavli u tërhoqi vrejtjen për mbajtjen e rendit, kurse atij nuk i tha kurrgjâ.

Në heshtjen e shkurtë, kur edhe era thuejse ish ndalë e qetësue, Uça filloi me folë, ngadalë, tue theksue çdo fjalë.

„Për gjithë këtë pshtjellim dhe fatkeqsi ti je fajtuer!" — mendonte Vuksani ndërsa Uça fliste, tue nxjerrë nji përfundim t'atillë jo nga përmbajtja e fjalimit të tij, por nga mënyra në të cilën parashtronte mendimin e tij. Kryesisht ai pajtohej me mendimin e tij, por e idhnonte të folunit e qetë e thumbues të Uçës. Ai memzi u përmbajtë pa i thanë ndonji fjalë fyese, kur Uça mâ në fund tha:

—... Shokë, nëse ju pajtoheni me Pavlin, unë si komandant nuk e marr përgjegjësín e fatit t'arradhës.

„Ashtu âsht! Të gjithë intelektualët në mënyrën e tyne janë bishtnuesa, oportunista. Çfarë komunisti âsht ky, i cili në gjendjen mâ të vështirë kundërshton kryemjen e detyrës?... Nuk âsht e drejtë!" thâ me vetëvehte Vuksani, tue mos e ndë-

gjue Gvozdenin, i cili me fjalët e tija e përsëriti gjan' e gjatë atê që tha Uça.

Ndërsa Gvozdeni fliste, Pavli rrinte mendueshëm dhe shiqonte para vehtes. I ndukte qimet e pantollonave, shkarravitte në hi dhe mandej i futte gishtat në flokë, të cilët çoheshin naltë si xhufkë nga balli i naltë kandrejt. Ndërmjet syshiu mblodh rrudha midis vetullave. Simbas lëvizjeve të duerve Vuksanit iu bâ se ai âsht hutue dhe nuk din shka të bâjë me vetëvehten. Por simbas mbaitjes së krés, simbas ndërmjetses në mes të vetullave dhe të ballit të qitun vazhdimisht përpara, simbas pamjes së qetë në fëtyrë dhe në sy, Vuksanit i bâhej se ai din shka don dhe se âsht i qëndrueshëm në vendin që ta realizojë.

„Unë do të ndëgjoj Partín. Ashtu duhet! Ajo asnjiherë nuk gabon" — vendosi Vuksani dhe me pak fjalë deklaroi se ai „pajtohet qind për qind" me Pavlin, tue i quejtë, të gjithë ata, që nuk ishin pajtue me tê, oportunista dhe njerëz të kapun nga i aniku. Në të vërtetë, ai nuk ishte plotsisht i sigurtë se komisari kish të drejtë.

Të shtrënguem mu prej atyne, që gjatë gjithë kohës së mbledhjes kishin heshtë e me gjithë kundërshtimin e vendosun të Pavlit — celula vendosi që prapseprap me pritë mendimin e Komitetit Qarkuer, i cili simbas mendimit të tyne, do ta sjelli sigurisht natën e ardhshëme kurieri Jovan.

Antarët e partís u shpërndanë, tue murmurue në mënyrë të pakuptueshëme. Ndërmjet të gjithëve në mënyrën e tij djaloshare Vuksani ishte mâ i shqetësuem dhe mâ fatkeqi. Ai mendonte se atê natë kishte ndodhë dishka e tmerrshëme dhe se me këtê po fillonte dishka edhe mâ e tmerrshëme.

4

Pavlit nuk i flihej. Rrinte mendueshëm. i tronditun dhe i shqetësuem. Uço dhe Gvozdeni përpushshin zjarmin dhe heshtshin. Pavlit i bâhej se ata po shtihen s' të qetë, për inat të tij. Madjè Uça edhe buzëqeshte cinikisht. Pavli e këqyri mrrolshëm; nuk dinte se shka me bâ me vetëvehten. Nuk e ndjente vehten mirë me ndejtë me ta. Nga dëshira që ta ndezi nji cigare, e kapi nervoziteti. Dy ditë nuk kishte pi duhan dhe, gjithënji, deri në këtê moment sikur të kish harrue duhanin. Kishte me dhanë nji vjet të jetës së vet për nji cigare. Sikur ndokush t'i afronte nji cigare me këtê çmim, asnji sekondë nuk do të mendonte. Tash mund ta pinte nji mullar duhan. Lëshoi nji tufë flokësh gjatë fëtyrës dhe i guçë me dhambë. Uça, si për inat të tij, i këthei xhepat mbrapsht, i shkundi në nji copë gazetë dhe nga pluhuni pshtuell nji cigare të trashë sa gishti i madh i dorës. Pavli deshti që t'i kërkojë me thithë ndonjiherë, por u përmbajtë tue tundë kryet si me u mprojtë nga ndonji send. Uça shtihej si mos me e pasë diktue pranishmënín e tij. Për këtê shkak Pavli fyhej edhe mâ tepër, ndjen se e urren, dhe madjè, i bâhej vetëm për shkak të duhanit dhe egoizmit të tij. Deshti të çohet e të dali përjashta, por e përmbajti vehten dhe qëndroi edhe mâ në të njajtën pozitë, tue i guçë dhe pështjellë flokët.

Gvozdeni u shtri me fjetë, tue ia këthye

shpinën zjarmit. Mbassi piu cigaren, u shtri edhe Uça, tue u pështjellë me kapotë.

Pavli menjiherë ndjeu se midis tyne, sonte dhe në këto momente âsht shkëputë dhe prishë gjithëshka që i ka pasë lidhë, e gjithë miqsija e shoqnija e luftës. Nji zâ i mbrendshëm filloi t'i pëshpëritë dhe përsëritë ato fjalë të randa dhe fyese që ia thanë ata të dy sonte, tue e randue para të gjithëve. „I demoralizuem... Panikës... Intelektualizma... Ambicie e sëmundë!" — kujtoheshin fjalët e tyne. Idhnimi dhe urrejtja po shtohej, i kapllonte shpirtin dhe ndërgjegjën, helmonte dhe pezmatonte.

„Të gjithë ju jeni... Unë do t'u thyej dhe do t'u mundi — klithte me vetëvehte. — Unë marr përgjegjsín për arradhën, e le të më shkojë kryet. Kur âsht fjala për fatin e arradhës, asnji sekondë nuk do të lëkundem! Ky âsht revolucion... E dij shka due..."

Kur në ndërdije të tij u shue potera menjiherë i ra ndërmend: „Në shka bazohesh që beson se ke të drejtë? Vallë, Uça, i cili âsht ushtar mâ i mirë se ti, nuk ka pasë gjithmonë të drejtë? Kur ka gabue ai në çmimin e situatës ushtarake? A thue shi ti i je frigue ofensivës?"

„Jo, jo! Marrina! Ata nuk janë në gjendje t'i kqyrin ngjarjet rrâjësisht. Nuk ke të drejtë, Uço! Unë e shof situatën mâ imtësisht."

„Ti e mbiçmon vetëvehtën dhe aftësít e tua. Athue nuk je ambicioz dhe mendjemadh?! Athue nuk ta ka qefi, kur njerzit i pranojnë në mënyrë bindjeje mendimet e tua?"

„Por unë kam besim në vetëvehte! Unë e dij rolin t'em. Unë vetëm kryej detyrën t'eme."

„Roli dhe detyra e jote âsht t'u besoish edhe të tjerëve... Si mundesh t'i urreish shokët e tu? Për arsye se të thanë haptas se shka mendoinë për

ty, ti u ofendove dhe dëshiron t'ahmerresh me ta. Po ti je komisar...

— Uh! — fshani me za Pavli nga kjo valë mendimesh të ndryshëme, i frigsuem dhe i befasuem prej dyshimit që iu çfaq kështu seriozisht për të parën herë.

Trupin ja përshkonte nji e dridhun e çuditshëme. Në çastet e para mendoi se mërdhifte, iu afrue zjarmit dhe ia këthente herë shpinën e herë fëtyrën. Mâ vonë ndjeu të nxehtë. Nepër trup i rrëshqitshin të përqethuna të zjarmta dhe grumbulloheshin ndër gjujt e lodhun që i dhimbshin dhe i digjeshin nga ajo zjarmi. Pavli u dridh si me u nprojtë nga ndonji send, sikur të shkulesh nga llava e nxehtë, e langshëme, në të cilën futesh gjithënji e mâ thellë.

„Shka duhet të bâj? A thue kam të drejtë? Nëse arradha pëson dam nga faji em... kush jam unë?"

Prej këtyne mendimeve të fundit, të gjitha parafytyrimet dhe mendimet u shpërndanë dikah, dhe ndërgjegja iu mjegullue... Ai nuk dinte sa zgjati kjo. Ndoshta për nji kohë të gjatë. Dhe mandej mjegulla u shpërnda, mpimja e ndija e lëshoi. Pa u diktue, gjithënji e mâ fort iu paraqit dëshira që të bisedojë me Uçon, të këshillohet miqsisht dhe të ndëgjojë mendimin e tij.

Pavli e ngriti nga gjoksi kryet e përkulun dhe kryqi shokët.

Cungu i ahut digjej dhe kërsitte. Gvozdeni nuk flente i qetë dhe shpeshherë lëvizte. Uço lëvizi plogësht nga vendi dhe si me pasë diktue shiqimin e Pavlit dhe ia këtheu fëtyrën zjarmit. Edhe ate nuk e merrte gjumi. Pavlit iu bâ se ai âsht zgjuet; matesh që t'ia fillojë bisedës. Ndejti për nji kohë të gjatë i mbështetun në brryla, tue shique fëtyrën e Uçës të lodhun dhe të ndriçueme nga zjarmi.

„Si kam mujtë të mendoj të gjitha ato për të?... Pse?"

Pavlin dishka e theku: iu kujtuen menjiherë të gjitha momentet e jetës së tyne të përbashkta. E gjithë e kaluemja n'arradhë kishte qenë e bukur; në të nuk kishte pasë vuejtje e tmerre lufte. Të gjitha bukurít e kujtimeve ishin të lidhuna me të. Ai âsht i vetmi mik i tij n'arradhë. Rrëfimet dhe shqyrtimet e tyne ishin të gjata, edhe natën në kohët e pushimit; mandej takimet, shiqimet e dyanshëme të lamtumirës para fillimit të betejës, dhe porosít e njani tjetrit, nëse nuk ia mbërrijshin së bashkut ta gëzojnë lirín... E sod, sonte, — kështu...

„E tmershëme! Si mundem? Ai âsht njeri mâ i mirë se unë. Me karakter të fortë... Ai sigurisht nuk mendon për mue ashtu si unë për atê. Asgja nuk mujta me mëshefë. Ai patjetër âsht dashtë t'i lexojë e t'i kuptojë të gjitha mendimet e mija..."

Pavli kishte turp nga e gjithë kjo. E qortonte vetëvehten dhe vuente. Nji kuvendim i tillë me vetëvehten zgjati shum dhe e lodhi. Mendimet thurreshin dhe çthurreshin, në krye gjithëshka iu bâ mâ e qartë.

— Uh, sa i dobtë jam! Shka të bâj?... Si t'ia bâj? — pëshpëritte dhe e shtrëngoi ballin me shuplakë.

Menjiherë erdhi në vehte, këcei dhe duel përjashta.

Disa hapa larg kasolles u ndal, muer borë dhe e fërkoi me te ballin dhe fëtyrën. Thithi me të shpejtë ajër të ftoftë dhe të shpeshtë e qitte tue shfry. Era kishte pushue; vetëm herë-herë shpërthente si me kosë mbi grumbujt e borës, tue kërsitë dhe fishkëllue nepër kaçuba. Pavli u nis për në kasollën e çetës së dytë.

Kur hyni e gjeti rojë-komandantin tue përpushë zjarmin. Ai shkëlqente dhe ndriçonte kasollën:

Heshtazi u ul pranë zjarmit dhe i hodhi nji shiqim kasollës.

Partizanët flejshin të rrasun njani afër tjetrit. Pushkët i kishin vendue midis kambëve. Partizanët e strukun nëpër guna dhe bluza ushtarësh i kishin mbështetë krenat nëpër shpinat e njani tjetrit. Kohë mbas kohe ndonjani zgjohesh; lëvizte përtueshëm, i shkonte nji të dridhun nga të ftoftit, mblidhesh, tue dëshirue të bâhet sa mâ i vogël, të bâhet aq i vogël, sa që të struket dhe të mëshifet nën sjetullën e ngrohtë të shokut. Ndihesh të dihatunit e vështirë dhe gërrhatja e çetës në gjum. Të plagosunit qajshin me dënesë dhe folshin jerm. Në kasollë ndihesh era e avullit të teshave të lagta, e këpucëve dhe e kakërdhijave të dhenëve. Pavli i vrente luftarët e gjetun dhe mendonte:

„Marrin frymë...: Kanë të ftoftë. Nesër, ose mbrenda disa ditësh ndoshta... shum nuk do ta ndijnë kurr mâ të ftoftin..."

Komisarit iu kishin mpî buzët. Muskuit e fëtyrës i dridheshin. Drita e kuqremtë nga votra dridhesh, ngrihesh dhe binte mbi morinë e zezë të pantollonave dhe gunave, shkelqente mbi armët dhe i ndriqonte këpucët e grisuna. Pavli kqyri nji nga nji secilin partizan të fjetun dhe i njifte...

Ndoshta ky? Asht frigacak, e nuk e dij pse të tillët vritën mâ tepër. Prej klasës së gjashtë duel partizan. Kishte pantollona të shkurta dhe sandale të bardha gome. Me vehte ka sjellë nji bajonetë të ndryshkun, që kish mbetë diku qysh prej luftës së parë botnore, të cilën e mban gjithënji. Nga kaçketa e nxanësit e hoqi „gjashtën" dhe qepi yllin pesërrembësh me drapën e çekan...

„... Ky jo! Asht dinak dhe kokëfortë. Gjithëherë bân fjalë, kur shkon me bâ roje mbas mesnate. Shpeshherë kapet me Vukën. E kam dënue dhetë ditë municion. A thue i ka kalue afati i dënimit... Du-

het që në mëngjes t'u thom t'i japin municion, dreqi e marrtë. Ai âsht zbathë. I ka dalë themra lakuriq, si molla. E fërkon me dorë, i mërdhim.

„... Ky i ngratë do të vritet. Asht i ngathtë. Gjithmonë kolona shkëputet te ai.

„... Edhe ky do të vritet. Asht i marrë, nuk ruhet, në çdo katund ka nga nji vajzë. I pahajri, i rren se âsht student, kurse ka qenë rrobaqepës".

„... Edhe ky do të!..."

Pavli u frigue nga mendimet dhe parandjenjat e këtilla. Dukej se simbas asaj parandjenje të mëshefta dhe të çuditshëme do të vritej e gjithë çeta.

„Shka të bâj? A thue shka mendojnë ata: kush ka të drejtë? Uço a unë?" — mendoi ai dhe filloi me pyetë në vehte luftarët e fjetun.

„Po. Ky âsht Nikolla. Ai mban anën t'eme. Asht puntuer dhe komunist i vjetër. Ngritjes së tij duhet t'i kushtoj nji kujdes mâ të madh."

„... Edhe Gjurgji âsht me mue. Si Nikolla, ashtu âsht edhe ai. Ata janë si binakë. Sikur t'ish pak mâ serioz do të mund ta pranojsha në Partí.

„... Stanko? Kurr s'mund ta diish se shka ai mendon..."

„... Ky Slatinas nuk don me u largue nga vendi i vet."

„Edhe ky âsht me Uçën!"

Komisari e vezhgoi për nji kohë të gjatë çetën e fjetun dhe u kështillue me te. Në fund iu bâ se shumica âsht n'anën e tij. E ndinte vehten mâ leht. Përfundoi se në çdo mënyrë duhet ta zbatojë planin e tij dhe se tash e tutje nuk duhej të lëkundet. Mâ në fund këte natë ate e mbizotnoi përvujtnisht besimi në vetëvehte.

Mbrapa tij dikush u kollit dhe u çue. Pavli u këthye dhe pa Jevtën gjashtëdhetëvjeçarin, partizanin mâ të vjetër. Deri në fillim të luftës kishte qenë barí, shërbtuer katundi, arabaxhí dhe qymyr-

xhí në Jastrebc, ku njifte çdo ah, burim dhe shteg. Kur Gjermanët e robnuen vendin, ai vetë bleu pushkë dhe duel në mal. Mâ vonë iu bashkue arradhës, u bâ partizan dhe udhëprijsi mâ i sigurtë.

— Pse nuk po flen shoku Jevto? — e pyeti Pavli.

— Po të shiqoj ty e po shof se dishka të mundon. Shok komesar due me ta thanë këte: ushtari nuk vritet nga topi, por nga moskujdesija dhe kryet e tij të marrë. Ta dish këte! Kjo për mue âsht lufta e tretë, dhe zoti e dhashtë që të jetë edhe e fundit, — tha ai tue u ulë përbrî Pavlit.

Pavli nuk iu përgjegj menjiherë dhe u mendue pak për fjalët e tij të dykuptimta.

— Ku e paske gjetë sonte rakín? — tue ia ndie duhmën, iu drejtue Pavli i habitun dhe me të rrebtë.

— Asht rakí e fortë. Kam pak në matare për plagë. E mbaj, mos u dashtë për keq... Në luftë nji copë pecë e pastër dhe rakija mund t'ia shpëtojnë jetën ushtarit.

„Demoralizimi mbizotnonte... Trakti gjerman. Lëkundëshmënija e celulës... Dhe tash rakija. Pin nga friga", mendoi Pavli.

Jevta i padhambë i dha me zor nji cigare, dhe bisedon qetësisht, gjysë i dejun e tue pëshpëritë nëpër furçen e verdhë të musteqeve të veta.

Pavli nuk e ndiente mirë vehten, nuk e ndëgjoi. Matesh a duhej me e qortue dhe shka t'i thonte. Mbassi nuk gjeti fjalë të përshtatshëme, e edhe tue pasë frigë se mos zemrohej dhe e qorton, shka ai kurrsesi nuk e dëshironte për shkak të pleqnís së tij plot trimní, ai u çue dhe duel përjashta, por Jevta e kapi për dore dhe pëshpëriti:

— Prit, siguristh je unshëm e i etshëm. Në strajcë kam nji copë pastërmë dhe pak llallë në pagure. Ty të brejnë hallet, të hanë morrat, acarimi të pîn. Jeta jote âsht e vështirë...

Jevta e muer strajcën dhe filloi të kërkojë nepër tê. Kështu ai, shpeshherë, tue mos e pa tjetërkush, qitte dishka me i ofrue komandantit dhe komisarit. Ai ishte në gjendje në pranverë me këpurdha me bâ çorbëzë, e cila i pëlqente Uços, dhe që ia sillte msheftazi. Dhe, kur këtë e ndante me shokët Jevta idhnohej dhe betohej me vetëvehte se kurr mâ nuk do t'i ofronte as nji kokërr kumbullë.

Megjithëse tanë ditën nuk kishte hangër kurrgjâ, Pavli e refuzoi ofrimin e tij, tue i thanë se nuk ishte unshëm. Jevta i idhnuem dhe i ofenduem tha:

— Vallë, a mos mendon se po ta jap, pse je komesar?

— Jo! Kjo s'më ka shkue as ndërmend. Po, por nuk mundem — u përgjegj Pavli dhe duel prej kasollës. Mbas tij duel edhe Jevta.

— Kam dishka me folë me ty sy për sy! — iu drejtue në mënyrë sekrete, tue e kapë për gune. — Shoku Pavle, shka do të bâhet me ne, pashë zotin? Nuk po më zen gjumi, megjithëse më numrohen brijt. Gjithë natën rri në pritshmení si fallxhor. Kanë përlye duert me gjak të mallkuemit. Eh, ushtrít e tyne kërkojnë me therrë krejt njerëzit në Sërbí. Të gjithë janë lëshue mbi ne, si ata me helmeta ashtu edhe ata me shubara, dhe me kapuça! Ti duhet ta dijsh se shka do të bâhet me ne. Po e shof, dishka ka dashtë me folë, më thuej, do të heshti si kërren, pasha shpirtin... Pavli u dridh, ja vuni dorën Jevtës mbi sup dhe mbeti ashtu disa momente në heshtje, e mandej filloi t'i spjegojë gjan' e gjatë gjendjen, tue e bindë se arradha do ta kapërcejë krizën. I tregoi edhe lajmet nga Fronti i Lindjes, të cilat i kishte trillue sonte, tue u matë me e pyetë se shka mendon ai për largimin nga Jastrebci. Foli

mjaft gjatë, Jevta ndëgjonte e heshtte. Heshtjen e Jevtës, Pavli e kuptoi si pakënaqësi dhe mosbesim në fjalët e tij.

Kur u nda prej Jevtës, e ndjeu vehten edhe mâ të brengosun dhe të shqetsuem. Nuk i shkohej në kasollën e shtabit. Vetëm që të gjindet në ndonji punë ai u nis të vizitojë rojet.

Kishte ague. Era ishte qetësue. Nga katundi, nën mal, ndihej zani i ngjirrun i gjelave. Buzë pyllit, brij aheve, në roje njofti Malishën: rrihte kambët në vend mbi borë dhe shfrynte nga acarimi. Tue ndëgjue hapa mbas shpine, ai u këthye dhe tha ftoftas:

— Pak mâ parë, prej Rasine u ndëgjue nji batare...

— S'âsht kurrgjâ, — tha Pavli.

Mbi ta krrokiti nji tufë patash t'egra. Pavli e Malisha shiquen njani tjetrin. Syt e tyne nuk e shifshin njani tjetrin drejt, por ndijshin mendimet e njani tjetrit. Qëndruen disa momente ashtu, fëtyrë për fëtyrë, pa nxjerrë fjalë.

— Shok Pavle, për ku fluturojnë këto pata? — e pyeti me zâ t'ulët Malisha.

— Atje...

— Po ku?

— Përtej detit, larg. Për këte do të flas njiherë tjetër.

— Sikur të kishim edhe na kohë e të fluturojshim ndokund... — mendoi dhe tha Malisha.

— Masho, po ku do të fluturoish ti?

Pavli nuk mujti t'i thotë kurrgjâ e u nis për në kasollë.

Partizanja Bojana shkruente dishka me shkumës mbi derën e kasollës së shtabit. I befasuem prej pranís së saj, Pavli e pyeti habitshëm:

— Shka ke, shoqe, shka po ban?

— Qe,... sod âsht vjeti i rí.

— Sod vjeti i ri?! — I hutuem Pavli iu afrue derës dhe memzi lexoi. „Me fat u qoftë Vjeti i Ri, 1943". Mendoi se kjo âsht shkrue për shkak t'Uçës, dhe pa folë hyni në kasollë.

5

Sonte, n'arradhë askush nuk po flen i qetë. Gjumin e mundojshin dhe këputshin gjithëfarë parandjenjash, dyshimesh dhe tmerresh.

Vetëm togë-komandanti Vuka nuk flen për dishka tjetër. Mbas nji kohe të gjatë, para dhetë ditësh, nepërmjet lidhjes ai kishte marrë letër prej grues së tij. Me nji shkrim të trashë dhe të shtrembtë e që në fjalít mungojshin jo vetëm shkronja, por edhe fjalë, në nji fletë të këputun prej fletoreje nxanësi ajo shkruente:

„I dashtuni Milloshi im. Kurrsesi lidhja nuk po vjen, kurse unë të shkruej çdo natë dhe të gjitha letrat po i ruej me konspiracion. N'agim po i mshef, kurse në mbramje i marr përsëri dhe i lexoj. Këta drazhistët gjakatarë, do të më hajshin sikur të mujshin. Kur ndeshi në ta unë qeshi për inat, që mos të mendojnë katilët se frigohem. Le ta dijnë se Branka âsht e jotja. Para Çedës nuk guxoj të të përmendi. Asht endè i mitun dhe frigohem mos flet ndër kojshi dhe me fëmijt. Dje më pyeti: „Nanë, pse më thrrasin mue partizan i vogël?" Po rritet dhe çdo ditë më pyet dishka. Unë e rrej, por ai megjithëse âsht fëmi, e ndien gjithëshka. Vetëm ta shohish se sa âsht rritë! Do të bâhet i gjatë si ti. Kur idhnohet, syt e vogjël i shkëlqejnë si të tutë. Edhe gishtin e vogël të kambës e ka të shtrembtë si t'andin. Sikur mos t'ish ai nuk do të mujsha të jetoj. E shiqoj ate dhe mendoj gjithëshka: kështu ke qenë ti,

kur ke qenë i vogël. Mandej e puth dhe e cigloi deri sa meket së qeshuni.

Flasin: ka lajmue radio se lufta do të zgjasi shum. A thue âsht e vërtetë, Misho? O fati em, po si t'ia bâj unë; shum vjet vetëm. Nuk mundem kaqë gjatë pa ty, nuk munden, edhe sikur me më vra. Nga brengosja m'âsht shkoqë zemra dhe shetitë nepër krahnuer. Ditën më kaplojnë punët dhe diqysh po harroj nga pak, por nata më kalon me të vështirë, po më ndrydh krejt. Sikur shtëpija po më rrokulliset mbi krahnuer, kështu dishka po më shtyp dhe mbyt. Mandej, edhe ky dimni tash, e ti ku je, zoti e din. Nuk e dij nëse i ke marrë çarapat, Misho, pse nuk je zog dhe atëherë të fluturojsh, lumnija ime, do të të mbytsha, nuk dij as unë se shka do të bâjsha. Çdo natë mendoj dishka kështu dhe mandej qaj. Mos u idhno për këtë. Nuk kam se kujt tjetër t'i ankohem, po si nuk po mundesh me ardhë të paktën vetëm nji natë. Janë mbushë nji vjetë e tre muej që nuk të kam pá. Shokët do të mujshin kaqë kohë pa ty. Nëse nuk ke kohë të më shkruejsh, atëherë më dërgo shkado qoftë me anë të lidhjes. Për punët e shtëpís nuk po të shkruej. Për këtë aspak mos u ban merak.

Dhe tash mirë u pafshim! Rueju, Misho, gëzimi im, sepse ti e din se shka je ti për mue. Të puth, të puth shum, nuk mund të të shkruej se sa të puth Branka, shoqja jote, molla dhe Bela jote dhe grueja jote besnike."

Dhe mbas kësaj, sigurisht natën e ardhshëme shkroj edhe disa rreshta.

„Sonte dishka po mendoj se shka jemi unë e ti, o Millosh, shka kemi pasë nga jeta dhe se si na ka kalue rinija. Unë qysh se pesëmbëdhetë vjeçare kam fillue argatllykun. Forcat i kam shterrë nepër vneshtat dhe arat e Miletiqit, ndër mihësat kam qenë gjithëmonë e para. Levqanasve kam dashtë me u prè

themrat me shat, kur mihshin vneshtat në shpat. Mëditjen e kam pasë dy dinarë mâ shum dhe më kanë çue disa herë me qerret e tyne në panagjyr dhe kur u martuem unë e ti, para se të kremtojshim festën e parë mbas martesës ti shkove në sharrë, dhashtë zoti e u djegët. Vijshe të shtunave në mbramje me ndërrue teshat, rrijshe të dielën deri në muzg dhe shkojshe. Kam qenë e dëshprueme që të bisedoj me ty ambëlsisht. Mandej, ushtrija, lufta, partizan, e kur t'i mbledhish të gjitha, o Millosh, na nuk kemi jetue kurrgjâ. Kurrgjâ, pasha zotin..."

Letra nuk përfundonte me kaqë. Dy rreshtat e fundit ishin shkarravitë aqë tepër sa që, megjithëse ai u mundue tepër nuk mujti t'i lexojë.

Këtê letër ai e kishte lexue shum herë dhe e dinte gadi përmendësh. Ajo e shqetësoi dhe e brengosi. Ia kujtoi të gjitha ato shka kishin ngja në shtëpi qysh se duel partizan... Në gusht të katërdhetë e njishit, kur shkoi n'arradhë, Gjermanët e vranë t'jatin dhe i dogjën shtëpín. Nanën ia vranë çetnikët para disa muejsh. Nga familja i kishte mbetë vetëm grueja dhe fëmija. Ai u dëshprue së tepërmi për vrasjen e prindëve, sidomos të nanës. Prej asaj kohe disi mbeti i heshtun, u mbyll në vetëvehte dhe u venit. Nga natyra i hajshëm dhe asht madh, ai mbas vrasjes së nanës u dobësue aqë shum, sa që mollëzat e faqeve i duelën si kokrra arre, nofullat disi iu zgjatën dhe iu mprefën, kurse syt e zez të vogjël nën vetullat e trasha iu kishin futë thellë dhe dukeshin si dy thëngjij të shuem. Mbi buzët e holla ishin lëshue musteqet, të gjata, të krehuna teposhtë, siç bâjnë katundarët pleq dhe fëtyra i ishte e shtangueme dhe e prajtun. Fliste vetëm kur jepte dhe merrte urdhna, në luftë, ose kur ndonji nga luftarët e nxitte të bërtasi dhe të shajë katundisht. Tue dijtë vuejtjet e tija, e tue nderue trimnín dhe aftësín e tij të togë-komandantit, njerzit nuk ja vêjshin ve-

shin bërtimave dhe të shameve të tija dhe heshtshin. Shum net kaloi ai në dnesje të thatë për prindët, gati tue e lanë mendët dhe tue u përmallue për gruen dhe të birin trevjeçar. Shpeshherë në luftime vepronte si me dashtë me u vra: ndahej nga vija gjuejtëse dhe ngitte përpara, tue harrue breshnin e plumbave. Kur mbetej në mprojtje, ai nuk tërhiqej deri sa mos t'i tërhiqshin vërejtjen.

Fajtorët e fatkeqsís së fundit dhe vuejtjes së tij se mos po i asgjasohet në tanësi familja ishin çetnikët. Ai jetonte në dëshirën përvluese të kalojë në krahinën e tij dhe t'i qërojë hesapet me ta. Shum herë kish dashtë me bisedue me Pavlin për këte, por përmbâhej, tue u frigue se ai nuk do ta kuptonte. Me propozimin e Pavlit për kalimin e çetës përtej Moravës do të realizohej dëshira e tij, dhe ai patjetër do të shkonte me të. Shpirti iu lehtësue kur e ndëgjoi këte në mbledhje. U dridh nga gëzimi i papritun, zemra i rrihte mâ gëzueshëm, gjaku qarkullonte nepër trup mâ leht dhe mâ shpejt, në shpirt ndiente këthiellsësí. Menjiherë i harroi të gjitha vuejtjet dhe dhimbjet. Ndiente dhe jetonte vetëm n'ate se do të luftojë në krahinën e tij dhe se do ta shohë gruen dhe fëmín.

Mandej, në kasollë, u tërhoq në nji skaj, mbylli syt, dhe në shpirt, iu çfaqë letra e grues si t'ishte e shkrueme me shkumës në dërrasë të zezë dhe ai e lexoi për të njiqintën herë tue pëshpëritë. Fjalët e saj të ngrofta dhe me pasion përtrinë te ai kujtimin dhe pamjen për pjesën e jetës së kalueme me te. Sidomos kujtimi për nji moment të rinís së tyne gufonte si rrëkeja përmbi pendat...

... Para disa vjetësh... Arat i kishin njanën përbrijë tjetrës. Nji ditë korriku, simbas marrëveshtjes heshtëse ata të dy u nisën që të kullosin gjedhet. U çuen nga nji krah grashina e dylmere[1]), dhe disi

[1]) H. Borić: ushqim kafshësh (bimë).

ndodhte që gjithmonë të dalin në të njajtën kohë te vidhi në megjën, ku ishin të lidhuna lopët dhe gjithmonë ndërrojshin nga ndonji fjalë në lidhje me punën dhe jetën familjare dhe hallet, mandej, prap zhyteshin në cipën e misrit të blertë. Dhe, atëherë. i bjen në mend mirë... Branka vishej me nji fund të kaltërt, të gjanë prej bezi me santinë të zezë të qepun për rreth, bluzë allagje të zverdhueme dhe me shamí të bardhë. Kur delte nga misri dhe i hudhte krahun e barit, i vente duert n'ijë që t'i çlodhi, tundej nga mbrapa, mendon: do të thahet, merrte frymë thellë. dhe krahnori i saj lëshohej me shpejtësí tue u dridhë. Misrin e pritte me duer plot muskuj, të lakuriqta, të djeguna nga dielli deri mbi brryla. Fëtyrën gjatake të kuqrremtë e kishte zhlye bloza e grashinës dhe dhambët e saj të bardhë dhe të bukur dukeshin edhe mâ të bukur në mes të buzëve të njoma, të çame. të kuqe. Shamija i kishte rrëshitë mbrapa dhe nëpër flokët e zi i kishte ra pluhni i verdhë i misrit të lulzuem. Qëndronte kështu tue shfrye, e mbështetun me duer n'ijë dhe qeshte, tue i hudhë shiqimet e mbyllta nëpër misrin dhe barin e blertë. Ai turpnohej disi nga ata sy të guximshëm dhe të mbylltë, e shiqonte në krahnor, — kuqej; dhe mandej shiqimin e hudhte mbi duert e saja, ose mbi kallinin e misrit afër saj.

Në muzg qiellin e mbushën rét; u vrâ, buçiti dhe filluen rrëshekë shiu. Qielli u mbyll dhe lëshoi shi të ngroftë. Ata të dy rrijshin mbi bár, përbrijë trungut të lisit. Krenat i mbuluen me të njajtin thes, rraseshin njani afër tjetrit që të mos lageshin. Flokët e saj e prekshin në fëtyrë, kurse ai kishte mbështetë dorën mbi gjû të saj, në të cilin luente peshku i muskulës. Rrijshin ashtu dhe heshtshin. Shiu binte konop, misri shushuritte, gjedhet përtypeshin pa vû ré asgjâ e luejshin krenat. Kështu ndejtën deri në muzg, kur ajo si e trembun u

shkëput dhe kcei, kurse ai memzi belbëzoi. „A do t'idhnohesh, nëse të lypi në vjeshtë?" Branka nënqeshi dhe tha: „Jo!"

Vuku qeshi me gjysë zani për naivitetin e tij djaloshar. Besonte se ky për të âsht momenti mâ i bukur i rinís, dhe përjetonte në çdo imtësí.

I kujtoheshin larat trekandëshe të kaltërta, pika-pika mbi bluzën e saj; vijat laqe-laqe të kuqrremta, të cilat i kishte bâ mbi llanë të krahut gjethi i misrit si dhe hijet e errta që shpifeshin në bluzën e shqepun nën vetë muskulën e krahut... Në dorë mbante nji lule kungulli të këputun, kupën e verdhë me noshtullat[1]) e ajuna, të cilat shkunqeshin dhe me pluhunin e verdhë e ngjyrosshin fundin e lules, ndër gishta rrotullonte kërcyellin, dhe prandej e ndrydhi lulen, e fërkoi në shuplaka, prej së cilës iu verdhë e mandej e hodhën, tue qeshë për dishka. Mbi pulpën e zeshktë lakuriq të kambës së saj nji koqulle shetiti për nji kohë të gjatë i lëvizte krahët dhe ajo e shiqoi dhe tue qeshë tha: „Fat!"

„Misho, pse nuk je zog dhe të fluturojsh deri këtu..." — e joshte fjalija e letrës, dhe ai u shkund nga mendimet.

„Do të vij fluturimthi. Dhe ti mos u frigso. mos qaj, sepse lotët janë gjâja që e urrej mâ tepër në botë. Dëshiroj që të jeshë e zgjueme, kur të troklloj në dritare? Kjo do të jetë edhe tri net mbas sontes! — pëshpëriti ai.

„Po shka âsht kjo që e ka shlye. Sigurisht âsht dishka e randsishëme! Pse e ka shlye?... — e brente Vukën. Ajo ankohet se kanë jetue pak, dhe e qorton sepse disa muej mbas martesës ka shkue puntuer pyjesh në Goç. Ish i detyruem, ajo këtë e dinte. Ai nuk ka mujtë të bâhej argat, nuk dëshironte që zotnijt e katundit, si të dielave ashtu

[1]) ital.: antèra (sh. p.)

dhe të kremtave ta thërritshin: „O. Millosh, eja e më ndihmo ta shkarkojmë sanën, ta nxejmë kazanin, të mihim dishka...“ Dhe e gjithë kjo i shpaguhej me dy lavrime t'arave të tija të vogla me qèt dhe plugun e zotnijve. Mbassi ishte i dënuem të jetë argat... Shka ka shlye ajo kështu?...“ të ketë llogari të pastër e kohë të caktueme. „Po sikur të mos kisha shkue nga katundi, shka do t'ishte bâ me mue? — e vazhdoi bashkëfjalimin me vetëvehte. — Katundar! I verbtë! Argat gjithë jetën. Edhe fëmijt e mij argatë. Edhe ajo argate... Atje kam fillue dishka tjetër. Dhe tash ose, ose! Ose do të vritem, ose do të bâhem dishka. Luftën nuk do ta kalòjsha në qetësi. Sikur të mos isha bâ komunist do t'isha çetnik. Kështu së paku kam hy në rradhën e njerëzve. Po të vritem, e dij se për shka vritem. Do të meritoj që im bir, mbas lufte mos të jetë argat... Shka ka shlye ajo kështu?...

Vuku nuk e kishte ndëgjue ardhjen e Pavlit, as bashkëfjalimin me Jevtën. Dhe kur agimi i përhimtë i ditës së parë të kallnorit depërtoi në kasollë nepërmjet të dritareve të vogla dhe të plasave të derës dhe e shtyni errësinën nepër qoshe, Vuku ishte endè ratë në njanin krah, nuk flinte. Agimi e preu rrëshén e mendimeve të tija; ato u çthurrën si tela të këputun. Për të parën herë këtê natê e ndjeu të ftoftit; ndjeu acarimin që ia tkurrte gishtat n'opanga me shuplakën e dorës së ftoftë si akulli ia shtypte shpinën sikur katërkambëshi ngitte gjatë boshtit të kurrizit, përhapesh në të hollët, ia gërvishte kofshët. Duert katundare ashtmëdha i vuni midis kambëve dhe i shtrëngoi me gjûj që t'i ngrohi. Kryet i kishte rrëshitë nga strajca mbi fieri; nuk kishte as forcë as dëshirë që ta çojë. Krahu dhe kërlloku mbi të cilën ishte ra; i ishin të ftoftë dhe të kapushuem, i dhimbshin sikur t'ia prente kush me thikë. Partizanët u zgjuen dhe u çuen tue bâ

zhurmë rreth zjarmit. Vuku e futi kryet në jakën e palltës dhe vendosi që t'i harrojë të gjitha e të flejë. Që të flejë sa mâ parë, u kujtue se duhet me mendue në dishka që të ven në gjum. Dhe ai për të dytën herë këtê natê mendoi për fushën e Moravës plot me misër të kerdhënestë me tufa të mëndafshta, kur nepër tê, në muzgun e parë derdhet shiu i qetë i verës, dhe misri e toka ndijnë gëzim dhe pështpërisin përgjumshëm, leht e plogshëm.

6

Rreth Vukut kalonte dita e rëndomtë partizane; e shqetësueme, kurse luftarakisht e thjeshtë, me garrametet e përhershëme t'ushtris partizane në të cilin, mbas nji vjeti, tue kalue nji jetë të këtillë, njeriu mësohet si në dishka të natyrshëme dhe të nevojshëme.

Partizanët u çuen nji nga nji, zejshin në thue mbi trupat dhe kambët e tjerëve, dridheshin nga të ftoftit, iu cakrrojshin dhambët nga acarimi, i afroheshin zjarmit dhe pyetshin për ushqim. Të ftoftit ûja dhe friga e mësheftë nga sulmi gjerman i pritun, e cila vinte me agimin, i zgjuen herët. Si edhe gjithmonë, „tre pleqt", si e quejshin vetëvehten Jevta, Gjuriqi dhe Nikolla, u ulën të parët rreth zjarmit. Jevta kishte disa patate, të cilat, mos u nevojitshin për të keq, i kishte qitë në strajcë, kur kishte rá në katund, dhe tash i futi në hî.

— A e din ti, o moshatak dhe çivitar, se zod âsht vjeti i ri, rrumbullak njimijë e nandëqind e katërdhetë e treshi, — filloi bashkë-fjalimin Gjurgje zdrukthtari, i imtë, i thatë e i vogël si fidan, me sy të kaltërtë të butë, me musteqe të vogla të verdha me bisht të dredhun nalt, shakaxhija i njoftun në çetën „e dytë". Nikolla Opingarit, togë-komandantit të vet dhe Simo furrxhis iu drejtohej me „moshatak" (sepse që të tre kishin nga tridhetë e disa vjetë), Jevtës me „mixhë", kurse gjithë tjerëve me „djalosh".

— Kur u nisa për te partizanët, — vazhdoi

Gjurgje, — më tha mue ai dhambëshkuluni Vuksani: „Rusët do të lëshojnë parashutista, çdo natë i presim, lufta do të përfundojë mbrenda nji mueji." Për disa net u përgatitëm që t'i ndezshim zjarmet, kur të dukeshin aeroplanat sovjetikë. Kaloi vera, ra bryma, mbas bryme ngricat, mandej bora deri në shokë, dhe Hitleri nuhatë rreth Moskës. „Shka ndodhi kështu", — pyes unë. Në pranverë — thonë — do të përfundojë. Mirë-thom — ta presim Ditën e Shëngjergjit kurse që edhe borën e dytë po e shkeli si arusha nëpër Jastrebc. Tash Pavli më thotë: „Ti, Gjurgje, je shok i vetëdijshëm". Kurse unë, vllau i im, jam për të drejtën. Kur të marri fund ky partizanllëku i ynë, Gjurgji prap do të përqafojë tezgën. Vetëm të dalim njiherë prej kësai zhurme...

— Po ti, o mëkatnuer, mendon se do ta kalojsh revolucjonin! — e ndërpreu Nikolla, burrë trashalluk me krye tullac, dhe tue krue gjoksin e haptë e leshatak, vazhdoi:

— E shef se si je! Të kanë rá shpatullat si pllugut. Ky âsht vjeti i ri, i fundit për ty.

— Pusho, bre! Atij endè i qet buza tambël — murmuroi Jevta, tue i mbulue patatet me hî të zjarmtë.

— Ç'ta paska qitë Vuksani barin syve, si mlyshit në rrjetë. Marre për ty, po ai mundet me qenë djali yt. E mjera drejtësija yte. A di shka, të më japish mue listën e borxhlive të tu dhe të më autorizojsh që t'i mbledh borxhet me të ngritë përmendore, — e nguci Nikolla tue uturitë me zanin e trashë dhe tue qeshë.

Për Gjurgjin dihej se para lufta kishte qenë bukur dorëlëshuet. Krejt shka fitonte, menjiherë ia gjente vendin, tue i dhanë hua dhe tue i prishë m shoqní. Kishte vendosë që të mos martohej deri sa të mos blejë shtëpi me kopësht në skaj të qytetit dhe deri sa ai vetë, simbas shijes së tij, të mos i

bâjë mobiljet, dhe mbassi t'i rregullojë të gjitha për me jetue si duhet, atëherë me e shti nusen në shtëpi. Krahthati nuk ia duel ta realizojë dëshirën e tij deri në moshën tridhetëetri vjeçare, kur e përfëshiu stërvitja ushtarake, mandej lufta, dhe në fund partizanllëku. Për të gjitha këto ai flitte tue u tallë. Bashkimin e tij me lëvizjen puntore ai e paraqitte kështu: „Komunistët më gjetën telin, zemrën t'eme të mirë: — Gjurgje, jepna ndihmë për ndihmën e kuqe! Unë — qe! Gjurgje, jepna ndihmë për shokët në fushë-punë-rëndrimi! Unë — qe! Gjurgje, jepna ndihmë për Partín! Unë prap, qé! Gjurgje, a âsht e mundun që nji shok të flejë te ti? — pse jo! Gjurgje, te ti do të mund të punojmë dishká sonte! Unë — pse të mos mundeni! Gjurgje, ti do të mundesh të shpërndajsh fletushka në Uzinën Ushtarake, mbassi kurkush nuk dyshon në tv. Unë — pse të mos mundem! Jepma, — qe! A mundesh? — Mundem! Dhe unë me zemër të gjanë dhe të butë u nisa si vejusha në darsëm të dreqit. Dhe kur të bashkohesha me ata, atëherë s'ke se si ndahesh. Kur i rá Gjermani Rusís, erdhi te unë Vuksani, „njeri me lidhje të shumta?": Gjurgje, — duhet të shkojsh n'arradhë. Puntuer je, kurse këtu je kompromitue. Duhet — thashë unë, — por dishka më hangri në zemër. Mendova: S'ka ku shkon! Mâ parë ke qenë i pakompromitуem, kurse tash je i kompromituem. Dhe nji natë kur qe në Jastrebc dhe më përfshini vesa e pyllës. Dhe mandej të gjitha njana mbas tjetrës: katër stinët e vjetit dhe përsëri".

— Jo, jo! Për borxhet do ta autorizojë mixhën Jevtë, sepse atê s'e han plumbi. Duket se Shën Mihilli e ka ngatrrue diku listën me emnin e tij. Prej të hollave të mija ai ty, dhe grykësís s'ate, ka me të dhanë çdo të shtune përshpirtje, që së pakut n'ate botë të ngihesh, nëse nuk je ngî për tridhetë e kusur vjetë në tokë, — iu përgjegj Gjurgji.

Kështu Nikolla dhe Gjurgji, gaztarë e pa të keq, njilloj tallshin, ngucshin, qeshshin njani tjetrin dhe tjerët, para dhe mbrapa fitoreve e disfatave, kalojshin në vuejtjet dhe heqjet e luftimeve partizane burrnisht dhe pa i ndie. Ata ishin miqt mâ t'afërm, „dy trupa në nji shpirt, si thonte Jevta, — të pandamë si në sulm ashtu edhe në gjum". Siç talleshin pa të keq dhe aty për aty, pa hezitim ishin të gatshëm, në çdo moment, që të vriten njani për tjetrin. Para lufte njifeshin pak, e kishin frigë njani tjetrin. Nikollën e mbajshin partizan të flaktë të Jugorosit. Njiherë, Gjurgji, pak në qejf nga pija, desht që ta gjuejë me sifon. Kurkush nuk e dinte se Nikolla âsht korieri mâ i besueshëm dhe mâ i sigurtë i partís, lidhja me Komitetin Provincial të Partís. Kurkujt nuk ja merrte mendja se ai opengari tutkun, i zbathun dhe krye shplutë, ditën për dielli shkonte rrugës kryesore, në qytetin e bllokuem gjatë kohës së gjurmimeve gjermane dhe se mbante mbi shpinë thasë plot me materjal ilegal, armë, pajime sanitare e tjera për arradhë. Dhe vetëm mbassi ia shtini zjarmin Institutit të Punës dhe me grupin sulmues e çoi n'ajër nji çisternë benzinë, njerzit u kujtuen se kush âsht opingari tutkun dhe kryetullac. Por, atëherë, ishte vonë: ai mâ ishte n'arradhë. Nikolla sillej si rëndom dhe tue u tallë sikur të mos ketë ngja asgjâ, tue bâ bisht me kambëngulje që të tregojë çfardo qoftë për heroizmat e tij.

— Shka po bani zhurmë! A po e shifni se njerzit endè po flejnë! — protestoi dikush; këtij iu bashkuen edhe disa të përgjumshëm, tue murmurue.

Ata heshtën pak. Që të tre kënaqeshin rreth patateve, i mbulojshin dhe iu qitshin hí, tue u kujdesë që të mos digjen.

— E, sikur të kemi tash nji derrkuc dhe nji pogaçe misri të nxehtë. Do ta hajshim krejt, nuk do të

kishte asnji thërrim as për trumcakun. — tha me zâ t'ultë Nikolla.

— Edhe unë jam për atê, por, vetëm pasul të ziem në vorbë në zjarm të kadalshëm, — shtoi Jevta. — S'ka në botë ushqim mâ të mirë se pasuli. A kujton ti se do ta kishim dunue këtë vuejtje, sikur të mos ishim rritë me pasul. Kur e zieisha në frontin e Selanikut, Françezët dojshin me i hangër gishtat. Po gjeneralat! S'mujsha me iu dhanë as xhevap... — orvatej Jevta të kalojë në përjetimet e tija të luftës së kalueme, kur prej shejtar topi ishte bâ gjellëbâmës i shtabit.

— Porsa të sulmojmë në Krushevc, unë e kam ndërmend të bâj nji gostí të madhe në lamë të druve, — e ndërpreu Nikolla. — Aty ka me pasë çdolloj giellnash të zgjedhuna, mâ të mira se áto, kur car Llazari kaloi në Kosovë. Mbas lufte nuk do të banoi n'asnji shtëpí, e cila ka mâ se dy shkallë. Jam ngî për tanë jetën tue u ngjitë në tëpërpjeta e tue u ulë në teposhte. As në kambë nuk do të heci mâ. Deri sa të mundem, do të heci me bicikletë, dhe kur të plakem, do të blej nji cejzë. Kur të përfundojë lufta, rendi âsht që të ngihem mirë, të flej mirë dhe t'i shlodhi kambët mirë. Dy kile mish lope i caktoi si pension të përjetshëm — thoshte Nikolla.

Përbri Nikollës, tue mbështetë turinin e tij të mpreftë n'opingën prej lëkure qëndronte i shtrimë qeni i madh, i murrmë, i quejtun Munja (vetima). Megjithëse ishte urí e madhe n'arradhë, Nikolla pjesën e tij të vogël t'ushqimit e ndante me tê. Natën gjatë kohës së marshimit, madjè edhe gjatë kohës së luftimeve, e thirrte, e ndillte që të mos humbi, e kur flinte vendin ia bante përbrijë vehtes. Sikurse kuptonte se njerzit po flasin për ushqim, qenit kohë mbas kohe iu hapte goja, i ngërcëllonte dhambët dhe me syt e larëm ngjyrë voii e shiqonte Nikollën,

tue krue turinin për dallakë gjindarmësh, të cilët ishin të pështjellun rreth kërcijve të tij.

— Dhe thonë se shtaza nuk ka shpirt, ia priti Jevta ndërsa ishte tue folë Nikolla — vetëm shiqoje, për bukurí thotë: jam unshëm.

— Po si nuk ka shpirt! Qysh se ka dalë partizan, ka edhe mend, — u përgjegj Nikolla, e përkëdheli me kënaqësí qenin, tue ia krue oafën dhe vazhdoi bisedën për atë se shka do të bâjë, kur të hyjnë në Krushevc... — Deri kur mâ njerzit do të jenë t'unshëm për drejtësí. Kur njeriu lind si i vorfën, dhe përveç kësaj i vogël si pasulëz, si jam unë, e të tillë janë mâ se gjysa e botës, atëherë gjatë tanë jetës atë e ndjek padrejtësija. A nuk âsht kështu, mixhë? — tha Gjurgji si për vehte.

— E, bijt e mij, deri sa në botë të rrjedhin lumejt, aqë do t'egzistojë edhe padrejtësija, — u përgjegj Jevta.

— Mâ andej, plak! Shka je zgatarаçë sikur don me pjellë — e ndërpreu me merzí Stanko „baksuz", pushkomitralezi i vogël dhe i zi si magjup, të cilit plumbi ia kishte këputë veshin dhe katundarët e thirrëshin „vesh curruem".

— A-a-a, ti qenke zullumqari ém, ulu! Kam nji lajm të mirë për ty. Pse e hodhe strajcën me pasul, kur t'erdhi rradha që ta bâjsh ti? Prandej, sonte t'arsyetoj para komisarit si i vorfuni gjujt cullakë.

— Shka më ke mbulue?

— Dhe po pyet? Mbramë erdhi komisari, ishte, të thuesh, ora tre mbas mesnate dhe më shkundi për krahësh. „Si qëndron puna me groshën që e bante dhetshja e jote dhe e Stankos? Me e zi heret e t'i ndahet çetës për sillë!" Kurse unë, vërt këndej, vërt andej, jo kemi harrue, jo kështu, jo ashtu, dhe nuk i thashë se ti, o ugursyz, e ke hupë. Sod dhe ndoshta edhe nesër njerzit do të jenë pa bukë. Të më koshagisi mue komisari poshtë e përpjetë për ty! — e

gënjente Jevta kurse tjerët qeshshin, tue dijtë zakonin e tij se lavdohet se si Uço ose Pavli i ka thanë këtë ose atë.

— A kështu të tha? — gjoja seriozisht e pyeti Stanko.

— Po si kujtove! Ju nuk rueni kurrgjâ. Ju, fatmirë, nuk dini se shka âsht vuejtja! — tha në mënyrë qortuese Jevta dhe e shfrytzoi rastin të tregojë ngjarjet e jetës së tij plot sprovime. — Ju nuk e njifni Moshën nga Gagllova. Para katërdhetë e disa vjetësh kam qenë bariu i tij. Ishte vjeshtë, misri ishte çue, arat e shveshuna plot baltë, rrajët e misrit dukeshin si dhambë të vjetër dhe na me grigjet shkojshim nepër fushë. I ndjeri Mosha ulej vazhdimisht dhe mblidhte do farë dreq sendesh. Shka po ban ashtu, or gjysh Mosho?! — e pyeta unë. „Po mbjelli arat, biri im dhe po e çoj m'e shitë në çarshi nji thes me groshë" — u përgjegj. Mendojsha: Plaku nuk âsht ndërmend, prandej qet kësi kopallash. „E shef, biri em, këte kokërr? — më tha ai mue. „Kjo âsht farë! Kur t'i vijë koha e fut në dhé. prej saj rritet kërcyelli i pasulit dhe mbushet me bishtaja. Deri sod nji vjet nga ky kërcyell mbjell nji lehë, vjetin e dytë nji ari, dhe në të tretin arën! Dhe qe thesi me pasul. Plang-prishësi mendonte deri në darkë, kurse shtëpijaku dhetë viet përpara!" — më thot ai mue. Përnjimend — katundar i thjeshtë dhe plak, por flitte me mend.

Dhe ju me rend të gjithë jeni plang-prishës. Të gjithë pritni nga shtabi. Në mbledhje e nxirrni gjuhën sa lopata dhe të gjithë kritikoni shtabin. Ju thom unë nëse ju i kqyrni kështu shtëpijat e jueja. ato do t'i marrë era nëse kështu e krijoni ushtrin dhe nuk i mderoni eprorët e juej, atë do ta hanë qejt. Besa edhe shtëpin, edhe për atë duhet mendue, — tha ashpërsisht tue përfundue Jevta, kurse

ata rreth tij ia shkelshin synin njani tjetrit dhe qeshin.

Stanku mësheftazi shtini dishka me grusht në gojë dhe e kropitte me dhambë.

— Shka po han, Stanko? — e pyeti me t'ashpër Nikolla.

— Shka të duhet ty?

— Turp për ty! Po han sheqer tinës, kurse për të plagosunit s'ka asnji kokërr! Pse nuk po ua jep atyne? Egoist! Duhet me të përzanë nga çeta!

Stanko uli kryet, e rrudhi ballin dhe heshtl.

— Përsëri ti me të vjetrën. Tash do t'ia bâjmë ndryshe! — vazhdoi t'i kërcnohet Nikolla.

Stanko, pushkomitrolozi në togën e Nikollës. konsiderohej si egoisti mâ i madh në çetë. Në strajcë kishte gjithmonë dishka me hangër, që i bijshin në dorë, si thonë, nëpërmjet t'intendaturës së grave në katund. Ai këtë e han gjithmonë, tinzisht, në marshim natën. Për këtê shkak shpeshherë e kanë kritikue nëpër mbledhjet e çetës, kurse ai hesht dhe vazhdon simbas së vjetrës.

— Pun'e madhe! Nji kokërr sheqer të hajë njeriu e ju bâni si zoti na ruejtë. Doni me krijue këtu ndonjifarë komune...

Kur i nxuerrën patatet e pjekuna, nji pjesë e mirë e partizanëve u çue. Jevta për vehte e për Nikollën mbajti nji dhe të tjerat ua ndau tjerëve. Kur panë se po hahet dishka, partizanët sulmuen tue u grumbullue rreth zjarmit dhe tue kërkue patate, e ato u ndanë në copëza të vogla dhe këto u grimcuen edhe mâ në thërmija që s't'i kapte as dhambi.

Këta, të rij që iu afruen zjarmit filluen bisedim tjetër.

— Shka mendon shtabi: deri kur do të bredhim nëpër male t'unshëm e zdathë? Gjermanët na kanë ngujue në kurthë, dhe na po sillemi përqark — tha

njani me pallto të rryptë, të shkurtë, kryeshplutë dhe flokëshprishun.

— Po kah t'ia mbajsh? S'ke se ku të shkojsh prej këndej, a e shef se jemi rrethue! — iu përgjegj nji djaloshi qimekuq me pika në fëtyrë, i veshun me rrobe katundarësh.

— Si s'ke kah ja mban? Atje ku ka bukë dhe veshëmbathje. Atje luftohet! Unë nuk mund të luftoj i unshëm dhe zbathë, — tha me idhnim i pari.

— Kujton se në Zhupë dhe në Moravë, të presin ferlikët dhe pitet! Kur në rrafsh të të lëshohen në shpinë Gjermanët dhe Çetnikët, kisha me të pyetë se kah do t'ia mbajsh atëherë, — iu përgjegj qimekuqi

— Po kah me ia mbajtë tash? Na janë lëshue në shpinë këtu, dhe qysh me kohë po na djegin shputat e kambëve. Nëse na ndjekin edhe dy ditë si dje, atëherë tungjatjeta! — përfundoi me shqetësim i pari.

— Shka ju ka zanë rrugën puna e huej? — ndërhyni Jevta — Hesht, duro dhe ndëgjo. Kjo s'âsht puna e jote. Ka tjerë që mendojnë për ty.

— Po e shof se sa mendojnë ata. Janë ngjitë për Jastrebc sikur ta kenë të lidhun kërthizën për të. Kinse po bâjnë dofarë kombinimesh. Do të na bâjnë né Gjermanët kombinim të mirë. Deri në drekë na sulmojnë, si zoti nji! — vazhdoi i pari.

— Hesht, aty! Për ne s'ka tjetër shpëtim veçse të qëndrojmë në Jastrebc dhe Rasinë — përsëri ia priti qimekuqi.

— Ndëgjo ti, shpirt kullaku! Unë nuk kam ardhë që të luftoj për katundin dhe shtëpín t'ande. Më han gjithënji e mâ tepër friga që ti të mos dekonspirohesh te ndonji dajë, sikur të shtrëngohen burrmet mâ tepër — e sulmoi flokëshpërprishuni.

Në grindje u përzien tjerët, dhe ajo u përhap në të gjithë çetën; u zgjuen të gjithë, dhe ashtu të

përgjumshëm hynë menjiherë në grindje. Çeta u nda dysh: për qëndrim në Jastrebc dhe për largim nga Jastrebci. U bâ zhurmë, krisën bërtimët, kështu që nuk dihej se me cilën anë ishte shumica.

— Lenje grindjen, djelmosha! Ajo që ka me u bâ do të bâhet! Kurrgjâ s'kini në dorë përsa i përket kësaj, — u bërtiti Gjurgje, por ata nuk heshtën.

— A di gjâ se shka ndodhi mbramë në mbledhje?

— Endè s'i kam ra n'erë çeshtjes. Duhet të jetë dishka e vështirë qysh se u mbledh shtabi në mjesnatë.

— Situatë e vështirë.

— Sigurisht dishka po përgatitët... — peshperitshin ata që s'ishin antarë të partís.

— Me fat u qoftë Vjeti i Ri! — bërtiti prej derës Sima i çetës së parë.

— Të dhashtë zoti edhe ty! — u përgjegj Gjurgje — vetëm të mos na vijnë grenatierët.

— Kurgjâ nuk dihet, kurgjâ! — Sima tundi kryet me dyshim dhe dha shêj me syt e mëdhej të njomun mbi të cilët kreshpënoheshin vetullat e shkurta bojë-kështeje s' droçka. Ai ishte i njoftun si njerí i dyshimtë, disa e mbajshin si lemeritës, por ishte tutës — Po ju sjell nji lajm të mirë: ngopçat e çetës s'ime pak mâ parë prunë prej dikah nji dhí. Nuk âsht e ligshtë, do të kemi nji ferlik të mirë. Dhe tash Bojanë a ka mundësí për Simën nji grimë sapun që të qes pak salltanet për kremte.

Mbas Uçës, Sima ishte partizani mâ i rregulltë n'aradhë. Ai së pakut, rruhej dy herë në javë, vetë i lante ndërresat dhe gjithmonë e kishte këmishën e pastër dhe rrallë ndonjiherë morra. Partizanët në tallje thojshin se mbas lufte Nikolla do të jetë komisar për ushqime, Gjergji komisar për tallje dhe argtime dhe Sima komisar bukëpjekës për hygjenë, nën të cilin hyjnë berberët dhe parfymerit.

— Ani, ani, prralltarë! Kah i ndyeti nget si qenë edhe plumbi!

Bojana, studente e mjeksís, vajzë e gjatë me flokë të shkurtë ngjyrë gështeje, ia dha sapunin, tue i thanë se këtê e ka për dhetë ditë, dhe mbassi kishte ague, filloi t'ua ndërrojë varrët të plaguemve. Ajo ishte infermjere në çetë. Disa nga të plaguemit nuk mund t'i përballojshin, tue i shtrëngue dhambët dhe me zâ rrënkojshin. Disa bërtitshin dhe protestojshin, sepse i ka shtrëngue përsëtepërmi lidhësa.

— Duro, shok, kështu duhet. Plagën e ke mirë. Po shërohet për bukuri, — u jepte zemër ajo.

Gjatë kësaj kohe partizanët heshtshin. Ndëgjohej vetëm ndonji kollitje e thatë. Në kasollë hyni komisari i çetës Mirku, djaloç i vogël i vrantë, me syza, të cilat i kishte lidhë me spagë për veshësh, ish puntuer shtypshkroje. Dallohej, sepse në të gjitha orët e lira lexonte ngandonji send dhe merrte shenime në bllokun e vogël të kaltër. Ai sillesh gjithmonë rrebtë, flitte vetëm kur duhej, gjithëherë jepte mësim, dhe n'asnji moment nuk harronte se ai âsht komisar. Tue u kujdesë për prestigjin e tij, ai rrallëherë tallej me njerzit. Ishte shum i ndërgjegjshëm, i drejtë dhe guximtar, dhe kjo ishte e mjaftueshëme që ta çmojshin partizanët, megjithëse nuk e dojshin shum.

— Jevta dhe Gjurgji le të shkojnë menjiherë për ta therrë dhín, por shpejt! Mishin le ta ndajnë në dy çetat — dhe ju tjerët të jeni të gatshëm! — tha Mirku rrebtas dhe u afrue ta zgjojë nga gjumi Vukun, i cili endè ishte ratë.

Kasollën e mbuloi nji heshtje edhe mâ e madhe. Të plaguemit pushuen së gjëmuemi. Njerzit i shndërruen midis tyne shiqimet: „A thue edhe sod?" Dhe mandej filloi tollovina dhe përgatitjet në heshtje. Pushkomitralierët thirrën ndihmësat dhe i sprovuen kambëzat.

Kur duelën përjashta, Jevta i pëshpërititi Gjurgjit.

— Sonte antarët kanë pasë mbledhje. — Ma tha Pavli në besim: çashtja âsht serioze. Nuk dihet se shka do të bâhet! Më pyeti se shka mendojsha? Shka të mendoj! Ata janë me shkollë dhe antarë dhe le të mendojnë.

— Njashtu âsht, mixhë! Kush âsht në Parti aj merr erë nga politika. Hë, si thue, a do të na pranojnë edhe ne ndoshta atje — shtoi Gjurgji.

Mëngjesi ishte i vrantë, pa erë. Nepër shpatet e xhveshuna qëndronte bora si valët e detit. Në qetësín shurdhuese të maleve tingllojshin thikat, që po i mprehte Jevta.

7

N'oxhaqet që qëndrojshin n'ajr të radhitun në rend të drejtë, vareshin partizanët, dhe mbi ta krisshin pa ja dá pushkët vetë, pa njerëz. Prej tyne nuk dilshin plumba, por pika të mëdha uji. Ato i bijshin nëpër fëtyrë, të vokta dhe të njelmta si lotët. Ai âsht i vdekun; e din se âsht i vdekun, dhe mendon: pse qajnë pushkët?... Jo, këto nuk janë lotë, janë sy. Sy të zez ngjyrë gështeje, të kaltër, të gjelbër, gjithëfarë sysh, qëndrojnë vetë n'ajr dhe e shiqojnë. A thue të kujt janë këta sy? Prej kah kaq shum sy?... Dhe tytat e pushkëve qeshin, zgërdhihen dhe shkyhen gazit tue i shkrepë shulat. Papritmas fluturoi nji turmë zogjsh të çuditshëm ngjyrë të kuqe, vetëm me krahë dhe sqepa, dhe u lëshuen t'i hanë syt. Mbassi i hangrën syt, ata u lëshuen mbi partizanët e varrun dhe filluen t'i qokasin me sqep nëpër fëtyrat e tyne. — „Shokë! Mos i leni syt! Syt!" Bërtiti ai, po zani nuk u ndëgjue. U valavit gjithënji e mâ tepër, bërtiti gjithënji e mâ shum, — kot: nëpër fyt i fishkullonte vetëm ajri. Ai orvatet t'i përzajë dhe t'i hargjojë krejtsisht sqepat me krahë, por laku rreth fytit e shtërngon...

Uçoja gjëmoi, u tremb dhe këceu nga andrra rrënqethëse.

— Uh! Shka âsht kjo? u shtri tue u dridhë, dhe i këputun u lëshue përbri zjarmit. Zemra i rrihte, me hov e shpejt, sikur ndokund larg t'ikte ndonji kal në të katërta.

Zjarmi shkimej, vetëm nji cungth digjej ngadalë

dhe tymonte! Pavle dhe Gvozdeni fleishin. Uço u trondit. Friga nga pamja e tmerrshëme e andrrës kishte qenë aq e fortë saqë ai, tue i pa shokët se ku ishin shtri, u frigue se mos janë të vdekun dhe filloi ta shkundi Pavlin. I rrokun nga gjumi i randë, Pavli murmuroi dishka, u mblodh dhe fishklloi.

— Janë të gjallë... Çfarë andrre! Rrënqethëse. tha me gjysë zani Uço dhe deshti që t'ia tregojë Pavlit.

Mbassi i duel pak gjumi iu kujtue dita e djeshëme dhe nata e kalueme, dhe nga këto mendime i shkoi të tërqethët: „Shka âsht kjo me ne? Si ngjau kjo? Na jemi grindë... Pse?... Si?..." Ai u frigsue nga këto mendime dhe filloi të mendojë për ditën e djeshëme. E shqyrtoi dhe e përsëriti në krye të gjithë bisedimin e tyne të mbramshëm, dhe i brengosun mendonte. Ndihej si pa qejf dhe i turpnuem, por në të njajtën kohë edhe çoi krye kundër ndieshmënís së këtillë. Uço ishte njeri, i cili mëninte çdo pendim dhe justifikim para vetëvehtës dhe tjerëve. Dhimbtën e krés dhe lodhjen që ndiente e spjegoi si pasojë t'andrrës, dhe vendosi që t'i lajë syt dhe të rruhet. U ngrit, e hoqi palltën dhe bluzën dhe duel përjashta.

I shtrini nja dhetë herë duert, bani disa lëvizje me kambë dhe me trup, hapi gjoksin dhe u fërkue me borë. Kështu bante rregullisht çdo mëngjes, pa marrë parasysh ngricën dhe erën. Ka dhetë vjetë që ban gjimnastikë në mëngjes, lahet me ujë të ftoftë dhe fërkohet me borë. Deri në fillim të luftës ishte i pari dhe i mbrami që lahej në Moravë, dhe katundarët thojshin se ai lahet edhe kur lumit shkon akulli dhe rrezitet në diell tue ndejë mbi akullnajë... Tue u këthye në kasollë ai vuni re në derë mbishkrimin: „Me fat vjeti i ri 1943". dhe vetëm qeshi me keqardhje. Përgatiti veglat e rrojës dhe filloi të rruhet...

Mendonte për grindjen me Pavlin dhe për pozitën e arradhës. Në drejtsín e pikëpamjes së tij nuk dyshonte. Për këtê ai kishte mendue për nji kohë të gjatë, dhe ishte i sigurtë se kv ishte i vetmi akt i mundshëm dhe i kuptueshëm i njeriut, i cili din se shka âsht të luftuemit. Çuditej me pikëpamjen e Pavlit. Si ka mujtë të ketë nji idé të këtillë kaq të rrezikshëme! E shqetsonte, sidomos kambëngulja e komisarit që këtë idé ta zbatojë, kambëngulje e cila shfrytzon të gjitha mjetet. Pavli në çdo moment theksonte se ai ishte me përgjegjësi për fatin e arradhës. Le të jetë kjo edhe e saktë, ai âsht udhëheqës partije, por, vallë, a ka ai aftësi dhe të drejtë që kështu me kokëfortësi të ndërhyjë në çështje ushtarake, në të cilat nuk ka eksperiencë mâ të madhe. Uço ka nji vjet që komandon arradhën: e ka nxjerrë edhe nga fatkeqsít mâ të vështira dhe ka tregue suksese të mëdha në luftë. Me meritën e tij dhe shí me aftësít ushtarake, arradhën nuk e ka gjetë fati i shum arradhave në Sërbi gjatë vjetit të kaluem. Pa marrë parasysh këte, Pavlit i bijnë ndërmend idena taktike jo serioze, të cilat don t'ia imponojë shtabit dhe celulës së partís. Dhe tash shka? Me hjekë dorë nga bindjet e tija dhe nga vetëdija e tij? N'emën të kujt? N'emën të njifarë disipline! Në këte rast, flijim për së tepërmi i madh! Vetëm burralecat, nierzit, që nuk dijnë se shka duen dhe që nuk kanë forca të bâjnë ate shka iu thotë vetëdija, mund ta pranojnë këte. Kurse ai — kurrsesi! Dhe cili âsht qëllimi i t'ashtuquejtunës taktikë të Pavlit? Ka nji javë që ata po i ikin luftimit. Dhe shka ngjau. Kanë mbretnue paniku dhe friga. Nëse vazhdohet kështu edhe matej, arradha do të demoralizohet plotsisht dhe do të mbarojë. Jo, kurrsesi nuk duhet ikë dhe t'evitohen luftimet. Duhet goditë anmiku, qoftë edhe tue pasë humbje serioze. Humbje... Humbja e vërtetë âsht ajo që dëshiron Pavli; ajo âsht të luejsh

kumar me fatin e arradhës. Me qëndrue në Jastrebc dhe me luftue në kushtet mâ të përshtatshëme, âsht rreziku dhe kumari mâ i vogël. Le ta ndërrojnë. Komandanti, i cili nuk âsht i gatshëm që të jetë edhe vetëm ushtar, ai nuk âsht as i denjë të jetë komandant. Do të luftojë pa i marrë parasysh të gjitha. Duhet me e bindë Pavlin. Për ç'arsye ai kështu? Uço i dridhet dora. Në copën e thyeme të pasqyrës shiqon fëtyrën e rrueme keq, të zbehtë dhe të mrrolshëme nga dëshprimi.

Në këtë moment në kasollë hyn Vuka:

— Qenke rrue në kohë! Nepër qafa malesh janë diktue kolona gjermane dhe bullgare. Nji grup i madh gjermanësh, si duket, vjen fill te na.

— S'ka gjâ! Sod do të përleshemi, a e din! Na patjetër duhet të korrim nji fitore.

— E di. Mandej shka? Unë nuk kam thanë që t'ikim.

— Mirë. Jep urdhën që të përgatiten dhe dërgoje edhe nji dhetëshe për sigurim. Tash po vij edhe unë.

Vuka shkoi, kurse Uço zgjoi Pavlin dhe Gvozdenin. Pavli tue qenë mamurshëm dhe me frigë ishte i mendimit se mâ mirë ishte që të tërhiqeshin menjiherë, por Uço i kundërshtoi vendosmënisht, dhe ai iu përul vendosmënís dhe autoritetit të tij, tue dyshue në zhvillimin me fat të këtij luftimi. Megjithëse i bâhej se ka shkaqe serioze për dyshim, dyshimi e frigsoi: ndoshta âsht ai në krizë dhe ka humbë sigurín dhe vendosmënín? Vetëbesimi i Uços në të njajtën kohë edhe e shqetsonte edhe e inkurajonte.

Uço sikur ta kish kuptue ndieshmënín dhe mendimet e Pavlit; qëndroi me dymendie në derën e kasollës dhe e shiqoi. Pavlit iu skuqën faqet. Në syt ngjyrë gështeje lara-lara shëndritën shkëndijza të

verdha! Uços hija e dyshimit i flututoi nëpër krye. Që të lëshojë pê iu bâ se tash ishte vonë. Tue luftue si kundër Pavlit, ashtu dhe kundër dyshimit të tij, ai vendosi edhe mâ me kryeneçsi që shí në këte pozitë të përleshet seriozisht me Gjermanët, tue dëshirue me padurim që t'i mundi edhe për shkak t'arradhës edhe për shkak të Pavlit.

Kur duel jasht, Uço i tha Gvozdenit që të rradhisi çetën dhe vetë shkoi që ta vëzhgojë pozitën. Me Gvozdenin shkoi edhe Pavli.

Partizanët duelën nga kasollat, grumbulloheshin rreth atyne, të cilët kishin mundë së pakut të marrin dhe të ngrohin nji copë mish dhije, të ndamë për sod dhe nesër. Katër të plaguem randë i bajtën në lese; ata gjëmojshin dhe murmurojshin të friguem, tue shique shokët. Të plaguemit lehtë qëndrojshin pak anash dhe pyetshin për anmikun.

Uço u këthye mâ shpejt dhe i tha Pavlit për pozitën që duhej zanë. Pavli u pajtue. I thirrën togë - komandantat, u caktuen detyrat, drejtimin dhe vendin e grumbullimit në rast tërheqjeje. Të plaguemit u dërguen me nji dhetëshe në maje të shpatit, në pyll.

Endè nuk kishin mbërrijtë që t'i zanë pozitat skaj pyllit dhe nën ta kërsitën mitralozat me batare të gjata.

— Qe ku janë! Tha si me vehte Uço dhe e shiqoi Pavlin. N'ate moment iu bâ se pozita për luftim âsht shum e papërshtatshëme.

Partizanët zunë me të shpejtë prita mbrapa ahave, tue u futë në borë.

— Mos shtini pa komandë! — komandoi Uço, tue u futë në borë mbrapa nji ahu të trashë të rrëxuem.

Simbas zjarmit të fortë me të cilin Gjermanët e goditshin pararojën, Uço e kishte të qartë se ata

e dijnë fushimin e tyne dhe përpiqen që të dalin nëpër pyll në shpat.

— Sa âsht ora? — iu drejtue ai Pavlit.

— Nandë! — iu përgjegj ky dhe nuk e shiqoi.

Uço u ngrit dhe kaloi për së gjati rradhës së gjuejtësave. Tue shkue iu jepte zemër partizanëve, të cilët e shiqojshin, ashtu i bâhej atij, me qortim dhe mosbesim në shpirt.

— Mos qit deri sa mos ta shohish të tanë dhe deri sa mos të drejtohet! Printe në nia njiqind metra! Sod do t'i qërojmë me ta të gjitha hesapet! Çdo plumb duhet të godisi! A e kuptoni? Mbas luftimit tetarët të më paraqesin raportin se sa fyshekë janë harxhue dhe sa Gjermanë janë vra... Ti Stanko, me batare të njinjishëme mëshoju vetëm oficerave... Pse ti e ke futë kryet në borë? Kryet nalt! — Shkonte Uço nga luftari në luftar dhe rastësisht gjithëkujt i thonte dishka. Rreth tij fluturojshin plumbat; ai shkonte me qëllim lirisht dhe drejt. Mbassi e vizitoi rradhën, u këthye në vendin e vet. Mbas pak kohe u duk pararoja, tue u tërhjekë me të shpejtë. Uços i dridheshin duert së bashku me automatikun. Ai frigohej edhe mâ tepër.

— Mâ kadalë! Shka po hikni? — u bërtiti atyne të vendit të mprojtjes, të cilët nguteshin tue dinatë, tue iu afrue atyne.

— Ka shum prej tyne... Mâ se treqind? — u përgjegj nji nga ata.

— Kur mbërrijte ti numrojsh me shpinë -a-a? Ku do me shkue matej? Shtriju aty dhe prit! — bërtiti Uço dhe fulçijt i kërcëllojshin. „Po shka kam unë sod?" mendonte me idhnim në vetëvehte dhe shiqonte Pavlin.

Pavli shiqonte qetësisht në pyll, tue ndejtë brij ahave.

— Shka nuk po duken mâ njiherë... — tha Uço që të ndiejë Pavli.

— Tash! Mos u ban merak... u përgjegj pa u turbullue Pavli, i tërhequn nga shiqimi në pyll.

„Po e ven në lojë gjakftoftësín" — mendoi i cfenduem Uço, kurse të dridhunit nuk e kishte lëshue. I rá në mend andrra e mbramshëme... „Sod do të vritem sigurisht... Edhe kafshët e parand jnë vdekjen, dhe pse njeriu të mos ta parandijë... Pasha zotin sod do të vritem me të vërtetë" — mendonte ai mâ tepër me idhnim se sa me keqardhje.

Nji rradhë e shpeshtë gjuejtësash gjermanë, tue derdhë zjarm para veti, u duk në pyll.

— Qé ku janë! — bërtiti Pavli, dhe zuni pritë.

Uços i shkoi të tërqethët. Rreth tyne fishkulluen plumbat e dendun; pylli gjëmonte nga të shtimet. Uço u fut edhe mâ mirë në grumbull të borës, e pushpuritte borën nga trupci me tytë t'automatikut dhe e shtrëngonte me padurim kundakun. Gjermanët nuk ishin mâ larg se treqind metra. Në rrjetën e borës dhe në turmën e zezë të drujve dalloheshin mirë uniformat e tyne në ngjyrë të lehtë të blertë të mprojtun me helmetet e murrme. Rreth tyne çohej tymi nga të shtimet.

— Endè jo! — pëshpëriti Uço, tue mendue se po e transmeton komandën.

Pavli u këthye nga ai, vuni re shqetsimin e tij dhe i tha qetësisht:

— T'i lëshojmë deri te ahu i shtrembtë.

— Çfarë deri te ahu i shtrembtë! Duhen lëshue deri te trupci! tha me idhnim Uço.

— Mirë!

Gjermanët i vunë re, shiquen dhe lëshuen nji batare të shpejtë. Rreth Uços u ngrit bora dhe fluturuen disa ashkla t'ahut. Ai mblodhi edhe mâ tepër kryet dhe e shtrëngoi edhe mâ fort kundakun, tue mbajtë gishtin në kambëz. Mbassi partizanët nuk u përgjegjën në zjarm, Gjermanët u ngritën dhe u ni-

sën ngadale përpara, tue u mëshefë mbrapa anavë dhe tue qenë në kambë, gjujshin.

— Tash! — bërtiti Stanko, i cili ishte afër Uços me pushkomitroloz.

— Mos u frigo! Mos u frigo! Endè jo! Endè... — nga batarja, e cila reshte mbi ah Uços i ra në gojë nji copë lëvore dhe ai nuk e përfundoi fjalën. E pështyni lëvorën, dhe kjo vogëlsín e idhnoi. Atij iu këthye menjiherë gjakftoftësija e humbun. Ndjeu se ishte i qetë dhe i sigurtë, dhe e ndiente vehtën mâ leht. Shiqoi Pavlin, dhe tue ndeshë në shiqimin e tij përherë kurioz, jo të qetë, buzëqeshi me zor.

Gjermanët e ndaluen zjarmin dhe mendojshin shka me bà. Uços nuk i pëlqeu heshtja e papritun. Dhe kur mbas disa çastesh bërtitën dhe u orvatën të ngasin malit përpjetë, tue shti vetëm me armët automatike, i qe mâ leht. Në të u shtrëngue përsëri dishka si hark, i tani u shëndrrue në shigjetë, e cila në çdo moment do të fluturonte mbi ushtarët e gjelbërt dhe të përplasej mbi ta. Kur u afruen, Uço bërtiti me të gjithë fuqín.

Sulmo-oni... — dhe e ngrehu kambëzen. Nji batare e shkurtë shpërthej. Nji gjerman që shkonte nga ana e arradhës u rrëxue në borë. Nga rradha partizane shpërthej batarja. Nja dhetë Gjermanë mbetën në borë të rrëxuem nga zjarmi. Të tjerët shkuen me të shpejtë përpara, tue mos i marrë parasysh të vdekunit, rrëxoheshin mbi grumbujt e borës, ngriheshin dhe nxitojshin.

Sulmo-oni... — bërtiti përsëri Uço.

Përsëri shpërthej nji batare e fortë, plot me të shtime të shkurta mitrolozash, tue u derdhë me to në nji të shtime.

Si me komandë ranë njani mbas tjetrit Gjermanët dhe hapën nji zjarm të fortë, tue i mprojtë ata të cilët gjatë rrêjës i bartshin të plagosunit.

Gjermanët u orvatën kot edhe disa herë me u shtî se nuk e ndjeu.

Gjermanët u orvatën kot edhe disa herë me sulmue. Por tash ishin aq afër rradhës partizane sa që n'uniformat e tyne mund të dalloheshin shejat ushtarake. Gjuejshin me nji zjarm të dendun mbi rradhën e rrallë dhe të thyeme të partizanëve, nga ku nuk i përgjigjej.

— Ka disa të vdekun! — i bërtiti Stanko Uços.

Uço bërtiti me sa zâ që pat: „Municionet! Nuk âsht e mundun!" Gjermanët nuk i dhanë afat që të mendojë. Përsëri u nisën në sulm. Batarja partizane i rrëxoi përsëri në borë.

„Pse Pavli nuk po urdhnon tërheqje" mendoi ai dhe e shiqoi Pavlin.

Me çdo mënyrë duhet që t'i ua ndalim turrin, — tha Pavli në shiqimin e tij, pak në heshtie sikur të çmonte përshtypjen e fjalëve të veta dhe shtoi: — Deri sa tanët mos t'i tërhjekin të plaguemët. A e shef?

„Pse nuk po urdhënon tërhjekjen? — tha me vetëvehte Uço. Iu duk e qartë se beteja âsht e humbun, dhe madjè më fajin e tij. Duhet dhanë vendim menjiherë, me të shpejtë, deri sa mos të jetë vonë. Por ai nuk kishte fuqi të ta shqiptojë fjalën tërhjekje. Tue mos e shique Pavlin, tha me frigë:

— Shka të bâjmë?

— Me u tërhjkë menjiherë kah Maja e Zezë, dhe unë me arradhën e Ilís do të qëndroj në mprojtje, — u përgjegj në mënyrë komanduese Pavli.

— Jo! Ti tërhiqu, dhe unë qëndroj në mprojtje. Kjo âsht detyra e ime, — tha Uço dhe vetëmevehte mendoi: „Unë jam fajtuer për këtë", „Ti e ke leht të trimnohesh".

— Nuk kemi kohë me diskutue, komando tërhjekjen!

Uço e transmetoi komandën me nji zâ të dridhun.

Gjermanët shtijshin vazhdimisht me rrebtësî dhe hudheshin nga ahu në ah.

— Pavle! Shko me kryet e arradhës! — iu drejtue Uço në mënyrë lutëse.

— Qe tash taktika e jote — pështpëriti me fjalë therrëse Pavli. Uço e shiqoi me mëni, desht që t'i përgjigjej disi në mënyrë ofenduese, por u përmbajt.

Pavli, tue u mëshefë mbrapa ahave u nis tue rrëshqitë me nxitim nëpër rrafsh. Gjermanët e diktuen dhe e reshën me zjarm.

„Mbaroi..." — iu duk Uços dhe këtheu kryet për mos me pá dhe djersa ia kish mbulue ballin.

Kur ndinë se partizanët po tërhiqen, Gjermanët u ngritën përsëri në sulm. Por Uço me Stankon dhe togën e Nikollës i ndalën. Ata ranë barkas përsëri; patën edhe disa të vdekun. Uço u këthye kah shpati me lehtësi. Partizanët tërhiqeshin pa rregull.

— Po shkojnë si nji turmë! A thue kjo âsht ushtrí? Medet, medet! Nëse Gjermanët ngrehin vetëm nji mitroloz në maje, — mbaruem!... Stanko a po i sheh se shka po bâjnë?

Tue u tërhjekë rrëshqanas nëpër borë, Pavli u këthye dhe e zû përsëri pritën e mâparshëme.

— A je i marrë? Pse u këtheve?

— Që të mproj mbraparojën.

— Po unë jam në mprojtje! Do të vritëm dhe nuk do t'i la që të dalin nga pylli.

Gjermanët u nisën...

— Ma vranë ndihmësin! — bërtiti Stanko.

— Shokë! Bombe! — komandoi me zemrim Uço, e çvidosi bombën, tue i pritë Gjermanët në të shtim të lorës. Deri sa i pritte Gjermanët, në çdo moment këthehej kah shpati. Arradha, e shpërndame shpatit, grumbullohej dhe largohej dalëngadalë.

„Ngutuni, ngutuni, pashë zotin...“ foli me vetëvehte dhe e shtrëngoi hekurin e ftoftë dhambë-dhambë të bombës.

Kur u afruen Gjermanët, Uço i mëshoi kapsollit për kundak, u ngrit dhe e hudhi bombën me të gjithë fuqín mbi nji Gjerman të trashë dhe të gjatë. i cili me automat shkonte para tjerëve. Nja dhetë bombe njana mbas tjetrës pëlcitën. Për nji çast mb etnoi ajrsija e mbushun p'ot me kukamë Helmeta e të Gjermanit të trashë rrokullisi gjatë rrejës.

— Në krahun e majtë t'anët janë thye! Nikolla po tërhiqet! — i bërtiti Stanko.

Uço u këthye. Disa nga toga e Nikollës ikshin gjatë rrafshit të shpatit, dhe Gjermanët i gjuejshin. Kryet e kolonës gjindej në pyll, por fundin e saj Gjermanët e goditshin me mitroloz.

— Edhe sa fyshekë ke? — e pyeti ai Stankon.

— Edhe nji rrethatore plot!

— Gjithsejt?

— Gjithsejt!

— Edhe unë kam vetëm disa... Tash Gjermanët do të nisen përsëri. Pavle, tërhiqu me Stankon... Djathtas, brij pyllit — Uço dridhej dhe me nji shiqim lutës i foli Pavlit.

— Tërhiqu ti! Unë tërhiqem i fundit! — u përgjegj më rrebtësi Pavli.

Uços iu bâ se ai po e përqeshte me përbuzje. I dhimbte krahnori, gjithëkund i dhimbte. Gjermanët veç që nuk ishin çue. Sikurse kishin marrë vesh ndonji send.

— Pavle! Shok! Të lutem, tërhiqu. Po me të gjetë ndonji send ty... A më kupton?...

Pa qenë nevoja, Uço e hodhi edhe bombën tjetër, të fundit. Pavli dhe Stanko u çuen dhe filluen të shkojnë barkas, tue u tërhjekë brij pyllit. Në pozitë mbëti vetëm Uço. U këthye kah shpati. Kryet

e kolonës kishte dalë në pyll. Mbi rrê të borës aty e këtu dukeshin partizanët e vramë. Ai e futi kryet në borë, dishka e shtrëngonte në fyt, lotët e digjshin. Tue mos marrë në shêj e ngrehi kambëzën. Batarja nuk zgjati shum, ai e ngrehte edhe matej kambëzën, i dhimbte gishti, por automatiku heshtte.

— Pa fyshekë! — rrënkoi me frigë.

N'ate moment sikur ta kish kapë dikush për qafe, ai këceu dhe i krrusun ngau t'iki, tue u mëshefë mbrapa ahave, i shoqnuem nga të shtimet e disa mitrolozave gjermanë. Ikte pa drejtim, tue mos ndie kurgjâ, gjithënji deri sa pat forcë dhe vetëdije, dhe mandej u rrëxue.

Në grykë të malit përbrij nji lejthije u shtri për nji kohë të gjatë deri sa erdh në vehte. Mâ parë ndjeu të ftoftit dhe të dridhunit. I rá ndërmend me mundim e kadalëdale se shka i kishte ndodhë. Nuk e dinte se sa kohë kishte ndejtë i shtrimë, as që guxonte të shiqojë ku gjinden. „Jam plague... — mendoi. — Jam plague. Shka ka ndodhë me ata? Arradha... shum humbje!... Municioni i harxhuem ... Pavli ka të drejtë. Shka do të thotë ai? Mâ mirë t'isha vra..."

Në shpat përmbi te pëlcitën disa bombe.

— Endè po luftojnë... Dhe unë si ujk i vramë shtrihem këtu. A thue ku jam plague, pashë zotin... në krahnuer... sigurisht! Po më dhemb krahnori... — pështëritte dhe nuk guxonte që të lëvizte që të mos ta dijë se ku e ka plagën.

Malet gjëmojshin nga eksplozionet.

Nga nji kaçube para tij fluturojshin zogjt dhe silleshin përqark nja dy hapa nga ai. Ai u dridh, u frigue dhe i hapi syt. Nji zog i vogël i murrmë me sqep të thepisun dhe me nji vijë të bardhë rreth qafës si gjerdan, qëndronte i shqetsuem. Gjoksi i fryhej, pendlat i shpuplonte, tue bâ që t'i dukeshin puplat e bardha e të buta.

Mbrapa tij u ndien hapa. Ai nuk mbërrijti as që të këthehet, dhe Pavli bërtiti gëzueshëm:

— Uço! A je gjallë?

— Mâ mirë të mos isha.

— Shka, a je plague? — e pyeti i shqetsuem Pavli dhe mbas disa këcimesh u gjet afër tij. Uço nuk mujti me u çue vetë, ky e kapi për krihësh dhe filloi ta ngrehi.

— More nuk jam i plaguem, mos u mundo!

— Hesht! Shum mirë. U frigova, se mos të ka ndodhë ndonji send! Ka nji gjysë ore që të kërkoj nepër pyll. Mos u ban merak, mirë muer fund — tha Pavli, tue ia shkundë borën nga kapota.

— Çfarë mirë! Hesht, të lutem. — tha Uço, tue mos e shique në sy.

— Mos u ban shpirtngushtë. Gjermanët kanë pasë humbje.

— Po na?

— Edhe na — u përgjegj Pavli dhe u nis përpara.

Mbas tij u nis edhe Uço i krrusun dhe i idhnuem.

8

Vetëm në mbramje u qetsuen malet. Era e kishte shpërnda tymin helmues të barutit dhe t'eksplozivave dhe e shqetsueme ushtonte mbi gjethët e paramë të pyllit të shpeshtë t'ahave. Nga lugina e Sokoloviqit, plot me bredha të zi, lëshohej nata.

Partizanët qëndrojshin në grupe të vogla skaj pyllit dhe pritshin errsinën. Heshtshin dhe të humbun ndër mendime ndëgjojshin ushtimën e erës në filizat e ahave. Edhe pritshin gëzueshëm natën, edhe frigoheshin prej saj. Ajo për nja dhetë orë i shlironte nga Gjermanët, por i bante të mendojnë se ku do të kalojshin në nji kohë kaq të keqe. Bojana me partizanët tjerë punonte rreth të plaguemve, i pyette dhe i këshillonte...

Pak matej, vetë në borë, rrinte Pavli. i humbun në mendime. Për dishfatën e sodshëme ai ngarkonte me faj vetëvehten, i idhnuem se kishte mujtë të harrohej deri n'ate masë dhe për shkak të mendjelehtësís të përulet para kokëfortësís s'Uços. Uços me asnji fjalë nuk ia përmendi ngjarjet e sodshëme. E shifte se ai për këte shkak po vuente, se ishte i brengosun dhe i krrusun, dhe para sillej sikur se ishte vetë fajtuer për gjithëshka që kishte ngja sod. Kurse vetëmevehte fliste:

... Erdhi ose s'erdhi sonte kuriri natën e ardhshëme zbatoj planin t'im. Prej sodit do ta kryej ndryshe detyrën t'ime. Heshtja dhe nata ia kujtuen shokët e vramë, i bâhej në këtë moment se ai i

mbante në shpirt. U kujtue për të gjithë të vramët dhe me keqardhje mendonte për jetën e tyne n'arradhë. Mâ tepër kujtesa iu ndal sidomos në nji nga ata... Mbramë kur vizitoi çetën, pau pranë dritës së zjarmit themrën e tij të zbathun. Si ishte tue fjetë, ai u ngrit, e muer themrën në dorë dhe filloi ta ngrofi, tue e fërkue. Me themër të zbathun ai sod ka shkelë borën dhe ka qitë mbi Gjermanët. Ku e kanë goditë? Sonte do ta mbulojë bora, sigurisht edhe tash ka të ftoftë... Ishte fjalaman dhe grindavec i madh. E kishte dënue dhetë ditë pa municion. A thue a do t'i ketë mbarue dënimi? A thue a ka qitë mbi Gjermanët, apo ka shique dhe ka ikë tue mos mujtë me bâ gjâ? Sa ditë kanë kalue nga dënimi. Duhet me e dijtë këte menjiherë!

Pavli iu afrue nji grupi të partizanëve. Ata nuk dijtën t'i thonë kurrgjâ për këtë. Desht të pyesë tjerët, por Uço e ndërpreu dhe ia tregoi majet rreth tyne. Pavli shiqoi. Nëpër mal, në shum vende digjeshin zjarme të mëdhaj. Sido qoftë: ata sonte duhej patjetër të hudheshin n'anën tjetër të malit. Në këtë vend nesër Gjermanët do t'i kërkojnë, dhe duhej me i vendosë diku edhe të plagosunit. Si do të marshohet me ta nëpër nji borë të këtillë dhe me u ngjitë në Bela Stena, nji nga majet mâ të nalta të Jastrebcit. Pavli thirri Uçon dhe Gvozdenin me u marrë vesh për këte. U mueren vesht leht. Askush nuk ishte i disponuem dhe i gatshëm që të kundërshtojë propozimin tjetër, megjithëse të gjithë e dijshin mirë se kolonën e lodhun, t'untueme dhe të dhetueme, me disa të plaguemë të randë, marshimi për në Bela Stena do ta çonte në vuejtje të reja dhe të vështira.

— Shokë, afrohuni! — iu dreitue me rrebtësi Pavli partizanëve. Kur ata u afruen dhe u grumbulluem rreth tij, ai shiqoi rreth e rrotull n'atë grumbull njerzish. Shprehja e fëtyrave nuk u dukej, dhe

për këtê shkak vazhdoi jashtëzakonisht me zâ të naltë! — Situata âsht serioze. Këtê edhe vetë ju po e shifni. Na gjatë natës duhet patjetër të hudhemi në Bela Stena. Rruga prej këtu deri atje, kur âsht koha e mirë, zgjat nji natë të tanë. Por na sonte duhet ta kalojmë nepër borë, bashkë me të plagosunit. Po shofim se Gjermanët sonte kanë ndejtë në mal. Nëse deri n'agim nuk mbërrijmë atje, ata do të na sulmojnë dhe do të na ndjekin gjithë ditën. Shokë, ju e dini shka don të thotë kjo për ne. Fati i arradhës s'onë âsht në rrezik. Për lodhje nuk due të dijë. kurkush nuk guxon të jetë i lodhun. Kush nuk mundet të shkojë, le të mbetet!... A âsht e qartë tinglloi thekshëm dhe kërcnueshëm zani i komisarit.

— E qartë! E qartë! — u përgjegjën disa. Tjerët pëshpëritën.

— Më duhet nji vullnetar për nji detyrë të posaçme! — tha Pavli

— Qe, unë! — u paraqit Vuksani.

Pavli e ndau anash dhe i tha të shkojë në vendin ku i ishte caktue korierit Jovan, tue ia përmendë se atje ishin Gjermanët.

S'ka gajle se janë! — tha Vuksani dhe u nis.

Të nisemi! Jevta në patrullë me Stankon dhe ndihmësat! Të plagosunit në mes! Do t'i bâjë së pari çeta e dytë, — komandoi Uço.

Tue bâ zhurmë, qetësisht, kolona u nis poshtë shpatit, nëpër pyll. Në bisht të kolonës, simbas rregullit të pashkruem, por të detyrueshëm, u nis komisari Pavle. Ngrysej shpejt, Pavli në mënyrë të rrebtë i bante që të ngutën ata para tij, dhe ata e transmetojshin përpara. Tue hecë mbi borën e pashkelun shpeshherë ndihej të thirrunit e atyne që kishin me bajtë të plaguemët dhe të murmuruemit e tyne.

Natën, vonë, ranë në luginë. Nga terri dhe mjegulla kurrgjâ nuk shihej. Ndihej vetëm gurgullimi i pronit dhe zani i kukuvajkës. Uço dha urdhën për pushim. Partizanët u shtrinë mbi borë. Disa i kapi menjiherë gjumi. Pavli shkonte prej njanit te tjetri, i prekte në terr, i shkundte dhe i porositte që të mos flejnë të djersitun.

— Të nisemi! u transmetue me pëshpëritje të përgjumshëme në kolonë, dhe ajo kadalëdale, tue hy në borë deri në brez u nis thik shpatit përpjetë.

Jevta si udhërrëfyes filloi me ramjen e shkopit mbi aha që t'i japi drejtimin kolonës. Tap! Tap!... Tap! Jehonte n'errsinë nëpër pyll dhe përzihej me shushurimën e borës nga të hecunit e kolonës. Kohë më kohë, ndokush nga të plaguemit randë gjëmonte heshtazi dhe gjatë.

Qysh se filloi përpjeta, kolona memzi rrëshqiste. Të gjitha porosít e Pavlit për t'u ngutë, kërcnimet dhe lutjet qenë pa sukses. Shkohej kamba-kambës, rrshitej, zehej në thue, rrëxohej. Sa mâ i kadalshëm bâhej marshimi i kolonës. Pavlin e kapte gjithënji e mâ tepër friga se deri n'agim nuk do të mbërrinte deri në cak. Po, po të jetë kështu, shka do të bâhet atëherë? Mendime të randa, të nxituna gjithënji e mâ tepër e mundueše me kërsitjen e shkopit të Jevtës dhe gjëmimet e të plagüemëve, i silleshin nëpër krye. Vazhdimisht dhe monotonisht! — tap! tap! tap! — dikush i rrihte njerzit në krye me nji farë sendi të topitun. E rreh kolonën dhe do ta vrasi të gjithë... Tap! tap! Gjëmime dhe rënkime. Shndërroheshin të ramet e gjëmimet. Ai memzi shkonte. Trut i dhimshin sa s'durohej...

... Njizet mijë ushtarë t'armatosun modernisht kundër nji çete me të rij gjysë zbathë e gjysë lakuriqë. Nji ushtri kundër nji çete! Me miliona plumba kundër disa qinda plumbave... Luftë e pakup-

tim! Që njeri të luftojë, âsht e nevojshëme që të mund ta shiqojë ate me ke lufton dhe ku qëllon. Këtu nuk shifet se me ke lufton dhe ku e qëllon. Gjermanët janë nisë që t'i zhdukin ata, simbas mendës së shëndoshë âsht krejtsisht e nevojshëme, dhe ata kanë vendosë që t'i mundin. Jo, kjo nuk âsht luftë!... Në luftë përbâhen ushtrít. Po çfarë ushtrije janë ata? Jevta, mos kërsit! Kryet po don me u dá!... Nja dhetë arradha të këtilla në Sërbi në të njajtën situatë... Divizjonet proletare në Bosnjë — larg. Nuk mund të vijnë në Sërbi. Nuk ka se kush të ndihmojë. Fronti rus në Vollgë. Medet, shka ka mbetë nga Rusët! Partizanët në Sërbi vetëm... E tmerrshëme! Asht e tmerrshëme të jeshë vetëm! Do t'i zhdukin. Do ta therrin Sërbín. E rrëxueme në tokë me thikë në fyt... kurse lufton... Qysh kur egziston thikën e ka nën fyt... Qysh se egziston lufton... Me shka të fitoimë? Kemi pak fuqi. Heroizmi ka kufij. Në luftë topat janë mâ të fortë se mendët. Në dinakri kriminelët janë mâ mjeshtër! Po atëherë, me shka? Me besim? Vdekja âsht mâ e fortë se besimi. Shka don me thanë ideale, kur s'ka fuqí me i realizue? Vetëmprojtje, iluzione... Vritet njeriu me kambënguljе — vetëm. padijtë... Mos gjëmoni mâ pashë zotin!... E ardhmja nuk do të dijë për ju. Mali âsht memec, ai nuk do të mund t'u tregojë të gjallëve se si jeni vra... Shpejt! Shpejt! Pse nuk po nguten? Deri n'agim nuk do të mbërrijmë në Bela Stena. Do të na sulmojnë dhe do të na zhdukin... Historija âsht formaliste e thatë, ate e bâjnë interesante shifrat dhe ngjarjet e mëdha. Arradha e partizanëve për ate âsht vogëlsí e për vogëlsinat historija nuk çanë kryet. Kur të vdesin nanat e tyne, kurkush, kurkush mâ nuk do të dijë dhe nuk do t'i përmendi partizanët e Jastrebcit... Dhe âsht e vështirë me luftue për t'ardhmën dhe lirí, kur ajo nuk do të

dijë as që ka egzistue. Aq mâ tepër nëse njeriu vdes njizet e disa... Mos kërsit, Jevto, do të çmendëm... Njeriu don të jetojë. Mâ vështirë nga të gjitha âsht të harohesh me të shpejtë. E tmerrshëme! Dikur disa... kush e di se kush... e gjithë kjo kryqzohet me romantizmin e nji breznije, e cila nën ndikimin e letërsís âsht nisë të luftojë fantastikisht kundër ushtrís mâ të fortë në botë t'asaj kohe... Jevto!

Pavli u rrëxue dhe u shkëput nga mendimet! Të tërqethunit e përshkoi.

„Mendime të helmueshëme, të sëmunda... Pesimizëm! Unë jam i sëmundë... Prej kah më vijnë kësi mendimesh? Jo, jo! Do t'ishte e tmerrshëme sikur njerzit ta shiqojshin kështu jetën e tyne dhe luftën e tyne. Për gjithëshka do t'ishte fundi, për gjithëshka. Kurr nuk do të kishte lirí. Me besue!... Unë duhet patjetër të besoj! Nëse unë nuk besoj, atëherë do të shkatrrohet arradha! Unë besoj! Unë gjithëherë besoj!" — i bërtitte ndërgjegja e shqetsueme.

Tap! Tap! Tap! — memzi që ndëgjohej.

Mâ shpejt! Mâ shpejt! bërtiti Pavli. Rreth tij errsinë dhe qetësi e dendun. — Shokë! — kurkush nuk përgjigjet. Deri te ai mbërrinte zani i marshimit të kolonës së largueme.

— Kam mbetë mbrapa! Ose jam çmendë ose jam sëmundë, — tha me zâ të naltë dhe gadi tue nga u ngut kah kolona. Zuni në thue në rrêjën leqe-leqe dhe jo të rrafshët dhe përmblodhi të gjithë forcën që të ngasi. Kur mbërriiti te kolona, transmetohej:

— Ndërrim-roje, ndërrim-roje — dhe mandej të numruemit: nji... dy... tre... katër...

Pavlin e kapi dëshira me bisedue me ndokend. Desht që t'i harrojë mendimet e pakmâparshëme. Kurrnjiherë deri tash nuk i kishte shkue ndërmend

ndonji send kështu. Duhej harrue, vetëm me i harrue sa mâ parë të gjitha këto. Ai u orvat që të bisedojë me partizanin që shkonte para tij. Por ky, nuk çante kryet për bisedim. Pavli nuk e niofti në terr.

— Mâ shpejt! Mâ shpejt! nuk do të mbërrijmë! — bërtitte në çdo çast Pavli.

Dhe Jevta gjithënji e mâ shpesh kërsitte mbi ahat, sepse edhe pylli ishte mâ i dendun. Ndërrimi kërkohej gjithënji e mâ shpesh. Kolona tërhiqej rrëshanë gjithënji e mâ kadalë — te luftarët forcat janë gjithënji e mâ të pakta, dhe gjumi âsht i randë si nji mal. Njerzit ishin topitë me ngutjen e Pavlit, idhnoheshin dhe bërtitshin. Ai shtihej sikur nuk i ndëgjonte.

Prej gurit të Sokolit kolona nuk mujti mâtej. Të gjithë ishin ndërrue disa herë tue i bajtë të plagosunit. ishin lodhë dhe këputë; mâ tej nuk mujshin. Këtu edhe era e kishte mbledhë borën. dhe njeriu futej në të edhe përmbi brez. Leset e bâme me batanija dhe me druj ahash. ishin shkatrrue. Në krye të kolonës ndihej zhurmë. Të plaguemit gjëmojshin. nuk dojshin që t'i bájnë mâtej. E thirrën Pavlin përpara.

Më leni! Mue edhe ashtu më ka ardhë fundi... Nuk mundem mâ!

— M'âsht hapë plaga, do të vritem! Uço, nëse je shok, ma jep revolverin...

— Mos ban zhurmë! — bërtiti me zâ të tingllueshëm Pavli dhe u tërqeth. Desht të bërtasi edhe dishka, por iu dridhën fulqit.

— Duroni, shokë, vetëm edhe pak, qetsou Miço, mos ashtu! — i ngushllonte në mënyrë lutëse Uço. — Ku je Pavle? Mâ së vari duhet ta çelim rrejen, nuk mund të delet ndryshe nalt.

Pavli ndezi shkrepsën dhe shiqoi orën. Ishte dy mbas mesnate... Nuk do të mbërrijmë! Agimi

do të na kapi në livadhe. Nëse na mbërrijnë këtu, atëherë...

— Komunista, përpara! — ushtoi poshtë shpatit dhe jehoi në prrue zani i dridhshëm dhe i tingllueshëm i Pavlit.

Zhurma pushoi. Të plaguemit heshtën. Ndihej krisma e borës, që binte dhe era n'ahat e lakuriqtë. Mbas disa çastesh, nja dhetë njerëz iu afruen Pavlit heshtshëm.

— Qe na! — tha njani prej tyne.

Ai nuk i njofti n'errsinë.

— Jevto, ku je? — bërtiti Pavli.

— Këtu jam, shok komisar, — u paraqit ai mbrapa shpinës së tij.

— Udhëhiqna që ta hapim rrejën deri te guri i Sokolit! Urdhnoi Pavli dhe u fut në borë deri në brez.

Tue i përplasë kambët, dhe tue i nxjerrë me të vështirë nga grumbulli i borës, grupi u nis përpara, tue shtypë borën me krahnuer. duer dhe kambë.

— Mbeta pa opanga. Mâ kadalë — që ta lidhi çarapën, — bëlbëzoi Bojana si me turp.

— Edhe mue e majta kaherë më ka rá. — u përgjegj Nikolla.

— Këthehuni mbrapa! u tha Pavli.

Ata heshtën dhe shkuen mâ tej përpara. Pavli shkilte dhe hecte mbi borë si në iermí.

Kaluen gadi dy orë deri sa e hapën rrejën dhe u këthyen mbrapa.

— Tetë vullnetarë për të plaguemit! — thirri përsëri Pavli.

Pa nxjerrë zâ u afruen. Uço i numroi dhe bërtiti:

— Edhe dy vetë!

Kurkush nuk u afrue.

— Shka pritni, shokë? A doni që të na zâjë agimi këtu! — bërtiti me idhnim Uço.

Të gjithë heshtshin. Përsëri kurkush nuk u afrue.

— Edhe dy vetë përpara, kur thom!

— Nuk duhen, shok Uço, nuk due të shkoj mâtej... — gjëmoi nji i plaguem.

— Ti hesht! Unë jam komandant.

— Më vrani, nuk due! — u ndi përsëri i plaguemi dhe gjëmoi.

— Mos ban zhurmë! Kush je ti? e pyeti Uço nji që afrohej.

— Gjurgje!

— Shka don ti! Je i vogël, nuk mundesh.

— Lene more! Mundem me báitë edhe topin... Po shkoj përpara. Bash mirë âsht që jam i vogël.

— Atëherë edhe nji! — Shpejt thirri Pavli.

Kurkush nuk u paraqit. Megjithëse njerzit nuk ia shifshin fëtyrën njani tjetrit, ndijshin turp për shkak të çastit të vështirë. Nga grupi që hapi rrejën e borës u nda Bojana, tash vetëm në çarapa, dhe pështpëriti:

— Qe, unë do të...

Uçon e preku gjesti i saj. Vajzë luftare, e zbathun nëpër borë. E palodhun. Ku i ka forcat, kur edhe mâ të fortit nuk kanë! Në të u bashkuen edhe mâ tepër forca dhe bukurija...

Uço murmuroi dishka dhe dha urdhën për nisje.

Të plaguemët banë zhurmë dhe gjëmuen përsëri, i ngritën, dhe kolona u nis. Pavli bánte nji lese së bashkut me Gvozdenin. I plaguemi i tyne kishte plagë të haptë dhe gjëmonte e rënkonte vazhdimisht. Gvozdeni i jepte zemër, e ngushllonte, përpiqej që ta hutojë me fjalë. Pavlin e idhnonte të gjuemit e vazhdueshëm të të plaguemëve. I bâhej se ky gjëmim dhe rënkim ishte dishka për vetë ate, dhe shpeshherë u thonte idhnueshëm që të qet-

soheshin. Hecej kadalë. Forca sosej. Pavli frigohej se në çdo moment do të rrëxohej.

Jevta tërhiqej rrëshanas përpara pa u lodhë, kërsitte me shkop n'aha, u kullte dhe u jipte zemër:

— Edhe pak, bijt e mi, edhe pak, shokë!

Mjegulla dendësohej. Memzi merrej frymë. Mjegulla e dendun âsht shêj se agimi âsht afër.

— Nuk do të mbërrijmë deri n'agim — tha i shqetsuem Pavli.

— Nuk do të mbërrijmë. Në livadhe do t'agojë — u përgjegj Gvozdeni.

„Shka të bâjmë? Si do t'ia bâjmë me të plaguemët nëpër rrafshinë. Do të na shohin. Municion nuk kemi... Pashë zotin... — dhe Pavli bërtiti:

—Shpejt, shokë!

— Shko mâ shpejt ti! Nuk mund të shkojmë përmbi ty! — i tha me idhnim dikush mbrapa tij. Pavli mblodhi të gjitha forcat dhe u orvatë të ngutet.

Ky grup pa u ndërrue qëndroi deri te guri i Sokolit.

— Të çlodhemi. Nuk mundem mâtej! bërtiti dikush nga ata që bájshin.

— Nuk ka çlodhje! Për së shpejti do t'agojë, — iu përgjegj Gvozdeni.

— Pavle, nuk mundem mâ... Do të më plasi zemra...

— Le të plasi! Na duhet patjetër që deri n'agim të mbërrijmë në Bela Stena.

— Nuk mundem, po më merrën mendët. Do të rrëxohem!

— Oooo, më lëshoni, shoookë!... Mâ mirë na disa se sa arradha, — e ndihmoi dikush nga të plaguemët.

— Hesht! — bërtiti Uço që e bánte.

Bisedimi heshti. Vetëm Jevtoja pështpëriti me gjysëm zani:

— Edhe pak, edhe nji grimë, fëmijt e mi.

Tash mâ kishte ague. Sikur të mos kishte mjegull, njerzit do të njifeshin për bukuri. Duelën në livadhe dhe prej andej, në kohë të mirë, duhet nji orë deri në Bela Stena. Pavli mendonte shka me bâ. Karakteri kritik i momentit që vendimi të jepet me të shpejtë. Po shka? Me u këthye mbrapa nuk âsht e mundun; përpara forcat janë në sosje, dhe dita në prag.

Jo larg nga ata, në të majtë me të shtime të shurdhta dhe të shpejta jehoi në pyll batarja e mitrolozit. Pavli u ndal. U ndal e gjithë kolona.

— Gvozden, shka mendon? — e pyeti me shqetsim Pavli.

— Nuk guxojmë që t'i lamë... — u përgjegj ai me pështpëritje, që të mos ndëgjojnë të plaguemët.

— Përpara! Shpejt! — bërtiti Pavli dhe mblodhi gjithë fuqín që ta shpejtojë të hecunit. Bora ishte e thellë, largoheshin kadalëdale. „Edhe pesë minuta! Edhe pesë minuta të qëndrojmë..." — tha vetëmevehte dhe me mend i numronte minutat, i zgjatte qëllimisht dhe thonte përsëri: „Vetëm edhe pesë!" — Përsëri u orvat të numrojë, por iu muerrën mendët, ngatrrohej, dhe me hamendje e caktonte kohën e kalueme. Mbrapa tij dikush u rrëxue. Të plaguemët gjëmuen. Pavli u ndal dhe u këthye. Dy katërsha së bashkut me leset ishin rrëxue në borë. Të plaguemët e lënduem gjëmojshin dhe rënkojshin. Bájtësit ishin shtrî në borë, pa forca që të ngrihen përsëri.

— Shka âsht, burraleca! — bërtiti me idhnim Uço.

Kurkush nuk iu përgjegj kurgjâ. U ndalën të

gjithë. I lëshuen leset, u ulën dhe shiqojshin në borë.

Në pyll, afër tyne, kërsitën disa pushkë.

Pavli iu afrue Uços.

— Shka të bâjmë? e pyeti Uço.

— Ti shko me arradhën, dhe unë me nji togë do të rrij mbrapa.

— Nuk âsht mirë...

— Na duhet patjetër kështu! Nuk guxojmë t'i lamë vetëm. Ti shko kah Bela Stena, dhe unë prej këndej do të zbres bashkë me të plaguemët në Meçja Rupa. Do ta la Jevtën me ta dhe vij mbas jush.

— Do të ngjajë ndonji send, do të doisha të jemi bashkë.

— Do të dojsha edhe unë të iemi bashkë, por për shkak të moralit të të plaguemëve unë po shkoj me ta. Në rast se ndodh ndonji send ti ban si të duket mâ mirë.

— Mirë! — tha Uço dhe e shiqoi ngroftësisht Pavlin. Edhe ky e shiqoi dhe të dv ndien se i janë përsëri njani tjetrit mâ t'afërmit.

Kolona u nis përpara. Pavli me grupin e tij dhe të plaguemët ndejtën edhe pak dhe mandej u nisën kadalë, u këthyen djathtas në pyll, shpatit kah Meçja Rupa, ku mendonte me lanë të plaguemët. Çlodheshin shum shpesh. Të kaluemën nja njiqind hapa dhe i lëshojshin leset. Mjegulla e dendun e mbulonte malin. Kur qe, i plaguemi, të cilin, e bájshin Jevta dhe Pavli, filloi të këndojë me nji zâ të lënurun, por të bukur e të pastër:

Bjer, forcë e padrejtësi,
Populli ka për të gjykue!
Ikni prej nesh errsina të natës...

Pavli u tërqeth. Këndonte Sila. Kështu e thirrshin n'arradhë për shkak të kësaj kange, të cilën ai e këndonte vazhdimisht. Ishte shërbtuer katundi dhe para disa muejsh kishte ikë nga pushka-

timi e dalë partizan... Nji ditë ia pruni roja Pavlit dhe Uços djaloshin leshverdhë, me sheja në fëtyrë me gojë të madhe të çuditshëme dhe me buzë të trasha t'ajuna, tanë i grisun, zbathë, pa kapuç. I shqetsuem dhe tue qeshë në mënyrë të çuditshëme, tregoi gjan'e gjatë se si ka ikë kur Gjermanët e kanë çue me nji grup të madh katundarësh për t'i pushkatue për ahmarrje në katundin e tyne. Kur u shlirue pak, ai, në mënyrë që t'u paraqitej sa mâ mirë Uços dhe Pavlit, tha se ishte proletar katundi, kishte lexue fletushkat dhe se i dinte kangët partizane, dhe nëse dëshirojshin mund dhe ta ndëgjojnë. Simbas kuptimit të tij, kanga ishte karakteristika kryesore e partizanëve. Tue u tallë, atëherë Pavli i tha: „Pale, të shohim shka din?" Dhe ai, tue mos u ngurrue as për nji çast, filloi të këndojë me nji zâ të dridhshëm dhe tinglues: „Bjer, forcë e padrejtësi..." Në çastet e para atyne të kënduemit iu duk qesharake dhe joserioze, por ai, në mënyrë sa mâ të zjarmtë këndoi mâtej pa u ndalë. Partizanët u grumbulluen dhe u banë menjiherë seriozë, tue ndie se shërbtori i katundit me anë t'asaj kange tregonte kuptimin e jetës së tij. Kur mbaroi, Pavli ia rrahi krahët me mallëngjim dhe i tha: „Të lumtë, shok Silo! Emnin partizan e ke Sila. Shokë, kështu ta thirrni!" Sila buzëqeshi dhe me sy të njomun tha: „Kam nji lutje për ju... të jem pushkomitroloztar." — „Nuk mundesh menjiherë. Duhet që mâ së parit ta meritojsh pushkomitrolozin. Ata i bájnë luftarët mâ të mirë", — i tha Uço. — „E, atëherë do ta meritoj!" u përgjegj Sila. Nga luftimet e parë iku. Në të tjerët u mësue dhe u bâ luftar i mirë dhe ndihmësi i dytë i mitroloztarit, dhe mâ vonë Vuksani e pranoi në Bashkimin e Rinís komuniste të Jugosllavís. Sila e bánte pushkomitrolozin, tue mos kërkue edhe tue mos lejue që ta ndërrojnë. Vetëm në luftime ia lente

pushkomitroloztarit. Por ai nuk ishte i kënaqun me këte; dëshironte që të jetë pushkomitroloztar dhe jo ndihmës i tij. Nuk kishte ndonji gjasë që ta zavendësojë ndonjanin, sepse pushkomitroloztarët ishin luftarë të vjetër dhe gjuejtësa të sprovuem. Atij nuk i mbetej kurgjâ tjetër, por që vetë ta shtijë në dorë nga anmiku. Dhe para dhetë ditësh Sila sulmoi me qëndresë në „Zorkën" gjermane, tue dëshirue që me çdo kusht ta shtjeri në dorë. N'ate sulm, batarja e mitrolozit ia preu kambët. Partizanët e shtinë në dorë mitrolozin. Uço i premtoi se do t'ja jepte porsa të shëndoshej. I plaguem randë, i bajtun në lese, ai në të gjitha rastet vazhdimisht kujdesej për mitrolozin, idhnohej në shokët, që kishin lejue t'i ndryshkej mëshefësi i flakës, dhe për këte ankohej te Uço.

Dhe tash Sila këndonte kangën e tij. Zani i bâhej gjithënji mâ i dobtë dhe mâ i lehtë. Kur i mbaroi rrjehtat:

Por gjithmonë kemi qenë robë. Dhe për ju kemipunue... e trathtoi fuqija. Fjalën e mbramë — „punue" ai vetëm e pështeriti dhe heshti.

— Silo, shok, këndo mâtej... — i tha me shqetsim Pavli.

Sila heshtte.

— Hej, Silo, a po më ndien? Këndo... — pështëriti Pavli.

E lëshuen lesen që të pushojnë.

— Si je, o bylbyl? — e pyeti belbëzueshëm Jevta, u krrus mbi fëtyrën e tij dhe ia muerr dorën.

Ajo ishte e ngathët dhe e ftoftë.

— Vdiq... — pështëriti Jevta.

Pavli e shiqoi në fëtyrë. Syt e tij edhe në mungesë shiqojshin diku larg. Gojën e kishte të haptë, pa frymë. Fryma e tij e fundit i duel me kangë.

Pavli ia futi dorën në krahnuer.

— Nuk po i rreh... ka vdekë...

Jevta u këthye, hoqi kapuçin dhe tinës bani kryq.

Pavli u ngrit, hoqi kapuçin dhe tha:

— Shokë, shoku Sila vdiq!

Të tjerët erdhën me të shpejtë dhe u afruen. Edhe ata i hoqën kapuçat. Të plaguemët pushuen së gjëmuemi. Mjegulla e dendun ishte shtrî në prrue. Kaherë kishte ague. Me kundakë të pushkës ia banë vorrin në borë dhe e shtinë. Të gjithë punojshin tue heshtë, Jevta orvatej që t'ja mbyllë syt. E banë me të shpejtë vorrin e bardhë, të lehtë.

Ishte gadi mesditë kur u tërhoqën deri te Meçja Rupa. Të tronditun me vdekjen e zakonshëme, gjatë gjithë kësaj kohe kishin heshtë, të plaguemët nuk jepshin shej se janë gjallë. Vetëm kur i lëshuen para shpellës, disa u alarmuen se mos po i lanë aty.

— Pa fjalë! Kështu duhet të bâhet! — tha me të rrebtë Pavli. Ishte i tronditun, por mblodhi vehtën dhe filloi në mënyrë lutëse t'ua spjegojë pozitën e arradhës, tue u premtue se do t'i hudhin sa mâ parë në katund. E mundonte pyetja, kë, përveç motrës sanitare Ruzha, do të lâjë me ta që t'u japë ushqim. Vetëm Jevta mund ta kryente mâ së miri nji detyrë të tillë. Pavli këte e dinte mirë. Jevta din me u gjetë, âsht dinak, ka shum të njohun dhe lidhje nëpër katunde, dhe do të gjente disi ushqim. Por, Pavli nuk ishte krejtsisht i sigurtë në të. Po t'i binte anmikut në dorë nuk do të mundej me qëndrue. N'arradhë e konsideroishin frigacak. Partizanët thojshin në vend „frigacak si lepri" — „frigacak si Jevta". Përveç kësaj, kur të zbres në katund dëshiron të pijë mâ tepër se sa âsht e lejueshëme nga ligji partizan i pashkruem. Pavli mendoi: A thue guxon t'ia besojë Jevtës jetën e të

plaguemëve? Ndërsa vendosën në shpellë, Pavli ndejti jashtë dhe mendonte. Në këte moment manít e Jevtës zmadhoheshin. Por tjetër dalje nuk ka. Duhet patjetër të pajtohet me këte dhe t'ia lâjë fatit. Dhe Pavli si njeri, i cili në gjithëshka kërkon justifikim dhe shkaqe, që ta qetësojë ndërgjegjën, mendoi: sikur ai t'ishte nga ata ushtarë dhe luftarë, siç janë zakonisht katundarët, për të cilët disiplina dhe detyra e besueme janë gjana të shejta. Njerzit e këtillë shkojnë në rrezik dhe vdekje jo sepse frigohen, por sepse këte e marrin si dishka të domosdoshëme, si dishka që duhet bâ patjetër. Të ndimunit e përgjegjësís dhe të disiplinës te ata âsht má e fortë se gjithëshka. Përveç kësaj, Jevta ka qenë mendemadh i katundit. I pëlqen me i besue... Pavli e thirri Jevtën.

— Po e shef vetë se në çfarë situate jemi. Të plaguemët duhet t'i lâmë përkohësisht këtu.

— Po shof dhe nuk jam i gjallë! Pasha zotin, nuk e dij se si do t'ia bâjmë.

— Mâ e vështira âsht me gjetë njeriun, i cili do t'u gjejë ushqim dhe t'i ruejë. Duhet të jetë njerí trim i sigurtë... — filloi Pavli t'ia qesi për ane e për rreth. — Mendo se shka do të bante anmiku me ta, sa në mënyrë të tmerrshëme do t'i mundonte shokët t'anë mâ të mirë! Të thom të drejtën, në këto ofansiva ky m'âsht kujdesi mâ i madh. Kjo âsht detyra mâ e randë. Për shkak t'arradhës dhe të popullit ata nuk duhet që të damtohen...

Mos u frigo, shok Pavle, mos u frigo. Ka ndoshta në mes t'anë t'atillë — e ndërpreu Jevta, tue kuptue mendimin e komisarit. Në fëtyrën asht e lëkurë plot me shêja dhe dej, iu dukë mësheftazi nji buzëqeshje e gjanë dhe e butë.

Pavli deshti ta përqafojë, por që bisedimi të mirrte ngjyrë sa mâ serioze dhe me ndikue në Jevtën, ai i tha solemnisht:

— Shok Jevto! Shtabi ka vendosë me ta besue ty këte detyrë. Në ty na kemi besim të plotë.

— E bâj, Pavle, pasha shëndetin, asgjâ mâ t'afërme se këte nuk kam, do t'i ruej si syt. Nji qime kreje nuk do t'u mungojë. E, eee, endè ti nuk më njef mue! Jevta âsht komitë i vjetër!

Pavli buzëqeshi. Buzëqeshi edhe Jevta, tue zbulue nën mustakë disa dhambë të verdhë. të thepisun dhe të shtrembnuem.

Shum mirë, shok Jevto! Kij mendjen në gjurmët, lëviz natën dhe kurkuj mos ja trego drejtimin se kah shkon. Nëpër katunde kërko ushqim nga njerzit t'anë dhe mos u thuej se për ke e don. Na për do kohë do të largohemi nga Jastrebci. Kij mendjen, këte nuk duhet t'ia thuesh kurkujt.

Hynë te të plaguemët.

— Për ju, shokë, përgjegjës në pikëpamje ushtarake dhe politike âsht shoku Jevta, — pa marrë parasysh që midis jush ka rreshtera e tetarë. Tash jeni vetëm të plaguemë e duhet ta ndëgjoni. Kini mendjen në konspiracion dhe mos u bani merak, këtu nuk do të mbeteni shum.

Jevta buzëqeshi mësheftasi nën mustakë.

— Hiç mos u ban merak, shok Pavle. Do të merremi vesht kollaj. Mâ i vjetri âsht ai që âsht mâ i mençmi, — u orvatë ai ta mëshefi kënaqësín.

Pavli u përshëndet me të gjithë dhe së bashkut me Jevtën duel jashtë.

— Ndëgjo, pashë zotin, harrova të thom: kur të zbresish në katund, të mos pijsh, të lutem. E din shka don me thanë kjo. Duro deri sa të kalojë kjo rrëmujë, dhe mandej...

— Pashë zotin, Pavle, shka po mendon për mue!... Nuk jam, dreqi e marrtë, aq truthatë, — e ndërpreu i fyem Jevta. E dij, e dij! Por, prapseprap po ta thom që të ruhesh. E din si âsht puna!...

— Po unë i shkreti, shpresoj se mbas kësaj do

të më bâjsh antar, dhe ti më merr për pijanec, — tha Jevta kadalë, tue i mbyllë dinakrisht syt e imtë.

Pavli buzëqeshi pa të keq:

— Gjithëshka mund të bâhet. Përpiqu. Dhe kur ta krijojmë teritorin e çliruem, do t'emnoimë për kryetar të pushtetit të rrethit...

— Hajt, hajt, tallu me plakun. Mund të të jam gjysh... — kinse u fye Jevta. Iu kërcnue me krye, tue qeshë:—ju njof unë juve Moravasëve, hajduta të vjetër, ju dini me e çue njeriun në krue e mos me i dhanë ujë.

— Do të shohish se nuk jam tallë me tv. Pavli kishte kënaqësi që ta gëzojë pak dhe për s'di se shka kishte andje që të flasë për këte. — Ti do të jeshë kryetar i këshillit të rrethit si partizan i vjetër. Seriozisht! Njerëz të këtillë na duhen në pushtet. Jevta shkulej së qeshuni thue se po e ciglonte ndokush. Qeshi edhe Pavli.

— E, dhe tash tungjatjeta! Sonte zbrit në katund për ushqim. Ashtu siç u muerrëm vesht.

— Si urdhnon, të gjitha i kuptoj, shok Pavle... Po unë e ti a nuk do të shifemi mâ.

— Për disa kohë jo.

— Të puthemi për udhë të mbarë...

U përqafuen.

— Gjithëshka e kam mbajtë mirë në mend, aspak mos u ban merak, — tha i shqetsuem Jevta vetëm që të thotë dishka; u këthye dhe me hapat e imtë të pleqnís shkoi kah hymja e shpellës.

9

Porsa mbërrijti në Bela Ştena, ku arradha kishte zanë pozitën tue pritë sulmin gjerman, Pavli u tërhoq pak në pyll dhe u ul përbrij nji ahu të trashë të mveshun me urth dhe myshk. Qielli i përhimtë si ndonji çerep shum i madh shtrihej mbi majet e aheve të thepisun e të kuqrremtë, e shtypte randë pyllin dhe binte poshtë. I përgjumshëm dhe i lodhshëm, Pavli fjeti menjiherë.

Vonë, mbasdreke, e zgjoi Malisha.

— Shok Pavle! Hej, shok Pavle! — bërtiti ai përmbi krye të tij. Me pushkë në krah, nga e cila nuk ishte shum mâ i gjatë, me kundak të futun në borë, numronte në vend, dhe kur pa se komisarin e ka zanë nji gjum i randë, mbeti me dy mendje; i vinte keq që ta zgjojë. Por urdhni âsht urdhën. Ai e kapi për krahësh dhe e shkundi:

— Shok Pavle! Shok Pavle! Hajde mjaft ke fjetë. Nuk âsht mirë që shtrihesh mâ në borë. Do të mërdhihesh. Hajde, të thrret shoku Uço.

Pavli u drodh pak dhe kadalë i hapi syt.

— Ti je Masho. Shka ka të ré?

— Shoku Uço më çoi me të thirrë. Nuk âsht mirë që të flejsh mâ, — tha qetësisht Malisha, dhe kur vuni re shiqimin e Pavlit në kundak, filloi ta ngrehi e ta tërheqi nga bora. Ai u skuq nga qeshja e komisarit.

— E ke të madhe ate pushkë, Masho. Do të ja-

pim françezen, âsht mâ e lehtë dhe mâ e përshtatshëme për ty.

— Vallë, unë, shok komisar, me bájtë pushkën që bájnë shoqet? Kurrsesi nuk due. Unë mendoj, shok komesar, se nuk e kam meritue që të më nënçmojsh kaq shum... — tha Malisha me zâ fëminuer i fyem, hoqi pushkën dhe e vuni para vehtës.

Pavli nuk ia duel që ta mëshefi buzëqeshjen e dhimbshëme për këte fëmi, i cili ishte bâ luftar, dhe madjè luftar guximtar, kur endè nuk e kishte humbë nevojën për lojnat fëminore. Në këto ditë moshatarët e tij luejnë për brij shporetave të ngroftë, bâjnë puse nga boklat e misrit dhe ngasin mbrapa strincave dhe grizhlave. Pavlit iu kujtue se si Malisha, kur para njizet ditësh u gjet bashkë me tê në katund në të njajtën dhomë, tinës muer pjesë në lojën e fëmijve, tue buzëqeshë dhe tue u idhnue. simbas zhvillimit të lojës. Malisha vuejti nji kohë të gjatë, kur n'arradhë u muerr vesht dhe flitej se luejti në katund me moshatakët e tij, ndërsa partizanët flejshin në shtëpi, ai me kapuç kapte vremçat në plehnishte. Kur arradha zbritte në katundin e tij, ai patjetër do të dilte në patrollë, i heshtun dhe i vrantë si zaptues, tue mos u përshëndetë me askend, tue mos i kqyrë mâ moshatakët. Në katund fliste pak, dhe madjè seriozisht, në mënyrë të rrebtë dhe me njifarë krenarije. E mbante mirë në mend nga fjalimet e komisarit të mbajtun katundarëve fjalín e përdorun shpeshherë: „Kurkush nuk do të na sjellë lirín në pjatë t'artë!" dhe drejtohej me rrebtësi mâ të vjetërve se ai, të rritunve për ushtrí: „Shka pret? Pse nuk po vien me ne? E don lirín në pjatë t'artë? Nuk ka. Duhet të përgjaken brekët! N'arradhë ka ardhë kësaj vere, mbassi e kanë pasë këthye disa herë dhe i janë kërcnue se do ta rrifshin. Ditët e para, në pyetjen pse lufton, ai u përgjegj se lufton për babën dhe vllaun, të cilët

Gjermanët i kanë çue n'internim, dhe disa muej mâ vonë filloi të deklarojë se lufton për puntorët dhe katundarët.

— Malisha, po pse po flet ti kështu për shoqet? — filloi gjoja rrebtësisht Pavli. Vallë, ato nuk luftojnë si na mashkujt? Hajde, më thuej a ka ndonji qyqane midis partizaneve?

— Nuk thom, shok Pavle, se shoqet janë qyqane. Por e din edhe vetë: gratë janë gra.

Pavli buzëqeshi pa të keq dhe me gëzim, dhe sikur të frigohej nga ajo buzëqeshje e shëndoshtë dhe e gëzueshëme, ai e drodhi bisedimin:

— Mirë, shka ka të ré në pozitë?

— Gjermanët janë këtu rreth nesh. Uço dha urdhën që t'i presim këtu. Do t'ahmerremi për të djeshëmen. Kush dreqi i pruni në Jastrebc? Shok Pavle, a âsht e vërtetë se na do të largohemi prej Jastrebcit?

Po shka mendon ti Malisha? A të rrijmë këtu, dhe Gjermanët të na ndjekin çdo ditë, apo t'i mashtrojmë dhe të kalojmë në nji krahinë tjetër?

— Të të thom të drejtën, unë jam për këtu. Nuk ka kurrkund mâ mirë se në Jastrebc. Pse na të shkojmë me luftue për të tjerët. Le ta shlirojë secili vetëvehten. Nuk mundemi na vetë t'i shlirojmë të gjithë. Na kemi ardhë n'arradhë dhe ata rrijnë në shtëpi dhe na tash duhet të vritemi për ata. Nuk âsht e drejtë, shok Pavle.

Pavli e ndëgjoi shqetsueshëm.

— A thue shumica mendojnë si ti Malisha? — e pyeti Pavli tue u frigue.

— Nuk e dij sigurisht, por të gjithë ata që i kam ndëgjue tue folë për këte, mendojnë kështu si po them unë.

— S'e ke mirë, Masho, shka po thue. Partizanët nuk duhet të mendojnë kështu. Vetëm çetnikët mendojnë për shtëpín e vet e për vetëvehte.

Prandej, edhe nuk luftojnë për lirí, kurse na jemí komunista dhe luftojmë për gjithë popullin.

— Mirë, na jemi komunista, por jemi pak, shok Pavle. Nuk mund të mbërrijmë gjithëkund, — tha Malisha i brengosun dhe mendonte.

Pavli kishte të ftoftë dhe u çue. Heshtte, tue mendue, shka t'i thotë këtij fëmije.

— A âsht e vërtetë, shok Pavle, se njiqind mijë okupatorë do të lëshohen mbi ne? Prei kah kaq shum ushtarë, — pyeti frigueshëm Malisha.

— Po çfarë njiqind mijë! Kush ta ka thanë këte?

— Kështu po flitet. Unë gjithënji mendoj: nëse ata nisin kaq ushtri kundër arradhës s'onë, a thue sa ju duhen atyne për krejt Bosnjën. Shka do t'u mbetet atyne kundër Rusëve? Atëherë Rusët do t'i mundin leht. Vetëm që na do të heqim të zít e ullinit... Shum i fortë âsht ky Hitler, — tha në fund Malisha sikur të bisedonte me vetëvehtën.

— Endè âsht i fortë, por nuk do ta ketë të gjatë... — këtu Pavli u ndal tue kërkue fjalë të përshtatshëme, të cilat do të mundshin që ta qetsojnë dhe ta ngrohin edhe zemrën fëminore të frigueme. Pa fjalë të këtilla sikur të mos ketë në fjalorin e tij të përditshëm. Si me ia spjegue këtij fëmije kuptimin e gjakut që kështu pa kursim po e njomë gjysën e lamshit të dheut? Me çfarë me e bindë në fitore në këto ditë disfatash. Fjalë të këtilla, në këta momente Pavli nuk mundi të gjejë. Dhe zakonisht, siç ban çdo ditë nuk mundi të thotë. Mâ në fund vetëm e pyeti:

— Po a ke frigë ti, Masho?

— Unë nuk mendoj për vehte...

Pavlit iu bâ se e kuptoi heshtjen e mâtejshëme të Malishës dhe shqimin e tij të mendueshëm. Tue mos mendue shum, tha menjiherë.

— Malisha, a don të shkojsh në shtëpi?

— Në shtëpi?... Shka me bâ në shtëpi?

— Nuk âsht mâ kjo për ty. Tash âsht situata e vështirë. Shko në shtëpi, dhe nëse ke dëshirë kaq të madhe, eja në pranverë.

— Mue gjete me ma thanë këte. shok Pavle? A unë të bâhem dizerter? Unë nuk kam frigë për jetë, ta dijsh! Nuk jam unë frigacak, shok Pavle.

— Ti duhesh patjetër të shkoish në shtëpi. Unë të urdhnoj! Ti nuk je kurrfarë dizerteri, — i tha Pavli i vendosun në mënyrë të preme që ta çojë djalin në shtëpi, tue konsiderue vetëvehten përgjegjës për jetën e tij.

—Unë nuk due... Pse po më thue ti kështu mue?... cijati Malisha dhe nuk e përfundoi fjalín.

— Masho, shoku i im, unë të due ty. Ti je partizan shum i mirë. Më ndëgjo dhe eja kur të kalojë ofansiva.

— Unë nuk due të shkoj! Shka, të më thonë në katund se jam frigacak!...

Malisha memzi u përmbajt që të mos qajë. Pavlit i erdh keq. Nuk iu duk mirë që ia filloi me të nji bisedim të këtillë.

— Mirë, Malisha, të shkojmë! Mjaft folëm, — tha në fund rrebtësisht Pavli dhe u nis bashkë me të kah arradha.

10

Së pari lehi Munja me zâ të marrun, me pezmatim. Lehja e tij ushtoi në malin e ftoftë e t'errtë dhe humbi në prrojet e thella.

Dhe mandej filloi të hungrojë dhe të gërryjë borën me kambë tue ia hudhë në fëtyrë Pavlit dhe Nikollës, që rrijshin galuç mbas ahave në fund të krahut të djathtë të pritës. Të gjithë partizanët, me Uçon dhe Pavlin, e ndiejshin se prita âsht vendimtare: ajo duhej t'i shëronte plagët e disfatës së djeshëme, që ta furnizojë arradhën me municione dhe t'i shërbejë realizimit të dy qëllimeve të kundërt, për të cilët luftojshin Pavli dhe Uço. Pavle me këte pritë donte me përgatitë arradhën për nji marshim të gjatë, Uço ta justifikojë disfatën e djeshëme dhe të provojë se në terrenin e tyne, në mal, mund t'i rrahin Gjermanët mâ me sukses.

Qeni lehi përsëri n'errsinë.

— Po vijnë! — pëshpëriti Nikolla.

— Kurgjâ nuk po ndihet. Mos e leio që të lehi, çoje diku, — u përgjegj Pavli.

— Sigurisht po vijnë! Munja i ndien gjithmonë Gjermanët...

Nji të tërqethun plot me parandiesí të gjithëllojshëme kaloi nëpër Pavlin. Gishtat e ngrimë prekën armën. Armët i kapën Nikolla dhe Malisha, të cilët rrijshin galuç përbrij tij. Stanko ia futi gishtin në kambëz pushkomitrolozit dhe i nguli edhe mâ mirë kambët e tij në borë.

Për disa çaste mbretnoi qetsija, dhe mandej

përsëri, edhe mâ me tërbim dhe dhimbë. lehi qeni. Nikolla ia shtrini dorën dhe e përkëdhelte në shpinë.

— Po na zbulon... Nikolla, pashë zotin, kape! — pëshpëriti Pavli. „Nëse na kanë pa, atëherë ka mbarue gjithëshka", desht të thotë, por u përmbajt.

Malisha i pëshpëritte kadalë qenit:

— Hesht, hesht, Munjo!

Dy qej lehën sipër tyne dhe mandej u vërsulen tue lehë, Munja heshti.

— Gjermanësh!

— Sigurisht!

— Shka të bâjmë!

— Nëqoftëse vërsulen mbi ne, të shtijmë. Për të gjithë këte fajin e ka ky lahperi i yt! Hajde, më thuej, shka të bâjmë? — tha me idhnim Pavli, tue mos dijtë as vetë shka me bâ nëse qejt, të cilët i kanë mësue, sigurisht, për këte punë, vërsulën mbi ta. Ishte dy mendjesh: a thue me qitë apo me heshtë. Qejt do t'i sulmojnë, nuk mund të heshtin. Po të shtijnë, do ta zbulojnë pritën.

Nikolla as vetë nuk dinte shka me bâ. „Vallë, qeni të na sjelli fatkeqsí?" U dridh.

Qejt gjermanë afroheshin me shpejtësí. Lehja e tyne lëshohej si erë.

— Qé tash! Dhe terheq prap me vehte këte qenth! Unë mâ së pari do ta vras ate, e din! — tha me idhnim Stanko.

Kur qejt gjermanë u afruen, dukeshin n'errsinë si dy zgavra që ngajshin, Munja hungroi, bërtiti si me e pasë kafshue kush, kĕceu nga prita dhe ngau përpara me i pritë.

— Tash mbaroi! — pëshpëriti Pavli.

— Munjo-o! shtrëngoi dhambët Nikolla.

Qejt u përleshën dhe e filluen luftën.

Të gjithë u ndien mâ leht. Dhe Pavli dridhej për fatin e Munjës, sepse n'ate moment i bâhej se gjithëshka mvarej prej tij.

Qejt kafshoheshin me tërbim, kapeshin fytas, hungrojshin, vërtiteshin rreth e rrotull, e ndërrojshin vendin me të shpejtë, afroheshin dhe largoheshin nga partizanët. Dhe në mes të gjithë kësaj njifesh qartazi ulurima me zâ të marrun e Munies.

— Qëndro he fatkeq! Mos u dorëzo Gjermanëve! — pëshpëritte Nikolla tue u ndie krenar dhe i brengosun për qenin e tij, në zanin e të cilit ndiheshin dhimbjet nga kafshimi i qejve policor të Gjermanëve, të mësuem që të vërsulen mbi njerëz.

— Nëse ikë kah na, shka të bâjmë? pyeti Malisha.

Kurkush nuk iu përgjegj.

— Munjoooo! Do t'i jap nji ftujë nëse fiton — pëshpëriti Nikolla dhe dridhej.

Pavli e tërhoqi për mange që të heshti. Ai u ngrit tue shique rrotullimin e qejvet, që luftojshin për jetë a vdekje në mes të tyne.

— Munja po vjen kah na!

— Do të na zbulojë! Mbaruem!

— Uh, pashë zotin...

— Unë do të shtij!

— Hej! Ti je i marrë!

Pëshpëritshin të shqetsuem Pavli, Nikolla dhe Malisha.

Kur qe qejt heshtën si me pasë cofë. Në qetësí u ndie komanda në gjermanisht, të kërsitunit e borës nën kambë dhe tingllimi i armëve.

— Janë afër! Të jeni të gatshëm! — pëshpëriti rrebtësisht Pavli.

Qejt hungruen përsëri, u turrën; njani ulurini thekshëm, sigurisht i plaguem randë. Qejt, tue luftue, i afroheshin pritës. Shifeshin gjithënji e mâ qartë lëvizjet e tyne. Nikolla mundohej ta njofi Munjën, dhe porsa mendoi se e pá, qejt u përzien dhe i humbi sysh. U pá se Munja po tërhiqej para kundërshtarëve mâ të fortë.

Kurrkush mâ nuk mendoi për vehte. Njerzit merrshin pjesë me ankth në luftimin e shtazëve, në këtë moment ata i mundonte vetëm zhvillimi i luftimit të tyne. Nikollës rrap i shkoi mendia me shti në nji qen, i cili i bâhej se âsht Gjerman. Dhe atëherë, kur luftimi u afrue gjithësejt në disa metra nga prita, kur partizanët filluen të çohen, tue mos dijtë as vetë se shka me bâ, Munja u këthye anash dhe u vërsul në përrue. Mbas tij u lëshuen qejt gjermanë. tue uluritë me tërbim edhe egërsí.

— Nuk na diktuen... — muer frymë me lehtësí Pavli.

— Na shpëtoi Munja! Vetëm mos ta paguejë këte me krye! — tha Nikolla me kënaqësí, por edhe me brengosje.

Të përleshunit e gjallë, i idhnueshëm i qejve largohej gjithënji e mâ tepër, deri sa mâ në fund nuk u ndëgjue ushtima e mbetun e luftës së tyne në përrue.

Lufta vazhdoi gjithënji, largohej, por nuk i lëshonte.

Në shpat mbretnoi qetësija. Larg, në pyll, ndihej zani i kitrrave. Nji qetësí e këtillë zgjati nja dhetë minuta. Të dy ushtrít ndiqshin luftimin e qejve dhe heshtshin, tue pritë me padurim përfundimin e saj. Prej kësaj Gjermanët iknin befasue, ata nuk e dijshin se ky ishte qen partizan, i cili tue u vërsulë mbi qejt e tyne policorë, shpëtoi zbulimin e pritës partizane. Kur, sigurisht, humbën shpresën në këthimin e qejve të tyne, të lehunit e të cilëve largohej sa mâ tepër, u bâ gjithënji e mâ e shurdhtë gjatë rradhës gjermane kaloi njifarë komande. U ndëgjue tingllimi i armëve dhe menjiherë mbas kësaj njí hecje e randë mbi borën e thellë të pashkelun, e cila kishte fillue me ngrî. Gjermanët shkojshin drejt në pritën partizane.

— Pssst! Mos qit pa komandë! — pëshpëriti Pav-

li, dhe kjo si ushtimë ere u transmetue gjatë rradhës partizane.

Duert i shtrëngojshin fort armët. Kolona gjermane afrohej. Dallohej sa mâ qartë kërsima e këpucëve të randa ushtarake të „Alpinistave" gjermanë, duert partizane shtrëngojshin gjithënji e mâ fort armët dhe sëbashkut me to futeshin në borë.

11

Uço pritte me padurim: ai u qetsue d'_e u mblodh si bisha kurdo para vërsuljes mbi prén. Gjindej në skajin tjetër të pritës, përbrij Bojanës dhe Vukës. Ai herë rrinte galuç, herë i mirreshin kambët, dhe kështu lëvizte i shqetsuem tue prekë Bojanën. Kjo e shqetsonte edhe mâ tepër. Bojana te ai kishte shkaktue shqetsim ovsh se ajo erdhi n'arradhë. Ndjenjes së paqartë dhe të pacaktueme ai i bânte bisht tue u largue gjithënji prej saj. Kurrnjiherë nuk deshti t'i pohojë vetëvehtes se k'o âsht dashuni. Dhe, prapseprap edhe sonte, n'ethet e pritmënis së betejës vendimtare, ai kurrsesi nuk ia duel që ta qetsojë ate dridhje në vetëvehte. Dhe pikërisht në çastin kur desht që të hudhet në nji vend tjetër, u ndëgjue hecja e kolonës gjermane.

U afrohej dhetëshja e pararojës gjermane. Mitrolozat në pozicion horizontal dalloheshin në nji largsí tridhetë hapash. Uço e çvidoi me të shpejt bombën. Bojana u shqetsue nga afërsija direkte e Gjermanëve, filloi të dridhet dhe padashtë kërkoi dorën e Uços. E gjeti në kundak dhe e shtërngoi me forcë me gishtat e mërdhimë. Uço u dridh, zemra i rrihte në krahnuer si skyfter. Pa dijtë gjâ e kapi dorën e saj, e shtrëngoi dhe si në jerm pëshpëriti:

— Bojana... të due... ej, po pse pikërisht tash.

— Edhe unë... hesht! — u përgjegj ajo me buzë të dridhuna.

— Qe kryet e kolonës! — pëshpëriti me zâ Vuka, sikur të donte me këtë t'i bâjë me dije se e ka ndëgjue bisedimin e tyne.

Uço lëshoi dorën e Bojanës dhe kapi bombën. Gishtat i dridheshin, memzi e mbante. Kur balli i kolonës gjermane në nji largsí t'afërt mbërrijti deri te ai, Uço shkrepi kapsollin kadale, numroi deri në katër, tue dëshirue që ajo të plasi porsa të bijë, ai u ngrit, e fërflloi mbi Gjermanët dhe bërtiti:

— Zjarm!

Po n'at ças uluritën „mashinkat" partizane dhe e kapërdin britmën e tij të shkurtë. Brij shpatit, nga prita partizane lëshohej batarja, kërsitshin armët, ushtojshin bombet. Flakët e kaltërta e ndriçuen rradhën partizane; predhat e gjelbërta të plumbave të ndritshëme e shkyen errsinën.

Mali u mbush me ushtimë e gjëmim. Sikur malet coptoheshin, sikur ndesheshin pyjet furishëm dhe trupat e degët e drujve theheshin në gjâmën e tërbueme. Dhe nëpër të gjithë këtë përshkohej bërtima dhe gjâmët në gjuhën e pakuptueshme. Kolona gjermane shkapërderdhej, pështjellohej dhe coptohej, e kositun nga zjarmi i afërtë. Shumicën e Gjermanëve të pagoditun e kapi paniku dhe u dhanë kambëve, e vetëm nji numër i vogël rá barkas nëpër rrêja të borës dhe hapi zjarm në batare të gjata me armët automatike të shumllojshëme.

— Kështu luftohet, Nemceli! — bërtiti Uço. Qëndronte përbrij ahut, tue mos u mëshehë dhe për shkak të mungesës së municionit shtinte rrallë mbi grumbujt e errtë mbi borë, nga të cilët derdheshin flakëzat e armëve automatike dhe shpërthejshin rrëketë e zjarmit nga mitrolozat e lehtë. Uço qëndronte pa mendime të lidhuna. merrte në shêj me hamendje dhe nuk ndinte se si predhat e plumbave të shkurtë të çmpreftë futeshin n'ah për-

brij kresë, kambës së tij dhe përbrij Bojanës, dhe se si shtimeshin në borë. Gëzhojat nga automatiku i tij i bijshin Bojanës dhe ajo nuk i ndiente.

E gjithë kjo zgjati gjithësejt disa çaste të shkurtë, të cilët në luftë nuk shënohen si kohë, dhe Uço komandoi sulm.

— Partizanë, në sulm! Mbajani majtas! — memzi që u ndëgjue zani i tij.

Në të njajtin çast ai sulmoi drejt mbi mitrolozin gjerman. Bojana dhe Vuka këcyen, dhe tërthorazi, tue nga që të rrethojnë Gjermanët, sulmuen mbas tij tue shti në kambë. Menjiherë mbas kësaj të shtimet i mbyti „urra-ja" e rrebtë partizane tue u përzie me ate.

Filloi luftimi gjoks më gjoks. Partizanët dhe Gjermanët, që kishin mbetë u përzien. Shtihej tue mos marrë në shênj, tue mos pasë kohë me e mbushë armën me fyshekë, filluen t'i bijnë njani tjetrit me kundakë, mprohej e sulmohej, rrëmbeheshin armët zihej në thue dhe rrëxohej mbi të vdekunit dhe të plaguemët, që e shprehshin mënin, dhimbjen dhe frigën e tyne në të dv gjuhët.

N'ate rrëmujë shtimjesh, gjëmimesh, britmash, shamjesh dhe tymit të barutit, i cili t'i digjte syt, Uço u vërsul mbi nji Gjerman, dhe, mbassi nuk kishte mâ municion, i mëshoi me kundak në fëtyrë. Ky filloi të shajë dhe u rrëxue, por nga të ramit Uços iu thye kundaku. Ai u ndal, deshti ta shiqojë armën e tij të shpraztë dhe të thyeme, por në këte ças u vërsul mbi te nji Gjerman tjetër, i cili villte rreth vehtes zjarm nga mitrolozi. Kur Uço e vuni re se si shpërthimi i flakës u drejtue kah ai që ta djegi, — në këte ças vdekja iu duk si zjarm — ai këceu anash dhe plot zemrim dhe frigë u hudh mbi mitroljerin, e kapi me dorën e majtë tytën e nxehtë të mitrolozit dhe e përcëlloi lëkurën e gishtave. Ai bërtiti, desht ta lëshojë, por tue pa se

n'ate ças do ta presi rrëkeja e zjarmit, ai me nji zemrim edhe mâ të madh e shtrëngoi me gishta të djegun tytën dhe me dorën e djathtë filloi t'i bijë Gjermanit mbi krye. Gjermani u zmbrap, por nuk guxoi ta luejë dorën nga çarku. Uço e pá se po e lanë forcat dhe po e mposhtë dhima e lëkurës së djegun ndër gishta. Tue iu frigue vdekjes s'afërtë. ai e shtrëngoi edhe mâ shum tytën, i rá Gjermanit sa mâ me tërbim mbi fëtyrë dhe helmet. Por tue ndie se nuk do të mund të qëndrojë dhe se do ta lëshojë tytën, ai bërtiti me të gjithë zanin:

— Vuko! Shpejt këtu, po e mbaj për mitroloz!

— Qe ku jam! — u përgjegj në vend të tij Gvozdeni dhe u vërsul mbi Gjermanin e preu menjiherë sa mujti dhe e rrëxoi mbi borë. Në rrëxim. batarja e kapi dorën e Uços; ai ndjeu se si dishka përvluese dhe e randë e shkundi mbi brrvl. Njiherit, iu duk se dikush po i hudh ziarm mbi sy: ai as që deshti, as që pat fuqi të gjëmojë. Dora, vetë, si gjeth i këputun, rá mbi borë. Në këte çast Gvozdeni ia shprazi pushkën në shpinë Gjermani dhe ai me mitraloz rá mbi Uçon. Uço u drodh, u tërhoq nën tê dhe me dorën e djathtë të shëndoshë ia ngjiti për helmet, e shkundi dhe ia hoqi rrypin nën mjekërr.

Gjermanit iu muerr fryma dhe gërhitte.

Tue murmurue fjalë pa kuptim, Uço e kapi për flokësh, tue ia shty kryet në borë. Gjermani kishte vdekë dhe ai, tue e mbajtë gjithënji për flokësh, e përplaste kryet e tij të plogtë në borë. Nga dora e plagueme gufonte gjaku.

— „Zorka "!... Të lumt, Uço!" — tha gëzueshëm Gvozdeni, tue nxjerrë nga bora mitrolozin.

Uço endè e mbante Gjermanin për flokësh dhe ndëgjonte të shtimet që paksoheshin.

— Çou! Deri kur don me u lodhë me atë Gjer-

man? Pasha zotin këtë nepërkë kisha me e bajtë edhe unë? — tha me gëzim Gvozdeni, Uço u orvatë të çohet. Ndjeu dhimbje, gjëmoi dhe u ligshtue.

— Mos je plague! — e pyeti me frigë Gvozdeni dhe u ul në gjûj përbrij tij.

— I plaguem... ma kanë bâ dorën shoshë.

— Ai, pash zotin! Bojana, shpejt këtu!

Në shpat ndiheshin vetëm të shtime aty-këtu, dhe gjatë anës kah kishin ikë Gjermanët, që kishin mbetë gjallë, ndiheshin bataret e fundit, thirrjet dhe përgjigjet e partizanëve.

— Bojana! Ku je? — bërtiti Gvozdeni.

— Lene dorën! Si nuk din të gëzohesh?! — tha Uço, tue u shtrî në shpinë, tue buzëqeshë me qiellin e murrmë.

— Qe ku jam! Kush âsht plague?

— Uço, de! shka po pyet? — tha me idhnim Gvozdeni, tue mbajtë mitrolozin.

Bojana dhe Gvozdeni u ulën në gjûj përbrij Uços për me e çue.

— Uluni pak përbrij meje. Çlodhuni. E lehtë âsht puna e dorës. A i kemi shpartallue mirë?... S'do të na harrojnë! Pse po heshtni? Shka keni?

Ai u orvatë që t'i përqafojë me të dyja duert, por të majtën, n'anën e Bojanës, nuk mujti ta çojë. E përqafoi pak Gvozdenin e brengosun, i cili habitej me gjendjen shpirtnore të jashtëzakonshëme të komandantit. Uços i erdh keq që nuk mujti ta përqafojë edhe Bojanën, e cila, tue marrë frymë shpejt ishte përulë mbi të. Në fëtyrë e ndiente frymën e saj të shpejtë. E shiqoi, iu kujtuen çastet para luftimit dhe u turpnue. Si ngjau kjo? Dobësi... Sigurisht. Ai tërhoqi dorën nga shpina e Gvozdenit.

— Ku je plagosë? fol shpejt! — e pyeti e frigueme Bojana.

— Në dorë. Kadale, kadale... — u orvat vetë Uço që të çohet.

— E majta?! — Mos âsht thve ashti?

— Jo. Duket se janë shpue vetëm musklat.

— Ia hoqi me të shpejtë kapotën dhe setrën. Uço i shtrëngoi dhambët.

Ma lidhni shpejt plagën — tha tue dashtë që të çohet sa mâ shpejt, që të marri vesh përfundimin e luftimit dhe ta shohin Pavlin.

Bojana, pa nxjerrë zâ, me shkathtësí dhe shpejtësí ia lidhi në terr lidhësen e parë. I ndihnuen të çohet. Ai kapërcei me neverí përmbi Gjermanin dhe bani disa hapa tue u ndie i pafuqishëm. Të shtimet kishin pushue. Partizanët thirrshin njani tjetrin.

— Aradhë, mblidhuni — komandoi Uço me sa zâ që pat.

Partizanët grumbulloheshin tue bâ zhurmë.

— Unë shmajzer, po ti?

— Tri pushkë dhe nji revolver.

— Kurrse për „jorkën"! Municion sa të duesh.

Uço e ndëgjonte me kënaqësí bisedimin dhe mendoi se ka kalue kriza dhe ata tash kurkush nuk mund t'i mundi. Me kaq shum mitroloza tash mund ta shpartallojnë edhe nji rregjiment. Kështu duhet luftue.

Kur në shpat zhurma u shtue, ai bërtiti:

— Togë-komandanta, numroni çetat. Pavle, ku je?... Shokë, ku âsht Pavli?

— Asht gjallë! Pak mâ parë e takova — u ndëgjue dikush nepër terr.

— A kemi humbje? — iu drejtue Uço togë-komandantave, kur këta iu afruen.

— Kemi. Gjashtë të vdekun dhe disa të plaguem lehtë — u përgjegj Vuka tue dihatë.

Uço u tha me ndezë zjarmin, me mbledhë prén

dhe t'i çojnë të plagosunit në kasollat e afërta të dhenëve.

— Shka âsht? Ndjeva se je plague. Kú? — iu afrue Pavli.

— S'âsht gjâ me randësi. Ma ka kapë diku dorën e majtë. A e pé shka u punuem? Do t'i vrasim nëpër male, nuk do t'i lamë që ta hapin synin. Nuk ka mâ tërheqje.

— Mirë, mirë! Do të flasim nesër për këte gjâ. Ti je i plagosun, duhet të shtrihesh dhe të nxehesh — tha Pavli.

Rreth tyne bâjshin zhurmë me gëzim partizanët. Në gjendjen e gëzueshëme shpirtnore të të gjithë arradhës, ata të dy nuk kishin dëshirë me diskutue. Që të dy dojshin që të mos u turbullohet gëzimi i fitores. Ishte fitore e përgjakshëme dhe e madhe e arradhës. Gjatë natës u suellën përbrij zjarmit mâ se pesëdhetë palë kundra ushtarësh me thumba, edhe mâ tepër pushkë, disa mitroloza dhe shum municion.

— Djelmosha! Hajde ta marrim nji valle „kukunjeshte" që ta kremtojmë fitoren! bërtiti Gjurgje.

Iu afruen disa rreth zjarmit filloi vallja. Disa zane mashkujsh të fortë mbi të cilët dridheshin dy zane tingëllues femnash ia krisën kangës.

I mbështetun n'ah Uço rrinte i mbështjellun në kapotë. Kur në mes të kangëtarëve njofti zanin mâ të bukur të Bojanës, ai iu afrue zjarmit mendueshëm. Mbi fletët e çadrave gjermane kishin shtrî të plagosunit. Ua lidhshin plagët. Në dritën e zjarmit ai vuni re se si nepër lidhësat e bardha përshkojshin rrëkét e gjakut. Uço mendueshëm shiqonte të plagosunit dhe tue ndëgjue mendonte në zemrën e luftarit, e cila ankohet në mënyrë të vet. Kangës iu shoqnuen të gjithë: dikush me zâ të plotë, dikush tue murmurue, si ata që dijshin, ashtu edhe ata që s'dijshin, të gjithë për vehte, mos ta

ndëgjojshin njani tjetrin. Kanga partizane e gëzueshëme dhe ngadhnjyese, e përzime me ushtimën e prronit — përhapej pyllit. Kanga bâhej gjithënji mâ e fortë, e shoqnonte i tanë mali. shtrihej dhe fluturonte në ciellin e ngrimë, t'errtë dhe me yj të kallnorit. Nga ngashërimi, Uços i rrodhën lotët. Këndoi edhe ai me zâ të dridhshëm, të marrun. Dhe mandej, me dorën e plagosun, që shtrihej në shallin e kuq të Bojanës shkoi të shetisi nëpër shpat, ku u zhvillue beteja. E ndjeu nevojën që të jetë vetëm, ta shkeli si triumfues fushën e luftës, ku të hudhun aty-këtu e nxijshin Gjermanët e vramë.

12

Natën, vonë, kur u lodh, Uço shkoi në kasollë, ku ishin të plaguemët. Atje gjeti Bojanën tue përpushë zjarmin. Mbrapa saj shtriheshin njani brij tjetrit tre të plagosun, të mbuluem me anët e çadrës. Mbi ta shëndritshin dhe lëvizshin lara shtazësh tropikale. Uço i habitun nga oranija e Bojanës, megjithëse, kur u nis desht ta shofi, u ul pa nxjerrë zâ përbrij zjarmit. Heshtshin, tue mos e shique njani tjetrin. Uço ndjeu nji të therrun të lehtë në plagë, u mbështet mbi nji dërrasë dhe i tha Bojanës që ta mbulonte me nji anë çadre.

Kujdesi i saj rreth tij ia kujtoi edhe mâ tepër ate shka ngjau ndërmjet tyne në mbramje, para luftimit. Megjithëse u përpoq mjaft ai nuk ia duel kurrsesi të përsërisi saktësisht bisedimin dhe çastin kur ngjau ajo? E gjithë ajo, në vetëdijen e tij ishte e mjegullt, e paqartë, ndoshta edhe i ka trillue ato fjalë dhe e ka mashtrue vehten në nji gjendje shpirtnore t'ekzaltueme. Mund të vepronte kështu edhe ashtu, me thanë me u përgjegjë. Ndjente nevojën e domosdoshëme që t'ia tregojë dikujt këtë. Për këte punë mund të flitte vetëm me Pavlin. Ai do ta kuptonte. Por, si do të mund të flitshin për dashuni tash mbas gjithë asaj që kishte ndodhë midis tyne? Përgjithsisht âsht fyese dhe qesharake të rrëfehet njeriu në nji gjendje të këtillë. Cili njeri normal mund të merret tash me halle dashunije? Jo, duhet me heshtë, duhet me ja mshefë edhe

vetëvehtës. Gjithëshka që kishte ndodhë midis tyne, e kishte fillue dora. Fundi i fundit, rastësisht. Po të kishte qenë vetëm nji gjysë metre larg saj nuk do të kishte ndodhë kurrgjâ. Duert e kanë fajin... e kanë trathtue njanin dhe tjetrin. Duert shprehin dashunín mâ bindshmenisht se fjalët.

Uço shiqoi duert e veta. Ato i kishte shtrî përmbi shtazët tropikale në fletën e çadrës. Dora e djathtë i shtinte neverí. Ndoshta midis gishtave qëndron gjithënji tufa e flokëve të Gjermanit.

— Bojana! — thirri ai.

— Po të dhemb? — u ngrit Bojana.

— Nuk më dhemb. Të lutem, gjej ujë dhe lama dorën e djathtë. Vetëm menjiherë. Nuk mund të duroj.

Ajo pa nxjerrë zâ muer govatën, duel jashtë, e mbushi me borë, e shkrini në zjarm dhe me kujdes ia lau dorën me sapun.

— Tash po e ndij vehtën mâ leht...

— Pse?

— Ashtu. Kështu m'erdh disi, — dhe vetëmevehte mendoi. Nuk mujsha me prekë me tê... Ishte e ndytë.... „Në këte ajo buzëqeshi lezëm, përsëri u ul përbrij zjarmit, ia këthej profilin dhe e humbun në mendime shiqonte në trekandëshin e zí të natës që mbështetesh në hyemjen e kasollës.

Uço shiqoi gishtat e ajun, të nximë të dorës sè majtë dhe tri vija të kuqe të thame, të cilat gjarpnojshin mbi pllambë. Gjâ e çuditshëme, e gjithë kjo për nji gjysë ore... Këta gishta mbajtën bombën, përkëdhelën dorën e saj, shtinë mbi Gjermanë, rrëmbyen mitrolozin dhe u vranë... Si ndodhi kjo? Jo, ajo âsht e para. Hesht!... Shka tha tjetër?... Tha edhe dishka tjetër. Ishte i prekun dhe nuk ndëgjoi. Mbi shka mendon tash? Pse shiqon kështu si kurr ndojherë? Kush e di se shka grumbullohet në shpirtin e saj. Vajzë luftare... sigurisht, për këte

e don. Ai nuk âsht trim, ajo âsht trimneshë në këtë arradhë. Ai për lirí jep fuqín dhe jetën e tij, kurse ajo bukurín dhe gjanë mâ të çmueshëme që ka jeta; amënín.

— Bojana, a i don ti fëmijt? — e pyeti menjiherë Uço, dhe i erdh keq.

Ai e mendoi këtë në vehte, por padashtë e tregoi me zâ.

Ajo e shiqoi e habitun me syt e saj ngjyrë kështejë, plot shkëlqim.

— I due... shum... pëshpëriti ajo pak mâ vonë.

— Edhe unë. Familja e ime e ka mbiemnin Zhiviq. Ironí e vrazhdët! Unë jam brezi i katërt i saj që marr pjesë në luftë. Në të vërtetë. madjè, unë nuk kam familje. Kam vetëm nanën, e cila më ka lindë vetëm mue, kurse im at kishte pasë shkue në luftë. Dhe, natyrisht u vra në nji farë katundi nën Cerë. Nuk e kam njoftë fare. Edhe ai ka qenë i vetëm, si edhe gjyshi i im. Me katragjyshin familja fillon të mbajë mbiemnin Zhiviq. Bestytní e zakonshëme. Kanë mendue, të mjerët, ta zgjasin me simbol jetën e familjes dhe të lanë mbasardhës. Të gjithë të parët e mij kanë le për istikame. Sikur i vetmi qëllim dhe detyrë u ka qenë që të rritën për luftë, të lindin vetëm për luftën e ardhshëme dhe vetë të vriten në luftë. Uço flitte me zâ t'ultë, kadalë dhe mallëngjyeshëm sikur të lexonte. — Na, si edhe i gjithë populli i ynë, i ngjajmë tepër barit: në çdo premje ban nisje dhe mugullon. I çuditshëm âsht Bojana. Ky gjak e fat'i yni. Historín e dij pak dhe nuk dij që ndonji popull të ketë pasë fat të ngjajshëm. Në tanë historín na kemi pasë gjithësejt dy mjeshtri, bujqsín dhe luftimin. Kurse popujt tjerë kanë krijue kulturën, shkencën, industrín, qytete dhe mje-

kullina tjera. Asht koha që populli i ynë të braktisi përgjithmonë zanatet e vjetër dhe të merret me këta të rijt.

Ky âsht për mue revolucioni. Unë disi besoj me mish e me shpirt se kjo për ne âsht lufta e fundit. Ndoshta kemi luftue mjaft. Këtu pak u ndal, sikur të mendonte se shka me thanë mâtej, dhe vazhdoi edhe mâ me zâ t'ultë dhe mâ mallëngjyeshëm: — vetëm më vjen keq që në këte luftë ndoshta do të vritet pinjolli Zhiviq... Bojana mbas meje kurgjâ nuk mbetet, atë nuk ka se kush ta vazhdojë. Kurse bijt e mij të palindun e meritojnë që të mos vdesin nëpër istikame...

— Pse flet ashtu, — e ndërpreu Bojana e mallëngjyeme. — Po na ta përjetojmë luftën, unë besoj plotsisht në këte. Mendoj se asnji çast nuk kam besue se do të vritem. Po edhe ti... Unë, Uço, due me jetue... Bojana nuk e përfundoi.

— Çuditem me vetëvehten. Unë nuk jam nga ata njerëz, që gjysën e jetës e kalojnë tue pasë mëshirë për vetëvehte. Unë, Bojana nuk jam mimoz: unë jam tepel I mënij të gjitha mimozat: Sonte edhe ata që flasin e aq mâ tepër ata që nuk flasin janë në gjendje të këtilla shpirtnore. Njeriu me të vërtetë nuk din se çka ka në vetëvehte. M'âsht teksë disi dhe po mendoj për fëmijt e mij. Dhe më vjen keq që nuk u martova dhe nuk kam bâ fëmij. Uço heshti dhe shiqoi Bojanën.

Ajo rrinte në nji trup t'ultë, e trupi i hollë, të cilin as bluza ushtarake për mashkuj nuk mundte ta shëmtojë derdhej në hark të harmonishëm. Njanën kambë e kishte shtri, dhe mbi tjetrën, të mbledhun, kishte mbështetë brrylin e dorës, tue mbajtë kryet me pllambë. Flaka e dridhshëme ia ndriçonte fëtyrën, i shkëlqejshin syt ngjyrë — kështeje, i xixllojshin vetullat e trasha. Fëtyrën e kishte të ngroftë, me nji ngjyrë të kuqrremtë të

kajsís së pjekun, kurse mbi qafë dhe nën gushën e butë luente nji hije e zeshkët. Në skajin e mprehtë të synit të cilin ai e shifte nën hijën e lehtë të qerpikëve, dridheshin lotët. Nga shqimi i tij i gjatë lotët u këputen të frigsuem, rrëshitën ngadalë fëtyrës, tue lanë mbrapa nji gjurmë të lagtë. Dhe në vend të tyne rrodhën të tjerë, u lëshuen shpejt në vijën e të parëve, dhe ranë në hije. Mbas tyne vrapuen edhe disa.

Ai tue mbajtë dorën e plagueme u çue dhe u ul përbrij Bojanës. Ia muer dorën dhe me gishtin e madh katror përkëdheli gishtat e saj të hollë endè gjithënji të njomë vajzënije. Supet e saj dridheshin. Uço u këthye kah të plagosunit, i përgjoi nëse flejnë dhe me zâ t'ultë, që vetëm ajo ta ndjente, tha:

— Bojana, sonte po flas gjithëshka. Ti e din pse... Zani i Uços ishte ndryshue aq shum, sa ju duk se këto fjalë po i fliste ndonji i panjoftun. U ndal pak dhe vazhdoi: Ditët e fundit po përjetoj sende të vështira. Vazhdimisht po përleshem me vetëvehten dhe me tjerët. Fjala e fundit i shpëtoi përkundër vullnetit të tij. Por ajo e tërhoqi që të thotë edhe dishka për grindjen me Pavlin, që pikërisht t'ia besojë asaj, tash njeriut mâ t'afërm. Prap u përmbajt. Bojana, sikur t'i kuptonte mendimet dhe ngurimin e tij, e shiqoi dhe pëshpëriti:

— Të kuptoj... Vetëm të lutem: sonte mos fol për fatkeqësi dhe luftë. Fol dishka të bukur, pikërisht tash, kjo m'âsht shum e nevojshëme.

„Ajo më kupton", mendoi me gëzim Uço dhe e shiqoi në sy.

Bukurí!... Sonte kam qenë i lumtun kur shetita nepër fushë të betejës. Dhe tash nuk jam në qejf. Jo edhe tash jam i lumtun, por mâ ndryshe se para dy orësh. Ajo ishte lumtuni luftarake, lumtunija e ime komandanti. Lumtunija e vërtetë për

mue âsht fitorja dhe me fitue. Kjo tash âsht dishka tjetër: e bukur dhe e çuditshëme.

— Çfarë njeriu je ti? Pse mendon vetëm në gjana të mëdha dhe të jashtëzakonshëme?... Më trego dishka që nuk âsht luftë, mbi ate shka do të jetë mbas saj. Trego dishka për ne.

— Shka do të ndodhi mbas lufte? ... Uço mendoi: e din ai saktësisht se shka do të ndodhë mbas lufte, megjithate nuk mujti me folë tash për tê.

Nuk mujti me folë. E përqafoi me ngurrim dhe kadalë me dorën e djathtë të shëndoshë. Mbeti për disa çaste sikur me mendue, dhe meniiherë e mbuloi me të puthuna, u shkëputë nga përqafimi i saj dhe vrapoi përjashta.

Nji i nlagosun gjëmoi dhe thirri Bojanën. Ajo u çue me të shpejtë. Fëtyra e saj tashmâ ishte pa lotë, ishte e gëzueshëme dhe e bukur.

13

Megjithëse ka kalue mesnata, ngrica âsht e ashpër, dhe kurkush nuk mund të flejë. Rreth dy zjarmeve të mëdhej u grumbullue e tanë arradha. Të mbuluem me pallta dhe fletë çadrash gjermane të zanuna plaçkë, partizanët rrijnë, kontrollojnë çantat gjermane të shpinës dhe ngrohen. Enthusiazmin ku mâ dhe bâjnë bisedime të shkurta. të këputuna mbi gjithëshka dhe për gjithëshka, dhe koten.

— Shka mendon, Sima mocatari, shka u duhet Gjermanëve kaq kolojë? — tha Gjurgje, tue kontrollue çantën gjermane „lëkurë vici".

— Hygjenë, or burrë! Ata pa këte nuk mujnë si Jevta që nuk mundet pa rakí. Kështu âsht kjo, çashtje nacionale.

— E, nëse âsht ashtu, atëherë unë e due mâ tepër hygjenën t'onë sërbe rakín e kumbullave. Ndikon si mbrendë edhe jashtë.

— Ata mocatarë i lajnë duert me kolojë si para ashtu edhe mbas buke.

— U orvatën ata që të tallen, por mbassi kurkush nuk ua pranoi talljen heshtën.

Vuku dhe Gvozdeni bisedojshin dishka tjetër me zâ t'ultë.

— Shka ke Gvozden, më duket se nuk i ke të gjitha dhít tamon? — iu drejtue Vuku, i cili dinte se Gvozdeni gojtar, nuk hesht pa arsye. Ti sikur nuk po gëzohesh që ua ndreqëm samarin aq mirë Gjermanëve mbramë.

— Pasha zotin, gjithëshka do të ndodhte, sikur mos t'i kishim mujtë. I mirë âsht Uço, i lumtë! Sikur mos ta kishim ate...

— Po Pavli?

— Po vetëm Pavli âsht për manevrim e dredhí. Deri sa ndëgjuem ate, kemi ikë vazhdimisht.

— Po shka ngjau dje? Na çartën Gjermanët kot së koti! Kjo qe undyra e Uços. Ky âsht kryefort. Nuk mund të shkojsh në luftë vetëm me zemër. Aty duhet me pasë edhe mend e dinakërí. Për mue të dy janë njilloj. Çashtjet duhet me i shique politikisht. Për këte Pavli âsht lundërzë!

— Mirë xhanëm „politikisht". Kollaj e ke me folë. Unë po digjem në dy zjarme. Vështirë âsht, pasha zotin!

— Po, pse âsht leht për mue? Ti je zavendës komandanti, unë jam togë-komandatat. Ti ke mâ tepër përgjegjësi se unë, por as për mue nuk âsht leht. Kujton se për mue âsht njilloj pse ata janë çartë. Kurrfarë të mire prej kësaj nuk mund të ketë. Unë memzi pres të vijë Jovani që të përfundojë këjo çashtje. Nëse ai nuk vjen dhe nëse Uços nuk i mbushet mendja, pasha zotin do të kemi fatkeqsina të mëdha.

— Si âsht kjo që Uços t'i mbushet mendja? Pavlit duhet t'i mbushet mendja. Pse âsht komisar nuk duhet me qenë edhe mâ i mençëm dhe nuk mund të ketë gjithmonë të drejtë. Dij edhe unë me mendue vetë si duhet! Unë kam frigë deri sa të vijë Jovani, por kur të vijë ai çashtja do të sqarohet. Komiteti qarkuer dhe Bërka nuk mendojnë si na të dy, ta dini!

— Pse po idhnohesh? Edhe unë dij me mendue vetë. Në fund, Bërka mund të thotë shka të dojë. Ai nuk mund ta çmojë situatën nga mbrapavija mâ mirë se Pavli. Pavli âsht komunist i para luftës dhe njeri i aftë.

— Komunist i paraluftës âsht edhe Uço. Komunist i paraluftës jam edhe unë, nëse don kështu. Thuej shka të duesh, por vetëm ta dijsh se çashtja âsht serioze. Kurrnjiherë nuk kemi qenë në nji situatë të këtillë. Edhe ai Komitet... Për nji javë nuk po mundet me rá në lidhje me ne... Pyeti partizanët shka mendojnë?

— Shka mendojnë partizanët, ajo nuk âsht e randësishëme; mund të mendojnë si të dëshirojnë, por ata nuk vendosin. Detyra âsht t'u binden urdhnave të shtabit, dhe stop. Hej, na jemi ushtrí, more!

— Nuk jemi na, o' Vuk, ushtri e rëndomtë. Kur të ka ardhë kështu deri në fyt, duhet patjetër të mendojsh për gjithëshka. Këta janë njerëz. Nuk janë dhenë! — Gvozdeni heshti dhe nuk e tha ate shka mendonte dhe shka e mundonte.

Partizanët shiqojshin fotografít familjare të Gjermanëve. Ua dhanë ato edhe Gvozdenit dhe Vukës.

N'ate çast mbërrijtën Vuksani dhe Jovani me disa njerëz të veshun me tesha puntorësh dhe civile. — Partizanët i pritën me gëzim dhe habitshëm.

— Jovani!

— Jovani!

— Ku je, pashë zotin! Shum mirë! — bërtitën me gëzim rreth zjarmit.

— Eh, tash do të marrë fund grindja, i tha me zâ t'ultë Vuku Gvozdenit.

— Pse ti, lepur, nuk mbërrijte me kohë? — i bërtiti me rrebtësi Gjurgje.

— Shka âsht, shokë? Kurrnjiherë nuk më keni pritë me kaq gëzim? Unë gjithmonë mbërrij në fund të luftimit — filloi gëzueshëm Jovani, djalosh i gjatë me tesha katundarësh të spitullueme dhe me kaçirubë flokësh t'egër që i kishte dalë nën kësulën ushtarake të vume në njanin sy. E ta-

në fytyra e tij sikur âsht krijue për qeshje: edhe syt e zez e të gjallë, edhe hunda çip e kuqrremtë, edhe faqet e plota, edhe goja e madhe me dhambët e bukur. Mahín kurrnjiherë nuk e lente gjimnazisti i gëzueshëm — Qofshi shëndosh, partizanëtha! Lebt për ju! Na korierët jemi nji dorë fatkeqe. Kurse ju vetëm dini të thoni se si nepër katunde pijmë qumësht si boila dhe se si vajzat na japin çarapa nga përgatitjet e pajës. Ju fatkëqijt mundoheni, kurse na e gëzojmë lavdín t'uej. He, a nuk âsht kështu? — tha ai dhe u përshëndet me të gjithë me radhë rreth zjarmit.

Përsa i përket „vijës së grave", për ate ndonjiherë flitej me zili n'arradhë. Ai, tue u krenue, nuk u mundonte shum që t'ua këthejë mendjen për këtë. „Gjâja kryesore âsht të dorëzoj dhe të bij postën dhe të mos zbuloj lidhjen, kurse të tjerat janë puna e ime," — do t'u përgjigjësha qortimevet, tue u shtue me sherrí hollsina të ndryshëme. Ky ishte nji korier, që mund të kalonte Gjermanín me xhep të shkyem dhe të kryente detyrën. prandej Shtabi kalonte me zemërgjanësi dhe s'ja vente veshin popullarizimit të tij te çikat e Rasinit.

— Mos u mërzit! Me kohë ia mbërrijte dreqit në darsëm. Vetëm sikur ta kishe dijtë, do ta kishe humbë si lidhjen edhe për ndonji ditë — tha Gjurgje tue iu kërcnue me krye.

— Ani shka? A kujton se po pendohem? Në të gjitha darsmat unë jam prîs. Kështu jam unë qysh kur kam le.

— Ti je prîs i mjerë. Mendon keq për vetëvehte. A e din shka je ti?

—Shka?

— Byber! Byber në çorbën e darsmës, dhe kurrgjâ tjetër.

—Do t'ishte mâ mirë që ti, o prîs, të vijsh me kohë, dhe jo kur të bjen në mend, — e ndërpreu

Gvozdeni nji bisedim të këtillë para njerëzve të panjoftun, i idhnuem me Jovanin. Mâ së pari më trego kush janë këta shokë, që janë me ty, dhe ngutu t'ia dorëzojsh Pavlit letrën! — shtoi Gvozdeni dhe i shiqoi t'ardhunit, të cilët rrijshin të hutuem dhe shiqojshin partizanët. Ata, sigurisht, i kanë mendue ndryshe këta, sikurse ngjet me të gjithë ata, që ndëgjojnë për partizanët në qytet.

— Mos fillo menjiherë zyrtarisht, shok Gvozden. Shiqo vetëm se çfarë proletarësh kam prû! Të gjithë janë për pushkomitrolierë. Sikur unë të mos të bijsha ushtrí, siç po ta qukasin Gjermanët në kohën e fundit arradhën, deri në pranverë do të mbetesh zavendës komandanti vetëm i Jevtës dhe i Stankos baksuz. Jevta e ka hundën si petull — nga të shkuemit barkas për tokë, kurse Stanko baksuzin nuk e merr plumbi. Që, po ju njof: ky zavendës komandanti, shoku Gvozden, ai përbrij tij âsht togë-komandanti Vuka, i rrezikshëmi mâ i madh, ndërsa këta janë shokët e rij, të cilët kanë ardhë n'arradhë. Të tjerët njifuni vetë — tha me gëzim Jovani dhe u drejtue kah zjarmi tjetër që t'i dorëzojë Pavlit letrën.

Të riardhunit u përshëndetën tue mos i shqiptue emnat e tyne, siç âsht kjo e zakonshëme simbas rregullave të konspiracionit partizan, tue shiqueme hutim uniformat gjermane të cungueme ose të thjeshta, partizanët...

— Po si jeni, shokë? pyeti gojtari i rí me kaçketë e me tesha puntorësh, të cilat, sigurisht, nuk ka pasë kohë t'i ndërrojë para nisjes për n'arradhë. Ai u ul përbrij Gjurgjit.

— Shum mirë, shok! Dy tri vjetët e para deri sa të mësohesh me ujin dhe ajrin e ashpër të Jastrebcit do të heqish keq, mandej âsht leht. Gjithmonë ke frigë se mos po përfundon lufta shpejt, — u përgjegj Gjurgji kadalë dhe përnjimend.

Partizanët pështpëritshin dhe të shqetsuem thojshin se Jovani ka prû direktiva nga Komiteti qarkuer i Partís, dhe as që ua vunë veshin fjalëve tallëse të Gjurgjit. Të rijt buzëqeshën me habí. Që të tërhiqet nga situata jo e kandshëme po ai iu drejtue Gjurgjit.

— Unë e ti, shok, njifemi diku? Pa tjetër jemi pa, ose ti je prej...

— Paj jemi kushërij! Gjyshja e ime dhe e jotja janë nxé me nji diell.

Dikush qeshi me zâ, dhe Sima, të cilit nuk i pëlqeu që i riardhuni u gjet keq, tha:

— Mos u idhno, shok, ka tabijat të mbrapshtë. pak i pagëdhendun, por zemrën nuk e ka të keqe — dhe iu kërcnue me krye Gjurgjit që të heshti.

— Ka të drejtë mocatari i im, Şima, jam i pagëdhendun qysh se kam mbetë kaq i vogël. Hajde të njifemi si njerëz t'edukuem. Unë tash jam Gjurgje, këte emën ma ka ngjitë komandanti, tue iu kujtue njifarë tezaku i tij, kurse në librin e popit jam i regjistruem simbas kërkesës së kumbarës t'im, të ndjerit Toza mbathtarit, si Vlladimir; mbas njizet vjetësh, me zanat zdrukthtar me banesë në çarshín e vjetër, dhe tash luftar, trim — si ta lypi puna — në togën e mocatarit t'im. Nikolla, i cili simbas metrit t'im, prej zdrukthtari do të bâhet edhe kapitan! — Gjurgji të riardhunit endè të hutuem ia muer dorën. — E, mirë se ke ardhë! Frigacak nuk je, mbassi ke ardhë tash. Vetëm, çfarë emni me të dhanë që të mos idhnohesh në kumbarën?

— Si të duesh, për mue njilloj.

— Më qofsh shëndosh Garavko! Ju nga depot e lokomotivave gjithmonë jeni të zez, thuese fëshijnë oxhaqet me ju. A të pëlqen?

— Mirë. E pranoj, — u përgjegj ky dhe qeshi me kënaqësí.

Në të vërtetë, Garavko, aspak nuk ishte i zi, ai ishte flokverdhë, shalëgjatë me nii hundë të gjatë si krrabë.

— Gvozden, a mund të bijë Garavko në dhetëshen t'ime, mbassi me tê ose pa tê korpusi i mocatarit t'im, Nikolla, ka ra në dhetëshe.

— Le të vijë. Vetëm ti bâhu pak serioz! tha rrebtësisht Gvozdeni dhe shkoi bashkë me Vukën te Pavli të marri vesh për direktivat që i kish prû Jovani.

— Mirë. Garavko, pushkën do ta marrish menjiherë. Mbramë e kanë lanë grenadierët për ty. Sa keq që nuk âsht këtu dhetari i vnë, Nikolla. Mbramë ka pasë nji humbje të randë.

— Hajt, bre! lene njeriun të qetë! Sikur të shtijshe ashtu si flet, as që do të duhej të vijnë ata këtu, — ia priti me inat Stanko i nxitun nga të vardisunit e Gjurgjit.

Thuese ti do të më mprojsh me ate rakatelën t'ande. Vetëm na shpenzon kot municion. Kur e ngreh poterën, unë mendoj: zot, o zot, si do ta mbledhim gjithë këte plaçkë lufte! E kur merr fund gjithëshka, — vremç.

— Unë as që jam nisë në luftë për me të mprojtë.

— Shok Garavko, harrova që ta paraqes: ky âsht Stanko, i ashtuquejtun Baksuz, mitrolier dhe kjo âsht artilerija e korparmatës s'onë. Pra. siç po e sheh edhe vetë, ka nji natyrë të bukur si shën Qiriku.

Stanko bani sikur nuk ndëgjoi kurrgjâ. Njerzit, të cilët flasin kaq kollaj e shum si Gjurgji, i thirrte - çakallë e mullinit. Dhe çakallat e mullinit nuk i donte. Prandej, ndoshta ishte i kundërtë me ta. Mâ së tepërmi flitte në luftë. tue i hudhë anmikut të shame të ndryshëme. Nikolla mendon se ai atëherë ka folë vetëm sepse kurkush

nuk i âsht përgjegjë. Stanko për vetëvehten heshtte. Përveçse âsht elektriçist, kurkush n'arradhë, pos komisarit, kurrgjâ nuk dinte për te, sepse ishte i ikun nga viset, të cilat i mbaishin ustashët. Për këte ai kurkujt nuk i kishte tregue, dhe të gjithë e parandiejshin se familjes së tij i ka ndodhë fatkeqësi e madhe. Jevta supozonte se ai âsht kopil dhe i vjen marre me kallxue origjinën e tij. Prandej, të gjithë e shiqojshin me çudi, kur e filloi grindjen me Gjurgjin.

— Ke të drejtë. Stanko! Shka je fry sonte si gjel deti — ia priti Jovani dhe i ra në brijë.

— Si urdhnon, shoku korier. Gjithmonë i kam nderue kambët e mendët e tua si të lepurit, — u përgjegj me fjalë therrëse Gjurgji përmbi kryet dhe e vuni në krahnuer shuplakën e dorës së djathtë. — Dhe ju, shokë, më falni nëse ka pasë ndonji fjalë të pavend nga ana e ime. Po të mos qeshesh pak në luftë dhe po mos ta rreish shpirtin t'and, atëherë zemra qelbet nga friga. Municioni, tallja e barku plot, këto janë gjana kryesore. Atëherë mos u tut kur të kërcasin armët, — tha seriozisht Gjurgji, luejti nga vendi dhe heshti.

Të gjithë heshtën. Gvozdeni u këthye dhe u ul përbrij zjarmit. Fëtyrën e kishte të mrrolshëme dhe t'idhnueshëme. Partizanët shiquen njani tjetrin tue u shty, tue dyshue se Jovani ka prú lajme të keqija. Gvozdeni i pyeti të riardhunit për lajme të reja nga fronti dhe në qytet. Të riardhunit, tue folë herë njani, herë tjetri pa vend e tue plotsue njani tjetrin, lajmet nga fronti i Lindjes dhe mbi shpërthimin, i cili ishte hapë shpejt dhe në mënyrë të pandalueme si zjarmi n'organizatën e Partis së qytetit. Për këte të fundit ata folën, tue u ndie fajtorë dhe me turp. Rastësisht përmendën pushkatimin e njerëzve të marrun peng.

— Unë shokë ju thom se ky âsht për Gjerma-

nët dimni i fundit. Stalingradi për ata âsht si ka qenë Moska për Napolonin. Kur ndëgjoj se Rusët përparojnë, atëherë disi m'âsht njilloj se si do të përfundojë puna e jonë — tha me të randë, Dushko maturanti, njeriu mâ i gjatë n'arradhë.

—Por, mbassi e kanë kaqë zor në Rusí, prej kah na u lëshue kaq ushtrí mbi ne, — e lëshoi me dyshim dikush prej partizanëve.

— Po pikërisht këtu qëndron çashtja. Pikërisht kur atyne në frontin e Lindjes u djeg nën kambë, u intereson që na këtu të jemi të qetë, — u përgjegj Dushko dhe vazhdoi me të tierët të çthurri kombinime strategjike.

— Kurrgjâ pa klasën puntore! A shef, a shef, sa të fortë janë! Kush prej katundarëve do të vinte tash n'arradhë? — i pëshpëriti me kënaqësi, tue e ngucë Sima Gvozdenit. Ky e shiqoi mrrolshëm dhe nuk i tha kurrgjâ.

Menjiherë të gjithë heshtën. Nën mal u ndëgjuen të shtime të shpeshta e të shurdhta. Kurkush nuk e tregoi me zâ dyshimin e vet. Partizanët u kqyrën të brengosun dhe pyetshin. Dyshimin e vet kurkush nuk e shfaqi haptas. Gvozdeni u ngrit, hyni thellë në mal dhe qëndroi, tue u përpjekë të ndëgjojë të shtimet.

14

Atë mëngjes nën mal u ndëgjue vetëm kanga e parë e gjelave. Kënduen shkurt dhe me zâ të marrun.

— Asht koha të nisem! Deri sa të kapërcej nepër bllokadë, më duhet mâ se nji orë! — i tha Jevta katundarit, te i cili kishte shkue me marrë ushqim për të plagosunit.

— Duhet të ngutesh! Mbramë atje nalt ka pasë shum të shtime, — iu përgjegj me shqetsim katundari.

— Këta të mijt do t'ua kenë ndreqë mirë samarin. Ka gjimue, pasha zotin, nji gjysë ore, si duhet, — shtoi Jevta, tue mos u mundue që ta mëshefi gëzimin dhe krenín. Të gjitha bisedimet me katundarët për partizanët ai i fillonte me: „këta të mijt". Në këte kishte edhe ngrohtësí prindore, dhe dëshirë me vû në dukje para katundarëve se edhe ai ishte dikush dhe dishka me ata atje.

Megjithëse i ndihmuem prei të zotit të shtëpís, përsëri ai nuk mujti me e lidhë në rryp as mataren e tretë me qumësht, kurse nepër katund në të gjitha anët, në çdo oborr, kërsiten pushkët dhe bataret. Jevta dhe i zoti i shtëpís u tmerruen. Matarja me qumësht u rrëxue dhe krisi mbi shtresën prei dheu pa nxjerrë tingull. Nëpër mes të krismave u ndëgjuen të lehunit e qenit, gjëmime e thirrje. N'oborrin e të zotit të shtëpís kërsitën dhe u përplasën dvert dhe menjiherë uluriti qeni.

E zoja e shtëpís e frigueme, e cila po shtinte do bukë dhe ushuj në çantën e Jevtës, i fryni llampës së gazit dhe e shkimi. I zoti i shtëpís ngau kah dera, përgjoi, i mbylli dyert me të shpejtë dhe i friguem për së tepërmi bërtiti:

— Gjermanët! Ik! Ik kah të dijsh!

— Kah t'ia mbaj tash, pashë zotin?

— Hej, kuku për mue, shtëpija e ime e fëmijt e mij... Zoja e shtëpís filloi t'endet si e marrë nepër shtëpí.

— Ik, Jevto-o! Iiik! U dogj shtëpija, u dogjën të gjitha.

Jevta nga friga qëndronte si i ngulun në tokë. Dhambët i cakllojshin.

— Po si t'ia bâj tash? Si!?

Ai desht me shkue kah dera, por n'ate çast krisën këpucët ushtarake mbi shkallë dhe krisi brava. E kapi shpejt e shpejt çantën me ushqim, e gjeti disi edhe mataren, e cila kishte ra mbi dysheme dhe u fut nën shtrat, mu përbrî kandit të murit të lagshtë.

— Kuku për mue, fëmijt e mij! uluriti zoja e shtëpís dhe u hudh sa gjanë e gjatë mbi fëmijt që flejshin të shtrimë në shtrat. Nën te Jevta, pa mendime, dridhej dhe përputhej për mur. Shtrati kërsiti dhe fëmijt, të cilëve iu zhdaravit andrra e frikshëme, bërtitën.

— Hinaus! — pos kësaj Gjermanët bërtitën edhe dishka mâ me tërbim dhe me eletrik dore shiquen nëpër dhomë. Jevta pau se si rrezet e bardha të dritës ranë deri te kambët e tija. Ai i mblodhi edhe mâ tepër dhe i mbylli syt: „Mbaroi puna e ime..."

I zoti i shtëpís ngurroi me shkue. Qëndronte dhe sillej nëpër dhomë, si me qenë tue kërkue dishka. Gjermanët i bërtitën, njani i rá me kundak dhe me shqelm. I zoti i shtëpís gjëmoi dhe u rrëxue.

Fëmijt edhe mâ të tmerruem bërtitën; grueja

këceu nga shtrati dhe ngau mbi Gjermanët, tue ua rrëmbye nga duert babën e fëmijve.

— Ku do të shkoni me te?... Mosni! Kuku do ta mbysin... lutej ajo dhe rrënkonte nga të ramet. — Më mbytni mue, au...

— Mos ta ndëgjoj zanin? Lëshom... Po shkoj... tha ai tue u shkëputë nga grueja.

Gjermanët e përfshinë dhe e hudhën nepër derë. Mbas tyne ngau edhe grueja tue uluritë. Nëpër dyert e hapuna, në të cilat hynte ajri i dendun dhe i ftoftë kallnori, vrapuen mbas tyne dy fëmijt lakuriqë, të zbathtë, tue thirrë prindët.

N'oborr u bâ edhe mâ tepër ulurimë dhe rrëmujë.

— „Grueja do të thotë se jam këtu... po... Sigurisht... Grueja... Mbaroi..." — belbëzoi tue pështëritë Jevta dhe matej që edhe vetë të ngasi kah dyert dhe t'orvatet t'iki. Ndoshta kështu edhe do të shpëtojë? Kështu, do ta kapin nën shtrat. U përpoq me marrë pushkën, por nuk i punuen gishtat. Përjashta, para shtëpís u ndien dy të shtime, njana mbas tjetrës. Fëmijt klithën. Jevta luejti nga vendi sikur me dashtë me këcye, përplasi kryet për dërrasë të shtratit dhe u kalamend. Kur erdhi në vehte nga të ramit, përgjoi. Nëpër katund endë ndiheshin të shtimet, të lehunit dhe thirrjet e burrave dhe të grave për ndihmë. Para shtëpís ndëgjohej vetëm vajtimi i ndërpremë i fëmijve.

Gjermanët dhe Bullgarët atë mëngjes kishin kapë nëpër katundet nën mal pengjet për pesëdhetë ushtarë të tyne të vramë mbramë në Jestrebc. Jevta këte nuk e muerr menjiherë me mend. Ai kujtonte se Gjermanët po kërkojshin ate. Ndërsa ndëgjonte të shtimet nëpër katund dhe rrinte shtrî nën shtrat, çuditej se si ata nuk e kontrolluen shtëpín dhe nuk shiquen nën shtrat. Sigurisht do të jenë hutue. Jo. Tash ata do ta torturojnë të zotin

e shtëpís dhe gruen e tij që të tregojnë se ku gjindet dhe ku âsht mëshefë, kur ka qenë në shtëpí, ndërsa ata kanë hy n'oborr, do ta kishin pa. Kursedyer tjera nuk ka. Edhe sikur i zoti i shtëpís të mos thoshte kurgjâ, grueja sigurisht do të tregonte. Ajo don mâ tepër burrin e saj, fëmijt dhe shtëpín. Shka e ka ajo ate? Pse mos me tregue, sigurisht do të kallxojë. Tash do të vijnë. Vetëm sa s'kanë ardhë! Përjashta, shpejt! Po kah t'ia mbaj? Gjithkund kris pushka. Asht agim, po del drita. Do ta shohin kur të dali. Pse bani muhabet? Vetëm nji gjysë ore mâ parë... Vetëm sa të kishte mbërrijtë me dalë prej shtëpije... Kurgjâ nuk do të kishte ndodhë. U lafit burri i huej! Po bërtasin, sigurisht po këthehen! Pse po mendoj aq shum? Ka pasë mundësi t'iki. Nuk kishte guxim! Kështu edhe i duhet. Qe, po vijnë, ky âsht zani i saj. E pafëtyrë dhe frigacake! Grue e pabesë! Qofshë mallkue! Tash vetëm të shndërrohem në mí. Në mí të vogël, dhe të futem këtu, në këtë birë muri. Qe ata! Po hyjnë! Duhet me qitë pushkë dhe m'e pague vehten. Pse nuk po hyjnë? Shkuen diku. Sigurisht po bâjnë rrethimin. Po i vejnë pritat. Kështu âsht kjo, kur ai rrin i shtrimë nën shtrat dhe pret që ta kapin për qafe dhe ta nxjerrin jashtë. I âsht shkrue që të vritet tash dhe kaq e ka! Po pse tash po kërset pushka gjithëkund nëpër katund? Gjithëkah âsht bllokue dhe duen me e frembë që të dorëzohet i gjallë. I gjallë? E nuk do të dorëzohet i gjallë! Jo! Dhe ta torturojnë për me tregue se ku âsht spitali. T'i vrasin të plaguemët! Dhe mandej kufomat t'i varin dhe ta shtyjnë popullin që të kalojë pranë tyne dhe t'i shiqojë. Shka do të thotë Pavli? „E kam dijtë unë se ai plak i keq frigacak, pijanec âsht trathtari mâ i keq në faqe të kësaj bote... Ku më shkoi mue në mend që atij t'ia besoj nji çashtje kaq të randsishëme? A thue kurkend tjetër nuk pata veç ate? Kurr-

njiherë s'ka qenë njerí. Shtazë! Turp! I dalshin eshtnat përmbi dhé!" Pasha zotin nuk do ta tregoj spitalin, edhe sikur ta ngulin në hû. Për këte të mos frigohet. Nuk âsht ai i pashpirtë... Po pse nuk po hyjnë? Nuk kanë guxim, frigacakët, do t'i rendojë si duejt në vlemë. Me të vërtetë, pse nuk po hyjnë? Ndoshta mendojnë se ka ikë dhe po e kërkojnë nepër katund, njerzit janë frigue dhe ikin, kurse ata po shtijnë mbas tyne tue mendue se âsht ai. Duhet me shfrytzue rrëmujën e me iu ngjitë malit. Shka me bâ me çantën? Ku me u këthye pa bukë? Qe dy ditë të plaguemët s'kanë shtî. gjâ në gojë. Kurkush nuk do t'i besojë se në çfarë gjendje të vështirë ka qenë. Do ta sulmojnë si frigacak, që nuk ka pasë guxim as t'i afrohet katundit. E ka kalue natën në borë, ka trillue tregimin dhe âsht këthye. Jo! Çantën dhe qumështin duhet pa tjetër t'i çojë dhe nëse vritet — le të vritet bashkë me to.

Mâ në fund Jevta vendosi me dalë. E lidhi disi edhe mataren e tretë për rrypi dhe me çantë e pushkë u tërhoq nga nënshtrati në dhomën e shkretë.

Të shtimet dhe britmat nepër katund nuk kishin pushue. Nëpër dritaret e murrme e të turbullta shifej se po agonte.

Ai qëndroi edhe pak, tue shique nëpër dritare dhe tue përgjue; u mat edhe pak: a t'iki tash dhe ku t'iki dhe shtrëngoi çantën, muer pushkën gati për zjarm dhe ngau përjashta nëpër dyert e hapta. I krrusun kaloi shpejt oborrin, mbërrijti deri te gardhi, desht që ta këcejë, por në drejtim kah e kish mendjen u dukën disa Gjermanë. Ai u lëshue përbrij gardhit, shkoi barkas deri te tharku i thive dhe aty u ndal.

Jo shum larg tij, fëmijt qajshin pa nxjerrë zâ. Ai u këthye nga ata dhe pau fëmijt e të zotit të shtëpís se si tërhiqshin me dëshprim dorën e di-

kujt, i cili i vajtuem shtrihej mbi borë. E paskanë vra! Burrin... Gruen?... Tue mos marrë parasysh rrezikun, ai u tërhoq disa metra me brrvla nëpër borë me pá ke kishin vra.

Nana e vrame shtrihej mbi borë me fëtyrë të këthyeme kah qielli, kurse fëmijt e zdathun e qajshin të ramë mbi te dhe e tërhiqshin për dore. Nana ishte e randë, dhe nga forca e tërheqja i lëkundej kryet e shtangtë dhe qëndronte e palëvizun dhe e randë. Fëmijt, tue rrahë borën rreth saj, përpiqeshin energjikisht që ta ngrejnë dhe ta tërhjekin deri në shtëpí, nga dëshprimi ata i lëshuen duert e saja dhe i futën krenat e tyne pa kësula me flokë të kreshperuem në gjiun e saj. Kështu u qetsuen, tue u dridhë mbi tê.

— E, eh, jetimat e mij, zogjt e mij... — pëshpëriti Jevta, tue u mundue që të mos qajë. Nuk mund t'i shihte, dhe nuk dinte se si t'u ndihmojë, memzi u tërhoq deri te tharku.

Njerzit ikshin nëpër oborre, nepër kumbullishta e mollishta, kurse Gjermanët dhe Bullgarët i goditshin dhe i gjuejshin me pushkë dhe mitroloza. Dikê vdekja e mbërrinte në ledinë dhe binte mbi borën e ngrime si i premë, disa në çastin kur kishin dashtë me këcye gardhin, kishin mbetë të vjerrun përmbi te, disa të plaguemë kishin shkue rrëshqanthi nëpër borë, përbrij gardhiqeve dhe ndërtesave dhe ishin tërhjekë nëpër qoshe, sikur me pasë dashtë me vdekë, diku në mprojë dhe qetësi; disa ishin strukë rreth trupave të mollave dhe të kumbullave, tue u mundue që të ngrihen tue përqafue drujt, dhe mandej ishin rrëxue kadale tue futë krvet dhe duert në borë.

Jevta e këtheu kryet nga e gjithë kjo dhe u tërhoq në qoshe, mbrapa tharkut. Fliste dishka në kllapí pa u kuptue në mënyrë të dëshprueshëme. Nja dhetë hapa larg tij, vrapojshin Gjermanët, tue

ndjekë njanin që ikte. Nga të hecunit e tyne ai këceu nga vendi prej frige, muer vehten, dhe menjiherë i qe e qartë se Gjermanët po i kapshin katundarët për ahmarrje. Prej këtu duhet me ikë diku; këtu nuk duhet me më zanë dita. Megjithëse kishte ague, ishte mjegullë e dendun, dhe mendonte, se do të mundej me iu kapë malit. I shkoi ndërmend që pushkën ta mbulojë me borë, kështu t'iki me çantë; kështu do të tërhiqej mâ leht, por mendimi që pa pushkë të këthehej në spital dhe se me këte do të ndërlidhej gjithëshka — qortimi, të qeshunit dhe mandej thash'e thanat tjera n'arradhë dhe para Pavlit, se e ka hudhë pushkën dhe ka ikë si lepur, — e thyen lëkundshmënin. Ai u këthye edhe njiherë kah fëmijt e mjerë dhe nana e vdekun, rrënkoi, u ndal pak, mandej i muer sendet dhe këceu prej gardhit.

Me ngarkesë nëpër borë të thellë, dhe me fuqín pleqnore, të cilën kishte shterrë edhe friga, ai u përkul, memzi që u mbajt në kambë dhe shpeshherë rá, tue u mundue me ngá nëpër kumbullishta. Vetëm sa e kishte kalue kumbullishten dhe këceu n'oborrin tjetër, iu desht që të ndalet dhe të mshifet mbrapa nji koshi dhe grumbulli tullash.

N'oborrin ku kishte rá, para shtëpís dy gra dhe nji plak në tlina, i cili porsa ishte çue nga shtrati, përfyteshin me Gjermanët dhe me dëshprim kërkojshin ndihmë. Gjermanët i rrihshin, bërtitshin dhe shtijshin përpjetë. Të kapunit dhe britma nepër oborr zgjati shum, deri sa Gjermanët u larguen dhe i shtrinë për tokë, tue shti mbi ta me pushkë automatike. Ata shkuen matej, dhe katundari u ngrit dhe bërtiti si i çmendun me gjithë fuqín e zanit.

— Nëë ndiiihmë! — mandej heshti dhe rá në borë.

— Hej, e gjetshi prej zotit, hej, shka banë me

popullin! — bërtiti me zâ Jevta dhe vrapoi matej për me ikë.

Nëpër shtëpít, përbrij të cilave kaloi, tue u tërhjekë nepër gjerdhe, dyert ishin të hapuna, kapakët e dyerve të haptë kishin ra. Diku grát e shtrime vajtojshin tue përmendë emnat e të marrunave dhe fëmijt klithshin, kurse diku shtëpít kishin mbetë hap e krah të shkretnueme dhe pa zâ, pa shej gjallnije, sikur jeta t'ishte frigue prej ndonji sendi dhe menjiherë ka ikë ndokund, tue harrue mbas veti dyert e kapakët e dyerve që t'i mëshelì. Kur hasi përsëri n'ushtrí e i njofti Bullgarët. Jevta u fut në shtallë. Kur u mësue n'errësinë, vuni re lopët se si me krena të ngrituna dhe të këthyeme kah dyert turfullojshin me turinin e lagshtë, rrijshin si të gropueme dhe ndëgjojshin përjashta të shtimet dhe britmat.

— Kude ti je tatko, mamkati! Kazuvaj bre, kazuvaj! Shtete utepam! — u ndie përjashta britma e nji Bullgari.

— Mbramë kanë shkue në mulliiii! qante vajza e vogël.

— Llazhesh! Kazuvaj, sag su tuka bili!

— Jo, bacë, pasha zotin, mos paça kend, jo... Më mbyt nëse rrej! — betohej nji djal'i vogël.

— Kazuvaj, kad ti vikam! Ralim, kazuvaj!

— Fëmijt klithën.

Jevta e mbështeti kryet në derë dhe shiqonte nëpër të çame. Bullgarët i drejtuen pushkët me bajoneta kah fëmijt, të cilët ishin mbështetë për mur, sikur do të përputheshin dhe të rrëshqitshin mbi tê.

Dushmani, ndoshta nuk do t'i vrasi bash fëmijt?... mendoi i tmerruem Jevta.

Nji nga ushtarët bani disa hapa, u përul dhe nguli thikën. Fëmija bërtiti dhe u rrëxue tue iu mbështetë murit.

— A sag ti kazuvaj! — bërtiti Bullgari dhe u vërsul mbi nji tjetër fëmi.

Fëmija nuk kishte mâ zâ. I bamë memec, përputhej, ngjitej për muri.

Menjiherë, sikur të dilshin nga dheu, këcyen burr'e grue me sakica në dorë dhe sulmuen mbi Bullgarët. Të hutuem ata nuk mbërrijtën t'i këthejnë pushkët dhe mbi të dy u lëshuen sakicat në fëtyrë dhe në gjoks. Nga të ramet ranë mbi borë dhe burri e grueja u ranë gjithëkund, me tërbim, pa dijtë shka po bâjnë, tue murmurue si të çmendun. U ndëgjuen të rame të buta, dhe mandej mâ t'ashpra, kërsima e eshtnave që thyheshin. I treti këceu disa hapa dhe hapi zjarm. Burri u përul me të shpejtë dhe u shtri mbi Bullgarin e vdekun, kurse grueja si e çmendun prej të shtimeve vazhdonte t'i binte me sakicë pa u ndalë dhe me gjakftoftësi.

Jevta nuk mujti me durue mâ. Rroki pushkën, hapi derën dhe, tue mos marrë shêj, nepër tym e ndezi mbi Bullgarin, i cili shtinte mbi gruen. Bullgari e lëshoi pushkën, ra bashkë me te dhe mbeti në vend. Jevta e ndezi edhe nji fushek mbi të.

— Gjaksuer, boll e pate!

— Ah!... Ah!... Ah! — grueja gjithënji u binte me sakicë katilave të fëmís së saj.

Fëmija pa lëvizë, si ndonji larë në mur, qëndronte i ngjitun dhe pa nxjerrë zâ.

Jevta ngau si në kllapí me ikë, tue mos dijtë as vetë se kah e në ç'drejtim.

Ngau diku teposhtë, kaloi përbrij të vramëve dhe të plaguemëve, e lëshoi pushkën, u rrëxue, u rrëkny, shkoi zhagas. Ra në nji oborr ku ishin Gjermanët, u këthye mbrapa, e ndërroi drejtimin dhe iku mâtej, i gjuejtun nga pushkët dhe mitrolozat. Fuqija, që nuk e kishte dhe që nuk do ta ketë mâ kurrë, e bajti dhe e tërhoqi e udhëhequn nga mendimi i ndërdijshëm: me ikë së këndejmi, madjè sa

mâ larg. Ai nuk pau as nuk ndjeu se si dikush që shoqnohej prej Gjermanëve, me të pamë ate se po nget drejt tyne, bërtiti:

— Ik poshtë! Poooshtë! Ikni, njerëz, deri sa të keni shpirt.

Dhe ai, sigurisht i friguem nga të shtimet, u këthye në përrue, dhe i shoqnuem nga plumat u iki atyne ashtu sikur t'andrronte se po ik.

Ishte zdritë tashmâ kur Jevta, i këputun dhe si në kllapí ngau në nji oborr, shkoi rrugë pa rrugë midis ndërtesave dhe tue mos mujtë me këcye tarabën e naltë, u rrëxue midis grumbujve të sanës dhe të tallave të kollomoqit. Ai ndëgjoi si prej lë largu, sikur të vijshin nga toka. Ata u kujtuen për pozitën e tij. E dinte se diku shtrihej dhe se mund ta gjejnë, por megjithëse u përpoq, kurrsesi nuk ia duel që ta ngrejë kryet, që të shiqojë e të çohet. Dhe vetëm kur iu bâ se po ndjen do zane afër, u drodh dhe këceu.

—... Ditë... Kurr nuk ka zdritue mâ tepër, pasha zotin... Nuk kam kah t'ia mbaj. Le të vijnë! Do të vras së paku nji, të paktën ta paguej kryet, — mendoi Jevta dhe u fut mu në skutë midis grumbullit të tallës dhe tabarës. Vuni përsëri duejt mbi vehte, që të mos shihej se ku ka hy, ndejti galuc dhe mendohej. Si? Ai vrau Bullgarin. A thue e ka vra ai apo grueja me sakicë?... Pse nuk shtini mâ parë, para se me shpue fëmín me bijoneta?... Nuk pat guxim, frigacaku. Ai as që ka shtî. Këte e ka bâ grueja me sakicë. Prej kah duelen burr' e grue? Ranë nga qielli. Ndonji fuqí i krijoi. Pse fëmija tjetër qëndronte ashtu i mbështetun për muri? Sigurisht edhe ate e kanë gozhdue me bajoneta. Jo, ai ka shtî. Fëmija u frigue. I mjeri jetim zogëz...

Jevtës i rrodhën lotët. Në krye gjithëshka kishte të ngatrrueme dhe të çrregullueme. Në këte moment ai kurrsesi, megjithëse u përpoq të përjetojë

pikërisht ngjarjen, nuk ia duel. Dhe kurrgjâ nuk i binte në mend e qartë: ishte nën shtrat, mandej fëmija, disa njerëz të vdekun, të shtime pushkësh, Gjermanë, Bullgarë, gjithëshka i rrotullohej dhe i shkonte vërdall nepër krye. Nën duer i ndjen pantallonet e lagtë dhe i friguem, tha me zâ:

— Gjak!... Gjak...

Shiqoi: nepër pantallona shiheshin njolla dhe çurgje të qumështit të derdhun. Si u derdh. Tue nga, matarja ishte hapë! — mendoi ai dhe e kapi mataren. Dy ishin plot, dhe e treta shpraztë, e shoueme në mes prej plumit. „Si dreqin kanë qitë kështu, paskanë qenë gati tue ma shpue kambën dhe të ma marrin jetën!" — mendoi frigueshëm.

— Vallë, ku gjindem? Ta hajë dreqi... gjëmoi Jevta dhe shiqoi nëpër tarabë. — Mu në midis të katundit! Qe kooperativa dhe bashkiia. Shka kërkoj këtu? Jam çmendë... Shif sa shum popull ka!

Nja dy-tre qind metra larg tij, nëpërmjet të kumbullishteve të xhveshuna, në kryqzimin e udhëve shifej nji grumbull katundarësh i rrethuem nga Gjermanët dhe Bullgarët. Katundarët nuk ishin të gjithë të veshun; disa në këmisha dhe tlina të gjata, zbathë, përzanë mu nga shtrojet e ngrohta, ose ashtu të kapun n'ikje. Grumbulli i katundarëve i rrethuem nga Gjermanët i ngjante njii kënete të zezë, të rrethueme me shelgje degët e thata të të cilave rreth e përqark mbështeteshin mbi te. Ato tundeshin, luhateshin, derdheshin kadale tue ndryshue formën. Nepër sokaqe dhe oborre, për rreth, mblidheshin grât dhe fëmijt në grupe, tue kukatë dhe tue vajtue të këputun e të lodhun.

Kur prunë edhe disa katundarë, mbërrini edhe nji togë Gjermanësh. Dikush kamandoi rrebtësisht dhe ushtarët, që me pushkë dhe mitroloza ruejshin të kapunit, u larguen nga ata, tue hapë rrugë të gjanë.

„Tash do t'i pushkatojnë!" mendoi Jevta. Grát që vërejshin gjithë këto ngjarje klithën e kukatën. Njerzit e marrun peng u turbulluen dhe u përzien. Nji, i xhveshun, u orvat t'iki, por dv Gjermanë e kapën e rrëxuen në borë dhe ja shprazën disa fyshekë.

Oficeri komandoi përsëri. Katundarët filluen të largohen dhe të rendohen disi si në niifarë lloji rreshti për dy, por nuk ia duelën kurrsesi. Oficeri bërtiti, dikush mbas tij përkëthente, kurse katundarët në pështjellim i prishën përsëri edhe ata rreshta që mujtën me bâ. Kjo u përsërit kështu disa herë, deri sa Gjermanët filluen t'i vendosin vetë nji nga nji si me qenë sende. Kjo shkonte shum kadalë. Tue ndie vdekjen, njerzit dojshin me jetue edhe ndonii çast, qoftë edhe në nji gjendje të këtillë. Kur mâ në fund i renduen, oficeri filloi kah fundi i rendit tue numrue me gishta ata të rreshtit të parë. Në fund u ndal — aq sa ishte e nevojshëme të shumzojë dv numra me dy shifra, dhe u këthve kah ushtarët dhe u tha dishka. Nja njizet nga ata u nisën me hapa të shpejtë në drejtime të ndryshëme, kah katundi.

Menjiherë nga të gjitha anët u përhapën kukama edhe mâ të mëdha të grave. Me ato mbushën numrin e të parapamëve për ahmarrie në këte katund. Vetëm, ato në vdekje shkuen mâ me poterë se mashkujt; mendojshin mâ tepër n'ata që lejshin mbas vehtes. Simbas të shtimeve u pa se disa edhe ikën. Kur i prunë te grumbulli, ato kundërshtojshin tue mos dashtë kurrsesi që të qëndrojnë në radhë. Gjermanët ngulshin kambë të hyjnë në rresht, por, kur humbën durimin, ata në rreshta të shpeshtë gati për zjarm me pushkë të drejtueme i shtynë katundarët ngjit me murin e komunës.

Vunë shpejt e shpejt, simbas komandës, disa mitroloza dhe hapën zjarm, menjiherë.

Jevta e futi kryet në tallë dhe i shtrëngoi veshët me shuplaka.

— Eh, eh, gjakpirës i lirë!... A thue duhet që të vritemi të gjithë për ty... Edhe farën e fundit të jetës ta përgjakish... Pemishtat e vëneshtat, të gjitha do të thahen nga gjaku... Partizanë, fëmijt e mij, shka po bâhet me këte popull? Për ke po luftojmë? Lufta e jonë âsht shum, shum e shejtë. Unë nuk due... nuk mundem mâ... Do të shkoi në dreq të mallkuem! Nuk mundem mâ... — Jevta qante si fëmi. Pleqt kur qajnë, gjithëherë qajnë si fëmi.

15

Gvozdeni qysh se u ngrit nga zjarmi, heret, sod, në mëngjes, i shqetsuem nga krismat e pushkëve nën mal, shkoi në pyll e nuk u këthye më e as që u qetsue. Nga ahu n'ah shetiti nëpër pyll. ndalej, ndëgjonte për nji kohë të gjatë, bante disa hapa, dhe përsëri pa nxjerrë zâ dhe i shqetsuem ndëgjonte. Kur bataret e shpeshta ushtuen n'intervale të shkurta në disa vende nën shpat të malit mbi të cilin mjegulla valëvitej si det, ai dridhej dhe, mandej për nji kohë të gjatë qe plot tërqethje dhe parandjenja. Po e vrasin popullin... po i djegin katundet, sigurisht! Po shtijnë në drejtim të katundit të tij. Atje janë grueja, fëmijt e tij, shtëpija, vuejtja dhe djersa e gjithë jetës së tij. Gjermanët e dijnë se ai âsht zavendës komandanti, më së pari ata do t'i... Gjithëshka do të djegin dhe do të therrin.

Memzi hecte nëpër borë...

E takoi Nikollën, i cili gëdhente me thikë disa fjalë mbi trupin e lëmuet t'ahut. Deshti që t'i kalojë përanash pa u vû re. Nikolla u këthye, e shiqoi sikur të donte me e pyetë dishka, dhe i hutuem heshti. Gvozdeni iu afrue.

— Shka po ban?

— E gjeta të coptuem në nji kaçubë lejthije, poshtë në prrue. I shkreti e pagoi me jetë fitoren tonë. Le ta lexojnë barijt dhe drupresat...

„Këtu vdiq heroikisht partizani Munja në luftë me dy Gjermanë të shkolluem, në kallnuer..." e le-

xoi Gvozdeni. Mbishkrimin e preku, por edhe e feu

— Qenit për kujtim! Kaq popull po vritet... Shko, pashë zotin!... Marrëzi opangari.

— Shka të pengon kjo? Pse po idhnohesh?

Gvozdeni nuk mbërrijti t'i përgjigjiet. Iu afrue Pavli dhe e thirri.

— Ku je? Pse rri vetëm? Je i zbehtë, mos je i sëmundë?

— Nuk jam.

— Po shka ke? Pse nuk po ma thue? Hajde, eja me mue.

— Nuk kam shka të them. Nuk dij...

— Ti e din që na vetë duhet të vendosim se shka me bâ me arradhën. Unë mendoj se do të jemi të nji mendjeje, nuk kemi mâ kohë për grindje. Sonte nisemi. Unë e ti shkojmë me çetën e Vukës. Marshimi i saj âsht i vështirë. Dhe Uço do të shkojë me të dytën. Do t'ia dalim në krye kësaj, do të shohish! Gvozden, pse po hesht?

— A i ke ndëgjue të shtimet... poshtë?

— I kam ndëgjue. Po çuditem çë po shtijnë aq.

— Kjo âsht, sigurisht, për shkak të luftimit të mbramshëm.

—Mendon ahmarrje?

— Sigurisht.

— Unë nuk besoj. Në këte situatë ata nuk guxojnë ta bâjnë këte. Të gjitha katundet do t'ikshin në mal.

— Po pikërisht tash mbassi janë zatetë rreth nesh, duen që ta trembin popullin dhe ta dënojnë që po na ndihmon.

Pavli e ndërpreu shpeshherë dhe ia ndërronte mendjen, kurse vetë besonte se ajo që po buçitte nën mal ishte ahmarrje. Aq mâ zí nëse ahmarrja kryhet njiqind për nji... Kush e di se shka do të bâhet me arradhën dhe me të gjithë ata.

Mbërrijtën deri n'arradhë, e cila përgatitej për

nisje. Pavli dhe Uço ishin marrë vesh që menjiherë të nisen për në Sokolovicë sepse patrullat kishin lajmue se disa kolona gjermane, bullgare dhe lotiqiste po niseshin kah pushimi. Shumica n'arradhë kishin pallta dhe këpucë ushtarake gjermane. Disa i kishin vû edhe helmetet dhe të mbërthyem me pushkë automatike, dukeshin si Gjermanë. Nuk ndiheshin mirë n'uniformat e hueja, e ngucshin njani tjetrin me fjalë gjermane tallëse, të cilat i dijshin edhe fëmijt e katundeve.

Uço qëndronte para radhës i lodhun i zbehtë dhe i humbun në mendime, buzëqeshte. Dorën e plagueme e pushtonte në shallin e kuq; palltën nuk mund ta vishte.

— Uço, edhe ti po kryeke vëshgimin e grandierëve! — tha me tallje nga radha Gjurgji, i cili përveç këpucëve ushtarake dhe municionit nuk desht të marri kurrgjâ nga plaçka e luftës.

Të gjithë partizanët qeshën përveç Gvozdenit. Ai kishte ndejtë pak larg e shiqonte mrrolshëm.

— Ti, grandier, rri gatitu dhe mos ban fjalë në radhë... Dje m'i kishit vjerrë hundët. Dhe tash... Mund ta vêjmë para nji rregjiment — tha me krenarí Uço.

— Gjithëshka âsht në rregull, vetëm barku, barku. Sikur bora t'ishte sheqer... — tha dikush nga radha.

— Të bâjmë hallvë. Hesht, hajde, tash nuk kemi kohë për tallje. Ju e dini se Gjermanët janë nisë kundër nesh. Duhet të shpërndahemi shpejt njishkolonë me nji largësi të madhe nga njani tjetri dhe të bâjmë disa të sjelluna nëpër pyll, ta humbim gjurmën dhe të lëshohemi në Sokolovicë. Vetëm pa zhurmë. Të nisemi! — tha Uço dhe filloi.

Arradha u shpërnda në njishkolonë dhe u nis poshtë pyllit. Gvozdeni u nis në fund t'anës së djathtë, i idhnuem nga nji komandë dhe bisedim i këtillë

tallës, dhe i humbun në mendime. Mendonte për Pavlin dhe Uçon, për njerzit pa kurrkend, pa familje të tyne dhe kujdes për te. Prandej ata as që mendojnë për popullin... Po shka vlen edhe sikur të mendojnë... Kush e dinte se do të bâhet kështu. Kur âsht nisë në luftë, Gvozdeni kishte vendosë që t'i dali deri në fund. Ai ishte njeri, i cili nuk kishte mbetë te fillimi ose rreth fillimit. Në jetë kishte dy qëllime. Qëllimi i parë ishte: që të ngrehi dhe të krijojë nji familje shembullore. Qysh heret kishte mbetë pa prindë, me katër hektarë tokë, në moshën tetëmbëdhetë vjeçare ishte martue, kishte bâ tre fëmij, dhe për disa vjetë, me pasunín e tij, megjithëse të vogël, të cilën e kishte rregullue dhe ngritë me mjeshtrí, ishte bâ nji nga shtëpijakët mâ shembullorë dhe mâ përparimtarë në katund. Ai në rreth kishte mâ së shumti lloje hardhish, dardhash dhe mollash. Nga kjo i duel zani shpejt dhe katundarët prej të gjithë rrethit vijshin te ai për fidana. Vëneshtën dhe pemishten i kishte ngritë dhe kultivue simbas këshillave t'agronomit të rrethit. N'ekspozitën bujqsore kishte fitue çmimin e parë për pjeshkat e randa 722 gram nji kokërr. Dhe i kishte dalë edhe fotografija në revistën bujqsore.

Mbas vjetit 1938, filloi ndryshimi, kishte dëshirë të lexojë. Dhe në ditët e dimnit, kur katundarët kanë mâ pak punë, i ra në dorë libri i Pellagiqit; kjo e ndryshoi në dishka. Pa u vû re fillon me e lanë mbas dore ekonomín familjare. Fillon të hyjë në politikë; ajo bâhet pasioni dhe ambicja e tij. Në tê ai shef nji qëllim të rí, jo të qartë, por mjaft të madh që t'i kushtohet plotsisht: në zgjedhjet pranverore përleshet për opozitën. Qysh atëherë u nis shpejt dhe leht mâtej, shum mâ shpejt dhe mâ leht se sa mâ parë, kur rregullonte pasunín. Nëpërmjet të zgjedhjeve njifet me mjekun e rrethit, i cili në vjetin 1920 kishte qenë kandidat komunist në zgjedh-

je, shoqnohet me tê dhe bâhet komunist. Katundarët nënqeshin haptazi dhe nëpër të gjithë rrethin, por e nderojshin për shkak të seriozitetit, me të cilin ai e bante këte. Gjithë vjetin 1940 ai ishte në stërvitje për njifarë lufte, e cila as që do t'ishte luftë. Kur ajo filloi në prill dhe në prill mbaroi, ai i iku interinimit për në Gjermaní dhe filloi, mâ së pari në rrethin e vet, të punojë për luftën e cila tash duhet të fillonte. Dhe porsa lufta e përfshiu edhe Rusín, ai muer detyrë prej Partís. Dogji disa komune dhe me disa katundarë, në korrik, u gjet në mal, u bâ zàvendës komandanti n'arradhë, e cila u rrit shpejt tue besue në takimin e shpejtë me Ushtrín e Kuqe. Mâ vonë, kur u pa se revolucioni do të jetë jo vetëm kryengritje, por edhe nji luftë e gjatë, arradha u paksue. tue mbetë me njerëz të vendosun, që do të shkojshin deri në fund në kohën kur në Sërbín e shkelun fitorja ishte shpresë e largtë.

Midis mâ të parëve qe Gvozdeni. Qysh atëherë e mbushte me kujdes çmimi i luftimit, por ai edhe e lidh që të qëndrojë deri në fund. Këte ofansivë e ndiente si mâ të vështirën që e kishin përjetue deri tash dhe mâ vendimtaren për luftën e mâtejshëme. Ai frigohej nga meraku i tij, por ai e mposhte gjithënji e mâ tepër.

Bora ishte ngrî, dhe nga të hecunit thehej dhe kërsitte. Shkohej teposhtë dhe shpejt. Pavli iu afrue Gvozdenit dhe u orvat të bisedoië. Gvozdenit nuk i bisedohet. Heshtte dhe ngutej.

Mbas nji ore hecjeje, afër tyne ushtoi nji minë. U ndalën dhe përgjuen. Menjiherë mbas të parës plasën edhe dy, por vetëm pak djathtas. Kur eksplodimi humbi nëpër prroje, filloi qetsija. Nga degët, tue shushuritë ranë krahnesat. Poshtë nën ta, në pishnajë, u ndi nji zhurmë njerzish.

— A po ndëgjon, Pavle?

— Po ndëgjoj. Mos âsht ushtrí?

— Kjo nuk âsht ushtrí, këta janë katundarë... Populli ka ikë nga katundet për shkak të shtimeve që u ndëgjuen sod, në mëngjes.

— Ndoshta. Nuk âsht mirë që ndodhën afër nesh. Duket se âsht ndonji grup i madh. Nëse përleshemi sod, mund të damtohen...

Teposhtë radhës u transmetue: „Ngutu!" Dhe ata u nisen poshtë pyllit. Shpejt hynë në nji pishnajë të ré e të shpeshtë, nepër të cilën mund të lëvizshin me vështirësí. Shkojshin tue çue degët, përshkoheshin nën pisha, kaluen prronin dhe u ndalën në Tanka Kosa, e cila si mâ e ashpra dhe mâ e nalta në thurjen e shpatit, të kodrave, zabelave dhe prrojeve, gërshetohej si shpatë në luginë.

— Po shkoj të shof, — i tha Gvozdeni Pavlit, dhe u nis në drejtim prej kah pak mâ parë u ndëgjuen zanet e njerzve.

Ndalej shpeshherë dhe përgjonte. Kaloi prronin e vogël. i cili gurgullonte nën borë dhe akull, dhe duel në shpatin e butë, ndëgjoi nji blegrim të gjatë, të dhimbshëme. Nuk qe i sigurtë se e kujt âsht. Kështu bërtet lepri kur e mbyt dhelpëna. Apo ndoshta qan ndonji fëmi? Shka lyp fëmija këtu? Ndoshta nuk kanë ikë me fëmij të vegjël? U ngut n'ate drejtim. Prap u ndal. Për nji kohë të gjatë mbretnoi qetsí dhe prap u ndi blegrima. Asht fëmi... Sigurisht fëmi. Njerzit po flasin.

Gvozdeni ngau tue mos marrë parasysh as borën as degët, të cilat i bijshin mbi fëtyrë e e mbulojshin me borë.

Me të shpejtë iu afrue grumbullit të t'ikunve. Në pyllin e rí të pishës, aty këtu të laruem me lejthi dhe mushteka, në zabelin e vogël ku shtriheshin të rrëxuem nga zjarmi trupat e pishës, ishin mbledhë dhe aty ishin ndalë ata që kishin mbetë gjallë nga disa katunde. Të gjithë ata hikshin në drejtime të ndryshëme para plumbave dhe bajonetave bull-

gare, dhe friga i kishte çue e mbledhë në nji grumbull fatkeqsije. Aty ishin nja njiqind burra, gra, fëmij, dy lopë dhe sendet mâ të çuditshëme të familjes, të cilat sigurisht i nevojiten vetëm frigës së nevojshëme. Gvozdeni nuk deshti me u dalë në sy menjiherë, deshti të shofi prej kah janë e cilët janë. U mëshef mbrapa nji kaçubi lejthije tue i vërejtë dhe ndëgjue ankimet dhe grindjet e tyne dhe vajin e fëmijve.

Pak vetë ishin të veshun si duhet. Grát i kishin mbështjellë fëmijt e mekun nga vaji dhe tmerri me plafa që kishin mujtë me rrëmbye nga shtrojet e ngrofta. Fëtyrat, duert dhe kambët e tyne të vogla kishin marrë nga të ftoftit ngjyrën e lëkurës së vishnjes së ré. Grát vajtojshin dhe qajshin tue pështëritë. Disa shkulshin flokët, i mshojshin gjoksit, përplaseshin dhe i mshojshin vehtes, futshin fëtyrën në borë që t'u merret fryma nga mjerimi për fëmijt e lanun ose të vramë, për burrat e marrun nga Gjermanët, ose të vramë. Në të gjitha fatkeqsít grát janë mâ fatkeqet.

Burrat ishin në çarapa, disa me peca ose me copa të mangëve të këputuna kishin mbështjellë kambët, disa pa pantallona, pa guna, shumica kryeshplut, syt u ishin shterrë dhe ngurrue si te kafshët e cofta, të nguluna në shprazti; shprehja e fëtyrës é ngrime nga fatkeqsija, e ngurrun dhe pa nxjerrë zâ. Të gjithë shembëllejshin në njerëz, të cilët kanë humbë gjithëshka që kanë pasë në botë, dhe nuk dijnë mâ se për shka t'u vijë keq, nuk dijnë për keqardhje, në fund as nuk dijnë se për shka me u ardhë keq. Kur njeriu humb çdo gjâ që i bâhet se edhe ai vetë nuk jeton mâ, çuditet dhe pyet. „Si ngjan kjo?" Vetëm nji midis tyne flitte dishka vazhdimisht, pyette si i hutueshëm, u drejtohej të gjithëve dhe secilit, deri edhe fëmijve. Shtiheshin sikur nuk ndëgjojshin, dhe që iu përgjegjshín. Nji plak, kryeshplut

me lesh të verdhë të rritun në fëtyrë, mbante përdore ni lopë të ligshtë dhe qante kadalë, pa zâ, sikur ta ngitte lemza.

Dikush mbante sakicën, dikush kusîn, dikush maqinën stërpikëse, që rëndom Gjermanët i merrshin për bakër, dikujt pajimet e kalit i mvareshin në krah, njanit përbrij kambës i rrinte ushuja mbi borë, tjetrit teneqja me dhjamë derri, mbi gjujt e nji djaloshi rrobe shumadije, bluzë prej cohe dhe kapela e vogël e thjeshtë, për t'i veshë ditëve të festës, nji plakë shtatmadhe, me gjoks të gjanë mbante në prehën shllunga leshi të bardhë, vajzat pajat e tyne — këmishat, çarapat, qylymat; grát pa fëmij mbajshin edhe tenxhere, pjata lara-lara, bokallat e kaltërt prej teneqje me dardha të verdha dhe sende të tjera shtëpije; kishte gjithëfarë lloj veglash, të cilat iu kishin gjetë njerëzve përdore dhe para syve kur kriste pushka nepër rrugica dhe oborre.

Të gjitha këto, pa marrë parasysh, dobín dhe vleftën e tyne, mbassi tashmâ i kishin sjellë prej shtëpije, tue mendue se si shtëpija ashtu dhe çdo gjâ në të do të digjet, ruheshin dhe mbaheshin dhe ishin të gatshëm me vdekë me to dhe për to.

Nji fëmij disa muejsh, i mbështjellun në bluzë, të cilën e kishte hjekë nga trupi i vet e âma, e ré, e bukur, gjysë e veshun, qante në prehnin e saj. Ajo filloi me mallkue rreth vehtes.

— O njerëz, nëse keni shpirt, ndizni zjarm. Nga shtëpija vetëm fëmija më ka mbetë... Ndizni që ta ngrohi, do të më vdesë.

— Ti je çmendë, o grue! Mali âsht plot gjaksorë, do ta shohin tymin, — bërtiti nji grue thatanike me krahë plot tesha.

— Do të ngrijë... pasha zotin, o motër! Medet! Medet, e zeza unë... Ndizni zjarm, o njerëz, o vllazën, aman, zoti u ndihmoftë!

— Hesht, mos bërtit! A don të damtohemi të gjithë për ty.

— Edhe na kemi fëmij, kukubajkë!

— Pse mori ti, nuk po ia jep cergën që 'ta mbështjelli fëmín.

— Nuk e jap! Jepja ti!

— A ta heq fistanin, moj edepsëze! E pa shpirt!

Bërtiten grát e dëshprueme.

Gvozdeni dridhej, i tmerruem. Nuk mujti me durue mâ. U ngrit dhe duel para tyne. I tronditun, memzi përshëndeti tue bëlbëzue: gjithësejt vetëm dy tre ia këthyen përshëndetjen. Disa gra, kur panë njerín me pushkë, uluritën dhe filluen me ikë.

— Partizan! Gvozdeni! Mos u frigoni, — iu bërtitën disa dhe ato u këthyen tue kukatë me zâ.

Të gjithë heshtën. Gvozdeni dhe t'ikunit shiqojshin njani tjetrin dhe heshtshin. Flitshin vetëm me sy. Gvozdeni u dridh, qëndronte në vend, i shiqonte të gjithë, por nuk shihte kërkend të njoftun: shifte fatkeqsín. Ajo heshtte si te ai, ashtu edhe te katundarët. Kjo zgjati shum. Vuente si ai ashtu edhe ata. Vuejshin nga heshtja, por vuejshin edhe pse nuk kishin shka me thanë. Gvozdenit i bâhesh se ajo vuejtje do të pëlcasi në çdo moment.

— Na kështu po ngordhim për shkak t'uej, shokë... — filloi me zâ qortues dhe leht plaku që mbante lopën.

Të gjithë e shiquen të habitun dhe të friguem.

Megjithëse nuk ishin nga katundi i tij, shumica e katundarëve dhe e grave e njoftën Gvozdenin. Te shumica e tyne ai ose kishte fjetë ose kishte hangër darkë, kishte bâ bisedime të gjata për punët e katundit dhe korrjet e bagtít.

— Jo për ju, mixha Vaso, por për lirín! — memzi u përgjegj Gvozdeni. Fjalët e plakut sikur ia leht-suen pak shpirtin.

— Nepni ju lirín të gjallëve dhe jo vorreve! Vorret janë të lirë edhe pa ju, — bërtiti dikush me idhnim.

— Sonte kanë vra mâ se gjysën e katundit... Ndoshta edhe e kanë kallë. Sigurisht po kështu ka ndodhë edhe në katundet tjera; krisi gjithëkund nën mal. Janë djegë e pjekë edhe ata. Këta që kanë mbetë, këta fëmij dhe këto gra lakuriqe, do të cofin prej ngricës...

— Sikur fronti t'ishte këtu njeriut s'kish me i ardhë keq. Lufta nuk zgjedh lamë. Kështu vranë mbramë njiqind Gjermanë, kurse sonte ata do ta shkatrrojnë gjithë rrethin! — e ndërpreu plakun nji katundar në tlina bezi të bardha në çarapa, gunë dhe kryeshplut. Ai foli si për vehte, tue mos e shique Gvozdenin.

Gvozdeni i brengosun dhe i shqetsuem shiqonte dhe ndëgjonte pa i pasë mendët atv.

— Pse, biro? pse nuk po mendoni pak për popullin e mjerë? — vazhdoi plaku. Eh, Gvozden, o fatzi, a e din zotin për zot? Ti së paku ke shtëpí dhe fëmij. Shka bane me ne, hé, e gjetsh prej zotit? — plaku dënesi dhe u ndal. — E shef ate fëmi që po dridhet në borë! — ia tregoi me dorë nji fëmi tre deri pesë vjetësh, në gunë e cila i zvarisej nëpër borë, me mangë të gjana e të gjata në të cilat humbë duert e holla të fëmís. Shifesh se fëmija kishte ikë nga dyshekú dhe gunën ia kishte dhanë dikush mâ vonë. Në shtëpí ia kanë vra të gjithë, dhe i ati në ikje... Vetëm ai kishte mbetë nga e gjithë familja. Na e muerëm me vehte. A po e shef?

Gvozdeni e shiqoi vocrrakun. Ishte bushiç dhe zeshkan. Fëmija i kishte syt plot lot nga tregimi i plakut dhe urrejtja për njeriun me pushkë ,— siç ndiente Gvozdeni. Nuk mujti ta durojë shiqimin e tij. Iu dridh mollza e fytit dhe i dogji sikur t'i kishte ra zjarmi në tê. I shkoi ndërmend dëshira që t'i pyesi

për katundin dhe familjen e vet, por ky mendim iu duk i shëmtuet, dhe shpejt humbi dëshprimin për fatkeqsín e këtij fëmije.

— Po na çfarosin... — vazhdoi plaku — çdo gjâ që âsht e gjallë po e vrasin. Sërbiia do të mbesi pa popull — nga idhnimi filloi plaku të shajë gjithëshka që i binte në mend.

— Mandej ti jeto, sundo në lirí, qofshit mallkue! — tha plaka me prehnin plot lesh.

— Ashtu âsht! Ka të drejtë Vasa! Njiqind Sërbë për nji Gjerman! Hej, bre, thuej, a ka luftue kush ndonjiherë kështu? — vazhdoi mbas plakut t'idhnuem nji katundar i rí kryeshplut me nji vajzë të vogël në prehën, e cila ishte e mbështjellun në shkorcë dhe i shifesh vetëm kaçuba e flokëvet t'egër të pakrehun.

— Na u hiq sysh, o fatkeqsí e jonë! — uluriti nji grue më flokë të shprishun me sy të vdekun, të zgurdulluem dhe iu afrue Gvozdenit.

Gvozdeni u dridh edhe mâ tepër. Pylli me t'ikunit dridhej; ulurimat, vaji, idhnimi dhe fjalët qortuese, të gjitha ngatrroheshin dhe turbulloheshin. Ai deshti me bërtitë dishka të hatashëme, me kundërshtue, me folë, por nuk kishte zâ. U kap për nji degë pishe, nga e cila i ra mbi krye nji grumbull bore, dhe sikur erdhi në vehte, deshti me thanë ndonji fjalë ngushllimi, por nga zhurma e përgjithshëme nuk ia duel që ta nxjerri nga goja.

— Shka po bërtet, e tërbueme! — bërtiti nji grue plakë tue folë ndër hundë, tue mbajtë ndër duer nji bohçe me dofarë tesha grash. — E ke lidhë burrin për fustan, dhe ky këtu dhe im bir i përgjakin tlinat nëpër Jastrebc për ty dhe për fëmijt e tu. Ata martirë janë mâ të mëdhaj se na. Sikur Zhivani i yt të mos kishte ikë nga lufta pa qitë asnji plumb, nuk do të kishte ngja as kjo, as partizanët nuk do t'ishin vra nëpër male.

— Për mue le të mos luftojnë. Le të luftojnë për ty! Po pse nuk i vrasin Gjermanët nëpër qytete, por këtu? — tha nji grue nga grumbulli.

— S'të vjen marre, e pafëtyrë! Thue se nuk dëshirojnë me ndejtë në shtëpijat e veta. Janë nisë nga zori, zdeshë e zbathë që ta shkelin borën nëpër Jastrebc dhe të lusin ty për nji kore buke. Biri i im. Gvozden! Qëlloni Gjermanët dhe Bullgarët kudo që t'i shifni! Ne na ka ardhë shkatrrimi. Mbassi u damtue kaq popull tash, s'ka ku të shkojë — përfundoi ajo dhe nga mundimi pështyni në borë.

— Sidoqoftë ne na kanë shkatrrue deri në rrâjë! Tash m'âsht krejt nji. Qerri âsht nisë për në humnerë, le të shkôjë deri në fund... — foli kadalë dikush mbrapa Gvozdenit.

Filloi grindja e përzieme me vaiin e fëmijve dhe me kukamën e grave. Burrat, si grenzat në çerdhen e tyne sulmojshin dhe thumbojshin njani tjetrin. Gvozdeni qëndronte pa fuqi dhe i hutuem, ndëgjonte, dhe ndieu lehtësí që grindeshin midis tyne dhe që e kishin lanë të qetë.

— Mâ kadalë, mâ kadalë, burra! Mali âsht plot me Gjermanë dhe Bullgarë! Do të ndëgjohet potera! — duel papritmas nga pylli Pavli, i rrebtë dhe i vendosun. — Pse po bani zhurmë? Grindja këtu kurrgjâ nuk ndihmon.

Nga pamja dhe fjalët e tija të rrebta, njerzit heshtën menjiherë. Grát të habituna u qetsuen. Nuk dihet se pse edhe fëmijt nuk qajshin mâ. Të gjithë e shiqojshin mrrolshëm, anmiqsisht. Gvozdeni e shiqoi shqetsueshëm, nuk i pëlqeu që e hasi kështu të pafuqí dhe të rraskapitun. Kur iu duk se Pavli po e shiqon në mënyrë pyetëse dhe qortuese. ai si fajtor, uli kryet.

— Hajde, së pari të ndezim zjarm dhe t'i ngrohim fëmijt! — urdhnoi rrebtësisht Pavli.

— Çfarë zjarmi! Shka do të ndodhi me ne?

— Do të shifet tymi!

— Ik kah ke ardhë!

— Tash mundemi edhe pa ty!

— Mos bërtit! Shka âsht! — i ndërpreu Pavli, dhe mandej mâ kadalë dhe qetësisht vazhdoi: — Tymi nuk do të shifet, do të gjejmë dru të thata. Po të vijë anmiku, arradha âsht afër dhe do t'ju mprojë. Mos u frigoni aspak. Hajdeni tash — mblidhni dru! Dhe ti, shok, iu drejtue rrebtsisht djaloshit me rrobet cohe dhe me kapelë, — shko drejt këndej, do të hasish në partizanë, dhe thuej komandantit Uço me të dhanë disa fletë çadrash dhe kapota që t'i mbështjellim fëmijt. E njef Uçon?

— E njof.

— Eh, mirë! Kërko edhe pak sheqer, për këta të vegjilit.

Gratë me fëmij e shiqojshin të habituna dhe murmurojshin dishka.

— Ashtu âsht komesar! Ne na duhet komandë e fortë, — tha me aprovim katundari, që tanë kohën e grindjes u a mbante anën partizanëve. Tash jemi fit!

— Shka ndodhi, ndodhi! Tash mos ta këthejmë. Pavle, na jemi të nji rrethi, ta dijsh! — tha katundari me nji sy, me atë indiferentizëm të kuptueshëm me të cilin ishte pajisë në fatkeqsina të shumta dhe të gjithfarshëme.

Bashkë me ata që u shpërndanë të mbledhin dru shkoi edhe Gvozdeni. Në këte moment ndjente vehten mâ leht, tue ndëgjue se shka flitshin të tjerët dhe që mashtrohej me nji farë pune.

Zjarmi ndizej me të vështirë dhe si për inat bante tym. Katundarët e pahitshin me kapuça që të shpërndajshin tymin dhe i shtyjshin gratë me fëmij afër zjarmit. Ato qortojshin njana tjetrën, shtyheshin dhe rraseshin rreth zjarmit.

Kur zjarmi u ndez, katundarët ndezën edhe dy

tjerë dhe u grumbulluen rreth tyne. Heshtshin dhe nxeheshin. Partizanët prunë fletë kadrash dhe pallta. I mbështollën fëmijt, dhe të tjerat ua ndanë grave dhe burrave të veshun mâ dobtë. Pavli dhe Gvozdeni mbetën së bashku. Gvozdeni, me pak fjalë, leht, që të mos ndëgjojnë tjerët, i tregoi se shka kishte ndodhë sod në mëngjes në katunde.

Pavli ia nisi bisedimit. Nuk i ngushlloi katundarët. Foli për qëllimet për të cilët njeriu damtohet dhe vuen kaq shum, tue mos u lejue katundarëve që bisedimin ta këthejnë n'ate që kish ndodhë sod në mëngjes. Por, ai fliste me mirëkuptim për ta e për viktimat e tyne. Hakmarrjen e shfrytzoi si akuzën mâ të fortë kundër okupatorëve, dhe si përfundim të natyrshëm të njij gjendjeje së këtillë—që katundarët të nisen mâ me shumicë në luftë kundër tyne. Katundarët t'idhnuem ia prejshin fjalën dhe protestojshin për nji luftë të tillë.

Tue ndëgjue Pavlin, Gvozdeni mrrolej, vazhdimisht, dhe në vetëvehte kundërshtonte për nji bisedim të këtillë në këte situatë. Mendonte se Pavli nuk i kupton katundarët dhe fatkeqsín e tyne. Në shum sende ai e ndiente vehten se âsht n'anën e katundarëve, dhe se fjalët e Pavlit për ardhmenín disi i bâheshin të turpshëme para ikjes.

Tue mos vû re në këte, Pavli foli gjan'e gjatë për jetën mbas lufte. Fliste i tronditun, pa marrë parasysh se ku e kur flet dhe për shka, ai kurrnjiherë nuk mund të flasë i qetë dhe indiferent. Ai daldisej me paraqitjet për jetën e ardhshëme dhe për shtetin e ri, dhe ky besim i tij i transditte përherë ndëgjuesat. Në këte rast, katundarët fatkëqij e ndëgjojshin në mënyrë të çuditshëme, pa i pasë mendët aty dhe të fyemë.

Në shpat përmbi ta kërsiten mitrolozat, nalt mbi krenat fishklluen plumbat. Afër tyne ushtuen disa mina.

Filloi klithma e grave dhe e fëmijve, burrat u shpërndanë pa dijtë kah me ikë.

— Qetësí! Mos bërtitni! Arradha âsht këtu, do t'u mprojë, i qetsuen Gvozdeni dhe Pavli, të befasuem nga sulmi.

N'ate moment mbërrini, tue dihatë nji partizan:

— Bullgarët, kanë pa zjarmin dhe erdhën!... Fëmijt, bre vlla, kanë kukatë shum.

— Thuej Uços t'i sulmojë menjiherë. Vrapo shpejt! Ndëgjoni, burra... — Pavli nuk e përfundoi fjalín dhe si me e parandí u hudh mbi borë.

Në zabel ushtoi mina. Klithma dhe vaji i të tmerruemve dhe të plaguemve u përzi me jehonën e plasjes. Gvozdeni u çue dhe orvatej të gjejë djalthin me gunë. Nuk e pa, as që kishte kohë me e kërkue: t'ikunit ishin shpërnda nëpër pyll. Gvozdeni ngau mbas. Pavlit. U ndëgjue britma dhe shamjet e Bullgarëve: ata afroheshin tue shti mbi grá, burra dhe fëmij, të cilët ikshin nëpër pyll.

Fashistat bullgarë i përkitshin atij lloji katilash, të cilët mungesën e trimnís e plotsojshin me krimet e poshtra ndaj popullit të paarmatosun. Dalloheshin edhe për plaçkitje të vogla: grabitshin nga katundarët kusijat, tenxheret, tasat, gotat, lugët dhe cikrrime tjera. Në djegëjen e katundeve sërbe kanë tregue nji pandërgjegje të çuditshëme: përveç tjerash, patjetër, digjshin edhe nevojtoret; enët që s'mujshin me marrë me vehte ose që nuk u pëlqejshin, i kishin shkatrrue me vetëdije e sa kanë mujtë, shkallët e shtëpive të katundit i thejshin copë-copë dhe i shtrembnojshin, tue u ra me gurë, ato shtëpi, që simbas rezistencës së tyne të natyrshëme i qëndrojshin zjarmit, mbeteshin si shêj vdekjeje së jetës së djegun dhe të shkatrrueme. Kishin zakon që i digjshin edhe fëmijt në shtëpí. Kur niseshin në mal për me ndjekë „njerzit e malit" partizanët, siç i

quejshin ata ngrihshin poterë të jashtëzakonshëme: bërtitshin, shajshin, kërcnoheshin.

Tash, që ndëgjuen vajin e fëmijve dhe kukamën e grave, sulmuen trimnisht dhe tërbueshëm nëpër pishnajë.

Partizanët i takuen me të shpejtë dhe u ndeshën me ta. Tue mos u matë asnji moment, Uço komandoi sulm, dhe ata, tue qitë kambas, sulmuen mbi ushtarët me uniforma ngjyrë-kafje me shajak të trashë, të hutuem dhe të habitun me dukjen e tyne. Gvozdeni ia rrëmbeu njanit mitrolozin nga dora dhe ngau para të tjerëve, tue i kositë me egërsí Bullgarët, që u vunë me të shpejtë në t'ikun. Tue kapërcye përbrij të vdekunve dhe tue u ra atyne që nuk kishin mbërrijtë t'ikin përtej shpatit, ai u hudhë mbi nji Bullgar të plaguem; ky u ngrit me të shpejtë dhe me bajonetë u lëthue mbi tê. Gvozdeni memzi mbërrijti të këthehet m'anash, bajoneta ia ngjiti në gunë e ia preu; Bullgari deshti ta rrëxojë, por Gvozdeni, tue u mbajtë memzi në kambë, uluriti nga idhnimi, e grini me nji patare të shkurtë; e edhe mâ idhnueshëm e i tërbuem vrapoi mâtej.

Luftimi zgjati shum pak. Bullgarët pësuen mjaft humbje. Të thyem, ikën nëpër pyllë dhe u grumbulluen në shpat larg nga vendi i luftimit. Të friguem nga sulmi, ata gjuejshin vazhdimisht me murtaja dhe mitroloza të randë pishnajën para tyne. Kur muerr fund, luftimi, partizanët muerrën plaçkën e luftës dhe u tërhoqën thellë në pyll, në pozicion të rí. Nji pjesë e t'ikunve u grumbullue rreth tyne. Disa katundarë të rí kërkuen pushkë dhe u futën n'arradhë.

— Nuk kemi mâ se ku e pse të këthehemi në katund...

Partizanët u grumbulluen rreth tyne dhe u jepshin zemër, tue i ngushllue për fatkeqsín e tyne. Gvozdeni u tërhoq i mbrami nga luftimi, iu afrue

katundarëve, tue i pyetë për fëmí në gunë, dhe kur ata nuk mujtën t'i tregojnë kurrgjâ, ai u nis me e kërkue nepër pyllë. Nepër pyll dirgjeshin të shpërndamë gratë dhe katundarët e vramë. Gvozdeni iu afrue secilit dhe e shiqoi. Vocrraku nuk ishte kerkund. Shkoi në vendin e fushimit të tyne, ku ra mina, dhe aty gjet disa trupa të hudhun. Bora ishte skuqë prej çurrielve të gjakut. Asaj grues së çmendun, e cila sod në mëngjes e sulmoi ashtu, copat e granatës ia kishin shkye krahnorin. Edhe plaku me lopën ishte vra; pa, tue i shkrrye kambët, e kuqërremt edhe e pakashagitun, dirgjej me krye të lëshuem mbi borë dhe me sy të haptë, të shterun shiqonte në pyll të mveshun me borë.

Gvozdeni dridhej dhe pa shpresë, me tmerr në sy, i shiqonte kufomat endè të freskta.

Mbas lopës tue u mëshefë mbrapa trupit të sajë lëvizte dishka e vogël dhe e zezë. Gvozdeni ngau dhe i shkoi afër. Ishte vocrraku në gunë, i cili e shtynte kryet nën lopën e cofun.

— Bir'i im, mos u frigo... — bërtiti Gvozdeni dhe gjëmoi. Fëmija nuk bante zâ e edhe mâ me fuqi mundohej me e futë kryet në borë nën lopën, tue dashtë që të mëshifet. Gvozdeni iu afrue:

— Mos u frigo, voglush... mos u frigo bir'i im...

Fëmija e çoi kryet dhe e shiqoi.

— Bacë, bacë, mos... tha ai tue u dridhë si strincë e kapun, tue mos pasë as zâ, as lot për vaj. Nga dritat e synit dukej friga.

— Mos u frigo... Baca âsht partizan... — Gvozdeni e muer para duersh e ledhatoi, tue puthë në fëtyrë dhe në kambë zdathë, në të cilën i mvarej çarapa. Fëmija e shiqonte me tmerrim dhe heshtte. Ai e pështolli në gunë dhe e çoi n'arradhë.

„Ky âsht shkatrrim... çdo gjâ mbaroi pa lanë gjurmë... pse të luftojë njeriu? U çfarue populli.

Për shkak t'im. Nuk âsht e mundun mâ kështu. Nuk due! Nuk due! Ata janë njerëz të pashpirtë. Nuk ndiejnë, nuk mendojnë... vallë a âsht kjo... vallë a jam unë... do t'u them!" i rrotullohesh nëpër mend dëshprimi i randë dhe i trashë ia shtrëngonte zemrën deh trunin, memzi mirrte frymë.

Me fëmín para duersh Gvozdeni erdhi deri te partizanët, kërkoi Pavlin, iu afrue dhe i tha me ngashërim:

Qe... E shef... Hajde tash e ban luftë! Qe...

Mâ nuk pat fuqi që të thotë ndoj send. Bashkëme fëmín u përplas në borë.

16

Stuhija e idhnimit dhe e dhimbsunís sillej dhe vinte vërdallë në Gvozdenin, aq sa ai nuk ishte koshient i aktit të tij para arradhës, as i fjalëve, që ia tha Pavlit tue bërtitë, ndërsa ky e qetsonte dhe e tërhiqte në prozhmin e dëllijave që t'ishin vetëm dhe larg partizanëve.

U ulën dhe që të dy heshtën; që të dy kishin mendim për këte shkak. Pavli e vështronte me vemendje Gvozdenin, priti që të qetsohet, dhe ta fillojë bisedën. Ai çuditej nga akti i zavendës komandantit dhe frigohej për arradhën dhe Gvozdenin. As që e kishte parandí se kriza e arradhës âsht aq e madhe. Konflikti në shtab, përçamja e celulës, çfaqjet e demoralizimit midis luftarëve, të cilat ai i kishte vû re, ishin, i kujtohej atij, në të vërtetë jo vetëm shprehje e mospajtimit në taktikë. por edhe rrezik për arradhën. Akti i Gvozdenit, i partizanit të vjetër, i njeriut trim e të vendosun që deri atëherë me asnji veprim nuk kishte tregue lëkundje dhe frigë, ishin kulm i kësaj krize. Pavli mendonte se nga qëndrimi i mâtejshëm i Gvozdenit mvarrej gadi gjithëshka, dhe mendonte mâ tepër se shka t'i thotë, si ta bindi në rrezikun e nji pikëpamjes së këtillë për arradhën, pra për shkaqet e arsyet, të cilat Gvozdenin e kishin sjellë deri te kjo. Ndjesinat se minutat vendosin dhe se deri në mbramje gjithëshka midis tyne duhej spastrue patjetër, e shqetsojshin dhe e brejshin edhe mâ tepër Pavlin.

Mendimi se edhe Uço ishte n'anën e Gvozdenit e shtyni Pavlin deri në dëshprim. U mundue që të qetsohet, ta marri vetëvehten, që të kapet për nji mendim të premë. E këtheu kryet nga Gvozdeni dhe shiqoi në blerimin e errtë të pishave, tue humbë kohë më kohë në mendime.

Gvozdeni rrinte para tij, me krye të përulun. të lëshuem, pa mendime të qarta dhe të caktueme. Burrat dhe gratë e ikun, fëmija në gunë, Bullgari me bajonetë, të shtimet me pushkë, syt e vdekun të lopës, ulurima e grave dhe zjarmi i pafund, i cili kapërdinte katundin — si nji pamje në jermí ia turbullojshin dhe i ushtojshin në krye. Kohë më kohë e lëkundte kryet, dhe mandej qetsohej dhe e lëshonte edhe mâ me pafuqí. Dhe kur ndonji pamje ose mendim i ngulej në mendje, ai e largonte, tue u frigue që të mendojë për shkadoqoftë.

Ndjenja e tij e parë dhe e qartë qe, ndjenja e fajit që kishte veprue ashtu para arradhës, për të cilin shkak komisari po hesht dhe po pret bisedimin si marrje në pyetje. Njiherit, dhe sidomos mâ vonë, u çfaq mendimi se akti i tij ishte pasojë e vetëdijes në tê dhe ajo e shtyn në vendimin me të cilin duhei shkue deri në fund.

— Shko! Due të rri vetëm! — bërtiti ai pa pritë dhe nuk e shiqoi Pavlin.

Pavli vetëm e këtheu kryet kah ai dhe përqëndroi edhe mâ, pa lëviz. Kjo e idhnoi edhe mâ tepër Gvozdenin, por nuk tha kurrgjâ. Ç'faj ka bâ! E gjeti fëmín nën lopën e coftë dhe ia pruni. Sa fëmij janë vra sod në mëngjes... Edhe atij të gjithë i janë vra. Gvozdenit papritmas i lindi dëshira që për këte t'i flasi dikujt. Dhe n'ate moment kur shiqoi Pavlin. u shkund dhe heshti. Partizanët e kishin pa kur e pruni fëmín dhe e kishin ndie se shka kishte thanë. Madjè edhe para katundarëve... Heshtte dhe pranoi që t'i thonë ashtu. Turp! Shka mendon me thanë

Pavli për këte? Le t'i thotë shka të dojë. Ai do të bâjë ate shka mendon që duhet me bâ njeriu i ndërgjegjshëm.

Sa mâ tepër që mendonte Gvozdeni, aq mâ shum bindej se arradha nuk mund të shpëtohej as me propozimet e Pavlit as me t'Uços; në të forcohej vendimi: vetëm shpërndamja e përkohshëme e arradhës mund ta shpëtojë asgjasimin e mâtejshëm si t'asaj ashtu edhe të popullit. Në fillim nuk deshti që të kapet me kambëngulje për ketë mendim, i cili e shtypte qysh sod në mëngjes.

Kishte kalue mâ se nji gjysë ore që po rrijshin vetëm në pyll, kur Gvozdeni filloi menjiherë me folë guximshëm dhe rrebtsisht për nevojën që sa mâ shpejt, qysh gjatë natës, arradha të shpërndahet.

Pavli e ndëgjoi i shtanguem. Kur Gvozdeni mbaroi, ai heshti pak i brengosun, dhe, tue synue që bisedimin ta bâjë në mënyrë intime dhe shoqnore, filloi kadalë, me zâ t'ultë:

— Vallë, ti beson se unë nuk ndij aq vështirësí? A mendon ti se për mue âsht leht? — Pavlit i ra ndërmend nata e kalueme dhe memzi u përmbajtë që të mos i tregojë. Heshti pak, dhe vazhdoi: — Prandej bile due të bisedojmë miqsisht, si shokë. Ty dishka të mungon. Ke ndryshue. Kjo që po na ngjanë sod âsht e tmerrshëme... Ti dhe unë duhet të durojmë gjithëshka, gjithëshka të durojmë. Po t'u lëshohesh ndjenjave, atëherë ka mbarue.

Gvozdeni e ndërpreu:

— Çfarë ndjenjash! Hej, a e shef ti se çfarë fatkeqsija âsht kjo për popullin. A je komunist? A mendon ti për popullin? Ti je komisar! Partija nuk duhet me punue kështu, si bâjmë na! Kjo nuk âsht vija e Partís. Kjo âsht çfarosje e popullit! — Gvozdeni bërtiti dhe i luente duert, dhe mandej u qet-

17

Pavli kishte nji dëshirë të vetme, e cila njiherit ishte frigë: vetëm që Gjermanët të mos sulmojshin deri në muzg! Mbas luftimit të mëngjezit ata me Bullgarët në kolona të gjata kishin kalue në këte anë të malit dhe simbas raportimeve të patrullave kishin rrethue zabelin Sokolovicë. Tri-katër orë aq sa kishte mbetë endè nga dita e shkurtë e errtë e kallnorit, kishin kohë të vendosin për fatin e arradhës.

Pyllin e kishte mbulue nji heshtje e zymtë, e frigueshëme dhe që ndillte zí. Megjithëse qielli si nji kapuç i murrmë lëshohej mbi mal, Pavli ndjente se gjithëshka — mali e qielli, cipa e bardhë e borës dhe hijet e zeshkta të pyellit të blertë në dimën, — ishin plot heshtje të tmerrshëme. Edhe zabeli me arradhën, edhe grumbujt e reve t'errta edhe ai, Pavli dhe gjithëshka që nuk shifej rreth tij, qëndrojnë të krrusuna mbi grykën e humnerës së heshtjes së paskaj dhe fund, të frigueme, të hutueme, tue pritë që nga humnera të gufojë errsina dhe të shtrihet nepër mal.

Orën e ka në vesh. Kjo nuk âsht orë; kjo âsht koha, farktari gjigant, i cili rreh me çekiç, si mbi tokë, pa u lodh e pa ia dá, ushton nëpër heshtje, i farkon sekundat, i rendit në minuta, dhe këto vetë grumbullohen dhe rendohen n'orë.

Patrullat në çdo moment lajmojnë se rreth

shim Pavli, tue shique me vemendje sikur të bante hetime. Ai kishte zakon që njerzit t'i ndëgjojë dhe t'i shiqojë i përqëndruem, me të gjitha shiqimet e tija, tue u mundue që ta kuptojë sa mâ mirë, nën buzëqeshje dhe gjeste, mbrapa fjalëve.

— I dashtun'i im Uço, pak mâ parë kam pasë nji bisedim të gjatë me të. Ai âsht njerí i demoralizuem! — Pavli u ndal qëllimisht që ta shofi përshtypjen e fjalëve të tij. Uço e shiqonte me dyshim. Po, po! — vazhdoi Pavli. S'âsht e mundun që kjo të jetë vetëm shpirtngushtësí dhe krizë e përkohshëme.

—Kalo, ku âsht puna! — e ndërpreu me padurim Uço.

— Çashtja qëndron këtu: ate e ka thye pushkatimi i të marrunve peng. Dhe mendon se për ahmarrje i âsht damtue familja. Ai âsht i bindun ngultas në këte, megjithëse nuk e thotë. Në gjendjen shpirtnore siç âsht e tija; faktet luejnë rrol shum të vogël: ato shifen në frigë. Ai propozon që ta shpërndajmë arradhën deri sa mos të përmirësohet gjendja. Për këte arsye, Uço, atij nuk i bâhet me u largue nga Jastrebci. Pra, nuk âsht fjala për ndonji taktikë, por fjala âsht për nji çeshtje shum të madhe.

— Uh, zotin e tij, vallë, po a këte ai mendon? — tha me habi Uço dhe me njanën dorë kap kryet. Pavli heshti dhe mandej vazhdoi.

— Shpirti i tij katundar tash gjindet midis shtëpís, fëmijve — interesave të tija të rranjosuna, dhe interesave të luftës dhe t'arradhës. Nji dramë shekullore katundarësh në revolucion. Kjo âsht krejtsisht e dukshëme, nuk ka këtu kurrfarë dyshimi. Këte e provon gjithëshka që më ka thanë pak mâ parë.

Pavli heshti. Uço ndiente vështirësi. Ishte hutue dhe i bâhej se me këte Pavli përanash synonte edhe në të. Kurse arsyenat e tij janë të kundërta me ato

të Gvozdenit. Nuk i cakton ato kurrfarë gjendje personale shpirtnore, dhe dyshimi. Përkundrazi...

— Ndëgjo Pavle! Nëse ti ban aluzion edhe për mue — ky âsht ofendim! Ti e din mirë se shka due unë — tha me qortim Uço.

Pavli e ndjeu se tash do të mund ta thente plotsisht.

— Asht tjetër gjâ se shka ndjen dhe mendon ti personalisht, por objektivisht pikëpamja e yte të çon kah përçamja e arradhës. Asht gjâ e dorës së dytë puna se shka dëshiron ti në lidhje me çashtjen. Dhe unë këte do ta pengoj me të gjitha mjetet dhe të drejtat që kam. Deshta vetëm me të thanë kaq, — tha me vetëbindje Pavli, tue mos dhanë qëllimisht spjegime mâ të gjata për mendimet e veta. Ai e ndjente sigurisht epërsín e tij mbi Uçon dhe mosvendosmenín e tij të mësheftë. E pau se kjo e kishte shqetsue dhe lëkundë në mendime, dhe deshti që ta thyejë sa mâ parë dhe pa e zgiatë t'i lajë duert me këte gjendje anormale n'arradhë dhe në shtab. Dhe tue mos pritë pëlqimin e tij, e thirri Gvozdenin dhe i tha se duhet me bâ nji ndamje të ré të njerëzve në çeta për shkak të tereneve në të cilët do të shkojshin.

Gvozdeni këte e kundërshtoi me vendosmëní. Ai lente përshtypjen e njeriut, i cili ka vendosë që me çdo çmim të mos lëshojë pê.

Uço e ndëgjoi dhe e shiqoi me vêmendje, tue u përpjekë që të hyjë në shpirtin e tij dhe ta vërtetojë mendimin e Pavlit. Ai tha me kujdes dhe i shqetsuem se Gvozdeni ka gjasë të ketë arsyena tjera që mendon kështu, por ai si komandant, për arsyena thjeshtë ushtarake, qëndron edhe mâtej në të vetën.

— Mos ma hudhni ju kështu mue! Doni të më bani edhe trathtar. Turp!

— Unë nuk lejoj që ta shkatrroni arradhën. Unë së bashkut me ju e báj përgjegjësín për ate. Mâ se gjysa këtu janë katundarë, që i kam mobilizue unë! — tha me tërbim Gvozdeni, i idhnuem njilloj si në Pavlin ashtu edhe n'Uçon. Nga fjalët e tija, shpërthente edhe mënija. Gvozdeni e parashtroi me rrebtësí mendimin e tij për shpërndamjen e përkohshëme t'arradhës.

— Mâ kadalë! Mos bërtit kështu! — e ndërpreu me gjaktoftësí edhe me zâ t'ultë Pavli. Menjiherë do të bâjmë mbledhjen e Partís. Do të shkarkojmë nga detyra e zavendës komandantit, — shtoi Pavli dhe shkoi me thirrë komunistat.

— Nëse më ke emnue ti, edhe më shkarko! — bërtiti Gvozdeni mbas tij.

Uço dhe Gvozdeni-mbetën vetëm. Uço nuk dinte shka me bâ. Të qëndrojë edhe mâtej në mendimin e tij, do të bashkohej me Gvozdenin. Nuk âsht e mundun. Pavli ka të drejtë, Gvozdeni âsht demoralizue. Nëse ai do t'i kundërshtojë edhe mâtej Pavlit, Pavli âsht rezistent, nuk do të lëshojë pê, dhe kjo do të sillte përçamjen e arradhës dhe mbarimin e saj. Që ta pranoj planin e Pavlit, kështu nuk bâhet. Asht i bindun se kjo do të përfundojë në disfatë. Po si t'ia bâj atëherë?

— Gvozden, pashë zotin, shka ke? Pse kështu? Mblidhe vehten, kështu nuk bâhet në Partí. Më thuej për ç'arsye të gjitha këto? — përpiqej ai me bisedue me tê.

Gvozdeni heshtte dhe i humbun në mendime e lëmonte me gishtin e madh të dorës kokrrën e shulit të pushkës. Uço u mundue edhe pak me bisedue, dhe mbassi ky nuk i tha kurrgjâ, edhe vetë heshti. Ndihej i lëkundun seriozisht n'ate shka deri para nji gjysë ore kishte besue aq ngultas. Vetëbindja dhe autoriteti i Pavlit, e kishin prekë dhe lëkundë plotsisht.

Kur u mblodhën antarët e Partís, Pavli me disa fjalë e parashtroi mendimin e tij për nevojën që arradha sonte duhet ta depërtojë bllokadën dhe të hudhet në terene të reja, tue kërkue mâ përpara pëlqimin e komunis'ave. Kur tha se Gvozdeni âsht demoralizue dhe kur i spjegoi arsyet për të cilat duhej shkarkue menjiherë nga detyra e zavendës komandantit, njerzit shiquen çuditshëm njani tjetrin, dhe Gvozdeni bërtiti:

— Nuk âsht e vërtetë shokë! Ju më njifni! Kur kam qenë frigacak unë? Hajde, le të thotë ndonjani se jam lëkundë dhe jam frigue ndonjiherë që nji vjet e gjysë qysh kur jam n'arradhë?

— Deri tash ti nuk je tregue i këtillë, por tash në këte ofansivë ti je demoralizue plotsisht, — tha mbas tij Pavli dhe e sulmoi rrebtsisht. Komunistat, u aviten në grumbull, qëndrojshin rreth tyne dhe, të habitun, pëshpëritshin.

— A mendoni edhe ju kështu, shokë? e ndërpreu Pavli Gvozdenin, tue iu drejtue të tjerëve.

Për disa çaste njerzit heshtën sikur me dashtë me mendue shka me thanë, dhe mandej disa sish, midis të cilëve Nikolla, Vuksani dhe Vuka, u ngritën kundër tij dhe thanë se pajtohen plotsisht me komisarin.

— Mirë! — tha Gvozdeni i egërsuem dhe i mrrolshëm, tue u kërcnue me krye.

— Tue ndie se shumica âsht n'anën e tii, Pavli qëllimisht e evitoj çdo fitore me shumicë votash dhe diskutim të gjanë për planin e akcionit t'arradhës dhe tha në fund se Mirku dhe Vuka ta kryejnë riformimin e çetave. Shtoi se për të gjithë këtê nuk duhet thanë asnji fjalë n'arradhë deri sa ai mos ta komunikojë.

— Me shkarkimin e Gvozdenit unë pajtohem. Por përsa i përket largimit nga Jastrebci, — unë fri-

gohem prej këtij vendimi. Nuk e kuptoj, nuk e kuptoj, që kjo âsht... — shtoi Uço me hutim!

— Për këte nuk ka mâ fialë! — e ndërpr u Pavli me zâ të tingllueshëm dhe pa ndërrue mendim.

Nji vendosmëni e këtillë e Pavlit e theu Uçon, i frigoi ata që deshtën t'i kundërshtojnë dhe u dha zemër atyne që ishin me të. Me pak fjalë, Pavli, në mënyrë të pamëshirshëme, me nji akt të shkurtë i dha fund asaj shka mendoi n'ato momente, sikur të mos mendonte kurrgjâ. Me këte rast, dhe mâ vonë, të gjitha vendimet që muer i muer shpejt. Vendimet e mëdha mâ së shpeshti mirren shpejt, për ato gjithherë mâ tepër mendohet mandej, se sa para marrjes. E gjithë kjo, vetëm kështu duket nga jashtë. Sikur të egzistonte ndonji aparat, sikur ta shënonte grafikisht në letër të bardhë zik-zakun e mendimeve të tija sod dhe dje, ajo do të tregonte nji vijë zik-zake të thyeme pa kuptim e shum herë të fshime. Por, këte vetëm ai e dinte.

Uço e shiqonte me dëshprim, i cili shkallë-shkallë kapërcei n'indiferentizëm dhe përzihej me lakmí dhe enthusiazëm. Në disa momen'e kishte aq vështirësi saqë deshti me folë, me bërtitë, me kundërshtue: ai këte e bante në vetëvehte, por fuqít, e shtërngueme nga shtangimi, si patkoj të farkuem, nuk mund të kapeshin. Filloi me shetitë, tue mos e ndie as borën, as pyllin, as errësinën, e cila vinte me afrimin e muzgut, as shqimet kureshtare vrejtuese të partizanëve, përbrij të cilëve kalonte.

Afrohej nata. Ajo Pavlit i binte qetsí dhe gëzim jo të plotë se sonte do të realizohej definitivisht ideja e tij dhe do ta çlirojë nga friga e madhe prej sulmit gjerman. Kambët i mërdhiheshin dhe shkilte nepër borë, tue numrue në vend dhe mendonte për marshimin e natës, për kalimin e Moravës dhe për luftimet që i kishte para. Besonte pa u lëkundë në

suksesin e akcionit. Shkarkimin e Gvozdenit e ndjente si përfundim të domosdoshëm të nji punës së papëlqyeshëme. Pak i vinte keq. Shum mâ e randësishëme se ajo, këte moment, ishte friga se si do ta presi këte arradha dhe sidomos katundarët nga kjo krahinë, të cilët ishin të lidhun me tê. Ai mendonte se katundarët kanë mâ tepër dhimbsuni dhe mirëkuptim për njani tjetrin. Ata janë farefis i ngushtë.

Në muzgun e parë arradha u rradhit në shpat në nji ledinë të ngushtë, në pyll.

Pavli dhe Uço ishin përbrij njani tjetrit dhe Gvozdeni kishte ndejtë anash dhe i humbun në mendime shiqonte malin. Uço veshi kapotën, tue e hudhë përmbi dorën e lidhun, qëndroi gatitu, dhe me nj zâ t'ashpër, por jo të naltë, komandoi:

— Arradhë, gatitu!

Partizanët, pa shpejtësí ushtarake, të zdvjerdhun me pak mërzitje, qëndruen gatitu.

— Stanko, po, a ashtu mbahet mitrolozi në qëndrimin gatitu? — e qortoi me idhnim Uço.

Stanko me indiferentizëm e drejtoi mitrolozin.

— Gati! — iu drejtue Uço Pavlit.

Pavli, me kapuç të rrasun deri te vetullat, i shiqoi partizanët. Simbas shiqimit të tyne i bâhej se tashmâ ata dijshin për vendimet që kishte ndërmend me ua kumtue. Ai u ndal pak, sikur matesh se si me fillue, dhe bani dy hapa kah arradha:

— Shokë! Na sonte largohemi nga Jastrebci... Të ndamë në dy çeta, do të bâjmë manevra në dy drejtime: do të hudhemi përkohësisht në terene të reja dhe do t'i bâjmë bisht ofensivës gjermane. Prej qenjes së saj arradha nuk ka pasë detyrë mâ të randë se këte, — tha Pavli tue shkue me shiqim nga luftari në luftar, tue vrejtë dhe ndjekë qëndrimin e tyne. Ia përshtatte kësaj fjalët e tija dhe bante llogari në dyshimin që lexonte në fytyrat e disave.

Ai foli hollsisht për të gjitha vështirësít, që i pritshin, por gjithashtu e shprehu në mënyrë bindëse dhe t'arsyeshëme bindjen e tij në fitoren e sigurtë. — Vetëm frigacakët dhe ata, që janë të lidhun me pragun e shtëpís mund të frigohen nga nji akcion i këtillë! — Kur e tha këte, iu bâ se Gvozdeni u kollít dhe ushtima e zemrimit e përshkoi për së gjati arradhën, dhe vazhdoi. — Dhe unë, shokë, jam i bindun se përveç njanit, dhe madjè atij që nuk kemi dyshue kurrë, n'arradhën t'onë nuk ka frigacakë.

Krenat u këthyen tue pyetë njani tjetrin me pështpëritje. Ai u ndal se mos po ndjen ndonji fjalë. dhe sikur me bërtitë vazhdoi:

— Si mund të ketë frigacakë midis partizanëve? Nëse ka të këtillë që kanë ardhë n'arradhë me luftue nëpër arat dhe kumbullishtet e tyne, që t'i hudhin armët, kur të paraqitën vështirësí të këtilla, le të ndahen përpara, le ta dorëzojnë pushkën dhe le të shkojnë në shtëpí! Hajde, kush âsht frigacak, kush nuk don me luftue, përpara! Pa këta, na jemi mâ të fortë! — Pavli u ndal tue pritë.

N'arradhë filloi murmurimi.

— Shka âsht kjo tash, shok komisar? Kuj po ja thue ti këte? — ia hudhi me habí Giurgii.

— Nji i këtillë gjindet! — vazhdoi Pavli me zâ t'idhtë dhe plot mëní. — Ky âsht, shokë, Gvozdeni! Ai po kërkon që arradha të shpërndahet. Ai e ka humbë besimin në luftën t'onë. Asht frigue nga ofansivat dhe ahmarrjet e Giermanëve. Prandej, unë ju komunikoj se ai âsht shkarkue nga detyra e zavendës komandantit t'arradhës.

Për nji moment mbretnoi qetsija, dhe mandej nji zhurmë e shtypun e mbushi `ledinën. Pavli i ndjeu edhe shprehjet e zemrimit. Deshti me folë endè, por Gvozdeni ia priti mâ parë:

— Nuk âsht e vërtetë kjo që po thotë! Nuk âsht

fjala për këte! — bërtiti ai, bani disi hapa, iu afrue Pavlit, i cili e shiqonte me habí, dhe tue belbëzue nga hutimi, vazhdoi: — Ai më thrret frigacak dhe paniker, edhe Uço nuk pajtohet me planin e tij...

— Fol vetëm n'emën t'and! Mos më përziej me vetëvehten! — e ndërpreu Uço.

Te partizanët u shtue edhe mâ tepër habija

— Mirë! — e shiqoi me urrejtje Gvozdeni, u këthye kah arradha dhe vazhdoi:

— Pavli ne po na çon në shkatrrim! Nepër nji kohë të këtillë, ai ne po na hudhë në çerdhen e çetnikëve. Ne këtu na mban populli, kurse atje do të na thyejë dhe çfarosë. Do të pësojmë disfatë të plotë!

— Nuk ka disfata në luftë për lirí! A âsht kështu, shokë? — e ndërpreu Pavli.

Partizanët kurrgjâ nuk u përgjegjen, dhe Gvozdeni tue mendue mirë tha:

— Ai këte e ban në krye të vet. Komiteti Qarkuer nuk e ka dhanë këte direktivë...

— Nuk âsht e vërtetë! Nuk e ban në krye të vet! Na pajtohemi me të — bërtitën në të njajtën kohë Nikolla dhe Vuksani.

Pavli dridhej, nuk dinte shka me bâ, me duer lëvizte para dhe mbrapa. Ishte çuditë me këte akt dhe mendonte se si me veprue. Frigohej se mos e teproj e njiherit e kishte kaplue friga se mos po lëkundet arradha, se mos po fillon diskutimin midis partizanëve dhe se mos po ndahen me të e me Gvozdenin. Me nji shiqim pyetës iu drejtue Uços dhe Vukës, dhe mandej kërkoi përgjegjen nga partizanët, që e shiqojshin ate tue pritë se shka do të thotë. Në nji mendim të vetëm ishte plotsisht i sigurtë: duhet shpejt, menjiherë, me bâ dishka me vendosmëní! Po shka? Si? Për disa çaste s'mbeti gjâ pa iu përshkue nëpër mend! Kur folën Nikolla dhe

Vuksani, e ndjeu vehtën mâ leht, iu bâ se me këte po fiton në kohë për vendimin e tii.

— Ti je, oportunist!... paniker! Je kamuflue gjithënji deri te ky këthim. Tash mâ nuk ke kah ia mban! — e sulmoi Gvozdenin rrebtsisht Vuksani.

Gvozdeni bani disa hapa dhe bërtiti:

Unë nuk shkoj kurrkund jasht Jastrebcit. Ne na i kanë djegë shtëpijat, na i kanë vra fëmijt dhe asgjasue aq popull... Unë nuk due që të luftojmë për vend të shkretnuem! — tha tue tregue me dorë në drejtim të katundit. — Shokë, të gjithë ju që jeni nga kjo krahinë, të cilëve sod në mëngjes iu kanë mbetë shtëpijat shkret, ejani me mue! Unë ju udhëheqi! Ejani me mue, shokë! — bërtiti Gvozdeni si i çmendun; zani i dridhej, dhe fëtyra iu kishte mbushë me gjak.

— Ndalu! Mos fol! — bërtiti Pavli dhe iu afrue atij.

Nga hutimi filloi nji heshtje e preme. Pavli u mat vetëm edhe disa sekonda, dhe bërtiti:

— Vukë! Ç'armatose!

Vuka ishte me dy mendje.

— Shka po pret, kur t'urdhnoj?!

— Ti nuk je komisar! Vetë jam armatosë! Nuk i jap armët! — bërtiti Gvozdeni.

Iu afrue Vuka dhe ia drejtoi pushkën automatike.

— Poshtë armët!

— Shokë partizanë, a e shifni këte? Shka po shiqoni?.. si plaka! Iu drejtue atyne me dëshprim Gvozdeni, tue mos dijtë as vetë se shka me bâ.

— A mund të kalojë kjo pa shtimje? A, Pavle? Uço, shka âsht kjo? — ia priti Gjurgji dhe duel nga rradha.

— Shka po përzihesh ti? Hesht! I bërtiti Nikolla, e kapi për mange dhe e tërhoqi mbrapa në rradhë.

Gjurgji pështyni nga zori; u tërhoq mrrolshëm dhe heshti.

— Për të mbramën herë: poshtë armët!

Gvozdeni e shiqoi drejt në sy dhe sikur ta pyeste Vukën „A thue ti."

Vuka e tërhoqi rrypin e pushkës së Gvozdenit! Gvozdeni e lëshoi pa kundërshtue. Edhe revolverin ia muer.

— Shka doni nga unë!? Unë jam komunist! Mundem edhe pa armë me luftue me ju! — u krenue me kryeneçsí.

— Ai nuk âsht mâ komunist! iu drejtue Pavli arradhës tue mos e shique Gvozdenin. — Ate do ta gjykojë gjygji ushtarak. Përgjigjet se orvatet me përçá arradhën, dhe kjo âsht trathtí! — Pavlit i dridhej zani. Shokë, për gjygjin ushtarak propozoj këta shokë: Uçon, Vukën dhe Nikollën... tjerët propozoni ju! — u kujtue ai se âsht mâ mirë që vetë partizanët t'i zgjedhin.

— Edhe Vuksanin! — ia priti dikush.

— A pajtoheni? — pyeti Pavli.

— Duhet edhe nji! — tha Pavli tue vû re frigën dhe dyshimin te njerzit.

Partizanët shiquen njani tjetrin. Nji gjâ e tillë nuk kishte ndodhë kurrnjiherë qysh kur egziston-te arradha. Uço përkuli kryet dhe shiqonte përpara vehtës.

— Qe, unë! — tha Aca dhe duel para rradhës

Pavli dhe tjerët e shiquen me habí. — „Pse ai? Asht kritikues, nuk vlen! Ndoshta do të... Nuk duhet të gjejmë kundërshtime. Duhet vendosë shpejt e shpejt!" — i kaloi Pavlit nëpër krye.

— A e pranoni?

Përsëri vetëm nji pjesë u përgjegj se e pranojshin.

„Pse po heshtin? Nuk pajtohen... Dyshojnë... të gjithë dyshojnë!..." — mendoi i ngatrrueshëm

Pavli, dhe iu mbushë balli me rrudha. Ishte si ndër ethe; ndjente se po ndodhë nji gjâ e madhe, fatale për arradhën. Kishte fillue, tash nuk mundet të këthehej mbrapa. Duhęt të shkojë deri në fund, le të bâhet shka të bâhet. E përmblodhi të gjithë fuqín ta këthejë gjakftoftësín dhe ta marri vehtën. Si me zâ t'ultë, dhe të turbullë tha:

— Ju tërhiquni në pyll dhe vendosni!

Këta grumbull u tërhoqën në zabel. I mbrami shkoi Uço.

Qielli ishte i randë dhe i murrmë, dhe ajo murrmësí derdhej mbi tokë, mbi mal dhe mbi qetësín e tij. Larg, thellë në mal, ulurojshin ujqt; t'unshëm, bërtitshin para natës. Pavli dridhej tue u mbrojtë nga parandjesinat e kqija. Partizanët rrijshin pa nxjerrë zâ dhe të qetë, si druj të ngrimë. Asnji fjalë, asnji shushurimë. Gvozdeni rrinte dhe shiqonte në ta, sikur ta ndëgjonte me vêmendje ulurimën e bishëve.

— Mirko! Lexoje listën e çetave të formueme rishtas! — tha Pavli për me ndërpré këtë heshtje të hatashëme dhe që t'ua këthejë njerëzve mendimin në tjetër send.

Mirko lexoi shpejt. Ata që ishin caktue për çetën e parë duelën nji hap përpara. Në raste të këtilla partizanët zakonisht bâjnë zhurmë. Çetat jetojnë si familje: njerzit mësohen niani me tjetrin, e njofin jetën e njani tjetrit deri në sendet mâ të vogla, të metat dhe virtytet, miqsohen dhe vriten sëbashku. Prandaj, ata nuk e duen këte transferim sepse kështu shkoqen nga trupi i gjallë i çetës n'organizmin e së cilës janë rritë. Çdo çetë ka karakterin e saj të posaçëm, moralin, mësheftësín, tabijatet e veta në luftë dhe pushim, kangën dhe talljen e vet; krenarín dhe ambicjen e vet. Në këte rast për njerzit ishte krejt nji se në cilën çetë po i caktojshin.

Porsa Mirko përfundoi me leximin e emnave, u këthyen Uço dhe Vuka me tjerët. Viishin kadalë, plogshëm, sikur të kishin pranga në kambë. Shiqimet pyetës të të gjithë arradhës u dreituen në ta. Qëndrimi i këtyne të gjygjit ushtarak u përgjigjesh padyshim në pyetjet që i mundojshin.

Vetëm Gvozdeni ndejti gjithënji në të njajtin pozicjon, sikur endè të ndëgjonte ulurimën e ujqve t'unshëm.

— Vukë, njoftoje vendimin! — e ndërpreu Uço me mundim, dhe Pavli shiqoi rreshtat.

U ndal edhe lëvizja e fundit, njerzit sikur të mos merrshin frymë. Disave goja u kishte mbetë gjysë-haptë që të ndëgjojnë mâ mirë.

Vuka u kollit, i vrani vetullat dhe me zâ të dridhun tha:

Gjygji ushtarak shokun Gvozden e ka dënue me vdekje...

Dikush bërtiti në rradhë; disa muerën frymë thellë. Vuka u ndal sikur të pritte që ndokush të thoshte ndonjisend, dhe vazhdoi:

— ... sepse, ky, në momentet mâ të vështira të luftës s'onë, âsht përpjekë me nxitë alarmim n'arradhë dhe kështu, ky, ka bâ trathtín mâ të randë! Asht bâ trathtar!... Këte vendim na e kemi dhanë!... njizanit! — bërtiti ai në fund si të shkundej nga ndonjisend, i hutuem edhe për shkak të marrunit të gojës.

Gjatë rradhës filloi shushurima nga hutimi; sejcili bani ndonji lëvizje me dorë ose me pjesë të tjera të trupit, dihati ose pëshpëriti, u përhap pëshpëritja si shushurima e erës n'arën e misrit të thatë.

Vetëm Gvozdeni në këte këceu nga vendi e këtheu kryet, e shiqoi Vukën, — dhe nuk nxuerr zâ. Me duer kishte kapë skajet e kapotës dhe i shtrënguar sa mundej. Gjaku iu largue nga fëtyra dhe i shkoi me vrap diku thellë, dhe fëtyra menjiherë iu

bâ e murrme, kështu i murrmë dhe pa zâ mbet deri në fund.

Njoftimi i dënimit me vdekje sikur e shtangu dhe Pavlin. Zemra i rrihte me forcë dhe shpejt. Kryet iu bâ menjiherë i randë sikur nga të ramet e pazâ dhe të papritura. „Po kjo duhet të jetë. Kjo duhet! Këte e kam dashtë dhe dëshirue. E drejtë âsht... Shka kam tash? ... Me e pushkatue ... kështu menjiherë ... A thue duhet? Ndoshta nuk duhet ... Jo, jo! Duhet! E drejtë âsht, dhe e nevojshëme," — bërtitte në vetëvehte. Ai ndjeu se e gjithë arradha po shiqonte në të dhe, sikur po e ndëgjonte se shka po flet në vetëvehte, çoi kryet, deshti me thanë: „Më vjen keq për shokun Gvozden... " por në vend të kësaj filloi qartë dhe në mënyrë bindëse. me idhnim dhe urrejtje ta shpjegojë karakterin e drejtë të vendimit të këtillë të gjygjit.

— Mjaft! ... Mos më turpno mâ! —' tinglloi zani i Gvozdenit si shpatë e thyeme. Bani dy hapa përpara, u drejtue e ngriti kryet me idhnim dhe kryeneçësi; i hodhi nji shiqim të rrebtë arradhës dhe me nji zâ mâ të dridhun dhe të shtrënguem, tha kadalë:

— Ju tash nuk keni kohë të diskutoni për drejtësín. Punën e keni përngutë. Mos e humbëni kohën për shkak t'imin. Si i qetsuem pak, ai deshti me thanë edhe dishka, por menjiherë këceu dhe sikur u kujtue për dishka dhe tha si tue i krye punët:

— Qe, shokë, kush nuk ka kapotë të mirë le ta marri gunën t'ime — u shpërthye me nji lëvizje të gjanë dhe e hudhi gunën para arradhës. Mbet në xhemperin e zi të bajtun.

Pavli dridhej. Edhe e tanë arradha dridhej. Në këte mundim ndihej plot frigë edhe të lëvizunit e shpejtë të gjakut nëpër damarë, saqë mjaftonte vetëm nji fjalë, dhe që e tanë arradha, të gjithë, edhe ata që e kishin sulmue hatashëm, të ngasin e ta

çlirojnë nga vdekja. Po kështu ndihej edhe Pavli. Ky ishte mendimi më i fortë dhe i vetmi mendim i vetëdijshëm në kryet e tij. „Dhe mandej... shka do të bâhej? Atëherë do të... jo!" — iu përshkuen nëpër vetëdije disa mendime veç e veç, dhe ai përmblodhi të gjithë forcën dhe tha rrebtësisht tue urdhnue:

— Vukë! Shko edhe me nji tjetër dhe zbatoje dënimin!

— Nuk duhet tjetër! Hajde! Lamtumirë, shokë! — tha Gvozdeni dhe u nis vetë para Vukës.

I vetmi njerí, të cilin e shiqoi kur u nis, qe Uço. Këte ai e ndjeu dhe iu përgjegj me nji shiqim të thatë, i cili nuk thonte kurrgjâ.

Gvozdeni dhe Vuka u larguen në pyll. Njerzit n'arradhë shiquen njani tjetrin.

Me automatikun e drejtuem Vuka shkonte mbas Gvozdenit. Vuka n'asnji moment nuk kishte dyshue në karakterin e drejtë të nji dënimi të këtillë, por i vinte randë. Mendonte për ate se si ndodhi kjo? U mundue që të kujtohej për të gjitha bisedimet e tija me Gvozdenin: i ranë ndërmend dyshimet dhe friga e tij në natën e kalueme, iu kujtuen fjalët e tija dhe kërkoi në to justifikim për të gjithë.

— Qe, mundemi këtu. — tha qetsisht Gvozdeni dhe u ndal përbrij prronit të parë që hasën.

Vuka dridhej. E drejtoi luhatshëm automatikun tue e shique në fëtyrë, e cila endè nuk e kishte braktisë qetësín, megjithëse ishte mâ e zezë se muzgu.

— Vukë! Hiqe pecën nga mitrolozi, do të të pëlcasi tyta! — i tha Gvozdeni.

— Pse, bre Gvozden?... Shka pate?... — tha me rrëmbim Vuka dhe shtangimi ia shtrembnoi fëtyrën.

— Qit në krye, vetëm menjiherë!... Shka po pret? Hajde!...

Vuka e shtypi kambëzen.

Kur u nis mbrapa, kambët memzi e mbajshin. dridhej dhe i dukej se në çdo moment do të rrëxohej.

... Pak mâ vonë, dy kolona të shkurta kaluen nëpër zabel në dy drejtime, tue lanë Sokolovcin të mbështjellun në mjegullën e mbramjes së kallnorit.

18.

Ka njerëz të cilët përmenden dhe mbahen në mend mbas vdekjes. Vdekja e jashtëzakonshëme e ban të jashtëzakonshëme dhe jetën njerzore të vogël e të përditshëme. Trimat mâ së shpeshti mbahen në mend nga vdekja e jashtëzakonshëme.

Kështu Uço e konsideronte vdekjen e Gvozdenit. Trimnija e vdekjes së tij ia shqetsoi ndërgjegjen, e mundonte kujtimi i fajit dhe i përgjegjësís. Uços kurrnjiherë nuk i pëlqejshin pendimet për lëshimet e bâme në jetë. Ai bante shum përpjekje që ta mundojë e ta akuzojë sa mâ pak vetëvehtën për gabimet e bâme. Për këte arsye Uço e ndjente epërsín e tij mbi shum, që këte cilësi të tii e konsiderojshin të sipërfaqshëme. Por ajo se shka ndodhi me të qysh me bisedimin me Pavlin për Gvozdenin dhe mandej i gjithë rasti në mbledhje dhe para arradhës, dhe sidomos pjesëmarrja e tij në dhanjen e dënimit me vdekje, e shqetsonte dhe mundonte.

Tue shkue mbrapa patrullës, me nji largësi të vogël nga kolona, e cila si gjarpni gjarpnonte nëpër pyllin e errtë, me lëvizje të kujdesshëme përbrij pritave gjermane, — ai tue harrue anmikun, mendonte për Gvozdenin dhe për vetëvehte... „Gvozdeni edhe me vdekjen e tij i ndeiti besnik bindjes së vet. Të ngritunit e tij para arradhës ka qenë grushti mâ i rrezikshëm për arradhën. Sikurse Pavli të mos kishte veprue kështu vendosmenisht, kush e din se si do të shkonte puna. Dhe prapseprap, si

qëndroi para vdekjes?... Çfarë superioriteti mbi të gjithë kur tha: „Punën e keni përngutë". Pa i marrë parasysh shkaqet, ky âsht nji qëndrim burrnuer. Vetëm njerzit e fortë jashtëzakonisht mund ta bâjnë këte. Sa ka të këtillë? Dhe ai komandant. u lëkund! Pse e bani këte, mbassi ishte i bindun se âsht e drejtë vetëm ajo që mpronte ai. Bashkimit t'arradhës dhe disciplinës së Partis ia kishte sakrifikue bindjen e tij të komandantit dhe ishte nisë n'avanturë, e cila, sigurisht, do të përfundonte me shpartallimin e arradhës, — sigurisht. Dhe shka âsht atëherë me ndërgjegjen, vullnetin, gatshmenín e tij që jetën ta japë për kauzë të luftës? Pse nuk e kundërshtoi Gvozdeni dhe mbrojti bindjen e tij. A thue bashkimi disi formal âsht mâ i randsishëm nga fati i arradhës?... Si të bâjë luftë kështu, kur ashtu nuk mundet të bâhet, as luftarët nuk besojnë. Ata e ndjejnë instiktivisht dyshimin e tij. Beteja âsht qysh përpara e humbun. Dhe kah me ia mbajtë sonte, nesër, ditëve të tjera, kurse e gji'hë kjo të marri fund."

„Pavli nuk i zgjodhi mjetet, as që u tund para veprimit t'ideve, që ta zbatojë idén e tij. A po ndoshta edhe ai ka dyshue?... Njeriu mâ së shpeshti luftón bash kundër atyne dobësive te të tjerët, që i ka edhe vetë," — mendonte Uço. Mendimi i bâhej i helmueshëm dhe i padrejtë ndaj Pavlit, por ai edhe kundër vullnetit të tij futej në vetëdije, i shtypte të gjithë të tjerët dhe përhapej. Dhe sa mâ tepër ndiesija e tij miqsore për Pavlin luftonte kundër tij, ajo bâhej gjithnji mâ e fortë.

Kur Gjermanët e ndëgjuen kolonën prej të hecunit dhe e gjuejtën me mitroloza, Uco sikur u gëzue për këte rrezik të rí; ai e shkëputi nga dyshimi i tmerrshëm. Në pyll kërsitte pushka, por e gjithë kjo për të ishte si dishka që nuk ka lidhje me anmikun; të shtimet ishin t'atilla sikurse pylli dhe

nata për njifarë shaku veprojshin dhe po luf.ojshin kundër dishkafes. Dhe kjo ndjesi e mungesës ..anmikut të gjallë i bante të shtimet edhe mâ të randa dhe mâ të frigueshëme, dhe në të u çfaq nji frigë e çuditshëme, e papritun. Kolona u tërhoq me të shpejtë nën efektin e zjarmit dhe zjarmi heshti. Mbas të shtimeve terri i shurdhtë u bâ i gjallë, u shqetsuen hijet, sikurse aty para Uços, nga ato hije të natës dhe të drujve, do të pëlcasi menjiherë nji eksplozion i tmerrshëm. Ai, aq ishte mësue në këte saqë të gjitha ndijat i dridheshin. Dhe kur kaloi kjo, kur pylli dhe nata u banë si janë, — të pazhurmë, të pajetë dhe të dobishëme për partizanët, — shpirti vloi me kujtime të reja... Nji dorë i tundej në kapërcim e sipër. Ndoshta edhe i buzëqeshte. Në muzg dora si nji hije e butë dhe e ngroftë i zhduk mësheftazi nga rradha e dendun e njerëzve. Mandej u zhyt gjithëshka në pyll dhe n'errësinë, dhe n'Uçon mbet nji të dridhun i shkurtë, i përmallshëm, edhe i mallëngjyem edhe i gëzuem njiherit. Ai shiqoi në shamín e tij në të cilën mbështetej dora e plagueme; n'ate shiqim ajo sigurisht do të gëzohej. Kur të kthehet... Shka do të bâhet kur të kthehet?... Po nëse nuk kthehet?

Kujtimi në Bojanën zgjati fare pak dhe mendimet e mâparshëme vluen përsëri në vetëdije, e mbushën të tanë, dhe e harroi gëzimin dhe mallëngjimin e shkurtë.

Kur mbërrijtën në shpat, prej kah do të niseshin teposhtë malit kah katundet, të cilave do t'u shkojshin për rreth, ia mbërrijti Mirku, komisafi i çetës së tij dhe i propozoi pushim. Uço urdhnoi çë të bâhej pushim. Komanda u transmetue shpejt gjatë kolonës dhe sëbashkut me Mirkon u nda pak mâ larg prej partizanëve dhe, mbas disa fjalësh për lëvizjen e mâtejshëme të çetës, e suell bisedimin për ate që e mundonte gjatë tanë natës.

— Kjo shka ndodhi sonte âsht momenti mâ i vështirë në jetën t'ime.

— Edhe mue m'âsht e vështirë.

— M'intereson shum se shka mendojnë luftarët?

— A keni ndie se shka flasin për këte gjâ?

— Të gjithë heshtin, dhe e ndiej se mendojnë për ate. Tash që kalova përbrij kolonës, i ndjeva dy vetë, nuk i njofta në terr; njani tha: „I lumt. âsht trim", dhe tjetri nuk u pajtue: „Kjo për mue nuk âsht trimní; trimnija âsht dishka tjetër dhe jo ajo."

— Po ti, Mirko, shka mendon? A âsht trim apo jo? Rast i jashtëzakonshëm.

— Unë mendoj se ai nuk âsht trim.

— E unë mendoj se po. Të tanë natën po mendoj për këte. Të pyes: kush do të kishte mujt me qëndrue ashtu? A e ndieve se shka i tha Vukës para vdekjes?

— E dij, por e gjithë ajo s'ka dobí. E kotë. Trimní ose qëllim. Për shkak të qëllimit dishka edhe quhet trimní ose frigë, — tha Mirku gati me fjalí të gatshëme, të përgatituna për ditar në të cilin ka ndërmend ta shënojë ngjarjen e mbramshëme. — Para lufte e kam lexue diku këte fjalí: „Nuk ka trimní ose qëllim. Për shkak të qëllimit dishka edhe quedhe kundër lirís. Kur jam nisë partizan, unë këte e kam shkrue në fillim të ditarit t'im. Më ka pëlqye shum, — grafiku i rí edhe sonte foli si student.

— Ndoshta âsht fjalë e urtë ajo që po thue ti, por unë nuk pajtohem. Kur njeriu për shkak të mburrjes e mposhtë ashtu vetëvehten si bani Gvozdeni, kjo për mue âsht trimní.

— Unë jam i bindun se âsht siellë ashtu nga dëshprimi dhe inati; që t'ahmarret me ne; që ta hudhi minën n'arradhë.

— Pasha zotin, para së gjithash nga mburrja.

Nuk kam mendue që katundari mund të ketë agë mburrje. Kurse për mue, Mirko, nuk ka trimní pa mburrje. Trimnija nga mburrja âsht nderi mâ i bukur edhe mâ i rrallë. Unë nuk e justifikoj pikëpamjen e Gvozdenit ndaj arradhës dhe luftës. Konsideroj se kjo âsht trathtí, prandaj kam votue për vdekje. Por admirohem nga rezistenca dhe trimnija që tregoi mbas kësaj. A e pave se ç'efekt pat ajo në njerzit? Jam i bindun se sikur Pavli të mos kishte veprue ashtu vendosmënisht dhe shpejt, e tanë arradha do të ngrihej në mprojtjet të Gvozdenit, megjithëse shumica dërmuese e dënoi dhe e urrejti n'ate moment.

Mirku hoqi dorë nga bisedimi. Heshtjen e preme të Mirkos. Uço e kuptoi jo vetëm si mospajtim me tê, por edhe si protestim të Mirkos për mendimet e tija. U idhnue, deshti t'ia thotë në fëtyrë se nuk ka kurrgjâ mâ të marrë dhe shterpe se sa kur ndokush don të bâhet intelektual në bazë të disa librave të lexueme, që asqë i ka kuptue. Dhe tash. ai don me i shitë mend. Uço u cue dhe komandoi për nisje, dhe Mirkun e porositi rrebtsisht që të kujdeset që bishti i kolonës të mos mbetet mbrapa.

Megjithëse bora ishte e thellë, kolona u nis shpejt poshtë malit. Uço ngutej vazhdimisht, rrallë dhe shkurt jepte pushim, tue u ngutë që para agimit të kalojnë nga mali dhe ta tërheqin kolonën përbrij katundit në të cilin gjindej garnizoni i anmikut. Acarimi ishte i rrebtë, dhe sigurisht për këte shkak i therrte dhe i dhimbte plaga. Sa mâ tepër u afrohej katundeve, në rranxë të malit, ku mendohej se mund të takoheshin me Gjermanët, friga dhe dyshimi në ndërmarrje bâhej gjithënji mâ e madhe. Ate e brente gjithënji e mâ tepër përleshja midis disciplinës ndaj Partís dhe bindjes dhe ndërgjegjës së tij. Dëshprohej dhe shum herë vendoste që të ndalej dhe t'urdhnonte tjetër drejtim. Dhe prap-

seprap, e ndjente se nuk ka fuqí ta bâjë këte, sepse dishka e tërhiqte përpara si gjiri i lundrës në grykë të jazit.

Përveç tjerave, këte natë atij ia kishte këthye shpinën edhe fati i luftës. N'agim, në daljen nga mali, as ai, as partizanët tjerë nuk mujtën ta dijnë nëse për shkak të moskujdesit dhe mos vëmendjes, të çmimit të keq të pozitës apo të ndonji sendi tjetër, çeta ra në pritën gjermane. Gjermanët me gjakftoftësi lëshuen patrullën dhe kryet e kolonës, pritën dhe që edhe bishti i kolonës të futet në zjarmin e gjithanshëm dhe, simbas komandës, menjiherë, nga të gjitha anët, ndezën patarën vrasëse. Të hutuem, të habitun me të shtimet nga të gjitha anët, partizanët të shastarisun ia dhanë ikjes. Shumica, tue mos hapë zjarm, ikte nëpër pyllin e rrallë të parritun tue u tërheqë në mal.

— Mos ik! Mos ik! Bje barkas dhe qit! Shokë, zjarm. — bërtiti Uço, tue shkue gjûjas dhe tue shti mbi nji grup Gjermanësh, i cili memzi dallohej në mjegull dhe errsinë të mëngjesit.

I idhnuem dhe i dëshpruem Uço bërtitte dhe shtiente, i vendosun në mënyrë të preme që të mos tërhiqet, megjithëse e rrihshin dy mitroloza gjermanë. Vetëm mâ vonë, nga mali u ndien mitrolozat partizanë dhe disa pushkë. As ai vetëm nuk mujti të qëndrojë gjatë. Po zbardhej, e iu desht që të tërhiqet. Mjegulla e dendun e mpronte nga syni gjerman, por edhe e rrezikonte me ra në Gjermanët. Në mënyrë të plogshtë, kadal-kadalë u tërhoq tue mendue se âsht njeriu mâ fatkeq në botë. Hasi në komisarin e vdekun të çetës, Mirkun: ishte i vramë me pushkë në krah. Patarja e kishte goditë në krye; nuk kishte mbërrijtë as pushkën me e hjekë. Uço ndejti nja disa çaste mbi tê dhe e shiqoi; i ra ndërmend ditari dhe ia hoqi çantën. Ishte aq i idhnueshëm dhe i dëshpruem saqë nuk kishte fuqí që

t'i vijë keq. Edhe mâ me idhnim u nis përpjetë malit. Të shtimet vazhdojshin gjithënji, por dishka mâ dobët. Shtijshin edhe partizanët; shtihei në mjegull. me hamendje. Tue u tërhjekë. Uço pau edhe disa të vdekun, por nuk i shiqoi. Dëshprimi kaloi n'indiferencë. Kur mbërrini te partizanët, deshti me i shá, me u bërtitë, por nuk mujti.

Zini pritat! Kurkush i gjallë të mos largohet prej këndej! Do t'ju pushkatoj!... Dhe mos shtini n'erë! — vetëm këte e tha dhe u ul mbi nji kaçubë dëllinje të njomë, tue shique në mjegull prej kah i pritte Gjermanët.

„Unë jam njerí fatzí dhe fatkeq... dhe budall, i marrë. Kështu edhe më duhet. Vetë e kam ujdisë këte. Shka me bâ tash? Kah t'ia mbaj me çetë të cungueme? As nuk e dij se sa janë vra.. Shka âsht tash e randsishëme! Gjermanëve iu kam tregue drejtimin e lëvizjes, ata do t'i tërheqin forcat dhe do të presin që t'u bijë në grykë të pushkës. Po si do të shpërthehej, ata në këtë drejtim do të më shtyjshin dhe përzejshin në Kopaonik. Taktika të marra! — luente Uço pa fuqí kryet. Me hjekë dorë nga marshimi i caktuem dhe të kthehet në mal, nuk âsht e drejtë. luftë nuk mund të bâhet shkadon secili. Të perkudo të shkilte vendimet e shtabit dhe të Partis. Në luftë nuk mund të bâhet shka don secili. Të përkulunit âsht ligj i luftës. Nëse ndokush n'arradhë âsht për disiplinë dhe bindje, ky âsht bash ai. Dhe tash: të jetë ai që nji kauzë kaq të madhe ta thyejë dhe ta kthejë simbas dëshirës së vet. Për këte kauzë âsht derdhë gjaku i nji njeriut. Pse, atëherë nuk luftoi dhe nuk e tha mendimin e tij? Pse e pranoi ate në shka kurrsesi nuk besoi? Tash që mbeti vetëm. kur nuk ka se kush t'i kundërshtojë, kur u vra komisari i çetës, ai ta ndryshojë vendimin e shtabit... Kurrsesi!... Por ai âsht i bindun se ky vendim nuk âsht i drejtë dhe se të çon në shkatrrim. Ko-

i marrë. Kështu edhe më duhet. Vetë e kam ujdesë tjet ushtarake t'arradhës. Detyra e tij âsht me bâ ashtu siç e konsideron se âsht mâ e dobishëme për luftë. Të bâjsh ndryshe âsht trathtí ndaj luftës.

Uço dyshonte rreth kësaj. Nuk dinte se çfarë vendimi me marrë. Nuk kishte as se me ke të këshillohej. Ndoshta do të duhej me folë me zav ndës tog-komandantin.. Iu përgjegjën se âsht zhdukë sod në mëngjes, sigurisht edhe ai âsht vra.

— Sa njerëz kemi humbë? — ishte vonë në mëngjes, kur Uços i ra në mend me pyetë për këte.

Vuksani, i cili e konsideronte tash vetëvehten mâ përgjegjësin mbas Uços, iu afrue i pikëlluem. si fajtor:

— Njimbëdhetë shokë janë vra... Të plaguemit nuk i kemi tërheqë. Nëse ka pasë, sigurisht, i kanë mbytë Gjermanët.

— Nji-mbëdhetë!... Njimbëdhetë të vdekun!... Marrole. Keni ikë si dhít! Kush ju tha që të zmbrapeni? A e ndëgjuet komandën t'ime.

— Pse po më bërtet mue shok Uço? Unë kam luftue, a e ke ndie mitrolozin. Sa kam mujtë. Deri sa u ktheva, të gjithë ikën.

— Çfarë mitrolozi i yt, çfarë lufte e jotja! Thirre çetën që të vijë këtu! Në kodrinë le të rrijë pushkomitrolozi!

Vuksani shkoi i mrrolshëm dhe i piklluem.

Kur u mblodhën partizanët, pa nxjerrë zâ dhe të vrantë, të lodhun nga marshimi i mbramshëm, të ftofun dhe të molisun, Uço u çue:

— Kush ju urdhnoi që të tërhiqeni? A jeni partizanë apo çetnikë? A doni të luftoni apo t'ikni? Na nuk jemi nji bandë të dëshpruemësh. Na jemi ushtrí komuniste, a e kuptoni? Shka mendoni? Pse po më shiqoni ashtu topitshëm!... Pse ikët si dhít.. pse na vranë Gjermanët aq njerëz. Të keni turp! Asht dashtë që të gjithë ne të na vrasin si lopët! —

Uço u dridh nga tronditja. — Po të ndodhi edhe njiherë kështu, edhe njiherë po t'orvatet ndokush t'ua këthejë shpinën Gjermanëve, unë do ta vras si trathtar. Duhet ta ndëgjoni komandën t'ime, dhe nëse âsht për vdekje, atëherë në vdekje! Kurrgjâ mâ tepër!

Partizanët shiquen njani tjetrin mrrolshëm. Të gjithë ata ia dijshin natyrën e tij idhnake dhe zakonin që bërtet, për të cilin shkak shpeshherë e kishin kritikue nëpër mbledhjet e arradhës. Por ai kurrnjiherë nuk ishte sjellë si sod. Të tronditun me nji sjellje të këtillë të komandantit të tyne, ata heshtën dhe shkuen.

Uço dridhej i tani nga idhnimi. U ul përsëri mbi dullejën dhe vazhdoi të bërtasi dhe ta shajë vetëvehten. Kjo i shërbeu si shkak që të gjithë fajin e disfatës së mëngjesit ta hudhi mbi luftarët dhe mbi qëndrimin e tyne të keq. I kapluem prej idhnimit dhe të bërtitunit në ta, ai për njifarë kohe harroi ate kryesorën që e brente dhe e mundon'e.

Kah dreka, mjegulla u hoq dhe mbi ta hapej qielli i kaltër. Dielli i dobtë i dimnit shkëlqente mbi borë. Nën ta në shkurre bërtitte me zâ të marrun mullizeza. Nga katundet që shifeshin nga pozita e tyne shllungat e tymit nga oxhaqet ikshin në qiell.

Pak mâ vonë, nga shpati i kundërtë, i vunë re Gjermanët dhe hapën zjarm nga mitrolozat. Ishte larg dhe i parrezikshëm. Simbas urdhnit t'Uços partizanët nuk u përgjegjën në zjarm. Rrijshin galuç dhe shtriheshin mbrapa kaçubave të dullijave dhe pa u trandë ndëgjojshin fëshkllimën e plumbave të dobsuem.

Uço shetitte me inatë nga dullija në dullijë dhe vrente se si qëndrojshin luftarët.

Ky zjarm i njianshëm zgjati deri në terr. Kur në qiellin e kaltër, t'errtë u duk hylli i mbramjes, i ndritshëm dhe i lëvizshëm, çeta u mblodh dhe u nis.

19.

Çeta e Pavlit, për fat, gjatë natës u tërhoq pa bâ pushkë nëpër bllokadë, tue marshue kah Morava Perëndimore, me detyrë që natën e ardhshëme të kalojë fsheftazi dhe të niset kah Levca dhe Shumadija. Lidhjet e Partís, të cilat duhej të sigurojshin lunvani. Nga katundi, kah i cili kaloi ditën, në dy shtëdrat për kalimin e lumit, i dinte vetëm kurieri, Jopija mâ të skajshëme, në bregore, rreth drekës, Pavli e dërgoi Jovanin për lidhje përtej Moravës. Sonte duhet patjetër të hudhet përtej dhe nesër në mbramje t'i presi me lundra në vendin e caktuem.

Jovani me tesha të reja katundare, me revolver dhe bomba, shkoi lirisht nëpër katund, u nis udhës dhe ngutej që deri në mbramje të mbërrijë te lidhja e parë. e cila duhej me i qitë përtej Moravës. Katundari, deri te shtëpija e të cilit mbërrini kah muzgu, ishte arrestue para dy ditësh. Grueia e tij i tha Jovanit se Gjermanët i kishin fundosë në Moravë të gjitha lundrat dhe skelet, tue lanë disa për vedi e që i ruente roja Nediqevce e fushës. Ky lajm e trondíti për së tepërmi. Dukej qartazi se Gjermanët e kishin marrë vesh lëvizjen e tyne dhe dyshojshin se partizanët do të hudheshin përtej Moravës. Jovani nuk humbi kohë. Vendosi që me çdo kusht me kalue përtej dhe ta kryejë detyrën. Mbassi nuk ja duel që në këte katund me gjetë njerëz, që do t'i qitshin m'at'anë, ai u nisë vetë për në Moravë për me kërkue lundër. Shpresonte se dikë afër mullinit

do të kalonte, tue marrë me mend se katundarët, tue mos marrë parasysht dënimin me vdekje, si edhe gjithmonë, edhe këtij urdhni i janë shmangë.

Por nëpër mullijt në të cilët mullisit zakonisht e kalojshin çdo natë, pa marrë parasysh kohën, a kanë me blue apo jo, a'e natë nuk ishin as ata, as që kishte ndonji lundër të lidhun në iaz. Nata ishte e kthjelltë, me hanë dhe plot me hyj. Jovani shkoi tenoshtë e përpjetë Moravës, vizitoi mullijt, cakati ndër dyer, thirri, u kërcnue. Ata ishin të shpraztë; rrijshin pezull mbi ujë dhe kërsitshin të lidhun për breg me litarë të çeliktë. Sa mâ tepër që shkonte nata, ai bâhej gjithënji e mâ i shqetsuem dhe mâ i padurueshëm, por shpresën se do të gjente lundër kurrsesi nuk e humbi. Kërkoi gjithëkund bregut, shkoi nepër gjina, shiqoi nëpër kaçubat e shelgjeve, tue kërkue sa mundej lundër, edhe atje ku nuk kishte kurrfarë shprese se mund ta gjente. Për kohën as që i binte ndërmend; dhe vetëm agimi, së bashkut me të cilin erdh të lodhunit nga të hecunit dhe mos fjetja, ia kujtuen rrezikun. Të zbardhunit e ditës e gjet mbi zallë afër mullinit, i cili gjindej n'anën e kundërtë. Nga mullini dilte nga qynku nji tym i dendun: mbrenda kishte njerëz. Jovani u mësheh në shelgje, ndejti në kaçubë dhe vendosi me pritë ditën, që të vrejë mirë për rreth dhe, mbassi ky mullî kishte gjasë të ketë lundër, të hudhet ditën.

Morava ushtonte në sjelljen me vrull të rrotës së mullinit, ndihej qetsisht e me të vu në gjum murmurimi i gurit të mullinit me krizmën e çakallave mbi gurë. Acarimi i të ftoftit i ashpër dhe djegës digjte nëpër fëtyrë dhe të tanë trupin. I flihej. Tue u frigue se mos po e ze gjumi, ai i mbante sytë me shuplaka të duerve që të mos mbylleshin, por gjumi e mposhti dhe ai me krye të vjerrun flejti në kaçube si ndonji zog.

E zgjoi nji fishkllimë. U tremb dhe kceu, i idh-

nuem në vetëvehtën që kishte fjetë. Iu duk se kishte fjetë shum. Cakllonte nga të ftoftit, por nuk guxoi të heci, sepse mbi ranë, afër tij, dy katundarë fishkllojshin me gishta tue thirrë mullisin.

N'anën tjetër para mullinit qëndrojshin dy saja plot me thasë. Të mbuluem me çulla, qét shiqojshin n'ujin e ftoftë. E lidhun për skele të mullinit dukej lundra, tundej, përplasej, lëvizte nga valët e ujit. Nëpër fushën e bardhë e të shkretnueme dukeshin drujt dhe kaçubat e kufijve t'arave përbrij rrugëve. Lumi avullonte n'acarimin e të ftoftit, sikur t'ishte i nxehtë dhe me valët e tija përplasej mbi skajet e ngrime të bregut.

Në fishkllimën e katundarëve nga mullini duelën dy mullisa, u ulën në lundër dhe u nisën kah ata që t'i qesin n'atë anë. Jovani u gëzue, kur pa lundrën, por prap vendosi me pritë që të dalin m'atë anë katundit dhe vrejti edhe pak rreth e rrotul. Kur ata duelën m'atë anë dhe nëpër mulli në breg. Jovani duel nga kaçuba e shelgjës, e mbluedh gishtin dëftues, e vuni në gojë dhe fishklloi disa herë. Nuk priti shum. Mullisit erdhën me të shpejtë me lundër te ai. Ai i përshëndeti dhe u fut në lundër tue i shique me vemendje. Te ata nuk kishte kurrgjâ të dyshimtë, aq mâ tepër sepse ata, sikurse edhe nuk e kanë zakon te katundarët që kur të shohin ndonji njeri të huaj, ta pyesin se prej kah âsht ose ku shkon. Si edhe të gjithë mullisit, kështu edhe këta ishin të zhlyem me miell, pluhni i miellit u kishte ra nëpër mustakë dhe vetulla të trasha. Jovani u ul dhe ndëgjoi se si uji i blertë në të mbyllte përplasej kohë mbas kohe mbi sqepin e lundrës, e cila e priste terthorazi rrymën e lumit. Edhe me gjithë acarimin e rrebtë, në sterpikjen e valëve mbi lundër dhe n'avullimin e lumit kishte dishka të kandshëme si n'andërr dhe të ngroftë. Tue harrue rrezikun, ai ndjente kënaqësí mbi lundër, që po e

çonte dhe pat dëshirë që kështu ta kalojë të tanë ditën. „... Shtrihesh në lundër, e lëshon me shkue vetë ku të dojë. Rryma e çon, e siell në rreth, t'i shiqojë mbi kaçubat e shelgjeve, rét e vogla në qiell, dhe kotesh. Kështu edhe flen. Kur të mbarojë lufta sa qejf do të bâj! Marr lundrën, përgatis ushqim të thatë për disa ditë, grepin për të zanë peshk dhe nisem teposhtë Moravës deri në Gjerdap ..." Sqepi i lundrës u përplas në skelën e mullinit, u zmbrap dhe u luhat, dhe mullisi mâ i vjetër, i cili rrinte në gjûj në dymenin e lundrës dha mbahej për telin që e udhëhiqte lundrën, u kap për skele dhe iu këthye Jovanit.

— Paguej mâ së pari dy banka, dhe mandej, qe, nëpër këte trá, dhe nëpër mullî mbi urë përjashta.

Jovanit nuk i pëlqeu zani i tij i ashpër dhe i vrazhdë, desht t'i thotë dishka me idhnim, por u përmbajt. Pagoi, këceu mbi trá dhe, tue u mbajtë në shtagë kaloi përbrij rrotave të mullinit, të cilat ngriheshin dhe lëshoheshin dalëngadalë njana mbas tjetrës n'ujë tue çue stërpika uji të kullueta. Tue mos parandie kurrfarë rreziku, ai hapi lirisht derën e mullinit që kërciste. Mbrenda ishin disa roje të Nediqit. Jovani u pre, u ndal menjiherë, këceu përmbrapa sikur të donte me ikë, dhe u ndal. I shkoi mendja me këcye në Moravë, dora i shkoi kah revolveri, dhe menjiherë mandej me nji zâ të friguesheëm tha:

— Nadja e mirë...

Gjindarmët e shiquen me sy depërtuesë, i kapën armët dhe në vend të përshëndetjes bërtitën në dy tre zane:

— Letër njoftimin! nxir letër-njoftimin.

— Moni bre, shka po ju duhen pushkët do të mujshit pak mâ me të mirë ... — tha Jovani vetëm sa me fitue pak kohë për të dhanë vendim. Ndërsa

e tha këte, i ra, ndërmend: Bomba!... Me këcye në Moravë... Bomba!... "

— Nxirr letër-njoftimin, shka po pret?! bërtiti nji me fëtyrë të skuqun si tullë e pjekun rishtazi, tue ia mbështetë grykën e pushkës në krahnuer.

Nuk kishte mâ kohë me mendue. Gryka ia shtypte gjoksin dhe vetë zemrën, e cila rrihte me të shpejtë. Jovani e shtini dorën në xhep dhe e nxuerr letër-njoftimin. Rreshteri me fëtyrë të skuqun ja rrëmbeu nga dora, dhe të tjerët e rrethuen me pushkë të drejtueme. Dëri sa rreshteri lexonte letër-njoftimin e rrejshëm, dhe kjo zgjati shum pak, Jovani, të cilin shërbimi dhe eksperienca e kundërtë e kishin mësue që të mendojë dhe ta marri vehtën shpejt tashmâ e kish e trillue tregimin e tij.

— Nuk âsht e mirë për ju që po silleni kështu me mue. Ju e dini urdhnin... — filloi ai me guxim, por këta e ndërprenë.

— A don të qesim kafe dhe ambëlsina! Shka të duhet ty urdhni! Çfarë urdhni?

— Po urdhnin që e keni marrë nga shtabi për ne kurierët.

— Kurrgjâ nuk të kam pyetë! Tregoje lejën për të kalue në rrethin tjetër! — i bërtiti rreshteri mbassi i shiqoi me vemendje, dyshueshëm germat e vulës.

— Shka më duhet mue leja! Na nuk kemi kurrfarë lejesh! — u përgjegj me guxim Jovani.

— Po kush jeni ju që nuk mbani leje, ju lutem?! — bërtiti rreshteri tue i shëndritë syt e vegjël si të zogut. Dhe deri sa Jovani nuk mbërrini t'i përgjigjet, ai bërtiti:

— Duert nalt! Po të shof, kush je!

Jovani ngurroi. Nëpër krye i shkuen mendime si shkëndija gjithëfarësh.

— Duert nalt, kur të thom! Do të vras! —

bërbiti rreshteri, dhe rreth syve i këcyen damarët si toja.

— Shka keni, burra? Pritni të merremi vesh. Nuk jam unë... — Jovani nuk përfundoi: në të luejtunit e synit të rreshterit, gjindarmët i këcyen në shpinë. Ai bani t'u shpëtojë, i përplasi kambët u ra kambëve, por e mposhtën. Dy e mbajshin për duersh tue ia përdredhë, dhe nji ia kontrollonte xhepat. Kur ia preki revolverin nën shokë, bërtiti:

— A-aa! Kjo âsht leja e jote! — dhe ia nxuerr parabelin.

— Bomba! — bërtiti i katërti, tue e nxjerrë nga xhepi bombën lara-lara të Kragujevcit.

— Edhe nji! — shtoi njani nga ata që ia mbajshin duert, tue nxjerrë nga xhepi nji bombë të zhvillueme.

„Shka me bâ tash? A thue kështu të më kapin?"

Jovani i kersitte dhambët nga dhimbjet e duerve dhe të krahëve.

— Po ti qenke komunist, he nanën... — e shau rreshteri me nji zâ kërcnues t'ultë.

— Ki mendjen shka po thue! Unë jam kurieri i Keseroviqit. Keni me më mbajtë në mend! — bërtiti Jovani tue u shtrembnue nga dhimbët. Gjindarmët ja përdridhshin duert sa mâ tepër. - Do të notoni ju nesër teposhtë Moravës si Toza nga Kuklina! — i ra ndërmend nji gjindarm i pabindun, të cilin çetnikët e kishin pre dhe hudhë në Moravë.

— Kujton se të hecin këto te na — a? Je endè i vogël! Në duert e mija kanë qenë pak mâ të mëdhaj se ti! Fol nga cila arradhë je e ku je nisë? — vazhdoi rreshteri.

— Nuk jam unë ashtu si po mendon ti, a ndjeve?! Unë jam kurieri i Keseroviqit! Si guxoni kështu? Do të ma pagueni shtrejtë këte! — bërtiti Jovani. — Jeni fâ nepër qytete dhe po bani qejf, kurse na po mërdhihem nëpër male!

Gjindarmët shiquen njani tjetrin në mënyrë pyetëse.

— Po te kush po shkon? Ku e ke bazën? — rreshteri nuk e lëshoi zanin.

— Në Levaç!

— Te kush atje, po të pyes?

Jovani për fat të keq nuk ia dinte emnin asnji komandanti çetnik nga Levaçi. Tue mos u tronditë u përgjegj menjiherë:

— Shka të duhet ty!

— Eh, mbassi nuk më duhet, lidhnje! — komandoi me idhnim rreshteri.

— Nëse guxon kush, le të më lidhin! Unë do ta mbajë mirë në mend! E lidhën shpejt e shpejt, duert i kishte mbrapa shpinës të shtërngueme me zin zhir.

— Ju thom për të mbramën herë të më lëshoni. Duhet të mbërrijë me kohë për ku jam nisë, përndryshej natën që vjen grát e jueja së bashkut me mullisat do t'ju kërkojnë teposhtë Moravës!

— Kërcnoju ti babës t'and, i cili ka bâ nji të marrë të këtillë, dhe jo ne! — tha rreshteri dhe me të gjithë forcën ia krisi nji flakareshë. Kur para syve i duelën xixat, Jovani tha:

— Edhe këte do ta paguejsh. Kërkoj që të më çoni menjiherë te togë-komandanti i juej!

— Mos ban zhurmë! Për këte nuk duhet të lutesh!

— Nëse je shka po thue, nji qime nga kryet s'ka me të mungue. Dhe nëse rrenë, do ta zgjatish qafën! — shtoi tjetri i ramë në dyshim nga guximi dhe kambëngulja e Jovanit.

— Hajde ju të dy, çojeni në rreth dhe merrnia armët... për çdo rast — tha me fjalë të buta në fund rreshteri.

Rrêjës së pashkélun të rrugës në fushë shkonte kadalë Jovani, i shoqnuem nga gjindarmët dhe men-

donte se si me ikë, se si t'i mashtrojë shoqnuesat që ta lëshojnë. Nëse e çojnë në rreth, prej andej do të shkëputet me vështirësí. Mund ta njofi ndokush. Atje kishte shkue shpesh para lufte dhe ata do ta vërtetojnë lehtsisht se ai nuk âsht kurier çetnik, dhe mandej Gestapoja... Do ta vjerrin! Çeta nuk mund ta kalojë Moravën. Do ta gjejnë në rrafsh dhe do ta shkatrrojnë për shkak të moskujdesís dhe çorientimit të tij. Asht dashtë ta hudhi bombën dhe të këcejë në Moravë. Sigurisht do ta vrasin!... Shka të bâjë? Kurier i Keseroviqit — dhe postë nuk ka; nuk e din emnin e komandantit te i cili shkon, në shtabin çetnik nuk njeh kurrkend. Sigurisht do ta pyesin për këto në rreth. Shka bani, si ndodhi kjo? Frigohej dhe e kishte ngusht punën... Por duhet të shkëputet!...

Pika djerse të ftofta, si kokrra orizi, i delshin në báll. Nji pikë djegëse dhe e njelmtë iu rrokullis në sy dhe ia dogj. Ai e tërhoqi buzën e poshtëme përmbi të sipërmen dhe fryni tue fishkllue përpjetë fëtyrës, që t'i heqi pikat e djersës, të cilat i mvareshin në qerpikë dhe kapakë të synit.

Ajri ishte i dendun dhe i ashpër nga acarimi. Bora kërsitte nën kambë. Rrugës kalojshin katundarët me saja të ngarkuem me drith, derra, fuçija vene, — të rekuizueme për Gjermanët. Nëpër lëthesa sajat kërsitshin dhe gjëmojshin. Nga gjedhët e lodhun avullonte djersa. Katundarët ngitshin nga të ftoftit rreth sajave, u bërtitshin qeve dhe prekshin dishka vazhdimisht rreth spicave, tue u frigue që të mos u bijë ndonji send nga ngarkesa. Katundaret, zakonisht në grupe, të mbështjelluna në shalla të zez dhe ngjyrë kafeje, të gërmuquna, luhateshin tue shqepue gjatë rrêjës, me duçë, kosha dhe bohçe. Kur Jovani me gjindarmët i afrohej ndonji grupi të grave, ato, që të ndiej ai, bërtitshin me nii zâ të cilin e kanë në raste pështëritjesh:

— Çfarë faji i ka bâ zotit kv i shkretë që ta lidhin kështu ?... Endè djal' i ri, e zeza nana e tij.

Këto keqardhje Jovanin e fven dhe ai atëherë e shpejtoi hapin, tue dhanë vendimin e premë se në këthesën tjetër do t'iki shka do që të ndodhi. Gjindarmët heshtshin, kohë mbas kohe, ndonjeni sish e hudhte pushkën mbas krahi, prej së cilës kërsitte rrypi. Jovanin e mbajshin në largësi simbas rregullorës. Shifej se ishin ushtarë të sprovuem. Kjo e shqetsonte edhe mâ tepër Jovanin. Edhe sikur të mbërrinte deri te këthesa, e pyllëzës, ose të ndonji vendi tjetër, kur i bâhej se këtu do të mundte me ikë, Jovani nxuerr përfundimin me dëshprim se nga t'ikunit nuk ka kurrgjâ. Ku të kcejë dhe kah të mëshifet. Gjithëkund ledinë. Do ta vritshin me të shpejtë. Ndoshta kjo âsht mâ mirë se sa të shkonte në Gestapo. Të paktën diqysh âsht orvatë. Kështu si hajdut i vogël katundi, shkon në stacionin e gjindarmaris, ku gjindarmët do t'ia hanë edhe kryet, kurse çeta do të presi kot sonte në Moravë. Ata nuk do të mund të kalojnë. Kah do t'ia mbajnë atëherë? Të shkatrrohet e tanë çeta për shkak të burracaknís së tij !... Asht mâ mirë të vritet...

Nga idhnimi në vetëvehte e pushtoi nji të lodhun, do të qante nga idhnimi... Ishte fye optimizmi i tij.

Kur shpresat për ikje u treguen të pareálizueshëme, ai vendosi me nxjerrë dishka prej gjindarmëve.

— Të ftoftë i tmerrshëm, he nanën... — foli ai për të parën herë që nga nisja. Shka janë lëshue këta katundarë në pazar si dhít në krypë...

Gjindarmët heshtën.

„Dinakë qenkan këta cuba! Prit t'ua punoj unë atyne ndryshe!" mendoi Jovani dhe vazhdoi:

— Nji major anglez, i cili âsht lëshue para nji jave me parashutë në shtabin t'anë thotë se te ne

dimni âsht mâ i fortë se sa n'Anglí... Ka premtue se do të lajmojë menjiherë me anë të radios që të na dërgojnë çizme me astar gëzofi. T'i thotë atij Çiça: nuk na duhen ne çizmet, jemi mësue edhe me opanga. Hudhnani topa dhe armë tjera të randa, kollaj âsht për ne përsa i përket veshëmbathjes."

— A ju kanë hudhë ndonji send tash? — foli gjindarmi, tue mos mujtë me u durue.

— Si të mos hudhin. Njiherë në javë na vijnë nga dy aeroplana transportues. Kemi marrë eksplozion për me shkatrrue urat, armë kundra tanksave, revolvera pa zâ për atentate, municion, nji farë mielli kanadez të bardhë si bora, kur ra majori kanë hudhë disa thasë me çokollata e gjithëshka tjetër.

— Do me thanë te ju nuk âsht jeta e keqe.

— Lene, ebu, çfarë e keqe. Jetojmë të gjithë mâ mirë se sa kemi jetue para lufte. Këte e thonë haptas të gjithë oficerat. Vetëm na kurierët kemi ra pisk nga të hecunit, dhe njeriut i ndodhin rrugës gjithëfarë vështirësish.

— Shka t'i bâjsh, shërbimi âsht shërbim — e ndërpreu njani nga shoqnuesat. — Nëse bâhesh oficer, nuk do të hecish mâ. A thue na e kemi leht. Nga pak edhe luftime me partizanët. Dhe me ta nuk âsht e lehtë. Şulmojnë si të tërbuem. Nuk frigohen as nga plumbat, njerëz të çuditshëm.

— More, kohës së fundit, as na nuk kemi qetësí. Para disa ditësh na kanë sakatue brigadën e Toplicës, — filloi Jovani mâ gjanësisht me folë për partizanët, tue u ankue në trimnín dhe gatshmënin e tyne në luftë. Tregoi se si kohës së fundit përkrahësat e tyne po duken edhe nepër katunde nën komandën çetnike dhe Keseroviqi ka urdhnue që të therren edhe ata edhe familjet e tyne. — A keni ndëgjue se na dhe ju, në pranverë, kur Anglezët të hudhin mjaft armë do të bashkohmi në nji ushtrí nën komandën e Drazho Mihajloviqit?

— Ashtu po thonë... Por duket se endè nuk ka ardhë koha për këte, iu përgjegji seriozisht gjindarmi.

Kur tue bisedue kështu duelën në shpat prej nga shifej mirë lokaliteti i rrethit, Jovani i u drejtue gjindarmit mâ të vietër.

— Ndëgjo, vllau i im, më lëshoni ju mue që të mos ta humbim kohën nëpër rreth, sepse natën që vjen më duhet të mbërrijë deri në Kaleniq, atjedo të më presi personalisht kurieri i Drazhës. Unë çuditem se shka patët ju sod në mëngjes, kur të gjitha stacionet e rojeve të fushës kanë marrë urdhën që kurierëve t'u vijnë në ndihmë dhe t'i shoqnojnë nëpër terenet e tyne. Unë s'kam kurrfarë gajle tjetër, por të mos vijë ndonji gestapoist, mund të mos më njofi dhe mandej do të shkëputem me vështirësi. Për këte shkak mund të keni telashe edhe ju.

Gjindarmët pështëritën dishka, midis tyne.

— Do të lëshojshim na ty sikur të guxojshim. Sikur të kishe hasë vetëm me ne, as që të kishim shoqnue. Kështu, nuk guxojmë. Rreshteri mund të na bâjë namin. Do të na raportonte dhe do të na çonte në burg.

— Çfarë rreshteri! Po i marrë unë emnat e juej dhe do t'ia çoj kryetarit të shtabit t'anë, ai do ta rregullojë krejt punën, mos keni frigë.

— Nuk guxojmë kurrsesi! Na duhet me të shoqnue. Mos u frigo aspak. Vetëm ti tregoj bukur e mirë togerit, mos u ban kokëfortë, ai âsht akademist.

Tashmâ ishin në të hyem të qytetit të vogël. Jovani heshtte dhe trillonte plan të ri, bante gjithëfarë kombinacionesh. Guximi dhe gjakftoftësija endè nuk e kishin lanë, dhe prapseprap, kur kaluen përbrij shtëpijave të para t'ulta nën tjegulla, e përfshini nji të dridhun i nxehtë. Për partizanët, qyteti pasqyron në mënyrën mâ të plotë okupacionin dhe robnín fashiste, sikur qytetet nuk janë kurrgiâ tjetër

veçse kazermat e tyne. U përpoq me e rueitë gjakftoftësín. „Kam mbarue në dalsha kështu para këtij togeri. Do të më njofi. Uli krvet dhe shkoi me sy teposhtë tue u frigue që të mos takohei me ndonji nga të njoftunit e tij, shokë të shkollës, midis të cilëve ka gjithëfarësh. Pau se po i dridheshin fulqijt, dhe i shtrëngoi dhambët, u përpoq me e përmbledhë vehten, i mendonte pyetjet që i pritte se do t'ia bâjnë dhe përgjegjej.

Shkojshin midisit të rrugës. Kohë më kohë kërsitshin çizmet në trotuar dhe ai i shiqonte me bisht të synit: ato ishin në pjesën e sipërme pak të gjana. çizme kambësorësh gjermanë. Gjindarmët shkojshin mbas tij në nji largsi shum të shkurtë. Përbrij tij kaluen do vajza, të cilave ua pau vetëm çarapat e blerta dhe gjujt e skuqun nga të ftoftit. I fluturoi nepër mend kujtimi i nji vajze prej këtij qyteti, të cilën e kishte njoftë te nji shok i vet. Ajo atëherë i pat pëlqye pak, dhe mandej, qysh se duel partizan, ishte dashunue në te. Madjè i kishte shkrue njiherë. Ajo i ishte përgjegjë në viershë shkrue në fletoren e kujtimeve. Tash Jovani e kujtonte këte vajzë sa të bukur aq edhe të marrë, i erdh si me u fye dhe përsëri mendoi për Pavlin dhe çetën...

Togeri nediqist nuk deshti me e marrë në pyetje Jovanin. As që e çuen në zyrën e togerit. Urdhnoi që ta çojnë te nënprefekti. E çuen në ndërtesën mâ të madhe të qytetit, të lyeme me nji ngjyrë të ndytë të verdhë. Në ballkonin e fasadës së saj, prei kah dikur mbaheshin fjalime nëpër mbledhjet e parazgjedhjeve, valonte qetësisht flamuri gjerman me kryqin e shtrembtë. Jovani i shiqoi me tërbim dhe frigë. U ngjitën nëpër shkallët e ndvta të sosuna dhe e çuen në nji dhomë të madhe gadi të shpraztë. Para se me e çue te nënprefekti, nji nga shoqnuesat e tij hyni në derën e mveshun me cohë të gjelbër dhe ndejti atje disa minuta, sigurisht për me dhanë

informata për të. Jovani pritte me nji frigë të padurueshëme që ta thirshin mbrenda.

Gjindarmi hapi derën, nxuerr fëtyrën serioze dhe ia bani me krye që të hyjë.

Zyra e nënprefektit ishte nji dhomë e madhe dhe e ndritshëme, me nji qylym të gjelbër të vjetruem dhe me lara të blerta nëpër mur. Tavolina rreth së cilës rrinte nënprefekti ishte gjithashtu e mbulueme me cohë të gjelbër, të sosun dhe me skaje të shkveme. Në mes të tavolinës shifej nji njollë e madhe ngjyre së kuqe; afër njollës ishte nji thithëse metali pa letër-thithëse, me të cilën luente me nervozitet nënprefekti. Përbrii tavolinës ishin dy karrike të zakonshëme zyreje, dhe në qoshe stufa „zefir", e cila Jovanit i kuitoi klasën e shkollës. Menjiherë mbas tyne hyni shërbtori me nji krah drû: i kishte kambët e shtrembta, pantoll shajaku dhe opanga gome me thumba të bajtuna dhe kapotë qyteti plot zhyllë, të mbërthyeme me të triia pullat. Kishte nji fëtyrë hipokrite, servile dhe paturpsisht kurioze. Jovani e shiqoi mrrolshëm dhe e këtheu kryet kah muri përmbi nënprefektin, i cili shiqonte disa letra, tue mos u vû veshin atvne që kishin ardhë. Përmbi tavolinën e nënprefektit ishte e vjerrun fotografija e kryetarit të qeverís Nediqit. Në të djathtë të tij, në nji rreth të praruem, qëndroishin përbrij njani jetrit mbreti dhe grueja e tij. Nënprefekti kishte nji báll të ngushtë, mbi të cilin ngriheshin si qime derri, flokët e ashpër të thimë, vetullat e zeza të kreshta dhe veshët me neje. Mâ vonë, kur e çci shiqimin nga letrat dhe u ngrit, u pa se kishte sy të gjallë, të lëvizshëm, dhe se ishte njerí shum i gjatë dhe i fortë. Kishte jakë të ngrime dhe nji kravatë të lidhun në mënyrë të shkujdesun. Kur iu takuen shiqimet, Jovani e përshëndeti. Nënprefekti e shiqoi me vërejtje disa momente, dhe iu drejtue rrebtesisht, por jo me zâ të naltë:

— Prej kah po vjen?

— Nga shtabi i Keseroviqit.

— Emni i yt?

Jovani e tha emnin që kishte letër-njoftimi.

— Për ku je nisë?

— Për në Kaliniq.

— Te kush në Kaliniq? Shka don atje?

— Te kujdestari i manastirit.

— Tregona postën! Zgjidheni! — iu drejtue gjindarmëve.

Kur e zgjidhen, duert të lodhuna i luhateshin dhe i mpiheshin. Ai u ndal pak qëllimisht, dhe u përgjegj:

— Nuk kam postë. Po shkoj me e marrë...

— Shka me marrë? Thueje parullën.

— Unë jam ushtar, parullën nuk mund ta them, zotní.

— Nuk mu-undesh? — nënprefekti u largue nga tavolina, tue mbajtë endè në dorë thithësen. Në bazë të shkafës me të besue? Në mjekrrën t'ande qose, a?

— Po edhe vetë e dini, zotni nënprefekt... Jovanit i ra ndërmend se të refuzuemit e parullës e ban mâ të bindshëme rrenën dhe të shtimunit e tij — ... Këto janë mësheftësina ushtarake. Për shkak të kësaj mund ta humbi edhe kryet. Ju e dini se si rrebtas sillen te na për sa i përket këtyne çashtjeve.

— Hajt, mos ban naze! Nëse je i ndershëm dhe thue të vërtetën hunda gjak nuk do të qesi. Po kështu mundet me folë edhe kurieri komunist. Në fjalë — unë nuk i besoj kurrkujt...

Jovani heshtte dhe luente pjesën e të piklluemit.

— Hajt, fol, nuk kam kohë të lodhem me ty deri në drekë. Unë kam edhe punë tjera. Nuk je vetëm ti...

Jovani, gjoja, mendoi dhe u mendue shum, dhe kur i ra ndër mend se kështu nuk mund të fitojë

kurrgjâ, me zâ të lëshuem, si faitor, e tha tashmâ fjalín të trillueme:

— Kujdestarit të manastirit duhet t'i them: Ke të fala nga Çiça prej jugut!

— Si, si? — nënprefekti hapi syrtarin, muer bllokun dhe lapsin për me shkrue. Përsërita edhe nji herë.

Jovani e përsëriti edhe nji herë.

— Do ta shiqoj unë këte. Tash çoieni në burg!

Jovani u nis i hutuem dhe i dëshpruem, dhe në derë, sikur me i pasë ra ndërmend, u kthye menjiherë:

— Vetëm, ju lutem, sa mâ shpejt, sepse unë mbrenda tri ditëve duhet të paraqitem në shtab.

Nënprefekti nuk iu përgjegj për këte. Gjindarmët e çuen në burg tue u sjellë ndaj tij në mënyrë familjare.

Gjithëkend, madjè edhe kriminelat, burgjet e rretheve me ndytësín dhe erën e tyne të keqe e bâjnë që të ligshtohet.

I kapluem për së tepërmi në mendime të zeza për gjendjen e tij të pashpresë, posa hyni në ndërtesën e gjatë, t'ultë, të ndërtueme me gurë të pagëdhendun, të mbulueme me tjegulla, Jovanin e mbuloi ndiesija e mundimshëme e gërdís. Kur kaloi nëpër derën e vogël, në mur i cili ishte i naltë tri metra dhe i thurrun me tela me gjemba, Jovani shiqoi se ku ishte vendi mâ i përshtashëm për me ikë. Por, kur hyni në koridorin e ngushtë e t'errtë dhe mandej në çelulë i harroi të gjitha; i bâhej se për çdo moment do të rrëxohej nga era e keqe dhe e ngroftë. Në dritën e murrme e të ndytë, e cila hynte nëpër dritaret me hekura mu nën tavan, mbi dyshemën e shkatrrueme shtriheshin disa njerëz. Ata memzi suellën kryet kur hyni Jovani, sikur me e pasë humbë kureshtjen e njoftun të të burgosunve. Jovani deshti me u ulë në skaj, por u ngrit menjiherë dhe i shoqnuem nga

buzëqeshja ironike e të burgosunve, u kthye në mes të çelulës, tue ia shkelë në këte rast kambën njifarë plakut. Plaku shajti tue murmurue. Jovanit të fyem-i shkoi mendja disi të vërsulej mbi ata që e tallëshin dhe t'i shkelmojë, dhe, tue u dridhë nga idhnimi, ndejti disa minuta pa lëvizë, tue u mëshefë nga drita.

— Duket zotnís, nuk po i pëlqen hoteli i ynë... e pengon parfumi. S'ka gjâ, do t'i vjimë në ndihmë! — tha njani me kapotë dimni, me kapelë, rrethi i së cilës ishte palue në mënyrë të spitillueme.

— Hesht, more reckaman! — bërtiti Jovani dhe i shtrëngoi grushtat, i gatshëm me u zanë.

— Qenka djegës si spec... Mos u mërzit, kam me ta ndreqë samarin... — tha përsëri në mënyrë therëse dhe nxitëse i njajti dhe qeshi edhe mâ fort.

Dikush e shoqnoi tue e qeshë dhe tue e nxitë Jovanin dhe disa e mprojshin dhe shaheshin midis tyne. Kur u lodhën dhe u sosën të thanmet, u qetsuen.

Jovani heshtte dhe shiqonte. Dy lueishin me letra të ndyeta dhe jo të plota, tue i bërtitë njani tjetrit: „Kjo nuk âsh!" „Edhe kjo nuk âsht" Tjerët heshtshin tue u kotë nga mërzija.

„Ku kam ra!... Dje n'arradhë midis shokëve, dhe tash këtu, vetëm reckamana. Poshtërsi... E tmerrshëme!" — mendoi Jovani dhe u ul përbrij katundarit plak e ja ndiente zemra se plaku ishte mâ i miri midis këtyne njerëzve të ndytë. Mendonte që mâ vonë me hy në bisedim me të për rrethanat e këtuhit dhe të shqyrtojë mundësín e ikjes. Në burg ishte ngroftë: — ndien nga bisedimi i të burgosunve se drejtori i burgut ishte njifarë njeriu i mirë dhe se nuk i kursente drût. Por mu për ate që ishte nxehtë, era e keqe ishte e padurueshëme! Kur Jovani mundi që t'i kushtohet plotsisht të menduemit për vetëvehte, gjithënji e mâ tepër bindej

se me rastin e kapjes në mullî ishte hutue dhe kishte mbajtë qëndrim frigacaku. Turpi ishte edhe mâ i madh, kur atë qëndrim burralecash e tregoi mu para nediqistave, të cilët vlejnë vetëm për nji ushtrí shum të dobtë. Nuk bani kurrgjâ si duhet për me shpëtue. Pse nuk iku? Pat raste të përshtatshëme. Ka pasë mundësi t'ikte kur e shoqnuen të lidhun nga nënprefekti në burg. Ka pasë mundësi. Çeta sonte do ta presi. Kush din se shka do të mendojë Pavli për te. Ka edhe të drejtë! Si të tërhiqet tash? Nënprefekti do ta zbulojë me të shpejtë rrenën, dhe atëherë ka mbarue gjithëshka. Në dëshprimin që kihte ra kishte mâ tepër idhnim në vetëvehte, se sa frigë për jetë.

Plaku vuni re se Jovani ka merak të madh disi, dhe në nji moment e tërhoqi për maje t'opangës:

— Po shof se, të ka kaplue njifarë sikleti... Mos u mërzit! Ti je i ri, gjithëshka do të harrojsh. Siguristi ke hy në burg për të parën herë. Kjo s'âsht kurgjâ, burgu âsht për burra.

— Ha, merre nji copë bukë dhe lardo, je i unshëm, shka po ngurron?

Jovani e falnderoi dhe ia kthei.

— Mirë, xhanëm! Vetëm ta dijsh: vullneti i mirë hyn kah goja. Njeriu i untë ka dy herë merak... Njimend pashë zotin, ti duhet të dijsh me shkrue dhe lexue. E shef ate që âsht gëdhenë në gur? Këta të pahajr siguristi ma kanë lexue për së mbrapështi.

Jovani shiqoi.

Mbi gurin në drítare ishin gdhenë dofarë fjalësh. Ai u çue dhe i lexoi: „Unë zogu i vogël i murrmë, Miliq Jankoviqi i ri dhe i blertë, për të drejtë të zotit më çoj kryeplaku — (Këtu nji e shame banale kalandarësh) — tri vjetë në burg."

— I shkreti njerí.Kështu janë këta kryepleqt — tha mâ tepër për vetëvehte plaku.

Jovani qeshi për këte mbishkrim të jashtëzakonshëm. Por kjo nuk mujti t'i mbajë për nji kohë të gjatë mendimet e tija. Sikur ky gjimnazist i klasës së shtatë ta kishte lexue në ndonji rast para lufte këte britmë t'idhnueshëme të gdhenun në guri, për te do të mendonte ditë me rradhë dhe do ta shënonte në fletoren e tij. Ndoshta do të kishte shkrue edhe ndonji tregim sentimental të vogël për mbledhjen e nxanësave të rrethit. Kështu, i kapun kurier partizan, i cili paraqitej si kurier i komandantit të korparmatës çetnike, ai për këte nuk kishte kurrgjâ mâ tepër vetëm nji buzëqeshje të shkurtë dhe të shpejtë.

— Po ti, mixhok, pse ke ra në burg? — iu drejtue Jovani plakut.

— Për shkak të pushtetit, djalosh! Kurrnjiherë nuk kam respektue asnji pushtet, dhe nuk kam dashtë as këte, i cili âsht mâ i keqi nga të gjithë. Tatim fitimin nuk e kam pague as para lufte, ata vetë e kanë grabitë bagtin, e kanë shitë në pazar, dhe mue më kanë mbajtë nga nji muej në burg për çdo vjet. Dhe tash këta përveç tatim fitimit po duen edhe rekuizim. Nuk e kam dhanë. Kur të mërziten, do të më lëshojnë. Po ti a ke vjedhë gjâ?

— Nuk kam vjedhë! Jam zanë me njanin për shkak të së dashunës dhe ja kam thye kryet! — rrejti Jovani, dhe mandej me zâ t'ultë e suell bisedimin për rrethanat në burg.

Mbas dreke, para muzgut, në dritaren katërqoshe me hekura të hapun në derë, u duk kryet e nji gjindarmit. Midis të burgosunve filloi shqetsimi; kumarxhit i lanë letrat, murmuruen se ky ishte drejtori, dhe kur ndëgjuen të hapunit e drynit, ata u përgatitën që të çohen dhe qëndruen gatitu, ashtu siç e kërkon rregullorja e burgut.

Gjindarmi nja katërdhetë vjeç, me musteqe të

zeza, të shkurta, të qethuna, hyni, dhe tha, jo for rrebtë:

— Ai i riu që ka ardhë sod në mëngjes, le të dali jasht!

Jovani u tërqeth, zemra i rrehi: „A thue tashmâ!" Telefoni... si? Tash do t'iki!" Por porsa duel në koridor dhe u nis me tetarin e gërmuqun, i cili e thirri në zyrën e tij, e ndjeu disi vehtën mâ leht. Simbas qëndrimit komod të gjindarmit, ai e pat të qartë se nuk ishte fjala për marrje në pyetje. Drejtori i burgut e çoi në dhomën e tij të vogël, më të cilën kersitte stufa e ndezun. Përveç tavolinës së thjeshtë të mbulueme me gazeta, mbi të cilën qëndrojshin dy-tri shishe me venë dhe raki, në dhomë gjindej edhe nji shtrat i rregulluem ushtarakisht.

— Rri, djalosh! — i dha karrikën tue e bâ m'u habitë. Merre shishën, âsht raki rrushi e vietër. Gotë nuk kam. Ushtarëve as që u âsht e nevojshëme.

— Jovani e kapi shishen, e mbajti pak në dorë, por kapërdini vetëm dy-tre gërça dhe tha si terjaqi.

— E mirë! — Me të vërtetë prej Zhupe!

— Po, mund të kalojë... Por po ndiej se je prej nalt. Ti do ta njofish Vasën! Para lufte ka qenë tetar si unë, dhe tash, po ndiej se âsht gradue kapter dhe komandon nji çetë. Ju e thirrni Bosanac.

— Si të mos ta njof Çika Bosancin! Togë komandant i rrebtë! Unë sa herë kthehem nga rruga. i çoj nga nji send. Ma ka dhurue për kujtim parabelin e tij; e që ma kanë marrë sod në mëngjes këta t'uejt.

— Shif pashë zotin! Kemi qenë së bashku në Kosovë, kur qenë ato kryengritjet e Shqiptarëve. Mbas kësaj na transferuen në njifarë stacioni afër Caçakut. Atje kemi kalue së bashkut katër vjetë. Në nji kuj i varshim pushkët, shtratin e kishim afër njani tjetrit... Po thue âsht gradue kapter dhe

ka marrë nji çetë për me e komandue. I lumtë! Njeri i mençëm. Ai ka qenë i aftë dhe gjithmonë e ka luejtë. Kur ishim në Kosovë, grabiti disa dukatë në shtëpí të nji begu shqiptar. Thonë se për këte shkak e preu me thikë çikën e atij Shqiptari. Vetëm kush e din a âsht e vërtetë. Ai këte kurr nuk e ka pohue, kurse në Çaçak bani shtëpi. Me rrogë kjo nuk mbërrihet. Unë kam vuejtë si qen, kam ruejtë çdo sentim, por nuk mujta me ndërtue shtëpí... Kështu po thue, togë-komandant cete! Njeri i mençëm. Kurse unë, qe: endè tatar! Oficerat, he nanën e tyne, marrin grada mbas çdo luftimi me partizanët, kurse na, qe unë: endè kurrgjâ nuk po më vjen... Kur po duken komunistat, oficerat po na premtojnë grada, shtimin e rrogave... — tregonte gjindarmi i pakënaqun.

— Pasha zotin, Bosanci ka edhe ordinanc! Dhe ka marrë nji vranç të tërbuem porsi të Çiçës. I zoti âsht ai, vlla. Kohës së fundit shkon vazhdimisht me nji major anglez, e kanë caktue shoqnues të tij, — trilloi Jovani.

— Shka po thue, ka marrë ordinanc?! E due shum Vasën, vetëm gjithëmonë ka qenë dallaverxhí, si edhe të gjithë. Sod, vllau i im, gjithëkush lufton për vehte. Njerëz të mençëm... Nëse ai shkon me Anglezin, ai do t'i japi patjetër lira sterline, Leht âsht për ju. Në komandën t'onë të gjithë hajdutë, t'ikun dhe spijuna Gjermanësh. Unë do të mbetem tetar, megjithëse i kam kalue të tridhetë e gjashtat, gjithënji deri sa partizanët të ma ndreqin samarin! — flitte me dëshprim gjindarmi dhe i binte shishes me idhnim.

— Kësaj i gjindet kollaj dermani! Hajde, vllau i im, eja me mue. Vasa të njef, na nuk kemi me bâ lufta të mëdha që me pasë frigë për kryet. Pse jeton në këte thark me hajdutët?

— Nuk due deri në pranverë! Ne na kanë njof-

tue në mënyrë sekrete se na hyjmë në përbamjen e ushtrís së Drazhës dhe ndoshta në pranverë do të kalojmë komplet. Nëse kjo nuk bâhet tek më ke!

Të qitunit e Jovanit që të shkojë me te sonte nuk i punoi.

— Mos u frigo ti, vllau i im aspak! Nënprefekti nesër do të marri raportin për ty. Do të shkojsh nesër ditën, do të japim edhe ushtarë për me të përcjellë.

— More, nuk i besoj unë nënprefektit! — i tha përsëri Jovani, — kam ndëgjue nga disa njerëz se ky âsht njerí i Gjermanëve.

— Nuk âsht e saktë. Ai âsht ujk i vjetër. Shtihet se âsht njerí i tyne...

Të përpjekunit e Jovanit me kambëngulje me ja mbushë mendjen së bashkut me gjithëfarë premtimesh lajkatare, mâ në fund filloi me nxitë dyshimin tek ky gjindarm ndër mâ naivët dhe mâ i dhanuni mbas tij, kështu që gjindarmi e urdhnoi mjaft me të rrebtë që të shoknte me te në celulë.

N'errësinë, ndërsa zente në thue në njerzit që ishin të shtrimë dhe ndëgjonte thanjet qortuese dhe vërejtjet se ishte bâ „cinker" [1]) i drejtorit dhe se sonte do t'ia thejshin brijt — Jovani gjet disi vend të lirë dhe ra përbrij murit.

Punë e dështueme. Si të shkëputet?... do të mbaroj në trekambësh. Dhe mandej u turbullue dhe rrotullohej. Pushkatimi i Gvozdenit, Gestapoja, njifarë dhome e veshun me çelik, trekambëshi nën të cilin ai bërtitte në disa mënyrë të hatashëme... nanë... çeta në breg të Moravës pret në borë... e qortojnë dhe i kërcnohen...

Kështu e zû gjumi.

---

[1]) Spijun.

Kur hana i përkund në gjum fushat me borë. nata âsht e bukur në luginën e Moravës. Në hijet e errta të vidhave dhe të frashnave heshtin katundet dhe fushat koten prej lodhjes. Nata me krahnuer të kaltërtë shtrihet mbi male, dridhet nga takimi me majet e tyne t'ashpërta dhe lëshon xixa rruzash së kaltërta. Hana shkon për gjatë Moravës, i mbush me rreze të saja pleqishtet dhe gjithënji deri n'agim i llokoçitë nëpër lum duert e bardha. Morava ushton, tue u idhnue në jazet dhe pendat e mullijve, dhe gjatë gjithë natës qeshet me zâ me hanën, tue ngá sipër grumbujve të ranës. Jastrebci e ngreh me idhnim vetullën e tij të kaltërtë. kurse Goçi krruset dhe i shkon mâ afër. Në nji këso nate priti çeta e parë në plepishte që ta kalojë Moravën. Lumi ushtonte dhe i brente stalagitët skajeve, por prap ishte qetësi. Vetëm kohë mbas kohe sorrat, të strukuna natën nëpër plepa krokatshin dhe rraptojshin krahët, laraska krrakatte në kaçube, mbi borë ndiheshin hapat, zani i të cilëve largohesh dhe afrohesh bregut të Moravës. Pavli hecte dhe pritte fishkllimen e Jovanit siç i kishin bâ fjalët.

Bukurija e natës në vend-lindjen e tij, të cilën thuejse të ftoftt e egër e bante edhe mâ të rrebtë dhe mâ të pastër e mbushi me dridhje të gëzueshëme shpirtin e shqetsuem të komisarit. Kohnat e mendimeve të vështira sikur t'ishin përmbysë në Moravë, shqetsimi dhe friga, vështirsija e vazhdueshëme dhe e gjithëhershëme nga përgjegjësija për

arradhën dhe luftën, sikur t'i kishte thithë drita e ndritshëme e hanës dhe hupi në kujtimin e fëminís së tij...

...Dikur, — shka ka rrjedhë Moravës dhe rreth saj, prej atëhere!... — ai me fëmij e moshatarë të tij, llokoçitte nepër ranën nën ujë, i thejshin gjujt dhe gishtat mbi zhavarrin e pastër dhe të rrumbullaktë, këcejshin nga shelgjet nepër gjirat e blertë, me gishtat e dorës së majtë mbyllshin hundën dhe shyteshin si bretkoca, haheshin se kush do të rrinte mâ tepër n'ujë. Dhe kur uji i lodhte, ata ngitshin mbi ranë dhe i mbulojshin barqet e tyne të zeshktë, të frymë nga grosha dhe buka e kollomboqit. Nga flokët u rrjedhshin curilat e ujit dhe pikojshin në ranë; ata mbyllshin syt, dhe dielli përvlues i percëllonte fëtyrëzat. Kur untoheshin, ngitshin në plepishte për drekë; dhenët mblidheshin në grumbull, dihatshin nga të nxehtit, futshin kryet nën barkun e njana tjetrës; fëmijt rrijshin përbrij tyne, i hapshin mbi bár strajcat prej leshit të dhive, i nxirrshin blydat me djathë dhe i kafshojshin lakmueshëm copat e bukës kollomboqe, tue i përçjellë me copa djathi dhe me kokërr qepe, të cilën e kafshojshin të gjithë me radhë. Mandej, prap laheshin, shetitshin me lundër, të cilën zakonisht Pavli si mâ mjeshtri për te, ja vidhte mullisit, e që për këte ata, kur e kapshin, e rrihshin pa mëshirë me thupër, tue e ndjekë nëpër ranë e shelgjishte. Kur dielli ulesh nja nji litar deri në Zhelinë, ata i çojshin dhenët në kullosë. Kurkush nuk ishte mâ i lumtun se ata kur binte shi dhe kur era gufonte mbi lum e dhenët qetsoheshin. Aq mâ tepër ishin të lumtun kur ishte pragu i mbramjes,atëhere, kur peshqit luejshin tue këcye mbi ujë kurse ata shtyjshin supat nëpër grumbuj rane, tue gjuejtë nëpër troftëza e kubla për të cilat flitej midis tyne se kanë nji fuqí të çuditshëme; nga bërtima e

tyne njeriu shurdhohej menjiherë. Po të gjuejshin, ata hishtshin, të mrrolshëm në rrebtësín e tyne sepse peshqit ndëgjojnë gjithëshka. Mbas gjuetís mâ të fortit ua rrëmbejshin mâ të dobtëve peshqit e vegjël dhe i rrihshin, në qoftëse këta mproheshin.

Pavli, i përfshim nga kujtimet, qeshi me zâ tue i kujtue ngjarjet në plepishten e përtejme. Ishte në klasën e katërtë të shkollës fillore, kur ate pranverë me shokët e tij nxierrte vo nga çerdhet e sorrave. Tue u ngjitë në nji plep të njomë, qëndron pa kujdes në degën e tij të hollë e të ligshtë dhe rrëxohet. Nga të ramit i bjen të fikët, then gjunin mbi shkamb dhe e dërmishë veshin. Mbetet shtrimë disa orë, aq tepër i dhimte krahnori, saqë mendonte se do të vdesë. Memzi çohet para muzgut, iu kërcnue shokëve të friguem që kurkujt të mos i tregojnë gjâ dhe shkoi në shtëpí. Pa darkë, vjedhtas u fut në shtrat dhe porsa filloi ta kapi gjumi, baba e ngrehu batanín dhe pa bërtimë e rrehu si duhet. Nuk qante — nga inati. Kjo e idhnonte edhe mâ tepër babën dhe e rrihte pamëshirë.

Tue iu kujtue kjo, Pavli e preku veshin e majtë. Në te endè gjithnji njifej sheji i të rrëxuemes prej plepit. Ai e shtypte veshin e mërdhimë me shuplakë të dorës që t'i ngrohet sheji, qeshin me keqardhje për kujtimin e largtë, e përkëdheli lezëm shejin, sikur të përgëdhelte fëminín e tij.

E natyrshëme mendoi Pavli. — Çdo gjâ që ka kalue, âsht e bukur. Kjo ndihet mâ së miri në luftë.

Te kambët e tij, nën akull, gurgullonte uji. Ai dëshiroi që ta thyejë akullin, ta lagi fëtyrën me grushta të mbushun me ujë dhe të pijë, megjithëse nuk kishte etje. Dëshira iu dukë si punë fëminije dhe ai mendoi, se ndoshta nuk âsht aq i vjetër që qysh tash të jetojë nga kujtimet e fëminís. Në fund të fundit, nuk âsht mâ as i rí: në luftë nierzit plaken shpejt, sigurisht për shkak të pranishmënís së vazh-

dueshëme të vdekjes. Sa shpejt kishte kalue rinija e tij!... I duhen pesë jeta që ta mbërrijë ate shka dëshiron. Asht e tmerrshëme të vdesish në fillim. Ka jetue shum pak. Po! Dhe jeta ka fillue kështu e rëndomtë...

Qe, aty, përtej lumit, nepër ato ara dhe shtigje, para dhetë ose pesëmbëdhetë vjetësh, zene sa ta zashë, nji bari i vogël i ruente lopët, bante me brisk lara mbi kunguj dhe pritte që tu mbusheshin anët e djathta të lopëve e qéve. Bota shtrihej deri në Krushevc ku sëbashkut me babën kishte qenë disa herë në pazar, dhe mâtutje, në vetëdijen e tij ishte krejtsisht i paqartë, sepse edhe vetë qielli nuk merrte fund larg. Bariu i vogël andrronte këpucë të verdha, si kishte i biri i mësuesit, moshatar i tij, dhe mendonte që, nëse përsërit dhetë herë njimbasnji pa gabim ndonji kangë nga libri i kangëve — të fituem në fund të klasës së parë për përfundim të shkelqyeshëm dhe sjellje shembullore — prej ndokah do të gjinden në kambët e tij të zbathuna këpucët e reja e të verdha. Dhe sikur bariu i vogël ta përsëritte për të dhetën herë kangën e gjatë, atëherë do të ngiste si i marrë gjatë rrugës dhe nepër ara sikur të kish këpucë, do t'u binte me terbim me thupër kallamave, njanit, tjetrit, të gjithëve me rradhë, tue parafëtyrue se janë të gjalla, në nji hov do ta rrihte kështu të tanë fushën dhe do të matej nepër ajr, tue pasë dëshirue që katundin me druj, malin përtej Moravës, krejt shka shef me sy, ta rrafshojë për tokë!

Mbas Vidovdanit, kur shkonte me bagtí, e bánte librin e fituem nën sjetullë, që ta shifshin të gjithë. Në ditët e verës djali frigohej që breshni të mos i vrasi vëneshtat dhe, n'ankimin e babës dhe të gjyshit, dëshironte që çdo natë me ra shi dhe ta lagi kollomoqin e kopshtin, dhe që nana në mbramje të

mos bërtasi përbrij shporetit, tue u ankue se kusijat ia kanë këputë duert. Mbas festës së shtëpís do të lavdohej para fëmijve se tek ai ka ardhë gjindarmi Andra, që mbas dreke i kishte lanë dy dinarë në pjatë. Me këte do t'u tregonte fyshekun e „bonbonave të mëndafshta" të marrun nga ai. Turqt i mendonte si njerëz të gjatë, të thatë me mustakë të gjata e me maje, me shpata të shtrembta i bindun se ata janë anmiqt e vetëm dhe shekullorë të popullit të tij. E Gjermanët — për ta mendonte mâ pak, sepse për ata nuk ishte shkrue nepër librat e kangëve. Në fund, djali nuk frigohej nga terri, as nga karakanxhat, të cilat në kohën e shurdhtë u hypin njerëzve, as nga dreqnit, të cilët nëpër Moravë i bijnë zumarës dhe me buklija të darsmave rrijnë mbi kërcujt e shelgjeve.

Mbas mbarimit të shkollës fillore. simbas porosís së mësuesit, baba e çoi djalin në gjimnaz. Ditët e para në gjimnaz i mban në mend prej gëzimit që vuni kaçketën e nxanësave me numrin e verdhë dhe prej turpit të madh para fëmijve të zotnijve, pse ky ishte me opanga dy herë t'arrnueme, dhe me tirq të zhguntë, që i bante në të gjitha stinët e vjetit. Mandej, të shtunave, me qinda e qinda të shtuna, kur baba i binte në duçë gjana ushqimore zojës së shtëpís dhe çdoherë, kur ndahej i thonte të njajtat fjalë: „Të nxash mirë! E gjithë shtëpija pe agjinon për shkak t'andin, dhe mue langu i djathit ma ka ça gjuhën. Nga duçët më ka dalë gunga si magarit të magjupit!..." Dhe mandej toka nuk shtrihej mâ vetëm deri në Krushevac dhe nuk i ngjante koritës, siç âsht lugina e Moravës e ngushtueme me malet e degët e tyne. Mësoi jo vetëm të pesë kontinentet dhe kryeqytetet e të gjitha shteteve, por tue fillue prej klasës së gjashtë dhe këte: se bota ndahet n'ata që punojnë dhe n'ata për të cilët punohet. Qysh atëherë nuk ishte mâ gjimnazist

i turpshëm, por burr' i pjekun dhe i kerdhnestë. i cili flet fjalë të mëdha dhe të ndalueme. Mandej u lëshue në prronin e rrëkeshëm të rinís toksore, i cili buronte edhe nga Fakulteti Teknik. derdhej nëpër rrugët e Beligradit dhe me gjak e me besimin e ri u përhap dhe e lagu tokën e thatë. t'etshëme të katundit; kujtimi e mbajti n'ato ditë studenteske, si zogu i lodhun në drunin e naltë.

Mandej, erdhi ajo pranverë kur në nji kolonë të murrme të shkapërderdhun ushtarësh kaloi përbrij vishnjeve të lulzueme, të mbulueme me borë. i ndjekun nga tanksat ngjyrë ullini me kryq të thyem. Dhe kur në qershuer fëtyrat e murrme të pafat të njerëzve lazdroheshin në buzëqeshje të gjatë dhe kur vajtimin dhe murmurimin e zavendësoi kanga e Ushtrís së Kuqe dhe gjaku kryengritës me besim të ri u përhap nëpër male, midis të shumtëve ishte edhe ai.

Revolucjonin e mendonte si nji pyll të lëvizshëm grushtash dhe pushkësh, që ngjeshën nëpër rrugët e qytetit, si lumej njerzish që me fotografín e Leninit dhe me parulla „Rrnoftë revolucioni socialist" dhe „Poshtë borgjezija" — sulmojnë mbi barikada. Sulm mbi barikada me flamuj të kuq, sulm mbi fabrikat, bankat, postën, ministrít; Ushtrija e Kuqe e punorëve dhe e katundarëve. e cila, mandej e ruen diktaturën e proletarjatit, — kjo ka qenë për te revolucjoni. Deri te kjo mund të kalojnë shum vjetë, por revolucjoni zgjat pak: në te ngadhnjehet ose vritet shpejt. Ai ka fuqí të vritet për t'ardhmën.

Dhe kur erdh revolucjoni, ai qe, u bâ edhe luftim i gjatë i vetmuem i nji arradhe prej njiqind vetësh, me disa qinda fyshekë. me mosmarrëveshtje në shtab, me disfata, terheqje, me vendime të ndërlikueme dhe me përgjegjësina... Prapseprap, Pavlin në njifarë mënyre e imponojshin këto për-

gjegjësi, sepse revolucjoni filloi të bâhet gjithënji e mâ i madh dhe mâ i randësishëm sa mâ tepër që lufta për fitoren e tij bâhej mâ e vështirë dhe mâ e shtrejtë. Vetëm nji send nuk e pritte se revolucjoni do të kërkonte vetëm prej atij...

Arradha e rradhitun u nis nga Jastrebci endè me ushtimë në veshë prej të shtimes së fundit të Vukut, që zbatoi vendimin e dënimit me vdekje kundra zavendës komandantit. Të dy çetat marshuen natën në dy drejtime të tyne dhe për shum kohë heshtën për këte gjâ. Pavli atë natë nuk ndejti vetëm në bisht të çetës së tij, as që u nda as që u ndal, por shkonte në krye të kolonës. këthehej. jepte porosí, thirrte pararojet, — të gjitha i bante vetëm që të mos tregojë se âsht i humbun në mendime dhe se po hesht për ate për shka âsht i sigurtë se heshtshin të gjithë. Kurse në të vërtetë: Pavli kishte humbun në mendime sí kurr ndonjiherë mâ parë, dhe ajo shka mendonte ishin përgjegjet edhe për ata, edhe për vetëvehte për ate heshtje.

„... Ju keni mendue se do të kemi luftë vetëm me anmikun? Jo, kjo na e provoi se neve na damtojnë edhe njerëz të këtillë, siç âsht Gvozdeni. Për ç'arsye?! Lufta e jonë nuk âsht vetëm luftim, por revolucjon. Ajo e ka moralin e vet, dhe kjo âsht luftë deri në fund dhe pa marrë parasysh vetëvehtën. Shka tjetër mund ta bâjë të pasuksesshëm nji revolucjon pos pavendosshmënís në vazhdimin e luftës deri në fund... Sakrifica?! Po kio âsht ajo që e shtyn revolucjonin në shum vende. Kur do të bâhet atëherë ndryshimi në shoqní dhe në historí, nëse mendohet se sa kushton lufta? Kio frigë për flijimet, kjo i jep mjerimit jetë të gjatë. Hiqu tash Hamletit. Për ç'arsye „hiqu"? Po unë e kam pushkatue shokun t'im, unë çfarë gjygji ushtarak... Shka i jep mjerimit jetë të gjatë? Friga nga ajo

shka njeriu e pret mbas vdekjes në botën tjetër? Jo, por bash ajo lëkundje sa të sakrifikohet..."

Megjithëse Pavli deshti me mendue për rastin e Gvozdenit në përgjithësi dhe me program, ai mendoi shum edhe për vetë Gvozdenin. Qëndrimin e Gvozdenit mbas vendimit, Pavli e konsideronte për trimni të nji të dëshpruemi të demoralizuem. Madjè i bâhej se Gvozdeni, kur i âsht njoftue vendimi, edhe pse kishte besue në të drejtën e tij, prapseprap e ka ndie fajin para arradhës. Ka veprue ashtu, ndoshta ta tregojë vetëvehtën të ndershëm në faj. Sikur të mos ndihej fajtuer, a thue nuk do të qëndronte ndryshe, të bërtitte për përçamjen e arradhës dhe kështu të përpiqej me e shpague vdekjen e tij. „Jo, kjo nuk âsht shpirtmadhësí. Gvozdeni âsht nji i dëshpruem i madh dhe i denjë: nji krizë e zâshëme e arradhës s'onë".

Po prapseprap, Pavlit i bâhej gjithënji e mâ e qartë, sa mâ gjatë që mendonte, se suksesi i marshimit përtej Moravës nuk zgjidh vetëm çeshtjen e qenjes s'arradhës, por përfundimin e këtij marshimi e justifikon ose e gjykon dënimi i pamëshirshëm kundra Gvozdenit.

Tue shetitë bregut të lumit të tij, të gjitha këto çesht'je dhe kujdesje për Pavlin kishin edhe karakterin e nji qërimi të hesapeve të gjata të thella vehtjake. E tërhoqi qafën në kaparan dhe me nji hap të ngadalshëm e të njillojshëm shkilte nepër borë.

Jeta kishte ngatrrue gjithëshka në mënyrë t'ashpër, të pamëshirshëme.

... As bariu i vogël, as gjimnazisti nuk kishin parapa se në nji natë me hanë nga kaçubat dhe gjerdhet e tij, ku flejshin bylbylat dhe strincat, do të zanë pritë grykat e pushkëve të çetnikëve, të gjindarmëve dhe të Gjermanëve. Nuk e kishte parapa se shtogu n'arën e tij, atje përtej lumit, do të

bâhet pritë nga e cila plumbat e anmikut presin barium e vogël të dikurshëm, i cili tue rueitë dhenët, i numronte lulzat e tij të vogla, të bardha kur shpërthejshin dhe shkumëzojshin vonë në pranverë. Bariu i vogël nuk kishte andrrue se shtigjet nëpër fushë, ku ai e njifte shputën e vet dhe gishtin e vogël të shtrembtë të rrasun mbas shiut, do të bâhen vende të rrezikshëme, të cilave duhet t'u bijë shpejt përshit dhe t'i presi. Gjimnazisti nuk mendonte se drita e hanës, e krijueme për dashuni dhe kangë, nji ditë do të bâhet anmik dhe rrezik vdekjeprues.

„Po, po! Gjithëshka âsht ndryshi dhe shum mâ ndryshej se sa ka qenë dikur. Gjithëshka âsht ndryshue se sa âsht mendue dhe andrrue" — mendoi Pavli me ndiesí dëshprimi në vetëvehte, sikur sonte për të parën herë ta kishte marrë vesh gjithë këte.

21

Takimi i dytë, me të vërtetë, me vendlindjen filloi kështu:

— Pavle, qe aty në breg nji grue e therrun! — bërtiti Vuka mbrapa shpinës së tij.

Pavli këceu nga vendi dhe të gjitha kujtimet e fëminís dhe të rinís fluturuen si pllumba t'egjër, të trembun nga e shtimja tinzake mbrapa kaçubës.

— Eja ta shohish! — Vukës i u dridh zani.

Pavli i u afrue viktimës dhe mbeti i mpimë nga terqethja.

Nji katundare e ré, e shëndoshë, e veshun leht me fund dhe bluzë vere, me krye gadi të hjekun, të shtrembnuem, shtrihesh mbi borë. Dorën e majtë e kishte mbështetë mbi të premën e errtë të fytit, rreth të cilit përhapesh mbi borë nga drita e hanës nji leqe e errtë.

—Për ç'arsye këte?... tha Pavli mbas nji heshtjeje të gjatë.

— E shef, ka qenë e bukur... dhe e ndershëme. Uh, do t'i çfaroj — tha me rënkim Vuka.

— U larguen sëbashku prej andej. Pavlin e kapluen kujdeset e harrueme përkohësisht. Jovani kurrkund. Duhej të kish mbërri me kohë. A thue shka i ka ndodhë? Ai sigurisht nuk âsht kapë, âsht i sprovuem dhe i kujdesshëm. Vuka idhnohej, kërcnohej dhe për mosardhjen e tij i shkonte nëpër mend çdo gjâ. Pavli shiqoi orën: për së shpejti mes-

natë. Nëse Jovani nuk vjen, shka do të bâimë? Ta ndryshojmë drejtimin e marshimit? Jo, kurrsesi! Me e kalue prap ditën në katundin e afërmë — âsht shum e rrezikshëme: âsht rrafsh, udhë, hekurudhë. Gjermanët sigurisht i kanë ra n'erë dreitimit të marshimit të tyne. Për ç'arsye atëherë i kanë fundosë lundrat dhe skelet në Moravë.

Jovanin e pritën së koti deri n'ora dy mbas mesnate. Në plepishte ndihesh të numruemit me hapa në vend: partizanëve u mërdhifshin kambët, ishte ftoftë. Mbassi humbi çdo shpresë se Jovani s'po vjen, Pavli vendosi me u këthve në katundin e parë, dhe ta kalojë ditën, dhe natën e ardhshëme të vijë përsëri në vendin e caktuem.

Tue u mëshefë mbrapa gjerdheve, përbrij rrugës, çeta kaloi fushën shpejt e shpejt dhe u vendos në dy shtëpi, simbas zakonit, në skaj të katundit. Katundarët i pritën me frigë dhe simpathí. Rojën e vunë në skaj të mullarëve të sanës, pa pushkë vetëm me revolver. Për me u sigurue, iu kërcnuen të zotit të shtëpís se gjatë ditës kurrkush nuk mund të dali jashtë oborrit. Të lodhun dhe të mërdhimë partizanët ranë menjiherë mbi dysheme dhe flejtën.

Edhe Pavli ra me fjetë, por edhe pse i lodhun, gjumin e kishte të lehtë dhe copa-copa. E vritshin tullat mbi të cilat kishte ra, dhe u ngrit me të shpejtë dhe filloi bisedimin me të zotin e shtëpís. Katundari i ankohej për masakrimet e cetnikëve. Sidomos gjatë muejit të fundit çetnikët ishin tërbue dhe si me qenë të çmendun masakrojshin jo vetëm përkrahësat e partizanëve: masakrojshin fqijt me të cilët kishin grindje dhe gjygje, grát të cilat nuk jepeshin, udhtarët nga qyteti, vijshin në katund te kushërijt për gjana ushqimore; vritshin për nji sahat, stilograf, këpucë, pallto, straicë; masakrojshin gjithëshka që iu binte nën thikë, në ku-

mar dhe pije therreshin midis tyne... Katundari tregonte gjatë dhe me durim, i numronte viktimat e tyne, midis të cilëve kishte njerëz, që i njifte Pavli. Pavli mrrolej nga tregimi i tmerrshëm dhe i qartë për masakrimet, që tregonte katundari me ndiesi sprovuese të nji katundari për hatá dhe tmerr. Pavli mendoi ta pyette për familjen e tij, por u përmbajtë, kah nuk dëshironte që katundari të marri vesh se kush âsht ai e prej kah.

Ajo ditë zgjati shum.

Ishte mëngjes, kur lajmruen se në katund kishin mbërrijtë dy kamiona me Gjermanë. Kurrkush nuk e dinte pse kanë ardhë. I zoti i shtëpís dhe njerzit e tij u zbehën dhe u friguen. Vuka i zgjoi partizanët dhe i urdhnoi që të ienë të përgatitun. Mitroloztarët i fshinë dhe i lynë me të shpejtë armët; të gjithë ishin të përgatitun dhe të heshtun. Pavli vendosi me e dërgue të zotin e shtëpís e për me zhbirue dishka për ardhjen e Gjermanëve, tue e porositë që të këthehej shpejt. Kur i zoti i shtëpís shkoi, në katund hynë disa kamiona tue bâ zhurmë me zinxhirë dhe tue ushtue me motora. Tue iu frigue bllokadës, Vuka propozoi që të dalin nga katundi. Partizani prej asnji sendi nuk frigohet aq shum, sa nga ndërtesat dhe nga vendet e mbyllta, qoftë kjo edhe kështjellë betoni, dhe Vuka dëshironte që luftimi të fillojë vetëm në fushë, në hapsinë. Pavli nuk pranoi. Shumica e partizanëve ishin me Vukën. Ata nuk dëshironishin me luftue nëpër shtëpija, janë mâ të sigurtë në fushë, pa marrë parasysh se âsht rrafsh. Pavli e ndërpreu vendosmenisht diskutimin rreth kësaj gjâje. Ai në këte moment shte mâ gjakftofti dhe mâ në vehte, si edhe gjithmonë, kur merrte ndonji send mbi vehte. Madje filloi të tallet dhe të qeshet me ata, që propozojshin mâ me kambëngulje që të delet nga shtëpija.

Qe, tek i ke! Po vijojnë! — bërtiti komandanti i rojës, i cili vrente nëpër dritare.

Partizanët u turbulluen dhe kërcyen me armë me gisht në to.

— Qetësi! Pritni! Pa komandë kurrkush të mos dali! — urdhnoi Pavli, iu afrue dritares dhe shiqoi në rrugë.

Disa Gjermanë shkojshin shtruet dreit kah oborri i tyne. Nga ky qëndrim jo përgatitës Pavli merr vesh se Gjermanët nuk dijnë se partizanët janë aty. Vetëm frigohej se rojet mos po humbin gjakftoftësín dhe do të shtijnë. Gjermanët hynë n'oborr tue i rrahë kambët, tue lanë derën të hapë. Midis tyne gjindej nji burr'i vogël me tesha civile. Sillesh rreth e rrotull tyne si zagar dhe iu thoshte gjermanisht dishka kadalë.

Pavli e pat të qartë se ai âsht përkëthyes. Mendimi që menjiherë dhe rastsisht të dështoië gjithëshka që kanë mendue, që për shkak të nji cikrrimi dhe rasti të mbarojë çeta, e idhnoi.

Vetëm roja të mos qesi! Uh! Nëse viinë në shtëpí na duhet të shtijmë. A? — pëshpëriti Pavli tue u këshillue me Vukën i humbun në mendime.

Vuka e kafshonte buzën e poshtëme dhe heshtte. Partizanët e hutuem shiqojshin me frigë tue pyetë njani tjetrin me sy. Njerzit e shtëpís ishin strukë në qoshe të dhomës, tue u mbaitë për duersh dhe i shiqojshin me frigë partizanët, tue pritë të shtimën.

— Dilni shpejt përjashta! Shifni shka po kërkojnë! — tha me rreb'ësi Pavli, kërceu kah ata dhe gruen e mbetun pa zâ me nji djalë pesëmbëdhetë vjetësh i shtyni përjashta.

Gjermanët ishin afrue.

— T'i kosisim! — pyeti Vuka.

— Jo, nuk na kërkojnë ne! Kanë ardhë që t'u marrin ndonji send, — u përgjegji Pavli.

— Po ku âsht i zoti i shtëpís? Sigurisht ka ikë! — pështpëriti me idhnim dikush nga par'izanët.

— Qetësi! Hesht! — iu tërhoqi vërejtjen Pavli. tue i shique me vêmendje Gjermanët midis saksive në dritare.

Grueja dhe djali vrapuen para Gjermanëve dhe qëndruen pa zâ.

— Ku âsht i zoti i shtëpís? — e pyeti me të rrebtë përkëthyesi.

Grueja dhe djali heshten të hutuem, tue shique njani tjetrin se shka me thanë. Gjermanët rrijshin tue shique nëpër oborr.

— A nuk keni gojë? Po ju pyesim ku âsht i zoti i shtëpís? — bërtiti përkëthyesi me fëtyrë t'imtë si të zogut. Bánte nji kaçketë rrypi, dhe nën pallton e dimnit shifeshin çizmet e verdha të lustrueme.

— Tek jam! Këtu jam, zotni! Qeshë deri në komune... nuk e kam dijtë se do të vini te unë... bërtiti i zoti i shtëpís i mbushun me frymë. tue nga n'oborr. — Shka doni? Qe ku jam!

— Thí! Por vetëm të majmë — u përgjegj përkëthyesi.

— Të majmë? Kam, kam. Ejani me mue t'i shifni. O grue, qit rakí të fortë e bjere t'u japim. A jeni për venë a për rakí të fortë? E pjekun dy herë, e vjetër, me nanë!

— Të fortë! Shnaps të fortë! — bërtitën njizani Gjermanët.

— Hajde Dushanka, bjere shpejt. — Dhe na po i kqyrim thít — tha katundari me nxitim dhe i mbushun me frymë. Gjermanët u nisën me te kah tharku.

— Hej, medet për mue, mbetëm pa pastërmë ... — u kukatë grueja, kur hyni në shtëpi me marrë bokallin dhe gotat.

— Tash po kukatë për pastërmë, kurse pak mâ parë shtëpín do ta jepshe vetëm që të mos shtijmë! Të jeshë e lumtun që vetëm këte po kërkojnë — i tha Sima.

— Gjithëkush kukatë për ate që i dhemb? Mjer ai fat, kur nuk kemi të tjerë që t'i mbajmë, — ankohesh zoja e shtëpís, tue dalë nga dera.

Edhe me gjithë këto telashe dhe pasigurí, partizanët qeshën, përveç Gjurgjit, i cili qysh se u pushkatue Gvozdeni, dishka heshtte vazhdimisht.

— Aman, burra, a e ndëgjuet edhe këte! Këte mund ta bâjnë vetëm katundarët — çuditej Sima.

— Hajt mos qit dokrra këtu — tha me idhnim Vuka.

Gjermanët u këthyen prej tharkut dhe katundari i çonte sa mâ afër derës s'oborrit. Mbërrijti edhe grueja me rakí. I zoti i shtëpís muerr t'u qesë, tue u premtue se do t'u çojë menjiherë thiun deri te kamioni.

— Grue, shko e qite edhe nji shishe po nga kjo që t'ua japim për rrugë! bjer edhe ndonji mollë. Merri ato të bukurat në dritare — shtoi ai me gëzim dhe mâ lirisht.

Mbas Gjermanëve erdh fqiu, të cilin partizanëve iu desht që ta „zanë rob" e ta mbainë deri sa ata shkuen. Gjithë ditën nepër rrugë vrapojshin kamionat gjermanë, tue u kërsitë zinxhirët mbi karoceri. Partizanët pritshin terrin. Në muzg Pavli dhe Vuka u ndanë vetëm në dhomë për me u marrë vesh për nisje. Por atëherë në vetë çetën u çfaqë rreziku për lëvizje të mâteishëme.

Partizani Aca qysh mbramë, para nisies për në Moravë, filloi t'ankohet për dhimbë në stomak. Mâ parë i ishte ankue Bojanës, e cila shkonte mbas tij në dhetëshe, dhe mandej edhe tetarit Nikollë, tue u mundue, mandej që smundjen e tij me e marrë vesh e tanë çeta. Mblidhej, gjëmonte dhe për pak

mbetei në vend. Pranë Moravës në plepishte u nda nga të tjerët, tue u mbledhë dhe tue gjëmue. Kur e pyetshin partizanët shka ka, ai përgjigjesh nëpër dhambë se po i dhemb zorra qorre, dhe ashtu i mbledhun qëndroi gjithënji deri në nisie të çetës. Rrugës ndalesh gjithënji e mâ tepër. deri sa prej dhe'ëshes së dytë u gjind tek e katërta. e fundit. Hecte i krrusun, dhe murmuron'e. Mâ në fund u gjet para Pavlit, i cili shkonte në bisht të kolonës. Ndalesh gjithënji e mâ tepër mbrapa luftarit të fundit, bërtitte dhe gërmuqej, tue u përpjekë që ta vejë re komisari dhe ta pyesi shka ka. Por Pavli bante sikur kurrgjâ nuk po shef: ndalesh edhe ai dhe e mbante largësín simbas rregullorës: ishte i zanun me telashe, kurse ndërkaq për Acën si luftar kishte mendim të keq, dhe vetëm nga disa herë i thonte si zyr'arisht „Ngutu!" Kur mbërriitën në katund, Aca ra përbrij shporetit dhe gjithë ditën mbledhesh dhe gjëmonte. Partizanët. të lodhun dhe të hutuem nga pozi'a e papritun në të cilën gjindeshin, nuk ia kishin vû veshin. Vetëm Boiana kujdesesh për tê, gjithë ditën ia ngarofte tullën dhe ia vente në stomak. e zoja e shtëpís, kah iu dhimbtë ia pruni nji tas të gjymtuem lara-lara me tambël të ngroftë. Në drekë, simbas kërkesës së Nikollës, e shiqoi medicinieri Sveta tue ia prekë dhe tue ia shtypë stomakun.

— Të dhemb?

— Më dhemb.

— Po këtu?

— Edhe aty.

— Edhe këtu?

— Edhe aty.

— E, atëherë nuk e dij shka ke. Sikur të mos ishte luftë do të këshillojsha për kapterr t'aviacionit në Vërnjaçka Banja ose në Karlovi Vari. Kësh-

tu, shtrëngoj dhambët. Do të kalojë. Dhemb, dhemb dhe kalon. Kështu âsht çdo gjâ.

Me këte u krye vizita mjeksore.

Kur u errësue, kur mund të kalohei lirisht prej oborrit n'oborr, Aca i krrusun u fut në dhomë, te Pavli dhe Vuku.

— Shok komisar, unë kam dhimbje në zorrën çorre. Po më mundon qysh mbramë.

Pavli ia lëshoi syt me të rrebtë që nga kryet deri te thembrat, heshti pak, dhe tha:

— Shka të tha Sveta?

— Kurrgjâ! Shka mund të më thotë? Kjo âsht sëmundje e mbrendshëme, kurse ai din vetëm me lidhë plagë dhe me të dhanë aspirin.

— Po shka na mund të ndihmojmë?

— Unë, kështu siç jam, nuk jam i aftë për rrugë, — u ndal tue mrrolë fëtyrën, dhe mandej me zâ t'ultë shtoi: — vetëm do të jem barrë për çetën. Në nji situatë të këtillë nuk ka kuptim — edhe mue të më tërheqni. Në katundin fqij kam kushërij, do të mund të mëshihesha deri sa të këtheheni ju... kjo âsht mënyra mâ e mirë. Zoja e shtëpís hyni me nji çarshaf në dorë për ta vû në dritare. Heshtën. Vuka e vrente me vemendje. Pavli shetitte nepër dhomë, tue ndukë anën e majtë të mustakut dhe tue pi duhan.

„Paniku. Friga nga tereni i ri. Dyshimi... Ajo endè nuk ka mbarue. Kurse unë besojsha se ajo ka marrë fund. Nuk âsht vetëm ky, ka edhe tierë, sigurisht... gjithënji vështirsina të reja e mâ të reja", mendonte i humbun në kujdese Pavli, tue kërkue mënyrë se si me veprue në nji situatë kësisoji.

— Po a thue a nuk mundesh me hecë fare? — e pyeti Vuka, kur duel e zoja e shtëpís.

— Po sikur të mujsha, a thue isha nda prej çetës dhe do të rrezikohesha që të shtypem nëpër ta-

vane, — u përgjegj ai me t'ashpër dhe nuk e shiqoi Vukën, të cilin e nënçmonte si togë-komandant.

— E, a e shef, Aco, edhe unë mendoj se ti ke dishka të mbrendshëme — filloi qetsisht Pavli, u kap për karrike e luhati dhe shiqoi ate, i cili kishte ndejtë në bankë përbrij dritares. — Smundia e jote quhet panik! Ajo çfaqet në nji situatë siç âsht tash n'ofensivë, në momentin, kur duhet të kalohet Morava dhe të luftojmë fyt për fyt me çetnikët.

— Shok komisar, unë kujtoj se ti nuk ke kurrfarë arsyeje me folë kështu. T'isha i këtillë unë as që kisha ardhë me luftue! — e ndërpreu Aca me nji zâ fyes.

— Prit, s't'i kam thanë të gjitha! Edhe nji herë po ta përsëris: smundja e jote âsht paniku! A e kupton? Na komisarët politikë, të cilët iemi laikë në mjeksí, e konsiderojmë tuberkuloz të shpirtit. A e ke të qartë? Friga ta ka bre shpirtin t'and si kacabuni pataten... Pavli e lëshoi karrikën, i vuni duert mbrapa shpinës dhe vazhdoi, tue mos i ndëgjue protestimet e Acës. — Si edhe çdo tuberkuloz, ai përhapet në të gjitha organet! Te luftari, kur të kalojë në zemër, kjo quhet frigë! Prit, prit, kur të mbaroj unë, atëherë fol ti!... Dhe mandej shkon mâtej: në trû! Kur ta kapi edhe ate, atëherë fillon smundia e të gjithë organizmit, dhe unë nji gjendje të këtillë e pagëzoj: trathtí! Qe, nga kjo ti je sëmue.

— Më fal, unë mâ nuk mund të bisedoj kështu! Unë kujtoj se me qëndrimin t'im në luftë kam tregue... — bërtiti Aca.

— Hesht dhe ndëgjo prap! — E ndërpreu Pavli rrebtësisht, por jo me zâ. Pajtohem me ty se je harrë për çetën.

— Të marrët ma kanë pranue n'arradhë ish oficerin — tha me vetëvehte Vuku.

Pavli e shiqoi me të rrebtë Vukun, dhe vazhdoi:

— Ti je jo vetëm barrë, por dishka edhe mâ keq për çetën. Sëmundja e jote âsht ngjitëse dhe âsht mirë që në ty u çfaq nji sëmundje e tillë. Këtë pata me ta thanë. Dhe tash dorëzoi armët dhe municionin dhe hup kah të dijsh! Dhe kii mendjen: nëse e trathton çetën, do të gjejë ndonji herë! A kupton?!

— Unë nuk due t'i dorëzoi armët! Unë jam partizan dhe mbetem partizan! Dhe ti nii ditë do të pendohesh për këte. — Aca u ngrit.

— Trathtar, edhe po kërcnohesh! Unë nuk dij filozofí si Pavli. Do të vras tash! — Vuku e kapi revolverin, por Pavli ja mbajti dorën:

— Shka ke? Qetsohu!

— Hiqe pushkën dhe jepe municionin... Hiqe! shka po pret! — fishklloi Vuka.

Aca hoqi pushkën dhe strajcën e vogël me municion. Pavli as nuk e shiqoi kur duel jash'ë. Shtetitte nëpër dhomë dhe heshtte.

— A e din ti, Pavle, shka ke bâ? tha me idhnim Vuka.

— E dij, e shka?

— Do të na trathtojë, coftina! Ti po luen me çetën.

— Kështu duhet. A mos po mendon, ndoshta, që edhe këtu luftën ta filloimë me pushkatimin e njerëzve të lëkundun? Sonte do t'u nioftoimë luftarëve se e kemi përzanë frigacakun nga çeta.

— Unë nuk pajtohem me nji politikë të tillë. Në këte situatë frigacakët dhe panikerët duhet pushkatue!

— Për moralin e luftarëve âsht mâ mirë me i përzanë frigacakët nga arradha se sa me i pushkatue, — tha Pavli dhe mendoi se kjo mbas Gvozdenit do të ndikonte shum te luftarët.

Në këte moment hyni Nikolla dhe tha se Sllatinasi, katundari nën Jastrebc, i cili në vieshtë ka

ardhë, po ankohet se kambët iu kanë mërdhí dhe se nuk mund të shkojë mâ larg.

Pavli dhe Vuka shiquen njani tjetrin. Nikolla tha se te ky Sllatinas punët nuk janë të pastra, sepse qysh kur jemi nisë prej Jastrebcit, ka qenë vazhdimisht i shqetsuem.

— E, tek ky sëmundja âsht pak ndryshi — filloi Pavli përsëri me krahasim, i cili si duket, i pëlqente. — Ky vuen nga sëmundja që vuejnë të gjithë katundarët... dhe kjo âsht: „Nëse duhet të vritem atëherë âsht mâ mirë të vritem në pragun t'im."

Mbassi Nikolla nuk e dinte ngjarjen me Acon, Vuka ia tregoi me disa fjalë.

— Ka të drejtë Jevta kur thotë: „Mollat e krymbta nuk e presin stuhín, ato i rrëxon mâ e para erë e lehtë." Kështu âsht edhe me Sllatinasin. Merrja armët dhe lëshoje le të shkojë. A ka mâ frigacakë?

Nikolla i hutuem e shiqoi Vukën dhe Pavlin, i habitun me mënyrën e të folunit të komisarit.

— Jo, more, çfarë frigacakësh? Luftarët qëndrojnë shum mirë.

— Unë prap po të them se me nji politikë të tillë nuk pajtohem. Njerzit do të mendojnë: shtabi âsht demoralizue dhe po lëshon me shkue secilin ku dëshiron. Tash duhet me i mbajtë, madjè fort — tha Vuka.

— Unë pajtohem me Vukën, — shtoi Nikolla.

— Dhe unë nuk pajtohem me ju. Unë e dij hollsisht se shka bâj. Shpejt do të bindeni në këte — tha me krenarí Pavli.

Kur hangrën drekë, Pavli e pveti të zotin e shtëpís për drejtim krejtsisht të kundërtë të rrugës prej atij që kishin mendue ata, si âsht rregulli në marshimin e mësheftë partizan. Bisedoi pak edhe me katundarin „e zanun

rob", i cili nuk i kursente fjalët me enthusjazëm për partizanët dhe në deklaratat se qysh para lufte ka lexue ndonji libër të ndaluem për Rusín Sovjetike dhe ka mbajtë anën e komunistave qysh prej ditës së parë të kryengritjes. Në fund Pavli, në të gjitha këto iu kërcnue pak „politikisht" që kurrkuj të mos i thotë se i ka pa këtu.

— Mos kij dert! Ju kam pá — si mos me ju pasë pá. Kurrgjâ nuk kam pa, kurrgjâ! — tha katundari i kënaqun, dhe kur u nis, nga dera, sikur i rá në mend, shtoi:

— Shokë, t'u përgatis pak lardo për rrugë.

Pavli e falënderoi, dhe ai shkoi.

Partizanët duelën me kuqides dhe në kolonë të dendun u lëshuen shpejt e shpejt fushës kah Morava. Në katund u qetsue jeta e mbramjes. Dikush nxirrte ujë prej pusit, dhe arka e tij e ngrime kërsitte. Nga të ftoftit as qejt nuk lehshin. Treni i mbramjes mbërrinte në stacion dhe fishkllonte me idhnim si patan. Bora kërsitte nën kambë dhe nga t'ecunit e kolonës zgjatej shum kërsima e saj. Grumbujt e hyjve të shpërndamë nepër qiell lëshoheshin mâ poshtë.

Në plepishten dhe kaçubat, ku kishin qenë mbramë, kur e kontrolluen kolonën, Pavli i thirri partizanët që të grumbullohen rreth tij.

— Shokë! Ju njoftoj se nji frigacak, i cili frigohej nga lufta dhe vështirësít, e kemi përzanë nga arradha.

— A thue Acën? — pyeti dikush.

— Po, Acën!

— Shum mirë. Asht dashtë të pushkatohet zhelani!

— Nuk e kemi pushkatue për arsye, sepse kemi mendue se të përzanunit nga arradha âsht dënim mâ i randë për nji partizan se sa pushkatimi.

— Ashtu âsht! Do të spastrohemi në këte ofensivë, — e ndërprenë tjerët.

— Nuk duhet pranue çdokush, na e merr pushkën kot, — tha njani.

Të dobtit na lanë dhe na trathtoinë bash tash kur jemi para detyrës mâ të vështirë. Ata nuk janë njerëz. Qe, tash, të shiqohemi sy më sy: a ka edhe ndonji që nuk don me luftue? Folni, shokë! Nëse ka të tillë, le ta thonë haptas. Le t'i dorëzojnë armët dhe le të shkojnë ku të duen.

— Mue më janë mërdhí kambët, por unë do të vij! Nuk due me u bâ trathtar. Derisa të kem fuqí do të heci, kur nuk mundem, kurrgjâ... për vetëvehte kam nji fushek, — tha Sllatinasi.

Partizanët u këthyen kah ai që t'ia shohin fëtyrën.

— Nëse nuk mundesh me hecë shko menjiherë në shtëpí! Mâ mirë këte ta bâjsh qysh tash, para të gjithëve, se sa të humbish mandej, — tha Pavli.

— Nuk due. Mirë thashë: po vij megjithëse memzi po qëndroj në kambë.

— Mirë, a ka edhe ndonji?

— Nuk ka, shok Pavle, na nuk jemi të mobilizuem.

— Ju e dini se sonte e kaloimë Moravën. Të jeni të kujdesshëm edhe të disciplinuem, — tha në fund Pavli dhe u nis në breg për me pritë fishkullimën e Jovanit.

Pavli mâ në fund prapseprap u ndje i qetë. Qëndrimi i luftarëve i dha fuqí. Ndjente se të spastruemit e arradhës ka marrë fund sonte.

Atë mbramje Sllatinasi iku.

22

Ditën e dytë mbas ramjes së Jovanit në burg, në muzgun e parë, të burgosunit i lëshuen në shetitje nëpë oborrin e vogël të burgut të rrethit. Jovani tue dalë nga korridori, në shkallë mendoi: „E, dhe tash lamtumirë, gërmadhë e ndytë! Nuk do të më shohish mâ të gjallë!" U ndal në shkallën e mbrame, tue marrë frymë me gojë e mbushi gjoksin me ajr të ftoftë të kallnorit, muer frymë disa herë tue u dejë me të, dhe shiqoi nji rê të vogël, e cila si shamí e kuqe vajze përcëllohej skajeve, kapej me skajin e poshtëm për telat me gjemba të ngrehun nëpër mur t'oborrit të burgut. Nga ajri dhe nga tronditja për shkak të vendimit për ikje, ndien fuqi dhe dëshirë që prej këtu nga shkallët të hudhet drejt mbi mur, me njenën dorë të kapet për tel dhe të hudhet përtej.

U ul nga shkallët dhe filloi të shetisi nëpër oborr, tue mendue a thue a ka kalue çeta Moravën dhe ku do të jetë tash. Do ta qortoinë të gjithë, do ta kritikojë Pavli, mâ së tepërmi do t'idhnohet. Vuka, por s'ka gajle! Le ta përbuzin të gjithë. Në fund të fundit, ku ka gjâ mâ të mirë se sa ta përbuzin shokët e tij? Kur të qetësohen, atëherë ai do t'u tregojë kadale, tue shtue edhe ndonji hollësi, se si në rolin e çetnikëve i ka ngrehë për hunde të gjithë me rradhë. Po si e kanë kapë? Ishte i përgjumshëm! Flente në kambë, kur hyni në mulli. E ata mullisit

kishin qenë do drazhista dinakë dhe nuk i treguen. Do ta tjerri mirë ai këte.

Të burgosunit rreth tij mundoheshin krahas dhe gjuheshin me topa bore.

Duhet me ikë menjiherë. Nënprefekti mund të marri informata në çdo moment se ai nuk âsht kurier çetnikësh, dhe atëherë... Me ikë menjiherë! Sa mâ parë! Jovanin e kapi menjiherë friga se informata për te do të mbërrijë, në çdo minutë. Gjindarmi që do ta përcjelli për ta marrë në pyetje te nënprefekti — vetëm sa s'ka mbërri.

Shetitte shpejt nëpër oborr, tue shique murin, tue kërkue vendin, ku do të mund të ngjitej. Muri ishte i lëmuet dhe i naltë; nuk kishte se ku me u kapë. Përbrij derës së burgut rrinte nji nediqist me pushkë belgjiane. Jovani mendoi: të sulmoj mbi te, t'i bij me shkelm në stomak, t'ja rrëmbej pushkën, ta vrasi dhe t'iki. Por nediqisti ishte njeri i fortë dhe i madh, nuk mund ta rrëxonte leht. Nuk mundet as të dyshohet mbi te: do ta hiqte pushkën dhe mbaroi... Jovani iu afrue dhe u orvat të bisedojë:

— Sonte mini e maca do të fleinë bashkë... Të ftoftë i hatashëm!

Roja vetëm e shiqoi dhe e ktheu kryet. tue bâ disa hapa përpara dhe mbrapa. Jovani iu afrue mâ afër.

— Largou! — i tha rrebtësisht roja.

Jovani u largue, tue u frigue se nuk do t'ja dali me ikë. Tash mbaroi gjithshka. Me sielljen e vet të marrë nxiti dyshimin e rojës. Kv nuk do t'ja ndajë mâ syt. I marri! Vetë e ka faiin. Në krye — vlojshin gjithfarë mendimesh. Duhet patjetër t'iki! Vetëm, si? Dera âsht e mbyllun. Muri nuk mund të këcehet. Roja po qëndron ushtarakisht. Do të terrohet, të burgosunit mund t'i thrrasin mbrenda në çdo moment. Koha po kalon shpejt.

Në shkallë u duk drejtori i burgut me katrovë. Jovani nxitoi kah ai, mos ta dërgonte me marrë ujë. Desht t'i thotë: „Qe, unë do të!" Por shiqimi i rrebtë, i dyshimtë i togë-komandantit e ndali në vend. Gjindarmi thirri dy të burgosun tjerë, midis tyne edhe plakun nga qelula e Jovanit; u dha katrovat dhe i urdhnoi që të bijnë ujë.

— Para gjindarmëve, kurr mos trego aftësi — i murmuroi plaku, tue kalue përbrii Jovanit.

Edhe ky e din. Të gjithë e dijnë se ai don t'iki! Sa marrëzisht qëndronte, shka ka! Kur pau se roja po e hapte derën që t'i lëshojë ata të dv për ujë, atij i shkoi nepër mend: „Tash"! Ata me katrova duelën, kurse gjindarmi mbeti në derën e hapun i kthyem me shpinë kah Jovani, tue i ndiekë me sy të burgosunit, të cilët mbushëshin ujë te kroni afër bregut menjiherë.

Jovani e ndjeu se ka ardhë momenti. Zemra i fluturonte nga krahnori si zogut në kafaz. Menjiherë sikur ndokush t'i kishte bërtitë mbi krve: „Përpara!", ai këceu, ngau dhe e shtyni gjindarmin në shpinë me të gjithë fuqín. Gjindarmit iu mueren kambët dhe u përplas me fëtyrë mbi trotuarin e ngrímë. Jovani këceu dhe vrapoi gjatë rrugës.

— Mos nga drejt! Ban leqe, ban leqe! — bërtitte plaku mbas tij.

Jovani desht t'i thotë dishka, por nuk kishte zâ; tue bâ leqe, herë majtas, herë djathtas, nganë gjatë rrugës.

Ishte largue mâ tepër se njiqind metra, kur gjindarmi i tronditun dhe i dermishun erdh në vehte dë të thrrasi në ndihmë dhe shtinte në tym mbrapa tij. Rruga ishte shpraztë. Mbassi ngau dytreqind metra, i gjuejtun nga tri pushkë vetëm nga rojet e burgut, ai u kthye në nji derë,e shtyni, ngau nëpër kopësht dhe u gjetë në fushë.

Fusha ishte e rrafshtë dhe e xhveshun. Larg

dukej nji varg i gjatë druish tue humbë kah Morava. Jovani mendoi se ky mund të jetë zabel, dhe vrapoi n'ate drejtim. Rrëshitte nëpër borën e ngrime, diku-diku futej në borë deri në gju, rrëzohej, ngrihej me të shpejtë, dhe vraponte matei. Plumbat filluen të fishkllojnë naltë n'ajër dhe biishin në borë rreth tij. Shpejt mbas tij krisi edhe mitrolozi holandez. Kohë mbas kohe Jovani këthehei: prej së largu dukeshin ndjekësat. Simbas zjarmit i dukej se nuk ishin mâ se dhetë. Nuk frigohej nga ata. I gëzueshëm që shpëtoi vraponte nëpër ara si kapruell. Ajri i ftoftë ia merrte frymën, fyti i thahej, nga të ngamit i dhimbëshin tamthat. I dukej se, mjaftonte me mbërrijtë vetëm deri te drujt, dhe mandej âsht jashtë rrezikut, dhe përmbludh të gjithë forcën dhe ngau gjithënji e mâ shpejtë.

Kur mbërrijti deri te drujt, ai pau se aty ishte nji prrue i thellë ndër anë i mbuluem me therra, dru vidhi dhe bagrema. Ngau buzës prronit, por bregu gjithkund ishte i thiktë dhe i thellë. Ndjekësat afroheshin. Jovani frigohej. Fuqít po e lejshin. Tue ndie rrezikun e afërtë, ai u hodh në therra dhe u lëshue gjatë bregut prronit. E kaloi dhe u mundue që të ngjitej në bregun tjetër, por në borën e ngrime rrëshitte dhe ai, mbas disa përpjekjeve të dëshprueme, ra në fund. Giindarmët nuk shtijshin mâ; ndiheshin zanet e tyne. Tue nga gjatë prronit të ngrimë, i cili në disa vende kishte bâ gropa në borë, Jovani ra n'ujë deri në guj. Fuqít i shtereshin gjithnji. Ai ngante pa prâ, por mâ ngadalë, tue iu marrë kambët dhe tue u rrëxue. Gjindarmët mbërrijtën deri në breg. Jovani ndëgjoi qartë:

— Qe gjurma e tij! Këtu ka zbritë!

Ai ngau matej, por tash nëpër ujë, sepse këtu prroni nuk ishte i ngrimë. Në prrue ishte mâ terr se në fushë. Ai xuni në thue në nji gur dhe ra n'ujë.

Kishte vetëm edhe aq fuqi sa të tërhiqei në nji gropë të thellë, në nji trung. Jovani futi mâ së pari kambët, hyni krejt në te e vetëm krvet i mbetë përjashta. I rrasi duert në borë gjithnji deri n'ujë, tue mbajtë pjesën e përparshëme të trupit dhe kryet që i randohej nga të lodhunit, i binte të fiktë.

— Këtu âsht! Nuk do të mund të tërhiqet tash! — bërtiti gjindarmi në breg, mbi te.

— Qe gjurmat e tija! Rrethojeni.

— Zbrit në prrue!

— Ti kalo n'anën tjetër!

Bërtitshin gjindarmët rreth tij.

Jovani e përmblodhi të gjithë fuqín që të tërhiqej dhe t'iki përsëri, por duert dhe trupi e trathtuen. „Shka? Nuk muj... Nuk muj... A thue... Mbarova..." — qe i vetmi mendim i vetëdijshëm, por së tepërmi i plogët dhe i qetë, tue u ndie i lodhun dhe i këputun se ka bâ çmos...

Mâ së pari ndëgjoi hapat e gjindarmit, i cili shkon mbas gjurmave të tij, dhe mandej edhe e pau ku po shkel me kujdes me pushkë gadi për zjarm.

— Këtu po i humbë gjurma... — tha ai që hecte prronit.

— Shiqo mâ mirë! Shko mâ poshtë! — i thonë nga bregu.

Dhe gjindarmi në nji largësi prej dy-tre hapash kaloi përbrij tij. Jovani e shtrëngonte sa mundej borën e lagtë. Gjindarmi shkoi prronit dhe humbi. Kurrgjâ nuk u ndëgjue mâ. Vetëm uji ushtonte dhe gurgullonte nën akull. Aq ishte i lodhun dhe i këputun saqë bora i ishte e ngroftë dhe e butë si jastyk, kryet i varej i lodhun dhe syt shiqojshin dishka të zezë dhe të ngroftë. Duert u lëshuen n'ujin e voktë.

Nuk ndjeu mâ dhe as që ndëgjoi kurrgjâ.

Fluturonte në nji humnerë të zezë: Fluturimi zgjatë shum; ai largohej gjithnji mâ larg dhe larg

deri sa të përkulun mbi grykën e humnerës, shtinë, kërcnoheshin dhe shajshin gjindarmët. Kurse ai fluturonte, i sigurtë se âsht i shpëtuem, tue buzëqeshë me krenari dhe lumtuni. Jo, ai aspak nuk ka qenë i zanun rob. Gjindarmët, burgu, të shtimet në shpinë, të gjitha janë andërr... Prrue nuk ka. E gjithë kjo âsht andërr.

Dhe ushtoi: mâ së pari kadalë, dhe gjithnji mâ me zâ dhe mâ ushtonte errësina rreth tij. Ndiheshin zanet... Terri ushtonte hatashëm dhe bërtitte dishka, dhe nëpër të gjithë këte ndëgjoi nji zâ të qartë dhe të frigshëm:

— Dil! Shka po pret!

Ai i hapi syt: gishti në kambëzën e pushkës u tërhoq dhe ai e shtrëngoi. E shtimja nuk u ndëgjue.

... Kur erdh në vehte dhe e ngriti kryet, kishte të ftoftë të hatashëm; trupi i dridhej, rreth tij ishte qetësi.

— Jam i gjallë... Jam i gjallë! — pëshpëriti Jovani.

Ai shtrëngoi sa mujti borën që mbante ndër grushta dhe përsëriti:

— Po! I gjallë jam, de!

Tërhoqi njanën dorë, e fshini borën nga fëtyra dhe ndëgjoi me vemendje. Nuk ndihej kurrgja përveç gurgullimit të qetë t'ujit nën akull. Ndeiti ashtu disa çaste, dhe mandej u tërhoq kadalë nga gropa dhe ndëgjoi përsëri. Kurrgjâ e dyshimtë. Me ndihmën e degëve memzi që u ngjit në brez dhe shiqoi. Në dritën e hanës xhixhillonte dhe vetonte cipa e ngrime e borës. Të përhapun nëpër fushë dukeshin kaçubat dhe drujt. Atje poshtë në nji pyll të zi lehshin qejt: ishte katundi.

— Prap u shkëputa! Por si? Me mâ tepër fat se sa mjeshtrí! — flitte ai kadalë me vetëvehte, e shkundi borën nga teshat dhe u nis në dreitim ku i bâhej se ishte katundi ku e pret lidhja.

Opangat dhe pantollët e lagtë u ngrinë menjiherë. I lodhun dhe i ngrimë hecte me vështirësi. Iu desht që t'i zdathi opangat, në çarapa rrëshqitte mâ pak dhe hecte mâ shpejt. Heci shum, kurse katundi, të cilin ai e kërkonte, kurrkund nuk ishte. Mbi ate se shka i kishte ndodhë nuk mendonte. Mendoi shum pak edhe mbi çetë; as që e parandjente se asaj mund t'i ndodhi ndonji gjâ e keqe; ai dëshironte që të takohej sa mâ parë me te, dhe nxitonte sikurse çeta ta pritte në vendin e caktuem.

Nuk e dinte se çfarë kohe ishte. Orientohej me vështirësi, përveç se me hanën me anë të së cilës caktonte vetëm anët e botës. Fushat, kodrat, pyjet, rrugët, të gjitha këte natë kishin ndryshue. Heci nji kohë të gjatë tue mos ia dalë që t'orientohej. Simbas gjelave ndihej me të madhe agimi, kurse katundi të cilin e kërkonte, kurrkund nuk dukej. Mendimi se edhe dita mund ta gjejë në fushë të xhveshun, kështu të ngrimë, që lehtë mund ta kapshin çetnikët, e frigoi dhe ai me hapa edhe mâ të shpejtë, gati tue nga, u nis kah rradha e naltë e drujve që shifej në fund të njifarë katundi. Bora ja kishte shkye çarapat, shkilte me thembra zdathë mbi akull, por nuk ndjente të ftoftë.

N'agim, kur njeriu mund të niifei mirë, ai mbërrijti deri te nji oborr në kumbullishte në skaj te fundit. Pau se ai ishte nji katund i madh i Moravës. të cilin nuk e njifte, sepse të gjitha katundet në rrafsh i ngjajnë njani tjetrit. Ra përsëri në gjendje të vështirë: „Çfarë fati kam unë sod? Ç'po më rreh fatqkesija si gruen e currueme, — siç thotë Gjurgje", mendoi ai i tronditun dhe shiqonte për rreth. Të shkojë në shtëpi nuk guxonte, ndoshta âsht shtëpi çetnikësh. Të hyj në thark, aty prap do ta gjejnë. Të shkojë mâtej, ku t'ia mbajë?

Nuk kishte dalje tjetër: këcëu përmbi gardh dhe u fut në thark midis thive të trashë. Thit gër-

hatshin qetësisht; pamja e tij nuk i shqetësoi. Ai i futi kambët e mërdhime nën barkun e butë, të ngroftë të nji thiut të zi e të trashë. Ai luejti, vetëm hunguroi disa herë sikur t'idhnohej që iu ndërpre të kotunit. Jovani i futi duert nën barkun e nji thiu tjetër me qime të përdredhuna, dhe mbeti tue ndejtë kështu i mbledhun. Mbrapa tij, në mur cigatshin mijt. Këto ishin kafshë nga të cilat gërditej gjithmonë. Jovani qeshi: për të parën herë në jetë nuk kishte gërdi nga mijt.

Sorrat dhe vremçat fluturojshin në grumbuj mbi thark. Sorrat rrijshin seriozisht dhe qetësisht mbi huj dhe kruheshin me sqepa nën krah sikur të morriteshin. Vremçat bâjshin zhurmë. fluturojshin mbi govadat e shprazta, fluturojshin te thít dhe të friguem nga Jovani fluturoishin mbi gardh.

Pak mâ vonë u duk nji plakë e trashë e çalë, me nji kosh me misër të shkokluem nër thi.

„Au, kur të më shohi! Plakën nuk mund ta zâ rob këtu. Po këte âsht dashtë pa tjetër me e parapa!" Jovani dridhej, këputej nga të ftoftit. lodhja dhe friga.

— Guci! guci! guci! i ndillte plaka.

Thít e çuen pak kryet, tue i kthye nga ajo veshët e tyne shurdhë nga vjami dhe ndeitën ashtu të shtrimë. Jovani i shtynte, u binte që të çoheshin, kurse ata e shiqojshin me çudi, me sy vajtues t'imtë.

— Çohuni! Ju vraftë zoti, pse nuk po delni!

Jovani u binte thive me të gjithë fuqín, por ata nuk dojshin me u çue. Krisi dera, plaka erdh deri te govatat, e qiti kollomoqin në to dhe filloi t'i përzajë thít me shkop. Jovani u fut mu në qoshe, tue i mbledhë kambët. Plaka i mallkonte thít që i kishte kapë plogështija, u mundue t'i nxjerri jashtë, e pau Jovanin, u zmbrap menjiherë dhe e frigueme, bërtiti nga midisi i tharkut:

— Kush je ti? Shka lypë këtu? Hej, o Radisav! — bërtiti ajo dhe nxitoi të dali nga tharku.

— Gjyshe, mos u tut! Mos u tut, eja, të lutem, mâ afër! Eja lirisht! — bërtiti tue u lutë Jovani.

Ajo e frigueme e shiqoi tue ndejë në derën e tharkut.

Eja mâ afër që të tregoj! Mos u tut.

— Kush je ti? Pash zotin shka don këtu? Çfarë fatkeqsije të ka gjetë?... — iu afrue ajo dhe zani i saj ishte edhe i rrebtë, edhe me kequrdhje.

— Kam ikë nga minjera, dhe më zuni agimi këtu. Po ti gjyshe, cilin ke në shtëpi? — për të mbramën ate ditë rrejti Jovani.

— Ej, ej! U rafshin minjerat mbi krye atyne .... Vazhdimisht po i mbledhin njerëzit dhe po i çojnë, kurse ata të shkretit po ikin, he jarabi dhashtë zoti e u shembshin të gjitha. Po prej kah je i kujt je, biri i em, nëse muj me të pyetë?

— Unë jam nga Kraleva... Dhe ti, gjyshe, nuk më the se cilin ke në shtëpi? — tha Jovani tue ndejtë galuc përbri thive.

— Kam djalin, rén dhe tre nipa, qofshin shëndosh. Mos u frigo nëse thue të vërtetën. Tash do ta thrras djalin. Uh, i mjeri ti, po ti qenke dathë! Dhe diku paske shkelë n'ujë! Ej, ju gjermanë, dritë me sy jarabi mos pafshi, dhe nanat u kukofshin me shkop në dorë në botën e bardhë ku ju kanë nxjerrë.. shkoj plaka tue shkepue e tue mallkue.

23

Në Moravë frynte nji veri sa ta thante fytyrën. Në shelgjishte kërsitshin degët e ngrime. Partizanët strukeshin mbas plepave të trashë me ndejë dhe heshtshin. Pavli dhe Vuka shkojnë bregut poshtë e naltë, ndalen, ndëgjojnë dhe prap hecin.

— Nuk âsht... Do t'i ketë ndodhë ndonji send, — tha Pavli i tronditun.

— Shka do t'i ketë ndodhë! Unë do t'i vej për fije kurierët... Duhet nji... dhe të shohish! Nëse nuk âsht i vdekun, në gjygj ushtarak! — u idhnue Vuka.

— Kush e din shka ka qenë. Tash s'kemi kurrfarë dobije të mendojmë pse nuk ka ardhë. E shef, veriu do ta ngrijë Moravën... Na duhet pa tjetër të kalojmë sonte.

— Duhet pa tjetër! Të shkojmë nëpër va nëse nuk mujmë ndryshe.

— Prit, mâ së pari na vetë të kërkojmë skelen dhe lundrat. Asht dashtë që këtë ta kishim bâ mâ heret. Dërgo disa njerëz që të kërkoinë bregut. Hajde edhe na të dy. T'u themi njerëzve se si âsht gjendja, shka mendon. Ndoshta ata do të propozojnë dishka mâ mirë.

Vuka pa dhanë përgjegje u nis mbas Pavlit. Ishte natë bukur vonë kur ata vendosën për këtë.

Partizanët u shqetsuen. Pëshpëritshin midis tyne, i epshin zemër njani tjetrit, bisedojshin për Jovanin dhe mendojshin se si me u kalue lumi.

Kurrkush nuk e kundërshtonte shtabin. Mbas rastit me Acon dhe bisedimit me Pavlin, njerëzit ishin shtrëngue, ishin bâ mâ të gatshëm për rreziqe dhe të papritura dhe e konsideronin edhe vetëvehten përgjegjës për këte akcjon të randë dhe të rrezikshëm të çetës.

— S'po na hiqet e keqja qafet, shokë. Duhet na vetë ta gjejmë mënyrën se si të hudhemi m'ate anë. Kthim nuk ka. Jovanin nuk e presim mâ, kush' e di shka u bâ me te. Propozoi që të kërkojmë skele nëpër breg. Edhe nëse nuk e gjejmë sonte duhet pa tjetër të kalojmë m'ate anë. Duhet pa tjetër, qoftë edhe në va? Shka mendoni ju?

— Mirë!

— Ta kalojmë në va, pse jo!

— Mbrapa — kurrsesi! — bërtitën të trondituri partizanët, tue ndie gjendjen kritike të momentit. Edhe ata edhe Pavli e ndien se ndrvshimet midis shtabit dhe luftarëve në këte moment janë zhdukë plotësisht, se tash janë të gjithë antarë të shtabit.

— Do të mbahet në mend dhe do të tregohet se si çeta e jonë e ka kalue në va Moravën e ngrime! — i shpëtoi Pavlit. Vetëm, hajde mâ së pari moravasit me vrap ta kërkojnë bregun. Duhet që të gjindet.

Nga dhetë vetë u ndanë dhe shkuen me te nëpër shelgjishte, moçale dhe gjina, nëpër zallë dhe te mullijt që të kërkojnë lundrat, tue shpresue se katundarët, me gjithë urdhënat e gjermanëve, nuk i kanë fundosë të gjitha, sepse katundari e ka në gjak që t'i bâjë bisht çdo urdhëni t'autoriteteve, edhe në qoftëse u shkon edhe krvet.

Mesnata i zuni tue kërkue kot nepër breg, në të cilin mâ në fund merrte pjesë e tanë çeta. Të fioftit bâhej gjithënji mâ i fortë, veriu vërsulej gjithënji mâ i tërbuem në shpate. Bregu i Mora-

vës ngrihej gjithënji e mâ tepër. Pavli shqetsohej. Pse kishte varë shpresën vetëm në Jovanin? Pse qysh sod nuk kishte ndërmarrë ndonji send për me bâ kalimin? U ulë në borë tue mendue se shka të bâjë. Përtej lumit, në katund. ndëgjohej zani i zgjatun i harmonikës dhe i kangës, i ndërpremë shpeshherë me të shtime revolveri.

— Ata! Mirë âsht, — tha me zâ. — Nuk e parandjejnë se jemi afër. — Ishte i sigurtë vetëm n'ate, se duhej me u ngutë. Mbledhi çetën dhe e thirri që të shkojë mbas tij. Pavli dhe Stankoja me ndihmësat e tyne ishin përpara. Vrapojshin. N'ate pjesë rrjedha e Moravës bante laqe të mëdha dhe dredhej nëpër moçale. Kjo u humbte kohë dhe i lodhte. Në nji gji ndeshen në nji grumbull patash t'egra, të cilat kishin qëndrue natën aty. Kur i ndëgjuen, zogjt krrokatën dhe fluturuen. Mbas gati dy orësh vrapimi, Pavli me patrullën ndeshën në kasollën e lundërtarit. Iu afruen me kujdes. Ishte shkret.

— Ven ré, a âsht lundër ajo? — bërtiti me gëzim Pavli.

U avitën mâ afër: lundra qëndronte në nji vend të cekët të ngrimë dhe deri në gjysë ishte plot me ujë të ngrimë. E kishte edhe përcjellësin të lidhun për litarin prej teli të hudhun përtej lumit.

— Shka të bâjmë me ujin? Lundra sigurisht âsht edhe e shpueme... — tha Stankoja.

— Kollaj âsht, mjaft që gjindet këtu. Lajmoje Vukën që të ngutet, — tha Pavli dhe u përpoq t'i afrohej lundrës, por akulli u thye, ra n'ujë deri në gju dhe u kthye mbrapa.

Në këte moment mbërriti edhe Vuka me çetën. Partizanët banë zhurmë nga gëzimi.

Pavli u tërhoqi vërejtjen që të mbainë qetësi dhe i tronditun i tha Vukës.

— Asht plot ujë! Si do t'ia bâjmë?

— Po shkoj në katund me nja pesë vetë që të marrë katundarë me kofa. Ndryshe nuk ka mundësi, — u përgjegj Vuka.

Pavli u pajtue me këte dhe Vuka me disa vrapoi me të gjithë fuqín fushës. Vendosën roje dhe Pavli, me kambë të laguna, filloi të shetisi shpejt e shpejt nëpër zallë. Edhe me gjithë të tana vështirësít rreth skelës, ai besonte se do të kalojnë, vetëm që të ngrimunit të mos jetë aq i trashë sa lundra të mos mund të shkojë. Shiqonte me frigë mbi lum dhe shpeshherë i afrohej. Simbas krizmës dhe shushurimës s'akullit i dukej se ai në çdo moment po bâhej sa mâ i trashë. Parandjente se âsht punë minutash.

— Shiqoni a mos ka ndonji dajak — u kujtue Pavli.

Mbas nji kërkimi të gjatë nëpër zallë, iu përgjegjën se nuk ka.

— Uh, allahile! Shifni mâ mirë, këpucarët zakonisht i mëshefin dajakët.

— Nuk ka — iu përgjegjën prap.

— Tre vetë me të shpejtë në shelgjishte! Preni dy plepa të njomë. Vetëm të drejtë, ki mendjen! — Pavli cokllonte nga të ftoftit, kambët e lagta i mërdhifshin, memzi flitte.

— Kush ka thikë? — pyeti Nikolla. — Nuk âsht e mundun me i pre plepat me brisk. Dhe kur unë them me i bajtë bajonetat, atëherë të gjithë qeshin. Pritni, pritni deri në luftimin e parë! Në tetëshen t'eme nuk do të ketë partizan pa satra.

— Shko edhe ti Gjurgje me ta. Tregoje zdrukthtarín tande tash — ia hudhi Sima.

— Nëse do të qëndrojmë edhe ndonii ditë rreth Moravës, atëherë unë do të marrë zdrukthin dhe sharrën. Landë këtu ka mjaft, — ia këthej Gjurgji dhe u nis me Nikollën në shelgjishte.

Tue mos pasë durim të presi, Pavli shkoi edhe ve-

shpraztë bumbullonte treni i ngarkesave, tue fërkëllue xhixha.

— Sigurisht ora âsht tre... — tha dikush.

— Për nji orë duhet të hidhemi qoftë edhe se notojmë. Shka u bâ me Vukën? Shko e kqyr shka po bâjnë ata në shelgjishte. Deri tash kishin mujtë me e bré me dhambë plepin... — tha Pavli me nervozitet.

— Po, tash shkuen!

— Si, „tash"! Shko menjiherë!

Tue mos pasë durim të presi, Pavli shkoi edhe vetë në shelgjishte. Partizanët shtyheshin dhe gjëmojshin rreth dy plepave, i pritshin me brisqe nga të gjitha anët, murmurojshin dhe idhnoheshin njani me tjetrin. Pavli bërtiti që të nguten, muer briskun e preu edhe vetë. Mâ në fund i prenë daiakët, i krasitën disi dhe u këthyen te lundra.

Mbërrijti edhe Vuka me kofa, kusiia dhe me nji katundar. Vetëm katundarin e kishte gjetë në shtëpi, sepse të rijt nuk flejnë nëpër shtëpijat e veta për shkak se i mobilizojnë çetnikët. Pesëshia e Vukës ishte paraqitë si çetnike dhe me kërcnime të hatashëme kishte mbledhë enë, dhe katundari të cilin e kishte gjetë kishte pru nji sakicë dhe lopatë. Ai që nga takimi i parë, nga teshat e ndryshëme dhe jo në rregull, dyshoi se nuk ishin çetnikë dhe u drejtohet haptazi si partizanve.

— Mos u frigoni, shokë! Gjithëshka ka me u rregullue. Kur të duen njerëzit, mund të bâinë gjithshka, — tha ai. — Duhet mâ së pari me thye akullin për rreth lundrës. Unë me sëpatë dhe njeni ie të marri lopatën.

Lopatën e muer Nikolla dhe hyni n'ujë me katundarin.

— A âsht i ngroftë, kalemxhi? — ia hodhi Gjurgji.

— I ngroftë, i ngroftë, do të pyes mandej.

Të thyemunit e akullit, i bajtun nga veriu nëpër fushën e shkretë; ndëgjohej larg. Pavli u frigue dhe i porositi që të punojnë mâ pa zhurmë. Tue mos pasë durim që të presi, i bâhej se gjithëshka po shkonte kadalë. Dhe këceu vetë n'ujë. tue shkelë n'akull. Kur u thye akulli rreth lundrës, hynën në te, thyen akullin tjetër dhe thirrën disa për me nxjerrë ujin me enë. Vuka, Gjurgji dhe Bojana sëbashkut me disa hynë n'ujë. Pavli u idhnue që hyni Bojana, katundari çuditej në te dhe iu lutë që të dali, por ajo, tue mos u vu veshin atyne, nxirrte sa mundej ujë nga lundra me kofë.

Lundra shprazej kadalë. I zavendësuen ata të tjerët. Tue ndie t'afruemit e agimit, Pavli nxitonte me padurim.

—Duket se âsht e shpueme... duhet që ta shtyjmë në zallë, — tha katundari.

Hynë n'ujë deri në shokë.

— Kurrnjiherë nuk e kam dashtë pllazhën... — përpiqej Gjurgji me u tallë me zor.

Fundi i skelës fërkohej për zallë dhe aio luente fare pak. Mâ në fund u ngul; nuk mujtën mâ me e lëvizë.

—Afrohuni këtu që të këtheimë! — katundari e muer komandën.

Nuk mujtën as me e lueitë.

— Duhen edhe dhetë vetë! — tha ai.

Partizanët nga zalli nganë, u mblodhën njani përbrij tjetrit dhe tue përmbledhë të gjithë fuqín e ngrehën. Uji rrjedhte nëpër dymen. Kur e lëshuen ishte e shpraztë.

— Eh, tash duhet gjetë ku âsht e shpueme, — tha i tronditun katundari dhe hyni në lundër. — A ka ndokush llampë?

Vuka i dha llampën me bateri dhe katundari filloi me kqyrë fundin e skelës. Vëreiti dhe shau për nji kohë të gjatë deri sa e gjet.

— Me shka ta mshelim?

— A mundet me peca?

— Mundet, por duhen shum.

— Po presim ndonji kapotë.

— Jo, qe guna eme, âsht e vjetër. Juve ju duhet kapota! — dhe tue mos mendue asnji moment katundari e hoqi gunën, mbeti vetëm me xhupin pa mangë, e coptoi me sopatë dhe filloi ta mësheli birën tue shty pecat me qykë të sakicës.

Gjelat i lëshojshin zâ njani tjetrit nga katundi në katund. Nga moçalet u duk disa herë tinzisht zhytsi. Veriu fryente gjithnji mâ tepër.

—A âsht gadi? — pyette me padurim dhe vazhdimisht Pavli. Pantollët e lagun ishin ngri dhe iu kishin shtangue.

— Edhe pak, edhe pak! — përgjegjej katundari.

— Po shka do të bâjmë nëse nuk do të shkojë nga akulli? — e pyeti Sima Pavlin.

— Nëse nuk mundet?... Po pse të mos mundet? Shkon! Mos përhap panik!

— Po duhet të shkojë, njeri i përëndis, a je i marrë! — shtoi dikush.

— E, duhet!

— Por nëse nuk mundet? — u përzi i treti.

— Mjaft! — i ndërpreu Pavli, tue u frigue mâ tepër se të gjithë tjerët se lundra nuk do të mundej me kalue përtej.

Mbassi katundari e zuni birën dhe tha që t'i binë enë për nxjerrjen e ujit, nëse do të duhej, skelën e shtynë në lum. Vuka u nis me togën e parë tue i qitë ata që nuk ishin lagë dhe Pavli me të tjerët mbeti për pjesën e dytë.

Lundra i afrohej kadalë bregut tjetër; kajherë aq kadalë sa që Pavlit i bâhej se nuk po lëviz.

— Pavle, lundra âsht ndalë, — tha dikush.

— Nuk âsht ndalë, a je i marrë! Hesht! — i bërtiti Pavli.

Memzi, me mundime të mëdha lundra iu afrue bregut.

Kaloi mjaft kohë deri sa lundra u kthye. Me te u kthye edhe Nikolla, i cili e çonte lundrën bashkë me katundarin. Ata që kishin hy n'ujë e ishin të lagun, i bajtën shpejt e shpejt të tjerët, dhe u nisën. Hana zbritte posht, errsohej para agimit. Lundra tërhiqej rrëshanë, e priste me vështirësi akullin, i cili, i trashë si brumi, ngjitej anëve të lundrës tue pengue lëvizjen e saj. Në rrymë shkoi pak mâ shpejt por disa metra nga bregu — u ndal. Këta me dajakë i kishin përmbledhë të gjithë forcat, por lundra gjithënji nuk lëvizte. Daiakun e muerën të tjerët të cilët ishin mâ të fortë, por qe krejt e kotë. Aty uji ishte i thellë, bregu thikë, dhe me i ra ujit nuk mund të mendohei.

Në lundër filloi shqetsimi. Mâ parë pa za, pa fjalë dhe mandej me zhurmë.

— Shka do të bâjmë tash?!

— Shtyni me pushkë!

— Shkulni drrasat!

— Unë do të dal me not!

— Po shka të bajë unë që nuk di. Ta vej pushkën mbi qafë dhe të këcej!

— Qetësi! Qetësi, shokë. Kurrkush të mos luej, — bërtiti me idhnim Pavli dhe iu kërcnue atyne që shkojshin andej këndej nëpër lundër pa pasë gjâ ndërmend.

Friga nga uji âsht nji frigë e veçantë; njerëzit trima në luftë, mund të jeni frigacakë n'ujë. Kjo âsht pamundësi para stihís së natyrës dhe në të vërtetë âsht mâ tepër dëshprim se sa frigë.

Pavlin kurrkush nuk e ndëgjonte. Disa shtyjshin me kondakë të pushkës para dymenit të lundrës, me duer e largojshin akullin, i cili ngrihej dhe tërhiqej rrëshanë; dhe me tyta të pushkës orvateshin që të shkulin dërrasat nga dyshemeja e

lundrës; disa tërhiqshin telin përcjellës, kurse të tjerët, tue mos dijtë as vetë se shka me bâ rrijshin e me lëvizje dhe propozime të pakuptimta, protestojshin kundra atyne që mundoheshin të bâjnë dishka.

Në momentet e para Pavli as vetë nuk dinte shka me mendue dhe me ndërmarrë, prandej vazhdimisht thoshte:

— Shokë, pa panik! Vetëm pa panik! Do të dalim!

Po si do të dilesh, as vetë nuk e dinte. Dinte vetëm se ai duhej me folë kështu. Posë dëshprimit, që e kishte kapë edhe ate, ai e shifte qartas se kishte ardhë momenti kur trimnija nuk âsht e mjaftueshëme dhe kur gjakftoftësija dhe mendjempreftësija vendosin. Pavli përmblodhi fuqin për me marrë vetëvehtën dhe të jetë sa mâ gjakftoftë. U ulë në parmak të trapit dhe u përpoq me gjetë dalje, tue u kujtue për përvojën e tij, me trapa dhe lundra në Moravë. Dalje nuk shifte, dhe vazhdimisht u epte zemër njerëzve, tue ia mbyllë vetëvehtes edhe daljet tjera. Zani i tij ishte lutës dhe dridhej.

Në breg partizanët me Vukën silleshin andej e këndej, gërmojshin nëpër borë, kërkojshin dajakë, dërrasa, degë, — kërkojshin dishka tue mos dijtë as vetë se shka.

— Ta lëshojmë trapin poshtë Moravës! Do ta shtyjë rryma në breg, — propozoi dikush.

— Nëse nuk e shtynë dhe ngrinë në midis të Moravës, shka do të bâjmë atëherë?

— Kurrgjâ. Nji herë vdes njeriu.

— Po a thue këtu të na vrasin... si në kafaz?

— Nji vdekje të këtillë të marrë asnji herë nuk e kam pritë. Pavle, shka bane?

— Vetëm të marrët e kalojnë Moravën në nji kohë të këtillë.

— Hesht, mos llomotit! — bërtiti Pavli.

— As baba im nuk do të më shtyjë mâ mue n'ujë dhe jo shtabi!

— Hajt, mos na vajto këtu! Vetëm për lëkurën tande mendon. Nuk të vjen marre para katundarit!

— Shka po më shet mend! Ti je i vetëdijshëm dhe unë i marrë, apo jo?

— Unë do të notoj, dalje tjetër s'ka.

— Qetësohuni, shokë, kur ju them. Asnji fjalë mâ tepër! — bërtiti Pavli. Që të mos mbetet në dëshprim të kotë dhe vetëm që të bâjë dishka, ai tha:

— Hajde, të gjithë sëbashkut të shtyjmë me pushkë, dhe ju me dajakë mblidhni mirë të gjitha forcat.

Krejt që e ko'ë; trapi vetëm pak luejti nga vendi.

— Do të hiqet përcjellsi! — tha katundari i friguem, i cili kishte heshtë.

Hana ishte në perëndim e sipër. Rrinte në maje të Goçës, dhe Moravës ia kishte këthye fytyrën me nji indiferentizëm të plotë t'akullt të. Gjatë lumit, nepër fushë, gjatë gjithë luginës së Moravës binte mjegulla.

— Po shka të bâjmë? — tha dikush me idhnim.

— Dishka me mend dhe seriozisht. Nuk âsht aq e hatashëme sikurse duket, ta dijsh. O Vukë, shka propozon ti? — iu drejtue Pavli me zâ t'ultë togë -komandantit, i cili rrinte në breg e murmuronte.

— Të kaloj me duer nëpër litar deri te përcjellsi dhe ta ngrehi në breg, — propozoi Vuka mbas nji heshtjeje të gjatë.

— Po, a mund të qëndrojsh? Litari âsht i vrazhdët, do të të presi, — e pyeti me frigë Pavli.

— Dikur kështu kam mbërrijtë deri në gjysë të Moravës.

— Më ka mbetë ndoshta edhe pak fuqi, — u përgjegj Vuka.

Në breg e ngrehën Vukën tue i ndihmue që të kapen me duer për litarin e çeliktë të lidhun përtej lumit, nëpër të cilin me anë të nji rrote, shkonte teli përcjellës i lidhun për trap. Kur Vuka u kap me duer për litarin e çeliktë, bërtiti dhe ra në borë.

— Do të ma heqi lëkurën nga shuplaka e duerve... rënkoi ai. — M'i jepni dorëzat.

Dikush ja dha nji palë dorëza të rrypta, e ngritën përsëri dhe ai tue u lëkundë me trup, u nis gjatë litarit tue u hudhë me duer. Litari ishte i vrazhdët dhe e lëndonte tue kërstë në dyrekët, që e mbajshin në të dy anët e lumit.

Në trap ishte nji heshtje e madhe, e mbushun me frigë dhe dihamë. Ata në breg u mblodhën në grumbull. Katërdhetë vetë kishin të njaitin mendim: „A do të durojë?" Të gjithë e dijshin se kjo ishte përpjekja e fundit. Nëse nuk ia del, atëherë — atëherë kurrkush nuk e dinte se shka do të bâhej mbas kësaj. Njerëzit heshtshin dhe dridheshin sikur të pritshin njoftimin e dënimit me vdekje. Nga friga dhe tronditja Pavlit iu ndal të dihatunit; iu zu gryka, dhe ai, memzi, me mundim merrte frymë. Fulqijt i kërsitshin. I dukej sikur po andrron dishka të hatashëme dhe dëshironte që andrra të mbarojë sa mâ parë, kur ajo zgjatte shum, zgjatte pa kufi. Çdo gjâ rreth tij ishte joreale edhe lumi që ngrinte, edhe njerëzit që dridheshin nga friga në trap, edhe njeriu i zgjatun që virrej mbi tel.

Kur Vuka u ndal tue ndejë pezull mbi lum, katërdhetë partizanë heshtën tue u dridhë. Të gjithë grushtat u shtrënguen: togë-komandanti në tel, të katërdhetë ata ishin pezull mbi lumin e ngrimë.

— Mos u frigoni... mundem!... u përgejgj togë-komndanti në pyetjen pa zâ të çetës së tij, dhe vazhdoi tue u luhatë mbi lum.

Vuka mbërrijti deri te përcjellsi, e hudhi njanën dorë përmbi tel tue u kapë për te me krah dhe ndejti disa minuta pezull i mënjanuem. Litari ishte i vrazhdët, u lëshue, dhe kambët i prekën mbi ujin e ngrimë. Kurrkush as edhe ai, s'do të ketë mundësi që me njanën dorë të shkojë përmbrapa. Kurrkush posë Vukës as në këte moment nuk shifte aş që e dinte këte vështirësi të ré të parapame. Ai rrinte pezull mbi lum, heshtte dhe mendonte si me e tërheqë përcjellsin. Posë dhambëve, mjet tjetër nuk kishte. Të gjithë mendojshin se ai po shlodhet, u bâhej vetëm se për së tepërmi, shum gjatë dhe frigoheshin, a thue do të ketë fuqi që të kthehet përmbrapa.

Pavlit i shkoi mendja që ta pyesi pse po rrin aq shum, dhe u përmbajtë e në vend të kësaj tha:

— Po shlodhet mirë.

— Hiqeni nga hallka... shka mundet mâ... përcjellsin... — tha Vuka tue gjëmue kadalë kadalë dhe tue dihatë.

Kur këta në trap e banë këte, ai e ngrehi me dorë telin afër gojës, tue hukatë në te që ta ngrohi. E hukati për nji kohë të gjatë dhe mandej u këthye, kambët ju lagën me ujë, e muer telin me dhambë dhe u nis përmbrapa.

— Shpëtuem! — pëshpëriti dikush në trap...

Në çdo luhatje të trupit të Vukës kërsitte rrota në litar dhe kërsitshin trenët. Të gëzuem nga lëvizjet e tija, partizanët i luejshin duert, shtrëngojshin kambët dhe kërsitshin dhambët.

Simbas lëvizjeve të tija şa mâ të kadalshëme dhe şa mâ të lodhshëme, simbas gjëmimit që kalonte në murmuritje, shifej se i ishin sosë forcat.

— Nuk mundet mâ!

— Nuk mundet! S'ka mâ fuqi!

— A thue për kaq?...

— Vukë... Nga ti mvaret gjithshka...

— Vetëm edhe nji metër...

Në trap ndihej nji pështpëritje e tmershëme.

Pavli kurrnjiherë nuk kishte pasë çast mâ të vështirë në jetë; kurrnjiherë arradha nuk kishte qëndrue në buzë të vdekjes si tash. Dhe qortimet e partizanëve të tmerruemë, qortimet e drejtueme atij; e thershin në zemër si thika. Nga nji njeri, nga disa lëvizje të tija me dorë, ndoshta vetëm nga nji lëvizje, mvaret jeta e çetës, e arradhës, e tanë luftës së tyne.

Nja dy-tri metra nga bregu, Vuka u ndal përsëri dhe ndejti pezull. Fuqija i ishte mbarue, fijet e saja të mbrame kishin mbetë vetëm në gishta, me të cilët shtrëngonte sa mundej litarin që ta mbajë trupin e randë për së tepërmi, dhe në dhambë të cilit shtrëngojshin telin e çeliktë, t'ashpër nga të ftoftit dhe t'idhët nga ndryshku. Nuk i zotnonte mâ muskulat e tij; nga mundi, as që mendonte mâqartë. Pritte që në çdo moment të shkoqet dhe i këputun të bjer në lum. Dishka bile e joshte që të lëshohej. Ishte kjo nji ndjesi e kandshëme e marrëzishëme: lirisht, pa mundi me ra, me ra për nji kohë të gjatë e me u zhdukë ndokund.

Pavli pau mbi kryet e Vukës hanën e zezë, të mbulueme me nji re t'errtë, që ngrihej nga ana e errtë e malit. Pavlin e kishte kapë tmerri. U tërqethë dhe e këtheu kryet mos ta shiqojë trupin e Vukës të zgjatun në mënyrë torturuese dhe hanën e zezë, të përmbledhun midis duerve, krés dhe litarit të çeliktë, pezull mbi lumin e ngrimë.

— Ah, kurier, shka na bane... — nemi dikush nga bregu.

— Vukë, vetëm edhe pak... Vetëm edhe tri lëvizje! — i jepte zemër me zâ lutës Pavli.

Vuka ndejti edhe mâ si i vjerrun. Nga kryet e tij zbritte hana sa mâ shpejt, sikur të ngutej, hum-

bi mbas res dhe malit. Mbeti nga ajo vetëm edhe nji copë e përcëllueme.

— A thue për nji metër...

— Shoku Vukë...

Dha shej me kambë!

Çeta i lutej, tue dihat, tuë pështpëritë. Dikush dëneste.

Vuka e përmblodhi fuqín që i kishte mbetë, e cila mbetet në trupin e njeriut kur jep shpirt. Bani tri lëvizje me dorë dhe mbi vetë skaiin e bregut bërtiti:

— Nuk mundem...

Dhe ra si i premë. Të ramit e tij e shoqnoi nji të marrun frymë i randë, kukame dhe bërtitje.

Për fat të keq, ai ra teposhtë stomit dhe me kambë u mbajtë për skajet e akullit, i cili ishte kapë për bregu. Të gjithë nga bregu nganë dhe katër vetë e nxuerrën... I shtrimë mbi borë dridhej dhe këcente si peshku. Ndërsa nji palë ishin grumbullue rreth tij e fërkojshin dhe i jepshin zemër, të tjerët kapën lehtësisht përcjellsin.

Pavlit i shkuen lotët. As që i ndiente si, as që do t'i ndijë ndonjiherë dhe të dijë se në trap i kanë rrjedhë lotët. Hana kishte perëndue dhe kurkush nuk ja kishte pa, tash këte as që do ta vente re ndokush, sepse shum zemra të forta partizane kishin qa nga tronditja. Lotët i kishte fshi veriu nga fëtyrat e ftohta e të shtangueme.

Trapin e ngrehën kah bregu.

... Në dihamën e mbrame të natës, mâ tepër nëpër mjegullën e dendun se sa nëpër natë, çeta ngau me hapa të shpejtë në katundin e afërtë, në të cilin sa po fillonte jeta e përditshëme e mëngjezit.

24

Katundari ku çeta e kaloi ditën, punonte n'organizatën ilegale. Me anë të tij Pavli qysh gjatë ditës vendosi lidhje me ilegalin „Maksim" e i caktoi takim në mbarmje. Për ilegalin, simbas përshkrimit të katundarit, Pavlit iu kujtue menjiherë se ishte nji shok i tij i shkollës, sëbashkut me të cilin kishte studjue dhe punue në të njajtën organizatë të partís, dhe prandaj takimi me „Maksimin" e gëzonte dyfish. Mbas të gjithë atyne që kishte përjetue ditëve të fundit, ndiente nevojen e domosdoshëme që të bisedojë me ndokend miqsisht edhe për sendet mâ të zakonshëme. Dëshironte që ankthin e tij të shpirtit dhe të nervave ta lehtsojë dhe ta qetsojë. tue bisedue me ndonji shok të tij, t'afërm. i cili do të mund ta kuptonte, ta marri vesh.

Kur u bâ natë, ai, tue pritë „Maksimi", rrinte përbrij tavolinës, në dhomë vetëm, e mbështeti kryet mbi grushta dhe humbi ndër mendime pa lidhje mbi çdo gjâ dhe gjithëshka. Kështu edhe e gjeti Maksimi. Ai kadalë, si maca hvni nëpër derën pak të hapun, u ndalë disa momente në hijën e llampës, dhe tue pa Pavlin e krrusun, i pëshpëriti:

— Tungjatjeta, komisar politik!

Pavli u shkund, fëtyrën e kishte të rrebtë dhe serioze, në shqimin e parë nuk e njofti shokun. dhe mandej menjiherë erdh në vehte dhe u dridhë i tanë nga të qeshunit dhe gëzimi; kceu, e shtyni llampën, iu afrue „Maksimit", ia shtrëngoi dorën

me fuqi, deshti që ta përqafojë, por kur ndien se Maksimi nuk e pat po atë dëshirë, tha me zâ shum të naltë:

— Tungjatjeta! Tungjatjeta „Rumba"! Si je? Pavli i ra krahëve dhe ky pak u habit dhe u trondit për llagapin e tij të harruem qysh se kishte qenë në shkollë.

Lufta në jetën e Pavlit kishte bâ artikulacion dhe kishte nda jetën në: „deri sa nuk kam pasë dalë partizan" dhe „kur dola partizan", siç thonë partizanët kur fillojnë të flasin për vetëvehte. Për Pavlin takimi me „Maksimin" qe takim dhe ndeshje me atë pjesën e parë të jetës „deri sa nuk kishte dalë partizan".

— Ulu, Vojo! Si je?

— Si gjithëmonë, vetëm... — dhe „Maksimi" filloi menjiherë të flasi për çetnikët dhe terorin e tyne.

Pavlit nuk i pëlqei që „Maksimi" e filloi bisedimin mâ së pari për këte gjâ. Kur të takohen ilegali dhe partizani, atëherë partizani gjithmonë dëshiron të bisedojë mbi sendet mâ të zakonshëme, kurse ilegali vetëm për luftën dhe për çashtje politike shum të mëdha. Pavli e ndërpreu:

— Mirë, po a ka këtu njerëz për arradhë. Duhet me shfrytzue pranín tonë dhe me mobilizue sa mâ tepër njerëz, — tha Pavli zyrtarisht dhe pak i zhgënjyem që bisedimi nuk filloi ndrvshe.

— Si nuk ka! Unë jam i sigurtë se nji çetë të tanë do ta mbledhim vetëm prej disa katundeve.

— Natën tjetër mendojmë t'i likuidojmë disa shtabe çetnikësh, a pajtohesh?

— Asht e dijtun, kjo politikisht don të thotë shum.

Hyni Vuka dhe Pavli ia paraqiti Maksimit.

— E njof prej ndëgjimit — tha me zâ t'ultë

Maksimi dhe vazhdoi të flasi mbi propozimin e tij për akcion.

Banë nji bisedim serioz, zyrtarisht për akcionet e çetës.

Dy shokët e shkollës panë menjiherë se janë largue shum nga njani tjetri. Në jetën e tvne, në rritjen dhe miqsín e tyne të përbashkët, i kishin shkëputë vjetët e luftës: nji vjet e gjysë jetë partizane dhe po aq jetë të vështirë ilegale. Si njanin ashtu dhe tjetrin kjo i kishte ndrvshue. Si njani ashtu dhe tjetri i kërkuen dhe i vunë re këto ndryshime.

Mbassi u muerën vesh hollsisht për planin e akcionit dhe caktuen takimin për natën tietër, kur Maksimi do të sillte grupin e parë të partizanëve të ri dhe kallauzin për sulm mbi shtabet çetnike, Pavli i tha Vukës me përgatitë çetën për nisje dhe iu drejtue Maksimit:

— Më trego ndonji gjâ të re nga fronti, ç'prej shum ditësh nuk dij kurrgjâ. Jetojmë të ndamë nga bota.

— E din këte që Rusët kanë rrethue ushtrín gjermane në Stalingrad. Kam edhe fletorën „Novo vreme". A e don ta shiqojsh?

Deri sa Maksimi i tregonte lajmet e reia, Pavli e shiqonte fletorën e okupacionit „Novo vreme", dhe bile filloi t'i lexojë me zâ titujt, tue qeshë me zor në marrinat fyese me tituj të mëdhej. Përbrij proklamatës së Hitlerit: „Mbas dimnit do ta fillojmë përsëri sulmin", me nëntitullin „Komunista nuk do të ketë mâ", ishte mesazhi i Nediqit për Krishtlindje popullit serb: „Krishti midis nesh" dhe „Të jeni edhe tash e tutje serbë të mirë," „Serbë, ruejeni rregullin dhe paqën..." Në faqën tjetër gërthitshin titujt: „Nji tashmâ âsht muejtë (groggy)* „Kurkush i

untë, kurkush i dathën" dhe filmi „Due me jetue" dhe brij të tij koncerti: „Kangë sevdaje nga ballkani dhe balet... shka Beogradi endè nuk e ka pa..."

Pavli e hudhi gazetën dhe mendoi.

— Unë jam mësue me to, i lexoi me vemendje — tha Maksimi.

— Si mundesh t'i lexojsh?

— Të tanë ditën rrij, duhet pa tjetër me lexue dishka. Po ju si po e çoni n'arradhë? Kurrgjâ nuk po më tregon. Na të mbrapavijave mendojmë për ju, siç mendojmë për Bashkimin Sovietik. Ua kemi lakmi dhe nuk ua marrim për të keq që na nënçmoni.

Pavli u mrrol sikur të protestojë, dhe tha me indiferencë:

— Nuk âsht bash as ashtu ideale siç mendojnë skojistat e gjimnazit.

Maksimi e shiqoi pak i turpnuem dhe me vemendje.

— E si âsht tek ne, po pyet? Qe, po i ndjekim gjermanët, shtijmë me pushkë. Morra, bukë kollomoqi... — Pavli e ndien se nji ton i këtillë e ofendon Maksimin, dhe filloi seriozisht dhe gjanë e gjatë që t'i flasi mbi ofensivën e fundit, të cilën e kishin fillue gjermanët me qëllim që ta shkatrrojnë arradhën, dhe mbi planin e shtabit t'arradhës që të tërhiqen. I foli gjatë për gjithëshka. Maksimi asnji herë nuk e ndërpreu as që e pyeti mbi ndonji send; ai rrinte në karrikë me rrobe të reja katundarësh, krrusej përpara tue mbajtë pushkën midis kambëve, tue luejtë me rrypin e saj. Kohë më kohë ia ngulte syt Pavlit, dhe mandej prap shiqonte dishka hutueshëm nën tavolinë.

— Lene atë pushkë, he nanën, të ruen çeta partizane! — tha me qortim në fund Pavli, iu kishte bâ nakël që Maksimi gjatë të gjithë kohës së bisedimit nuk e kishte lëshue pushkën prej dore.

Maksimi e shiqoi ashpërsisht dhe i tha:

— Hiqmu ti mue! Unë kështu jam mësue... Kam ndëgjue se je trim. Nuk duhet tash para meje...

— Mirë, a e don endè Nadën? Shka ka ndodhë? Kurrgjâ nuk po më tregon.

Ndryshimi i papritshëm i bisedimit e çuditi Maksimin.

— Kurrgjâ... — u përgjegj ai me idhnim.

— Ishte e bukur... Mëkat!

— A thue vetëm për këte?

— Jo vetëm për këte, âsht e diitun! Kjo disi më ra mâ së pari në mend. E dij, ishte komuniste... por e bukur, vlla! Në fund të fundit, kio âsht nji psikologji luftarake!

— Nuk âsht kjo vetëm psikologji luftarake. Po e shof unë: në këte nuk ka ndryshue aspak.

Pavli buzëqeshi dhe i pëlqeu kv bisedim për femna. Ai nuk kishte folë për nji kohë të gjatë për këte gjâ. Por me këte rasë në bisedim me shokun e tij, i cili e njifte mirë, Pavli dëshiroi që pak të lëshohet dhe si dikur, të flasë lirisht për te. Dhe stërbisedoi. Por kur e ndien shiqimin me nënqeshje të Maksimit ai e drodhi menjiherë bisedimin:

— Po shka âsht me ish shokët tanë Vasiqin dhe Stojiqin? Po ndëgjoj se janë çetnikë.

— Vasiqi âsht komandant i brigadës çetnike në Govaç. Gjakpirës i hatashëm. Radio Londra ka lajmue se âsht gradue toger. Me te ndoshta do të takohesh. Kurse Stojiqi âsht frigacak. Për shkak të familjes nuk ka dashtë të dali partizan dhe tash âsht te çetnikët kalemxhi në shtab. Ai thotë se do të rrijë „neutral" deri në fund të luftës. Ka ra shum poshtë. Asht bâ pijanec i madh.

Pavli i humbun në mendime shetitte nëpër dhomë.

—... Tetë vjetë unë dhe Vasiqi kemi ndejtë

sëbashku. Që të dy dëshirojshim fitimin e BSK. I kemi çue njeni tjetrit letra dashunije; e kopjojshim nga njani tjetri detyrën, në shkollë i tregojshim njani tjetrit. Në të shtatën unë jam bâ komunist, dhe ai duvaxhi i klubit Serb të kulturës. Edhe me gjithë përpjekjet e mija sa kam mujtë që të ndikoj mbi te, ai, si për inat, u bâ sërbomadh dhe monarkist. U ndamë dhe u bamë ideologjikisht anmiq. Nga të gjithë kundërshtarët tanë, të kujtohet edhe ty, ai ishte mâ karakteristiku. Shum herë më ka gjetë fletushka nëpër libra, na ka gjetë nëpër mbledhje dhe kurrnjiherë nuk na ka tregue. Më thonte atëherë „Nji ditë do të turpnohesh nga marrinat e tua të rinís" Mëkat! Ai âsht nji njeri i fortë, plot me energji. Ai âsht mâ i rrezikshëmi midis tyne. — Pavli u ndal. Nga muri u ndëgjue karcylli i shtëpís. Stufa ftofej dhe kërciste. — Dhe Stojiqi ka pasë ambicje që të bâhej shkencëtar — biolog. Mësonte anglisht dhe latinisht, kurse gjermanishten e dinte shum mirë qysh në klasën e gjashtë. Sikur ta gjejsha ate, do ta merrsha me forcë me ne.

— Shka të duhet? Shka të shtini që të flasish kaq shum për ta?

— Dikur klasa jonë ka qenë familja e shokëve të shkollës. Ziheshim, urreheshim, por prap se prap... Erdhi lufta, okupacioni, e gjithë kjo u prish dhe u përça. Disa janë bâ gjaksorët dhe trathtarët mâ të këqij. Kur mendoj gjeneracionin tonë, ai më kujton nji pyllë të njomë, mbi të cilën âsht lëshue stuhija, i ka shkulë trupat e druive me rrajë... i ka shkatrrue degët... ka rrenue gjithëshka. Vetëm të fortit dhe të fuqishmit kanë mbetë pa u prekë. Po, Vojo, ky âsht revolucjon!

Heshtën disa çaste, dhe mandej Pavli, menjiherë, mâ me gjallni, iu drejtue Maksimit.

— A të bjen ndër mend ajo nata, 22 qershuer, kur e kaluem deri n'agim tue shetitë brij Moravës?

— Maksimi buzëqeshi lehtë dhe Pavli vazhdoi:

— Dhe ti tnojshe: „Për nji javë jeta do të ndryshojë n Europë. Fabrikat do të mbesin shkretë, hekurudhat, postat, telefonat, shërbimi radiofonik do t'i ndërpresin të gjitha lidhjet. Proletariati fillon grevën e përgjithshme. Puntorët nuk duen të luftojnë kundër Bashkimit Sovjetik... Mekanikët dalin nga tanksat! Komunistët gjermanë hvjnë në luftë! Gjithëshka do të paralizohet. Në det ndalen anijet, minjerat rrenohen. Puntorët e Europës, t'Anglis dhe t'Amerikës për nji muej do ta thyejnë fashizmin! Pavli u ndal qeshi me ironi.

— Shka t'i bâjsh, besojshim të gjithë, — tha Maksimi, tue i luejtë krahët.

Hyni Vuka dhe tha se duhet me u nisë. Pavli bisedoi edhe pak me Maksimin mbi akcionet dhe mbledhjet, tue i tubue sendet e veta për nisje. E pyeti edhe për familjen e vet. Pavli e bani me qëllim këte pyetje për t'i dhanë fund bisedimit. Fjalët e Maksimit e qetësuen: „Përpos babës, të cilin vjet ta kanë çue në fushën e përqëndrimit, të tierët janë mirë".

Kur Maksimi me nji tungjatjeta të qetë humbi në terr, Pavli mendoi për te:

„Asht zvoglue dhe âsht krrusë. Lëvizjet i ka të qeta dhe të përmbajtuna. Sa me zâ t'ultë flet ai njeri!... Ai pështpërit. Fuqi e shprehís: ai ç'prej nji vjeti e gjysë vetëm pështpëritë. Asht thí krejt, fëtyrën e ka si pëlhura e marimangës. Dhe nuk qesh: vetëm se i ngrihen anët e buzës së sipërme. Shakaxhiu me namë...

25

Po ate mbramje, ishte bash Nata e Krishtlindjes, mbassi çeta kaloi nji marshim prej pesëmbëdhetë kilometrash, u vendos në dy shtëpi të ndame në katundin nën Blagotinë. Në skaj të pyllës së vogël të lisave ku ishte rritë zabeli dhe me gardh i mprojtun nga katundi, shtëpijat ishin të përshtatuna për fushim dhe për sulmim mbi shtabet e çetnikëve.

Toga e Nikollës u vendos në shtëpín e re, të madhe të sekretarit të katundit. I zoti i shtëpís nuk i priti mirë. Kur hynë n'oborr nëpër derën e jashtëme me xhama të paradhomës dukej drita: shifej se endè nuk kishin ra. Sima me Gjurgjin, të sulmuem nga klyshë të vegjël idhnakë, tue u mbështetë me kujdes për mur, trokllueh në derë. Nga shtëpija dikush e hapi perden, shiqoi dhe, sigurisht tue vu re kolonën në rrugë, u kthye mbrapa. Sima troklloi mâ fortë.

— O zoja e shtëpís, o zoja e shtëpís! Hape lirisht!

— Kush po trokllon natën? — pyeti nji zâ femne i idhtë dhe i marrun.

Sima e njofti plakën

— Gjyshe, hape lirisht! Na jemi, ushtrija popullore, mos u frigoni. Luftojmë për lirín, për puntorët e katundarët, na jemi partizanë, — deklamoi Sima me zâ t'ulët dhe lutës gjithëherë të njajtat fjali të nxanuna për këso rasash.

— Nuk e dij unë se kush jeni ju! Në këte kohë

kurkush nuk lëshohet në shtëpi. Nuk due unë që njeriu i huej të më jetë vizituesi i parë për urimin e Krishtlindjes. Nëse keni ndonji send, ejani në ditën e dytë të Krishtlindjes.

— Aj nanë, serbijane je! Na emi ushtrija juej. Rruga na pruni në shtëpín t'uej, ndigjuem se jeni njerëz të mirë. Hape, duhet ta kaloimë natën te ju. Mos u frigo, na nuk e vrasim popullin, na e mprojmë nga gjermanët dhe gjakatarët...

— Unë nuk mundem ta hapi, dhe ti, nëse je ashtu si po thue, do të shkojsh. Nëse je i fortë, atëherë mund ta thyejsh derën.

— Ndëgjo, oj nanë, na nuk do të theimë derën, ti vetë do ta hapish. Hajde, pashë zotin, se u mërdhimë.

— Hiqu prej këndej, mos shit politikë! Shka po e tjerrë të tanë natën! — i tha Gjurgji me idhnim Simës për stërhollimin e tij. — Oj gjyshe! Hape menjiherë derën! Na do të fleimë këtu sikur edhe të hofish përpjetë! Hape kur të them!

Gjyshja filloi të gjëmojë dhe të bërtasi:

— Mosni djemt e mij, pashë zotin. Djalin e kam të lig prej nji smundje ngjitëse... Unë jam e smundë... Shkoni pak mâ poshtë, aty âsht nji shtëpijak i mirë, ka shtëpi mâ të mirë dhe mâ të madhe se na.

— E, mbassi nuk po don me të mirë, atëherë me të keq! — u idhnue Gjurgji dhe e përplasi derën.

— Mos, biri im, pashë zotin! Do ta hapi vetë! — bërtiti plaka e frigueme dhe e hapi derën.

— Ky âsht ndonji kullak i majmë dhe drazhist, — i pëshpërtiti Sima Gjurgjit, dhe me pushkët gati, me gisht në kambëz, hynë në shtëpi.

Në dhomë kërsiti shtrati dhe u rrëxue karrika.

— Ku âsht i zoti i shtëpís?

— Asht shum i smundë, biri im! Po digjet nga zjarmija...

— Çona te ai!

Hynë në guzhinë shum të ngroftë. Në shtrat, i mbuluem me jargan dhe cerga mâ tepër se sa duhej, me peshqir mbi ball, ishte rat i zoti i shtëpís, tue shique me gojë haptë partizanët. Përbrij shtratit rrinte nji grue trashalluke, zeshkane, e veshun gjysëkatundarçe gjysë qytetarçe dhe dridhej. Rreth tavolinës, plot e përplot me gjellëna të ndryshëme e pemë, kinse po bante dishka nji vajzë e re, e bukur. Nëpër dysheme kishte kashtë të shpërndame.

— Mbramja e mirë! — përshëndetën Gjurgji dhe Sima.

— Mbramja e mirë! — u përgjegj vetëm vajza.

— Ke keni tjetër në shtëpi? — pyeti me rrebtësi Gjurgji.

— Kemi njerin e smundë, këte plakë e cila âsht me nji kambë në vorr, këte vajzë, dhe unë... — u përgjegj me tronditje zoja e shtëpís.

— E, për faqe të bardhë, nuse! Po e shof menjiherë se jeni njerëz të mirë. Na jemi partizanë. Na i duem njerzit e ndershëm!

— Tue vu re të dridhunit në fëtvrën e të „smundit", Gjurgji shtoi: — I smundi le të dergjet lirisht kemi edhe doktor, i cili do ta vizitojë falas. Njeriu âsht gati, dhe barnat janë këtu! Këtu duhet të flejnë nja njizetë vetë...

— Kuku për mue, ku t'i vejë të gjithë... Pse nuk po shkoni vetëm nja treqind hapa, aty âsht shtëpija mâ e madhe dhe i zoti i shtëpís mâ i mirë. Kush e din se prej shka vuen kv njeri? — e ndërpreu zoja e shtëpís.

— Mirë jemi edhe këtu! Po shof se ieni të gjithë njerëz të ndershëm, dhe na te kësi njerzish vijmë dhe kthehemi. Na këtu në katund e njofim

secilin, kemi pyetë për gjithëshka. Ne nuk na duhen shtretën. Kashtën do ta bijmë vetë. vetëm do të na tregojsh ku âsht mullari. Ju siguristh keni dhomë të miqve, do të vendosemi në te. Dhe tash hajde ti me këte tjetrin që t'i lidhish qeit. Nga shtëpija kurrkush nuk guxon të dali deri sa na jemi këtu. As që guxoni ta pritni ndokend! Mos lueni me krye, sepse na për të mirët iemi mjalt e qumësht dhe për të këqijt ujq! Këte ta dini! Duroni për nji ditë dy, dhe na do të shkojmë në punën tonë!

— E, zoti na ruejtë, Krishtlindje e zezë më ka ardhë... Oh, shtëpija ime, a thue në Krishtlindje me t'u rrëxue oxhaku... tha tue true e zoia e shtëpís.

Vajza i shiqonte lirisht dhe me vemendje partizanët dhe gjyshja strukej përbrij stufës dhe murmuronte ndonji nemë. I sëmundi merrte frymë thellë dhe shpejt e shpejt.

— Hajde, shoqe, eja me mue! — e thirri Sima dhe duel me te përjashta.

Ndërsa partizanët bajshin kashtë dhe e rregullojshin për të fjetë, Gjurgji ia mati zjarmin të zotit të shtëpís. — siç i quente ai bisedimet kur i shqyrtonte rrethanat politike në shtëpín në të cilën do të flejshin partizanët. Në të gjitha pyetjet e tija përgjigjej vajza lirisht dhe pa ngurrim. Tue i dhanë Gjurgjit raki ajo i pëshpëriti se te ata në katund egziston SKOJ-i. Deri atëherë ai asai i drejtohej me „motërz", dhe mandej e thirri me „shoqe". I tha se në togën e tyne gjinden dy partizane dhe se do ta njofi me to. Gjatë të gjithë kësaj kohe gjyshja e shiqonte shtrembët mbesën dhe i smundi merrte frymë sa mâ thellë dhe shpejt e shpejt. Që ta shtijë në bisedim, Gjurgji e pyeti:

— A po therrin njerëz çetnikët nëpër katundin tuej? Hë, o mik?

— Nuk e dijmë na, pasha zotin, këte... Ne kurkush nuk na prekë. Na nuk përzihemi kurkund. Kurrgjâ nuk kemi ndi, — në vend të sëmundit u përgjegj gjyshja.

— Si „nuk dijmë"! Natën që shkoi e kanë therrë t'ikunin, para disa ditësh Jovanka Vasinën, studenteshën... Therrin, vlla, çdo natë ndokend. Sidomos njerzit me shkollë. Ata i urrejnë mâ tepër, — tha vajza.

Kur u këthye e zoja e shtëpís, Gjurgji ua tha edhe njiherë që kurkush të mos dali nga shtëpija sepse roja do të shtijë dhe shkoi në dhomë në të cilën ishte vendosë toga. Përpos rojës n'oborr dhe sigurimeve të tjera, Gjurgji i propozoi Nikollës që rojëkomandanti të rrijë në paradhomë dhe t'i shiqojë njerzit e shtëpís. Teksa ata u vunë të flejnë, hyni Vuka dhe tha që të kenë kujdes, sepse kjo âsht shtëpija e antarit të këshillit të Ravna Gorës dhe e kryesekretarit të komunës. Tha se vajza âsht e mirë dhe se në grupet e leximit përpunon „Si u kalit çeliku".

Po atë natë, para agimit, sëbashku me nji ilegal mbërrijti në çetë kurieri Jovan dhe u vendos në togën e Nikollës nga e cila kishte shkue kurier, i mësuem në shoqnín e vjetër, ai zakonisht e kalon kohën n'ate togë kur nuk âsht „në detvrë". U fut në dhomë, refuzoi me kokfortsi të bisedoië me rojëkomandantin, ra përbrij derës dhe fjeti.

Gjurgji u zgjue i pari dhe e pau Jovani se si i mbledhun dhe i bamë kulaç flente randë. Kur filluen të zgjohen edhe të tjerët, ai e shkundi për kambe:

— Hej, lepër! Shka po shtihesh i marrë? Për shkak tandin parëmbramë përpak që nuk shkoi e tanë toga me la mkatet në Moravën e ngrime. Vukës mos i dil ndër sy! Ta dijsh: qysh kur rrinte pezull në litar e formoi gjygjin ushtarak për ty. A,

bukurosh, pse nuk i gjete lundrat, paç faqen e zezë? A!

— Lem rahat! Tri netë nuk kam fjetë! — murmuroi me idhnim jovani.

— Dhe na kemi fjetë, mendon-a? Haide, djalosh, këtu para forumit, dhe jo vetëm para komisarit, të japish llogari për mos kryemjen e detyrës ushtarake. A e din ti, bre, se shka na ke bâ ne? A e din ti: sikur Vuka të mos kish qenë dikur „sokol-ist" të gjithë na do të kishim mbarue për shkak tand. Na ka lexue nxanësi disa romana, dhe hajt, del partizan! Kjo âsht luftë! Pse nuk dole dy netë rresht në vendin e caktuem? Edhe para nji jave, në Jastrebac, ti na e punove po kështu. Giurgji ishte idhnue në Jovanin, me gjithë se fliste në tallje.

Gjurgjit iu bashkuen edhe disa, tue u interesue se ku kishte qenë Jovani deri tash.

Jovani në fillim u idhnue dhe nuk deshti me bisedue. Por mâ vonë, kur i duel gjumi, qe i shtrënguem që të tregojë gjanë e gjatë se shka i kishte ndodhë. Në shum hollësina shumica nuk besonte; shpeshherë edhe qeshnin me te. Kur i dha fund Jovani, filloi Gjurgje:

— Eh, lepri im, a thue ti të lejojsh që nediqistat t'i ngrehin veshët! Pse nuk të kanë kputë dru mâ mirë, që herën tjetër të keshë mâ tepër kujdes se si me hecë! Turp!... Kurier partizanësh, dhe posë kësaj edhe antar. Mendon se ke qëndrue mirë para anmikut të klasës - a? A guxon t'i thuesh Pavlit për gjithë shka ke tregue për çetnikët?

— Hesht ti! Para arradhës unë nuk jap llogari!

— Ani kujt! Po e shofi t'âsht trashë lëkura dhe je bâ i randë në të hecun. Do të kërkoj nga shtabi që të caktojë për ndihmës të Stankos. Të bajshë pak municjon. Ke harrue se si jetojnë ata që janë në front!

Midis tyne filloi grindja tallse.

Kur partizani të hajë pak, të flejë, të pushojë, ai i harron të gjitha vështirësít dhe rreziqet që e presin tinzisht në çdo moment. Njerzit mësohen me rreziqet, me jetën e vështirë, e ishin nioftë me vdekjen ushtarake, dhe e ujdisshin jetën e tvne tue u përpjekë që të mos u jetë e mërzitun. Për këto raste gazetarët dhe shakaxhít shpeshherë bâhen njerzit që në jetën e tyne civile nuk kanë qenë bash kaq shum të këtillë, si për shembull, Gjurgji. T'ardhunit rishtas gjithherë grumbullohen rreth të këtillëve, sepse frigohen nga vetmija. Gjurgji këte e dinte dhe përpiqej pa të keq, me mish e me shpirt, bile edhe në mënyrë mjeshtrore, në të gjitha rrethanat, besa edhe në mâ të vështirat, mundohej që me shakat e tija me sukses dhe pa sukses. t'i defrejë dhe t'i talli njerzit.

— N'arradhë gjithëshka âsht e parapame posë — të ngarkuemit për shaka. Dhe kjo u âsht e nevojshëme partizanëve njisoj si municioni. Kush do t'i duronte fatkeqësít e këtilla sikur çdo gjâ të merrej seriozisht? Prandaj unë jam bâ vullnetarisht paljaço në togën e kalemxhís tim Nikollës, deri sa të gjindet nji mâ i mirë, — thonte Gjurgji.

Kur partizanët u mërzitën me bisedimin me Jovanin ata, t'unëtuem, filluen me ja qëllue nëse kryesekretari i kish pjekë ferlikun e Krishtlindjes. Sima tha se mbramë kish pa nji thi të vogël të pjekun, kurkush nuk besoí, sepse katundarët ferlikun e Krishtlindjes zakonisht e pjekin heret n'agim. Nga njerzit e shtëpís kurkush nuk dukej. Nikolla mendohej me e shti Bojanën për me shkue te ata dhe me kërkue dishka për mëngjes Asht vajzë dhe ndoshta do të kenë mëshirë grát kur ta shohin.

Gjurgji vendosi me e kërkue vetë mëngjesin; duel në paradhomë dhe troklliti në derë:

— O zoja e shtëpís, dil pash zotin me të pyet

dishka! Asht Krishtlindje dhe nuk âsht mirë që të hyjë në dhomë ku âsht druni i Krishtlindies.

Grueja e sekretarit, krejt e ajun nga mos fjetja, duel në derë e shiqoi Gjurgjin me sy të zgurdulluem.

— Me fat të qoftë Krishtlindja. Si âsht i zoti i shtëpís, a âsht mâ mirë? Do ta çoj mandej doktorin që ta shohi.

— Nuk i duhet doktori! Asht tue pi disa barna... — u përgjegj ajo me idhnim.

— Por, nuse, edhe na kemi Krishtlindje dhe na ka marrë ûja. A di shka, a don të na shesish dhetë kile miell dhe të na ziejsh kaçamak? Pa undyrë, magjupësh, kurrgjâ nuk do të kushtojë.

— Pasha zotin, miell nuk kam, edhe vetë kam marrë hua. Mullijt janë ngri, kemi blue qvshë para Shënkollit, dhe e kemi hangër. Kemi pasë puntorë...

Në këto fjalë në derë duel vajza dhe e përshëndeti Gjurgjin me buzëqeshje.

— Vallë për Krishtlindje të hani kaçamak, kur ne kemi përgatitë nji ferlik kaq të madh? Pash zotin, nanë, pse nuk iu pret mish të pjekun? Janë t'untuem, luftojnë, dhe jo si çetnikët...

Nana e shiqoi rrebtësisht dhe hyni në dhomë.

— Mos kij merak aspak, shok, menjiherë do t'ju ap mëngjes, — shtoi vajza.

Gjurgjit i pëlqeu dhe i qenë të kandshëme fjalët e saja, dhe ndoshta mâ tepër të dalunit e saj të bukur: flokë ngjyrë gështeje, e bardhë në fëtyrë e hollë si gem. Shamín e hudhun deri në gjysë të krés, si e bajnë vajzat katundare, dhe përmbi ball të saj përdridheshin flokët e butë, dhe mbi shpinë lëshoheshin bistekët e thurrun.

Kur Gjurgji u këthye në dhomë, partizanët qeshën. E kishin ndëgjue bisedimin e tij.

— Gjithëkund duhet me politikë! Pa te nuk mund të hashë as mëngjes, — ua spjegonte Gjurgji partizanëve.

Mbas nji kohe të shkurtë, e zoja e shtëpís me të bijën i prunë dy tepsija të mëdha me copa mishi të premë thiut të vogël të pjekun dhe tri bukë gruni të panisuna.

— Mirë mëngjesi, mbassi ju nuk besoni në zotin! Qe mëngjesin, mandej do të sjell edhe venë, — tha e zoja e shtëpís tue dalë.

— Shum të falna nderës, e sa për venë nuk duhet të mundohesh! — u përgjegj Nikolla.

Gjurgji e shtyni për shkak të venës e tha:

— Unë kërkova kaçamak, kurse ju mish të pjèkun. Nuk âsht dashtë kaq...

Partizanët e shtyjshin njani tjetrin dhe qeshshin.

— Shuej, he tezgë! — e shtvni Jovani Gjurgjin.

— Pse nuk pini? Nuk vueni ndoshta të gjithë prej tamthit.

—Nuk jemi të sëmundë, kështu âsht rregulli n'ushtrín tonë — tha Nikolla.

— E, edhe kjo keshe âsht ndonji rregull? Ku mundet Serbi të mos pijë? Kush ju a din juve — ajo nuk e përfundoi fjalín. Heshti, tue shique se si ekonomi i togës priste në copa të barabarta bukën dhe ndau mishin e pjekun. Vaiza i shoqnonte me kureshtje partizanët, buzëqeshte vazhdimisht për gjithëshka edhe në shiqim të gjithkujt që ndeshej. Shifej se asaj i interesonte sidomos Bojana, e cila me bukurín e saj gjithëherë tërhiqte vemendjen mbi vetëvehte.

— Po ti, mori vajzë, pse ke dalë në mal? Kaq e re dhe e bukur të shkatrrohesh. A ke pasë ndokend në shtëpi? Ndoshta nuk ke pasë se me shka të jetojsh? — iu drejtue e zoja e shtëpís Bojanës.

— Që të luftoj për liri, shoqe!

— Ti je sigurisht studenteshë?

— Po!

— Kështu âsht kjo, nxini në shkollë dhe dilni menç! Po a ka këtu midis jush ndonji Serb që e njef besimin, që âsht shtëpijak, që ka shtëpi? — pyeti e zoja e shtëpís.

Partizanët shpërthyen në gaz. Vaiza u skuq nga turpi dhe tha me zâ:

— A ka dalë menç, nanë, a? Po a po shef se janë Serbë dhe jo Turq!

— Hajt, mos u përzij ti! Ku e di unë kush janë? Gjithëshka po thuhet.

— Po pse t'intereson kjo, moj shtëpijake? Po e shef se po flasim serbisht! — pyeti Nikolla tue qeshë.

— Duhet me na ardhë ndokush. Ma keni ndalue me thirrë vizituesin e parë për Krishtlindje. Due së paku të jetë shpirt i pagëzuem.

— A, kështu, vlla! Vizituesi i parë të duhet! Po pse nuk po thue menjiherë? Unë jam edhe Serb, edhe shpirt ortodoks i pagëzuem edhe shtëpijak, dhe e di ta këndojë të tanë liturgin e Krishtlindjes. Gjyshin e kam kryeprift, babën prift, kurse unë kam nxanë teologjín... — ia tjerri Gjurgji.

Vajzën e kapi të qeshunit nga gazi i partizanëve dhe edhe ajo qeshi tue i zbulue dhambët e imtë. Grueja kishte mbetë e habitun tue mos diitë se shka me folë.

— Qe, zoja e shtëpís, unë i respektoj zakonet ortodokse; si bir prifti, ta merr mendja, çdo rend e dij, jemi njoftë qysh mbramë, unë do t'u jemë vizituesi i parë, — tha seriozisht Gjurgji.

— Mirë, eja ti... s'pat si t'ja bâjë e zoja e shtëpís.

— A thue nuk po shef, shoqe, se âsht çifut? A po e shef se sa âsht? Këta e kanë krvqëzue Krishtin! — tha Jovani tue shique vajzën.

— E dij unë shka po këndon! Do të dojshe ti të hudhesh - a? - i përshpëriti në vesh Gjurgji.

— Po nuk e ka hundën e shtrembët. e vraftë zoti... Njifarë shakaxhije, duket se nuk ka tabijat të keq. Mund të jetë edhe me fat për shtëpi, — tha grueja e zbutun.

— Ndëgjo, motër, nuk e dii as vetë se si me të thirrë, kam nji motër të moshës tande dhe ngjani njena me tjetrën si molla e preme. Kv kolegu im po më ka smirë, po i vjen keq që nuk more ate për vizitues të parë dhe po don me më turpnue para teje. Mund të them se unë në qytet i kam vizitue të gjithë pasanikët dhe të gjithë ata që çilshin për herë të parë dugajë. Ku jam unë, aty âsht fati, ta dijsh!

— Mirë! Burkur po fet, do të shohim! Ti prit pak deri sa unë të përgatis shka duhet — tha e zoja e shtëpís dhe duel me të bijën.

Jam me fat si Car Llazari! Mbas meie vjen doktori, dhe mbas tij prifti, — tha Gjurgji kur duelën ato.

Partizanët shtuen edhe dishka dhe qeshën.

— Ih, a e pat cfarë vajze? Si drenushë! Sy të këtillë i due! — i përshpëriti Jovani Gjurgjit.

— Endè s'e ke harrue dreqin ti? I ngule syt në te si skyfteri. Në këte teren Pavli ka thanë se vija âsht e mpreftë si brisku rrues. Vetëm hesht, se për ndryshe për shkak të Moravës e ke meritue që të rjepim.

— Mundesh! — zoja e shtëpís u dukë te dera.

Gjurgji duel i shoqnuem me të hudhuna përanash. Tue hy në guzhinë, ku ishte cungu i Krishtlindjeve dhe ku endè gjithënji ishte rat, me krye

të lidhun, i zoti i shtëpís, ai mâ së pari shkeli me kambën e djathtë dhe tha:

— Me fat ju qoftë Krishtlindja!

— Me të vërtetë ka le! — u përgjegjën ata dhe i hodhën përsipër kollomoq prej sitës.

I dhanë nji degëz lisi dhe ai e përpushi zjarmin në shporet:

— Sa prush, aq pare, jetë dhe shëndet... Sa xhixha, aq dhenë, të gjitha u shtofshin, në fushë bereqet, në shtëpi çdo fat...

— Mirë po i thotë, e marrtë dreqi! — tha gjyshja tue nënqeshë me buzët e holla.

Gjurgji nxuerr nji bamkë dhe e vuni mbi cung të Krishtlindjes. I thanë që t'ulet në dysheme dhe të zbathet. E mbuluen me cergë: që në tambël të kapet kajmaku, i trashë si cerga.

— Kuku, o fatzi, po ti qenke dathë! — bërtiti gjyshja tue i pa gishtat dhe themrat e lakuriqta të Gjurgjit. — Bijo, jepnja vizituesit nji palë çarapa të thurruna. Ndoshta do të kemi fat. Zhelanat dhe coplanat bijnë gjithëherë fat.

Gjurgji bisedoi shtruet me zojën e shtëpís, sepse i zoti i shtëpís gjithënji kishte „zjarmí". I zoti i shtëpís vetëm kohë në kohë bante ndonji pyetje politike, tue u interesue për numrin e arradhave partizane në Serbi, a marrin ndihmë nga Rusija dhe sa forca komandon Tito në Bosnie.

— Na jemi me Bashkimin Sovietik. Ai do ta shlirojë botën. Ku mbërrinë Ushtrija Kuqe, kapitalizmit i lidhet kryet. Do të shifni kur Rusët të fillojnë ofensivën në pranverë. Asht i fortë! Atje âsht vendi i socjalizmit — fliste me zhdërvjellësi Gjurgji.

Sekretari nuk e pyeti mâ kurrgjâ. Kërkonte që t'i ndrroheshin pecat shpesh herë në krye. Gjatë gjithë kësaj kohe e bija e tij ndejti te partizanët në dhomë.

Dita kaloi me leximin dhe përpunimin e „Strategjís dhe taktikës" nga Bazat e leninizmit, të cilën delegatët politikë, zakonisht nxanësa e kishin caktue për mësim politik t'asaj dite tue i ngjallë ambicjet e tyne teorike. Kur u errë. erdhë Vuka dhe muer me vehte disa partizanë, midis tynę Ştankon dhe Nikollën, dhe Gjurgjit i tha që të zavendësojë Nikollën në detyrën e togë-komandantit. Partizanët për darkë hangrën mish të pjekun, muerën bile edhe pite dhe ranë të flejnë. Kur u qetsuen, Gjurgji dhe Sima e ngrehën muhabetin:

— Bre, Simë, sa shpirt i mallkuem âsht njeri. Kurr të mos kënaqet. Gjithëherë i mungon dishka. Sonte më shkoi dishka nëpër mend: kur u nisëm nga Jastrebci, unë ashtu i unshëm, gjithënji më sillej ndër sy dhe mendojshem: kur do të ha bukë kollomoqe e të nxehtë dhe të fryhem me groshë, dhe sikur t'ishte i zimë me voj dhe i ftoftë! Në Vuçak, sikur ta kishem porositë, ma banë bash qashtu. Jam mbytë tue hangër, më dhimbshin tamthat. Kur u nisëm kah Morava, unë mendova: e sikur të kish mish me lakna, dhe të jetë i zimë në vorbë kadalë-kadale pranë votrës. Edhe kjo u bâ! Kur e kaluem Moravën, mendova: rendi âsht, he nanën, mbas asaj të lame të bijmë në nji krye derrkuci me bukë kollomoqe të nxehtë; gostija fillci, atëherë le të shkojë çdo gjâ me rradhë. Sod edhe kjo u bâ! Bile hangrëm edhe pite, si t'ishim komandanta korparmatash! Të them të drejtën, unë dëshiroi të luftoj nëpër këto vise të pasuna. Pak nxehtë, por vllau im, je edhe i ngopun, ke gaz edhe të ngasish edhe të bredhish! Kur njeriu âsht i unshëm, vetëm keq mendon: urren edhe vehten edhe të tanë botën. Tash mendoj dishka: jam njeri i gjallë, çdo respektim, vijës sonë, por jam mashkull, vllau im! Mendo nji herë: dhomë e vogël e ngjeshun i vjen era ftoj dhe molla. Në dritare rrushi mushqet. Koftori kër-

set që me dalë menç! Dhe si bjen në dyshekun e butë, të bardhë, dhe i kruen gjujt deri sa të zdishet nusja. Trashalluke, e ngroftë, flokët i bien deri nën kryqëza. Zbardhon këmishëza... Eh, eh, vllau im, kujt nuk i jetohet. Dhe në mëngjes kur ndihen sa mâ shum kënduesat ajo shkryhet përgjumshëm... krejt e nxehtë. Dhe kapeni, si muzitnit... E shiqoj dishka sonte këte dreq zojë shtëpije. Asht e vjetër; por endë mbahet. E shef vetëm se si i hidhet fustani? Shka âsht grueja — barut, he nanën!

Hiqu grave edhe barutit! Sendet tjera më therrin mue. Nuk due unë, Gjurgje, kur pasaniku na ban pite. Mue gjatë jetës aq më kanë mashtrue dhe rrejtë njerëzit, sa që nuk i besoj kurrkujt. Nuk i besoj unë as Stakës s'eme që më ka pjellë. Këta pasanikët e katundit, kullakë janë gjarpij tinzakë. Kur pasaniku të ban groshë pa undyrë dhe kaçamak të thatë, mos u frigo. Por kur pasaniku ta lëmon fytin, ta dish se thikën e ka aty. Dhe ky po na e lëmon fytin. Unë jam tue ja ndie erën dishkafës...

— Jo, he burrë! Kështu janë katundarët. Katundari tutet prej gjithshkafes posë grues së tij; ate e shkelmon deri sa të mos i mërzitet. Ai frigohet edhe nga lugetnit, edhe nga Shëna Premtja edhe nga Shën Qirili, edhe nga gjindarmi, edhe nga pushka edhe hyqymeti. Zoti e din se kush nuk frigohet mâ. Dhe kjo krejt me hesap. Ai ka vetëm dy gjana shejte: shtëpin dhe arën! Dhe ky na ka dhanë mish të pjekun dhe pite, sepse ka frigë. Asht zverdhë si dylli. Tanë ditën rrin ratë me peshqir në krye.

— Naiv je, Gjurgje, naiv je, pasha zotin! Katundari âsht thes i kapun në njiqind vende, madjè i lidhun për vdekje. Edhe dhambët edhe thojt i then deri sa ta zgjidhish... Deri sa të tërheqish njiqind kile, ke për të pështy gjak. Nuk i besoj kurrsesi. Qe Gvozdeni, kush dyshonte: ishte zavendës komandan-

ti i arradhës, kurse në momentin mâ të vështirë a e pe shka bani. Desht me shpërnda arradhën.

— Ashtu âsht, por prap nuk do ta kisha pushkatue. Do ta shkarkojsha dhe do ta përjashtojsha nga Partija. Ai kishte vetëm nji natyrë të marrë, e kapi atëherë, nuk e ka meritue i shkreti që ta humbi kryet.

— Si jo, pash zotin! Sikur ne të gjithë të kishim natyrë t'atillë, për nji muej, kurrkush nuk do të mbetej në Jastrebac. Katundari âsht, Gjurgje, si ajo molla në dritare e kuqe, e vogël, hesht dhe buzëqeshë. E merr dhe e kafshon, kurse ajo — të del brî! Kur mvaret prej teje, i butë, i lëmuet, t'ia lidhish plagën, por kur shef se je i dobët, në teposhte, do të të shkilte si krymbin dhe madjè të mos kthehet mbrapa. Pasha jetën ata të kushtojnë.

— E, tekayti im, ate që e kanë hangër gjarpijt, ai tutet edhe prej zhapinit. Sikur të mos na ndihmojshin katundarët e të mos ishin me ne, a mendon ti, more i mjerë, se do të rrishe në Jastrebc mâ tepër se nji muej? A e shef se sa kemi sish n'arradhë? Po shka thue për Vukën? Dhe kush po të vjen tash n'arradhë posë katundarëve?

— Kjo âsht tjetër gjâ! Këta janë katundarë tjetër lloj. Edhe ata janë dy llojesh. Vetëm se të gjithë kanë shpirt të paqëndrueshëm, si maca. Mendo ti si të duesh, por unë kam frigë se mbas pitës mos po na zihet hallva. Na këtu jemi zgërda, do të na djegin shputat e kambës! Unë po ia ndiej erën dishkafes...

Ata heshtën dhe ranë.

26

Kur pushoi në katund zhurma e mbramjes dhe katundarët për shkak të të ftoftit dhe festës u mbyllën nëpër shtëpija, tre grupe partizane t'udhëhequna nga ilegalët, u nisën n'akcjone kundra shtabeve çetnike. Pranija e çetës në këte teren endè nuk ishte zbulue, dhe partizanët patën mundësín që t'u bijnë befas në qefin e festës së Krishtlindjes komandantave çetnikë të zgataraqun.

Vuka u nis me nji grup sulmuesa. Katundi ku ai do të kryente akcjonin ishte afër katundit të tij, dhe matej, a thue të kthejë në shtëpi para, apo mbas akcjonit. As „Maksimi" as dy ilegalët tjerë që ishin nisë me Vukën kurrgjâ nuk dijshin t'i tregojnë për gruen dhe fëmín. Ai nuk pyeti shum, nuk i pëlqente që ai, togë-komandanti të flasi shum për ate. Digjej nga padurimi që sa mâ parë të shihte Brankën dhe djalin. Me gjithë se të tre sulmet kundra çetnikëve ishin parapa pikrisht në mesnatë, dhe katundi në të cilin ishin nisë nuk ishte larg, Vuka i shtynte vazhdimisht njerzit që të hecin shpejtë tue shkue përpara me mitroloz, tue u nda prej tyne aq sa këta shpesh herë e ndalshin dhe i thoishin që të heci mâ kadalë. Ai nuk ia vente veshin kësaj, ishte humbun në mendimet e tija.

... A thue shka âsht tue bâ ajo tash? Endè nuk fjetë kaq heret. Kurrnjiherë ajo nuk ka ra heret. fjetë kaq heret. Kurrnjiherë ajo nuk ka ra heret. Në mëngjes dëshironte që të flejë mâ shum dhe i

duhej që të ngrihej para agimit. Kurrnjiherë nuk ka fjetë ambël. Mbas lufte kur të këthehet ai në shtëpi, nuk do ta lejojë që të çohet aq heret. Sa bukur âsht me luejtë në mëngjez në shtrat me fëmín! Ai si pllumb pa pupla, nget shpejt te ai dhe si vremç struket në krahnuer dhe e ndukë për mustakësh! Kurse ajo i buzëqeshë me zâ. Nuk do ta lejojë që të punojë shum. Në katund do të formohet kolhozi. Ai sigurisht do të jetë kryetar. Do të punojë ai edhe për ate. Ka për ta veshë si kukllën! Që të jetë përherë e bukur dhe e re si vajzë. I tanë rrethi me pasë lakmí në te. Do të lindi edhe nji fëmi, sepse nuk âsht e sigurtë me pasë vetëm nji. Nji — si asnji. Do të duhet pa tjetër të bâjë nji shtëpi të re; kush e din se si e kanë bâ ata këte mbas djegëjes. Dhe mandej mobiljet. Nuk do të jetojë mâ katundarçe. Kur t'i vijnë shokët në shtëpi, të kenë ku me ardhë dhe ku me i pritë. Pavli do të jetë njeri i madh, sigurisht ndonji komisar i popullit. Por nuk guxon ta harrojë Vukën, kanë luftue sëbashku dhe Vuka nuk âsht vetëm partizan i thjeshtë; të jetë tash togë-komandant, nuk âsht punë e vogël!

... Fëmija sigurisht ka fjetë... Ajo.., ajo thur çarapë ose fanellë. Shka me bâ tjetër? Mendon: ku do të jetë ai tash? Diku në Jastrebac, në ndonji kësollë, në borë. Dhe nuk andrron se ai âsht aty, në tokën e katundit tyne, jo larg nga vëneshta e tyne, dhe se sonte do t'ja behi në shtëpi... Mirë âsht që nuk shpreson! Le ta presi! I duhet që ta presi natë e ditë. Kur maca të kalojë përmbi borë, duhet ta ndijë... Mâ së pari do të frigohet kur të trokasi në dritare. Ai nuk do t'i çfaqet menjiherë. Jo, menjiherë do t'i thotë „Çile! Unë jam Milloshi!" E, vetëm po qe se qanë, do ta idhnojë. Shka do t'i thotë kur ta shohi? Nuk mundet me i folë si dikur. Po pse të mos mundet! Do t'i thot... Do t'i fluturojë

papritmas si era... Sikur të mund e disi të largohej për nji natë nga çeta... Ah!...

Ja behën nëpër vëneshta mbi shpatin e butë, përmbi të cilat, pak në të majtë, shtrihej katundi i tij. Dritë hane âsht dhe edhe shtëpijat njifen.

— Shoku Vukë! Duhet të shkojmë djathtas. Jemi futë shum majtas.

— E dij! — tha Vuka dhe u ndal. — Kemi kohë. Ora âsht dhetë „Ndoshta do të vritem sonte... Të kaloj përbrij shtëpís dhe të mos kthehem... Do të kthehem!" — mendoi ai e tha:

— Unë për nja nji gjysë ore do të kthehem në shtëpi. Ju më pritni te ai gardh. Bllazho, eja ti me mue! — e thirri ai nji partizan.

— Po pse nuk po kthehesh mbas akcjonit? — e pye i ilegali. — Asht mâ mirë që të mbërrijmë mâ heret dhe të kalojmë kadalë nëpër katund deri te kafehana. Do të kemi kohë që të përgatitemi mâ mirë.

— Nuk due mandej! Tash due me u kthye! Do të mbërrijmë, mos u frigo, — tha me vendosmëni Vuka dhe u nis me partizanin.

A'a të dy u nisën shpejt nëpër vëneshta, tue zanë në thue nëpër rrajë të hardhive që kishin dalë jashtë bore dhe dukeshin në dritë të hanës. Shërmendi i ngrimë kërsitte mbas tyne. Dhe kur mbërrijtën deri në katund, Vuka shkoi nëpër kumbullishte, tue i kalue me kujdes gjerdhet dhe tue i kapërcye me të shpejt rrugët. Nga të ftoftit qejt ishin futë nën hambare e kosha dhe heshtëshin.

Në shtëpi mbërrijtën shpejt.

Oborri ishte krejt ndryshe nga ç'e kishte lanë ai, aq ndryshe sa që Vuka herën e parë mendoi se mos ka gabue dhe âsht futë në ndonji oborr të huej. U ndal, shiqoi shtëpít e fqijve të ti: qe pjeshkat me degë të trasha përbrij rrugës. Dridhej nga mallëngjimi, i merrej fryma në fyt. N'oborr nuk kishte as çilar,

as kosh as shtëpi të vjetër të madhe, dhe as mullarë sane dhe misrishte. Gardhi ishte shkatrrue. Mundet me shkue kush të dojë si nëpër oborr të komunës... Kështu âsht shtëpija pa zot. Oborr i shkretnuem... Në shtëpín e vogël, të cilën e kishin ndërtue mbas djegëjes nuk kishte dritë. „Flenë!" — mendoi Vuka dhe i erdhi keq.

— Rri këtu pranë dushkut dhe më prit! — i tha partizanit dhe me hapa të shpejtë u drejtue kah shtëpija.

Iu afrue dritares dhe troklloi kadalë.

— Branka, çile! jam unë... Milloshi! — pështëriti.

Troklloi mâ fortë e mbështeti veshin për dritare. Në dhomë — qetësi. As shushurimë, as dihatje njeriu.

— Milloshi! Branka! Çile! — pështëriti mâ me zâ, e mbështeti përsëri veshin dhe ndëgjoi për nji kohë të gjatë. Nga të dridhunit e tij dridhej edhe xhami në kapakun e dritares.

Iu afrue derës dhe troklloi mâ fort. Kurrgjâ. E kapi për dorëze dhe filloi ta shkundi.

— Branka, çile!

Prap kurrgjâ.

Vuka u kthye dhe e shtvni derën me shpinë. Ajo tue kërsitë dhe tue bâ zhurmë u hapë dhe e shtrembënueme, gjysë e hapun mbet tue u luhatë në bagllamat e shkuluna.

— Ku je? Hej, folë! Unë jam, Milloshi!

Ai u ndal. Në dhomën ishte ftoftë dhe i vinte era si në shtëpí ku nuk ka mâ dorë grueje dhe jetë njeriu. Vuka ndezi llampën. Nji shtrat druni, i mbuluem mirë me nji cergë me vija të bardha dhe të kuqe. Nji tavolinë e vogël e thjeshtë, e mbulueme përbrij dritarës. Mbi te dishka e pështjellun në peshqir. Midis sajë dhe shtratit katrova për ujë. Mbi kaftorr kusija, dhe mâ nalt në mur enët e vjerruna.

Në dritare nji lule e ngrime. Nji bankë e vogël, disa karrika dhe kurrgjâ tjetër. Asnji prej atyne sendeve nuk njofti dhe këto i ka mbledhë disi mbas kësaj ngjarje nga kushrijt dhe fqijt.

Vuka e çoi katrovën që të pijë ujë. Nuk kishte etje. Por uji ishte ngri. Ai e lëshoi me idhnim katrovën dhe ajo e përmbys. U kap për shporet: ishte i ftoftë. Shiqoi në kusî, por edhe n'ate uji ishte ngri. E çoi, e përplasi për gardh, u suell andej e këndej nëpër shtëpi. Edhe buka në peshqir, mbi tavolinë. ishte ngri; shifej e pjekun ç'prej shum kohe.

— E kanë vra! — fshani me zâ Vuka dhe ngau prej shtëpije. Mbas tij dera krisi gjatë.

E kapërceu gardhin, ra n'oborr të fqiut dhe troklloi në dritare.

— Lubo! Çile lirisht! Unë jam, Milloshi!

Mbrenda u ndëgjue të kërsitunit e shtratit dhe murmuritja e frigueme e nji grueje.

— Çile vetëm me të pyet...

— Kurkuj nuk ia çeli natën... Nuk e dij kush je ti! — tha nji burr nga shtëpija.

— Çile bre, mos u frigo. Milloshi jam unë — Menjiherë shikoj matej!

— Ndëgjohej se si burr e grue po flitshin të friguem në shtëpi se shka të bâjnë. Vuka, troklloi fort e me padurim. Burri shiqoi me kujdes nëpër nji vrimë të dritares.

— Jo, pash zotin, mos më hyn në shtëpi! Te unë dyshojnë, do t'mi therrin edhe fëmijt... — tha me frigë fqiu me fëtyrë në dritare.

— Nuk due me hy mbrendë! Çile kur të them! Nuk jam gjerman, nuk jam çetnik dhe për ty luftoj!

— Mos më digj, Millosh, pash zotin, vlla.

— Ku janë Branka dhe fëmija?

— Nanën ta kanë vra, këte sigurisht e ke ndëgjue.

— E dij. Për Brankën të pyes!

— Brankën para dy ditësh, natën e Krishtlindjes, e ka marrë nji farë majori i korp-armatës... E kanë marrë natën, nuk e dij se shka âsht bâ matej...

— Po pse ka shkue me ta? — e pyeti Vuka edhe mâ i friguem.

— Po iu desht pa tjetër, deshtën ta therrin. Ikë ku të dijsh, a po ndjen, po lehin qejt, janë trishet e katilave! Katundi âsht plot me çetnikë. Për shkak tand në krahin tanë po vezhgojnë mâ tepër.

— Po ku e kam fëmín? — Vukës i dridhej zani, nuk mund të fliste.

— Fëmín e ka marrë baba i Brankës... Qe ata po vijnë, ikë!

Vuka u largue, u pështet për mur dhe heshti. Kambët memzi e mbajshin. Katundari e luste dhe i lëshonte be që të largohej, që të shkonte menjiherë, sepse do ta gjejshin çetnikët aty. Vuka nuk e ndëgjonte. Ndjente vetëm nji etje të hatashëme.

— Më jepë ujë! — gjëmoi Vuka.

— Nuk guxoj! Millosh, ikë, do ta humbish kryet edhe ti...

— Më jep ujë! Pse nuk guxon, he zotin tand, frigacak! Si do të më shiqosh në sy kur të këthehem!

— Mos u idhno në mue. Nuk e kam për kryet t'im. Qe, po ta japë katrovën për dritare.

Ai e hapi dritaren dhe i zgjati katrovën Vukës. Vuka e vuni në buzë. Uji çuçuriti për nji kohë të gjatë nëpër fyt derisa u shpraz dhe nga çepi hyni ajri. Vuka e hodhi katrovën në borë dhe pa thanë asnji fjalë shkoi përsëri në shtëpín e tij. Hyni dhe u ul mbi shtrat. Ishte i këputun, i dëshpruem, pa mend. Pushkomitrolozi i mbështetun në kambë ra dhe krisi. Vuka nuk e çoi. E kapi kryet, e hudhi kapuçin dhe shkuli nji grusht plot flokë. Ndejti ashtu disa çaste; në dhomën e shkretnueme ushtonte të dihatunit e tij i randë e i kadalshëm.

Para shtëpís, në rrugë, lehte qeni tue cijatë dhe me frigë, ndiheshin zane. Kërsiti gardhi dhe dy tre hapa të randë u ndien mbi borë. Qeni cingronte dhe hungronte mbas tyne.

Të gjithë këte Vuka nuk e ndjeu. U shtri mbi shtrat dhe e futi kryet në jastyk: shushuruen gjethët e kollomboqit dhe jastykut i vinte era gaz. Mbi te ka flejtë Branka. Kjo erë âsht e flokëve të saj. Ai filloi ta thithi me etje erën e jastykut me gaz dhe e mblodhi në fëtyrë. Nëpër dritare drita e ftoftë e hanës derdhej mbi çelikun e mitrolozit dhe ndriçonte mbi te. Nëpër derën gjysë të hapun drita e hanës hudhi mbi dysheme nji fletë të bardhë të shkyeme. Vuka qan. Lotë të mëdhaj, të ngroftë rrodhën në jastyk. Krahët i dridheshin.

Vuka këceu menjiherë, e çoi mitrolozin, e kapi tavolinën me kambë, e hudhi me idhnim në shporet dhe llamarina jehoi shurdhët. Disi edhe katrova iu gjetë para kambëve, ai e shtyni ajo u thye mbi kambët e tavolinës. E muer përsëri jastykun, e mblodhi dhe e mbajti në fëtyrë dhe mandej e hudhi mbi krevet.

— Shtëpi e shkretnueme... Shtëpija eme e shkretnueme... Vuka rënkoi në mënyrë të hatashëme tue ndejtë në kambë midis dhomës. Drita e hanës i binte dhe e ndriçonte deri në shokë. Fëtyrën e kishte në hije. Kështu ndejti disa çaste sikur të kujtohej për dishka të harrueme, e kapi mitrolozin dhe ngau përjashta.

Mbas tij, për të mbramën herë, kërsiti dera në shtëpín e shkretnueme dhe mbeti tue u luhatë gjysë e hapun.

Vuka troklloi përsëri në dritaren e fqiut.

— Kush âsht?

— Milloshi! Dil në dritare!

— Au, ik, të lutem, tash sa kaluen çetnikët

nëpër oborrin t'im. Sigurisht ty të kërkojnë. Do të më marrish në qafë! — bërtiti i zoti i shtëpís.

— Le të jenë! Ndëgjo ta them vetëm këtë: do të kthehet Milloshi me nji divizion partizanësh! Çetnikëve do t'ua zhduki farën, egjër do t'u mbjelli nëpër shtëpija. Do të më mbani në mend edhe ju frigacakë që po i ndihmoni dhe po rrini nëpër shtëpija! Do të tregohet se këtu dikur ka qenë katund! Këte t'ia thuesh gjithëkuj! A kupton, gjithëkuj! Për së shpejti do të vijë, ta dini! — bërtiti si dhe u nis pa përshëndetje.

I pa-aftë për frigë dhe vemendje, ai e kapërceu gardhin, dhe shpejt e shpejtë tue mos u kthye kah shtëpija, kaloi nëpër oborrin e tij dhe u takue me partizanin i cili me pushkë të drejtueme u mëshefë dhe tue bâ zhurmë.

— Mâ kadalë, pash zotin! Pak mâ parë kaluen çetnikët. Nuk kanë shkue larg.

— Eja mbas meje! — tha Vuka dhe gadi tue ngá kaloi nëpër pemishte dhe oborre, pa kujdes, pa u mëshefë dhet ue bâ zhurmë.

Sikur nuk kish mendue për gruen. Mendonte vetëm për çetnikët dhe dëshironte që sa mâ parë dhe vetëm sa mâ parë të ndeshej me ta dhe t'i shkelmojë, t'ua thejë kryet me grushta.

— Ku jeni deri tash? Do të vonohemi! — i tha ilegali kur mbërrijtën te gardhi ku i pritte grupi. Vuka nuk u përgjegj, por kur ky e pau në dritën e hanës fëtyrën e tij të prishun nga dhimba, iu drejtue në mënyrë mâ intime.

— Ty të ka ndodhë ndonji fatkeqësi?

„Fatkeqësi? !... E kanë marrë Brankën! A thue ata e kanë marrë apo vetë ka shkue... Si tha Luba. E kanë marrë. I âsht dashtë pa tjetër... Kanë dashtë që ta therin... — iu turbullue kryet. Ai prap nuk u përgjegj kurrgjâ, por menjiherë e nisi grupin kah katundi ku kishin me krye detyrën.

Vetëm atëherë Vuka filloi të mendojë në mënyrë të caktueme mbi fatkeqësín e tij. Ajo shka për te ishte mâ e dhimbshëmja, ishte e turbulltë, e paqartë. E shtinte sa mâ shum në dyshim në Brankën. Dhe letra e saj e fundit, e cila e kishte mallëngjye dhe gëzue aq tepër në Jastrebac, tash i jepte edhe shkak për dyshim, me gjithë se ai luftonte kundër tij. Nuk mundet ajo vetëm disa vjetë... Kishte shkrue ajo në letrën e fundit dhe të dy rreshtat e fundit i kishte fshi... Pse ka fshi? Shka do të ketë shkrue?... Nuk mundte mâ grueja pa burr... Po a thue kështu, të shkojë me oficer çetnik, ta turpënojë, ta rrejë? Dhe bile tash para dy ditësh kur u nis për në shtëpi... Pse ka shkue me ta? Kanë dashtë ta therin. Grue e ndershëme, grue e togë-komandantit partizan âsht vra për nderin e saj. Si ka lejue ta tërheqin nga shtëpija. Pse nuk âsht vra, aty, në shtëpi? Nëse e lëshojnë, ku do të kthehet kështu e turpnueme? Mâ mirë âsht që të vritet.

Gjatë gjithë rrugës Vukën e torturuen dhe e molisën gjithëfarë mendimesh. Grupi mbrrijti deri te katundi ku kishte me krye detyrën.

— Lëshom mue përpara dhe të keni kujdes! — tha ilegali dhe u nis përpara tue i udhëheqë nëpër katund nëpër pemishte dhe oborre. Gjatë kësaj kohe Vuka, me gjithë mendimet që e kishin kaplue mendonte me pezmatim për sulmin. Kur u afruen nja dy-tre qindë metra afër kafehanës, ku çetnikët po festojshin Krishtlindjen, u ndalën që të ndëgjojnë. Nga kafehana ndihej harmonika dhe kanga.

Në dritën e hanës shifeshin se si shetitshin dy roje në rrugë përbrij kafehanës.

— Këta duhet t'i likuidojmë pa shti pushkë, — tha Vuka kadalë e rebtësisht dhe shiqoi orën: — Koha âsht!

Në kafehane krisi revolveri. Nji grue bërtiti.

„Mos âsht ajo?“ Ky mendim i fluturoi si hije në krye.

— Të shkojmë na të dy me revolvera. Do t'u afrohemi si katundarë dhe t'ua rrëmbejmë pushkët. Këta janë katundarë të mobilizuem me zor. Nuk janë të rrezikshëm, — tha ilegali.

— Dhe unë vete në derë me pushkomitroloz, ju rrethonje pijetoren, kini vemendjen në dritare! Kush të duket bini — përgatitni bombet! Nisi ju të dy, vetëm gjakftoftë! — urdhënoi qetësisht Vuka.

Ilegalët duelën në rrugë dhe u nisën kah katundarët. Vuka me të tjerët, tue shfrytëzue hijet e drujve dhe të parmakëve, filloi t'i afrohet pijetores.

— Kush po shkon? — bërtiti rrebtas roja.

— Na, na, katundarë! — u përgjegjën ilegalët me të njajtin zâ.

— Ndal! I pari tre hapa përpara, dhe tjetri shtriju! Duert nalt!

— Prit! Na jemi korierë, bijmë postën për kapitanin.

— Duert nalt.

— Mos u ban i marrë. Shit trimni atje ku duhet dhe jo ndaj nesh.

— Po si quheni ju? — pyeti roja.

Ata treguen emna të rrejshëm.

— Përpara! Vetëm mâ parë duhet të lajmojmë për ju. Mirko eja këtu! — thirri roja e parë të dytin.

Ilegalët pritën që ky të vijë, dhe iu afruen rojeve, të cilët i kishin pasë qitë pushkët në krah, i nxuerrën revolverët dhe me zâ t'ultë komanduen:

— Duert nalt! Hesht! Nëse bërtet, qita:

— Jo, vllazën, na jemi roje e katundit, — thanë me frigë rojet dhe i ngritën duert.

Ilegalët ua muerën pushkët.

— Shtrijuni dhe heshtni. Kurrgjâ s'do t'ju bâjmë, por nëse ikni dhe bërtitni, do t'ju vrasim.

Kur pau Vuka se me rojet mbaroi puna, ngau

në rrugë, erdhi deri te dera dhe u ndal, tue ndëgjue. Partizanët e rrethuen kafehanën me të shpejtë, dhe nji ndejti përbrij Vukës tue vezhgue në dritare afër derës. Në kafehane këndojshin dhe britshin. Grát e dejuna, bërtitshin. Vukës herë i bâhej se âsht nji grue, herë se janë dy gra. Kanë zâ të ngjajshëm. Ai u tërqethë: „Po nëse âsht ajo këtu? . . . Nëse âsht Do ta vras!" — mendoi dhe ndëgjoi edhe disa momente. Nji të lodhun dhe të këputun ia përshkoi trupin. Mbrenda, nji grue qeshi me zâ, mu si Branka. „Kjo âsht ajo!... Uh! Shka! Si mundet?" — pëshpëriti ai, duert i dridheshin. „Nuk mundem!" — tha vetë me vehte, i këputun, i dëshpruem.

— Hajt, shka pret? — i pëshpëriti partizani, i hutuem nga pavendosmenija e tij.

Prej së largu u ndëgjuen plasje bombash dhe krisma e thatë, e mbytun e mitrolozave; ishte larg dhe batarja ndëgjohej si të trokllueit e qokthit mbi lëvorën e thatë.

— Këta janë tanët! — pëshpëriti përsëri partizani sikur me i dhanë zemër.

Vuka mendoi shka të thotë kur të hyjë dhe a të qesi menjiherë në te. Menjiherë u frigue nga qëndrimi i gjatë dhe nga pavendosmenija e tij, dhe e hapi me të shpejtë derën, hyni i krrusun me pushkomitroloz të drejtuem dhe bërtiti me të gjithë forcën:

— Me fat u qoftë Krishtlindja!

Në momentin e parë, të lirë dhe të bamë në qefë nga pija, të gjithë çetnikët as që e vunë re dhe vazhduen të pijnë dhe të këndojnë nëpër tavolina plot me bokalla dhe gjithëfarë gjellënash. Nga e gjithë kjo Vuka pau mbi te vetëm kryet e derrit dhe çetnikun me mjekërr dhe flokë të gjatë në fund të tavolinës dhe nji grue, e cila i rrinte në krah dhe këndonte. Asaj grueje ai nuk ia shihte fëtyrën.

Kur e panë, çetnikët nga friga dhe hutimi, mbe-

tën të qetë, pa lëvizë, pa zâ, në gjysë zani dhe gjysë lëvizje, ashtu siç gjetën n'ate moment, si të ngurruem.

— Ky âsht Milloshi! — bërtiti Vuka dhe mâ së pari i mëshoi me batare çetnikut me mjekërr me gruen në krah dhe mandej vazhdoi t'i mëshojë naltë e poshtë tavolinës. Nga të shtimet llampat u fikën. Ndiheshin kukamat dhe bërtimat, të përshkuem me bërtimat e dëshprueme të grues. Vuka e drejtoi përsëri mitrolozin n'ate drejtim dhe e mbajti ashtu deri sa bërtima e grues pushoi. Në kafehane ndiheshin gërhama. Çetnikët e mbetun gjallë hapën zjarm me revolverat dhe sulmuen në dritare. Atv i pritën plumbat dhe bombat partizane.

Vuka ngau përjashta dhe shtiu në dritare dhe derë. Shtinte si në kllapi.

— Vllazën, mos shtini!... Dorëzohem!

— Komunista, do ta pagueni shtrejtë!

— Dorëzohem!

Çetnikët nga kafehana shtijshin, bërtitshin, kukatëshin. Hudhën edhe dy bombe. Plasja e bombave e hutoi dhe i dha të shtyemën Vukës, për pak sa s'e rrëxoi. Memzi u mbajtë në kambë. Partizanët hudhën bombe në kafehane, u thyen xhamat e dritareve. Çetnikët pushuen së shtimuni. Zjarmin e ndaluen edhe partizanët. Ndihej vetëm të gërhatunit e të plaguemve tue dhanë shpirt. Çetnikët që kishin mujtë me ikë nëpër dritare, shtijshin kah kafehana dhe bërtitshin:

— Ko - mu - nista!

Dy zane belbëzues, të vajtueshëm, bërtitshin të mekun:

— Dorëzohemi, vllazën... Dorëzohemi...

— Dil përjashta! — tha me zâ të shkyem Vuka.

Nga kafehana duelën me ngurrim dy çetnikë krye shtruem, me duer përpjetë dhe me flokë të gjatë të shprishun.

Vuka e thirri partizanin Bllazho që t'i kontrollojë çetnikët, por Bllazha nuk u përgjegj. U afruen dy partizanë dhe i kontrolluen çetnikët.

— Thikat! — u bërtiti partizani tue ua marrë revolverët dhe thikat.

— Na nuk kemi therë. Na vetëm... — A âsht kush mâ mbrenda? — i ndërpreu Vuka.

— Nuk ka... vetëm na kemi mbetë të gjallë... Qe, unë kam llampë xhepi dhe kqyrni...

— Shtriju dhe mos fol! Lidhjauni duert!

Çetnikët kukatëshin me zâ dhe ndërdhambë.

Vuka luftonte me vetëvehten: dëshironte me pa gruen që e kishte pré me mitroloz, dhe frigohej se mos ishte Branka. Mendimi se mund të jetë ajo, i shtinte hatan. U mat disa momente, dhe kur dy partizanë hynë mbrenda dhe e ndriçuen kafehanën me llampën e çetnikut, hyni edhe ai. Në dysheme, midis karrikave dhe bankave të përmbysuna, shtriheshin në shkulma gjaku çetnikët e vramë, të mbuluem nga mistrija e tavanit. Nga tavolina, nga bokallet dhe damixhanat e thyemë rridhte vena dhe pikonte mbi kufomat dhe rrëketë e gjakut. Krvet e derrit me dhambë jashtë qëndronte si edhe mâ parë dhe i ngerdheshej Vukës.

— Mblidhni armët... — memzi pështëriti Vuka dhe duel përjashta dhe menjiherë u këthye sikur të kishte harrue dishka. Muer llampën e tij dhe e drejtoi dritën kah ajo pjesë e tavolinës ku rrinte grueja. Nga të dridhunit e dorës drita dridhej dhe shetiste nëpër kufomat, sendet dhe gjellnat. U avit mâ afër dhe shiqoi. Ishte nji grue që nuk e njifte. E vdekuna dhe e njollosuna e pagoi në krah të mjekrroshit. Vuka ndjeu menjiherë lehtësi, por njiherit i vinte edhe keq sa s'bâhet.

— E mjera!... — i humbun në mendime tha Vuka me zâ tue i ardhë keq për gruen.

Të gjitha këto — gjaku, kufomat, grueja e vde-

kun — u banë mâ në fund të padurueshëme, të gërditshëme, të randa, dhe duel përjashta. U ul në shkallë të kafehanës që të shlodhej. Në këpucën e majtë ndjeu dishka të lagtë dhe të ngroftë „Prej kah vjen kjo?" Nuk e kishte ndi kur ishte plague. Çurrieli i ngroftë i shkonte poshtë kërçikut; ai u çue, e futi dorën në pantoll dhe e preku plagën në pulpë. Plaga nuk ishte e thellë; plumbi vetëm kishte çaraveshë dhe percëllue lëkurën. Kjo aş nuk e habiti as nuk e frigoi. Iu afrue çetnikëve të lidhun të cilët i merrshin në pyetje partizanët.

— A më njifni mue? — iu drejtue atyne rrebtas Vuka.

— Nuk të njofim...

— A keni ndëgjue për Vuk partizanin?

— Kemi ndëgjue.

— E, ky jam unë! Ju pyes unë ju, ku âsht grueja e eme?

— E ka marrë majori në shtabin e korp-armatës.

— Ku âsht shtabi i korp-armatës?

— Në Kaleniq.

Vukës i erdh turp që para partizanëve të pyesi për gruen. Nuk i pëlqente që të flasi për te edhe me çetnikët, por nuk mujti ta mposhti vehten.

— Shokë, digjeni menjiherë komunën dhe shkatrrojeni postën! Prishni çdo gjâ! Thirrni katundarët që t'ju ndihmojnë. Unë vetë do të rrijë me katilat, — urdhënoi Vuka.

— Nuk jemi na, shok, katila... — protestuen ata, të shtrimë në borë me duer të vume mbi krve.

— Mos më thuej „shok", do të vras! — bërtiti Vuka.

— Na do të vijmë me ju... Do t'ju tregojmë ku janë armët dhe magazina. I njofim të gjithë ata që i spijunojnë partizanët... Do t'ju tregojmë lidhjet tona. Kemi gabue... Na âsht dashtë nga zori...

— Heshtni kur nuk ju pyes! — i ndërpreu Vuka. Çetnikët heshtën. Vuka matej, me i pyet a jo për gruen e tij. Nuk mundi të përmbahet.

— A e ka pa ndokush prej jush ate te çetnikët? Do t'ju mbysi në shkelma nëse më rreni!

— Unë e kam pa...

— Po shka ban atje?

— Kurrgjâ. E ruejnë në shtab.

— Si duket? A bisedon me ndokend?

— Vetëm heshtë. Pikëllohet. Shiqon për tokë dhe qanë. Më ka thanë nji i njoftuni im nga shtabi se âsht mundue t'iki dhe e kanë kapë. Majori desht ta theri mbas kësaj.

— Të shkojmë bashkë me ju që ta shlirojmë — tha çetniku tjetër. Nëse nuk e rrëmbejmë, mbvtna.

— Heshtë, katil! Heshtë! Ti mendon se unë luftoj për grue, coftinë! Shka mendon se jam unë? A?! — tha me idhnim Vuka dhe u dridhë. U ndie i fyem dhe i poshtënuem. A thue ai ka mbërrijtë deri n'ate shkallë sa me pyet katilat mâ gjakatarë për gruen. Ai togë-komandant i çetës partizane! Mendja i sillej rrotull.

Nga komuna shpërtheu zjarmi, dilte nga dritaret, këthehej, prap shpërthente dhe ngjitej nëpër mur. Nja dhetë katundarë dhe gra bijshin kashtë dhe gjethë kollomoqi dhe i hidhshin nëpër dritare në zjarm. Me të shpejtë u dogjën edhe dritaret dhe dyert; flaka shpërtheu nën strehë tue përfshi kulmin. Komuna ishte ndërtesë prej çatmeje, e vjetër, ndërtue para dhetë vjetësh, dhe u dogj shpejtë dhe lehtë.

Nëpër katund nga të gjitha anët lehshin qejt. Vuka rrinte dhe shiqonte zjarmin. Dikush i mëshonte me kazëm aparatit të telefonit të nxierrun në rrugë.

Partizanët u afruen.

— Duhet të shkojmë. Shka të bâjmë me Bllazhën?

— Me Bllazhën? Shka e ka gjetë?

— Ka vdekë... Qe ku âsht!

Vuka u kthye dhe shkoi disa hapa kah partizani i vramë.

— Kur âsht vra? — pyeti ai kadalë mbas nji heshtje të gjatë.

— E kanë vra nëpër dritare.

— Ju gjakatarë — bërtiti Vuka, dhe pa u mendue aspak i kositi me batare.

Në shtëpín e parë gjetën çejz, muerën dy katundarë me vegla për hapjen e vorrit, e ngarkuen partizanin e vdekun dhe u nisën kah katundi. Mbas mbeti që të digjet komuna. Porsa duelën nga katundi mbi tâ kërsitën pushkët. Në fushë, jo larg katundit, u ndalën dhe vorrosën shokun.

Tue kalue përbrij katundit të Vukës, i pritën çetnikët me mitroloza dhe disa pushkë. Mitrolozi për nji farë shkaku u ndal me të shpejtë. Vetëm pushkët kërsitën edhe matej në tymt në kolonën e zezë, të shkurtë të njerëzve, e cila ngjitej kadalë vëneshtave. Vuka u këthye dhe lëshoi nji batare të gjatë kah çetnikët, në shtëpi, në katund, i cili, i bâhej se ç'prej sonte nuk ishte mâ i veti.

27

Gjithë natën, kohë më kohë, mbërrijtën në çetë në grupe të rij katundarë — partizanë të ri. Pavli flejti mirë gjatë ditës dhe u shlodhë dhe tash i pritte, bisedonte, u njifte me ta dhe u ngjitte emna partizanësh. Ishte në qefë tue i shique partizanët e ri, të cilët si dikur, në fillim të krijimit t'arradhës. vijshin në numër të madh.

Iu kujtuen ato ditë dhe i krahasoi: atëherë kishte me shum entusiazëm, sepse besohej në fitoren e shpejtë dhe të lehtë; mirëpo tash, ka mâ tepër vendosmëni dhe bindje për luftë me çdo çmim, për fitoren, e cila nuk âsht aq afër, as tërheqëse dhe e bukur. Atëherë fitorja dhe gjithëshka që mund të sjelli ajo ishte andërr dhe dëshirë, kurse tash ajo fitore ishte bâ domosdoshmeni jetësore dhe pa tjetër. Dy trimni njilloj të bukura; njena ka fillue dhe tjetra vazhdon kur e para u lodh dhe âsht bâ e pamundun tue derdhë gjakun kundër mâ të fortit.

Mbas të gjithë asaj që kishte pësue në Jastrebac tue luftue për ta zbatue mendimin e vet, Pavli për të parën herë këte natë ishte i kënaqun me vetëvehtën. Ndjente gëzim tue i shique djelmoshat e veshun mirë, me pushkë të reja, të papërdoruna dhe aq të lyeme sa që nëpër shulat shihej undyra e derrit e blertë. E interesueme për t'ardhunit rishtas pjesa mâ e madhe e partizanëve nuk flinte. Tallëshin për llogari „të manzerkave të majme", siç i quejshin pushkët e tyne, e hiqshin nga to undyrën

e tepërt dhe i lyejshin shulat dhe tytat e tyne të thatë, të zez dhe të ndryshkun. Partizanët e vjetër e tregojshin ndaj të rijve superioritetin e tyne dashamirës dhe pak të mësheftë, talleshin me ta, dhe këta i shiqojshin me kureshtje dhe respekt dhe pyetshin për togë-homandantin dhe komisarin.

Njeni midis tyne dallohej posaçnisht me qëndrimin dhe të folunit e lirë. Ai kërkonte me kambëngulje që emnin partizan ta ketë Lutica. Pavli i ra në sy qëndrimi, të dukunit dhe teshat e tija. Ishte i gjatë dhe zeshkan me nji fëtyrë delikate femnore, por me karakteristika të rrebta dhe t'ashpërta. Fliste me nij zâ të fortë, të thellë baritoni. Kishte nji palë tesha të reja shumadije nga coha e kaltërt të qëndisun me mjaftë gajtana, kapuç ushtarak të qepun prej kapote oficerash, pantoll nga shajaku i zi, opanga të thurruna „si pleshti" dhe me maie të holla si dhe çarapa të shkurta në të cilat ishin të qëndisuna lule të kuqe me gjethë të gjelbërta. Pavli e shiqonte tue buzëqeshë dhe u kujtue se si ai dikur si nxanës, kishte dashtë me pasë kësi telash. Qe bash të këtilla: fermene t'atillë të qëndisun dhe lara t'atilla në çarapa. Djaloshi kishte karabinë kalorësish me kondak të verdhë si dylli. Gjithëshka në te ishte e re dhe e bukur.

— Po ti, shoku Lutica, qenke veshë si për darsëm. Mëkat që në luftë do t'i shkyejsh ato tesha aq të bukura, — iu drejtue Pavli.

— Nuk âsht mëkat, shoku komisar! Për luftë jam veshë në mënyrë të posaçme me sendet mâ të bukura që kam. Unë dëshiroj që të jemë i veshun bukur. Dhe nëse vritem, shka duhet tesha pa mue. Dhe nëse betem gjallë, do t'i bâj edhe mâ të bukura. Kur të kalojmë nëpër katund — të shifet se partizanët nuk janë barkcullaka siç po thonë çetnikët.

— Po çarapat pa tjetër t'i ka dhanë vajza; mu

sikur të shkojsh për kunorëzim, — vazhdoi Pavli tue buzëqeshë me kënaqësi në përgjigjet e tija.

— Të them të vërtetën: po! Mbramë m'i ka dhanë këto çarapa. Këto i ka pasë mâ të bukurat në arkë. Ndoshta unë vlej mâ tepër se çarapat! — mburrej djaloshi pa të keq dhe kënaqshëm. Dhe tash ti të më përgjigjesh dishka: pse ju komisarët mbani çanta lëkure? Kam ndëgjue se të gjithë komisarët bajnë të këtilla.

— Ti mendon se dhe na qesim dyzen, a? — qeshi Pavli.

— Nuk po e them ate, po... shka di unë.

— Na bajmë çanta lëkure që të mos na lagen veglat. Këtu i kemi materjalet me të cilin na komisarët nga spitilluesi bâjmë komunistin.

— More, unë do të porositësha ty që, deri sa jemi në këte terren, ta bajsh çantën nën palltë.

— Po pse?

— Për arsye sepse çetnikët thonë: „Kur ta shohish kolonën partizane, mëshoj vetëm të parit dhe të mbramit, ata janë kryet. Shiqo, sidomos, kush banë çantë të rrypt dhe gjueje ate!"

Të gjithë qeshën. Djaloshi ndejti serioz, i vetëdijshëm për suksesin e tij.

— A ke mendue mirë, ti shok, kur ke vendosë të vijsh te na? — e pyeti dikush nga partizanët, tue dashtë që ta hutojë dhe ta ftofi pak gjendjen shpirtnore të mirë të tij.

— Pasha zotin, po, shok. Ç'prej gjashtë muejsh matem të vij. Mos u frigo, e kam llogaritë mirë. Tash nuk kam mâ se shka të mendoj. Kemi të luftojmë, le të bâhet shka të bâhet — u përgjegj ai me vetëbesim.

Mbassi tashmâ ishte agimi, Pavli u tha që të flejnë, sepse duhet t'ishin të shlodhun. Ra edhe vetë përbri shporetit, kishte të ftoftë dhe u mundue që të flejë. Vuka, Nikolla dhe Stankoja nuk ishin kthye,

Pavli shqetësohej pak. Roja lajmoi se tash shpejtë ka ndëgjue në tri drejtime bombe dhe mitroloza dhe se të shtimet kishin zgjatë pak. Duhej tashmâ t'ishin kthye. Pavli e dinte se nga suksesi i atij akcioni mvaret operacioni i tyne i matejshëm në këte terren, dhe u bâ edhe mâ i padurueshëm. Partizani që flenta përbrij tij kishte ra jo si duhet dhe fishkullonte me hundë, sikur të lëshonte avull. T'ardhunit rishtas pështpëritën dishka. Në dhomë digjej llampa me voj guri e me fitil të rrudhun voji i gurit nuk ishte i pastërt — spekulantat dhe dugojxhít kishin qitë ujë në te — prandaj llampa kërsitte dhe lëshonte tym nëpër shishen e cungueme; tymi shkonte në tavan dhe tulluk përhapej dhe ngjitej në te.

Në dhomë hyni Gjurgji.

— Ku âsht shoku komisar? — pyeti ai me gjysë zani e seriozisht.

— Tek jam! Shka âsht?

— Çou të them dishka!

Pështpëritja pushoi. T'ardhunit rishtas i çuen krenat dhe të friguem shiquen Gjurgjin.

— Ka ikë kryesekretari! — i pështpëriti ai Pavlit në vesh kur ky u çue.

— Ka ikë! Kur? Si? Hajde të dalim jasht.

Pavlin e habiti dhe e frigoi ky lajm. Kryesekretari do ta tregojë vendin e pushimit të tyne dhe çetnikët do të sulmojnë porsa të zbardhet. Akcioni, që mendonte për natën e ardhshëme, dështoi. Në këte terren me bâ luftë nga mëngjezi deri në muzg, âsht e rrezikshëme.

— Po mirë, pash zotin, shka keni bâ? Keni hangër dhe po fleni! — u idhnue Pavli kur duel përjashta.

— Asht veshë në tesha të grave dhe âsht përvjedhë nga dera e fundit. Roja e ka pa kur ka kcye përmbi gardh i ka bërtitë që të ndalet, kurse kryesekretari âsht lëshue në të hikun nëpër zabel. Roja

nuk ka guxue të qesi, ka nga me e kapë, ka mendue se âsht grue nga shtëpija dhe nuk i ka ardhë mirë që ta vrasi. Ka ikë hajduti sigurisht drejtë në sh'a-bin e çetnikëve.

— A thue se nuk ju kam njoftue se çfarë tipi âsht ai! Edhe vetë e keni pa se po shtihet se âsht i smuet. Kurse ti, po ndëgjoj, je sjellë si kvaçka nëpër shtëpi, po shtihesh i marrë. Për të gjithë këte ty do të kapi për fyti, ta dijsh!

Gjurgji heshte, tue u idhënue në vetëvehte që nuk i kishte lidhë kryesekretarin ose që nuk e kishte çue në dhomë: midis partizanëve.

Hynë në shtëpín e kryesekretarit. Partizanët ishin shqetsue dhe i bërtitshin rojës që nuk kishte shti. Sima fishkullonte prej inati dhe pak me gëzim tha:

— Kurkush nuk po më ndëgjon. Mbramë Pavël, i kam thanë Gjurgjit dhe të gjithëve se kam dyshim dhe se po përzin dishka ai kullak batakçi, shtihej se ishte i smuet. Na ushqej me mish të pjekun që të na qesi pluhnin syve, dhe na të verbëtit, kur e kemi pa se kush âsht, në vend që ta lidhim si shakën, e lamë që „të dirgjet" dhe të na iki. Kështu edhe e kemi lypë! Kurkush nuk më ndëgjon mue.

— Ku i ka njerzit e shtëpís? — Pyeti Pavli. Çomni te ata!

Gjurgji dhe Sima e çuen në guzhinë.

Gjyshja ishte strukë përbrij shporetit, i frynte zjarmit, dhe nuk i shiqoi kur ata hynë. Grueja rrinte në shtrat dhe shiqonte partizanët me bisht të synit. Vajza ishte kapë për shufra të dritares, e kishte lëshue kryet ndër duer dhe qante me zâ.

Pavli i shiqoi për disa çaste, tue heshtë dhe mandej me nji zâ të rrebtë, kërcnues, i pyeti:

— A, zoja e shtëpís, ku e ke burrin?

— Nuk e dij unë, pasha zotin, ku âsht, kërkonje.

— Si?! — bërtiti Pavli dhe iu futë në fëtyrë.

— Gjithëkush e ruen kryet e tij. I âsht dashtë pa tjetër të shkretit, keni dashtë me e vra për hatër të zotit...

— Hesht! Hesht, nanë! Nuk âsht e vërtetë. Nuk kanë dashtë me e vra, pse ta vrasin, e ndërpreu vajza; simbas zanit ajo dukej se ishte e sinqertë, fatkeqja.

— Ti të heshtish!

— Shokë. Unë vij me ju... Merrmëni... Nuk due që të jetoj mâ këtu. Le të vritem, nuk më vjen keq... — qante vajza tue iu drejtue Pavlit dhe Gjurgjit.

— E, nuk do të shkojsh, bijo! Unë të kam pjellë dhe të kam rritë, unë edhe do të vras! Mâ mirë âsht që të mos jetojsh kur je e këtillë!

— Fol, ku të ka shkue burri... Fol, sepse tash do të... Pavli nuk bërtitte, por zani i dridhej nga tërbimi.

— Mundesh, pasha zotin, shka të duesh...

— Lidhe! — i bërtiti Pavli Gjurgjit.

— Vajza qau edhe mâ shum dhe gjyshja kukatte:

— Ej, e mjera unë, Krishtlindja e zezë m'erdh... A thue në Krishtlindje me m'u shue shtëpija...

Gjurgji u këthye me litar dhe e kapi gruen për dore. Ajo u mundue që të largohej por e kapi Sima, i cili rrinte në derë dhe shiqonte se shka do të bâhej dhe ia lidhën me të shpejtë duert.

— Simo, merre pushkën dhe ruej! Ta dini, nëse do të na trathtojë, do t'ju a djegi shtëpín! — i tha Pavli grues, e cila e shiqoi me inatë, rrebtas drejt në sy.

— Shokë, më merrni me veti! — bërtiti vajza.

Pavli duel dhe hyni në dhomën e partizanëve. Iu tha që të jenë të gatshëm dhe u kthye në shtëpi te toga tjetër ku ishte shtabi. Ajo ishte shtëpija e

sekretarit t'aktivit të SKOJ-*it në katund dhe çdo orë i lajmonte se shka po ndodh aty.

Me të shpejtë, gati në të njajtën kohë, u këthyen Vuka, Nikolla dhe Stankoja. Që të tre e kishin krye detyrën me sukses, por dy shokë iu kishin vra. Pavli i tregoi Vukës për ikjen e kryesekretarit dhe i shprehi frigën se do t'i sulmoinë çetnikët porsa të zbardhet. Vuka, i mrrolshëm dhe pa qef, i tha se ai mbas ngjarjeve të mbramshëme nuk beson në te dhe ra të flejë, tue mos i thanë Pavlit asnji fjalë për gruen e tij.

Para të zbardhunit të dritës mbërriiti edhe Maksimi me grupin e fundit të partizanëve të ri. Pavli urdhënoi që patrullat të hudhen larg në pyllë, thirri skojistin nga shtëpija, dhe i tha që menjiherë t'organizojë shërbimin informativ nga katundet përrreth dhe ta vëzhgojë me vemendje lëvizjen e çetnikëve.

..., Qysh në mëngjes heret nga katundi në katund ngajshin kalorësit, katundarët nga t'ashtuquejtunat „roje katundare" të çetnikëve tue drue lajmin se partizanët kanë kalue Moravën, kanë asgjasue tre shtabe çetnikësh, kanë vra disa komandanta, kanë djegë tri komune dhe kanë këputë vijat telefonike dhe telegrafike në të gjithë rrethin. Kurierët dhe kalorësit laheshin në shkumbën e vrançave të majmë të të pasunve, të ngjitun vetëm në çejza dhe karroca, njoftojshin në mënyrë panike lajmin mbi ardhjen e partizanëve, e rritëshin numrin e tvne nga katërdhetë në njiqindë, nga njiqindë në dyqindë, treqindë...

Mâ shpejt se kalorësit vrapoi dhe u përhap zani për partizanët nëpër katundet e Moravës, depërtoi në Levaç dhe, nuk kishin kalue as dy orë, e në të gjitha katundet në dy rrethe edhe matej dijshin se

*Bashkimi i Rinís Komuniste të Jugosllavís.

partizanët janë diku aty, n'afërsín e tyne, në katundin fqij ose në vetë katundin e tyne, kush e di në shtëpín e kujt ndoshta në të fqiut, ndoshta në zabelin në shpat, në kësollë, nëpër vëneshta... Katundarët bërtitshin nëpër gjerdhe, të friguem ose të gëzuem, njoftojshin lajmin, tregojshin se mbramë partizanët kanë therrë mâ se njiqind çetnikët, kanë shti në dorë hekurudhën, kanë rrethue qytetin, se çdo i treti banë mitroloz, se të gjithë janë djelmosha, të gjithë të shkolluem dhe studenta, ata i komandon njifarë mësuesje e quejtun „Boginja". Disa tregojshin se e kishin djegë kishën në këte dhe ate katund, priftin e kanë vjerë në kumonare, se të gjithë këta janë ustash të cilët kanë kalue Drinën dhe po therrin Serbët që nga fëmijt në djep dhe deri te pleqt. Të tjerët thojshin se këta janë njerëz të mirë, nuk pijnë, hanë vetëm bukë kollomoqi dhe kaçamak që i paguejnë dhe kërkend nuk e prekin. Ajo që kurrgjâ nuk marrin, se hanë vetëm bukë kollomoqi dhe kaçamak që e paguejnë, theksohej në mënyrë të posaçme. Të gjithë flitshin me aq hollësina sikur t'i kishin pa, i përshkruejshin sikur të kishin jetue me ta.

Çetnikët ikshin nga katundet. Herët në mëngjes kurkush nuk ishte dhe arkëtarët e kishin tërheqë arshivën dhe e mëshifshin nëpër plema dhe tavana, dhe vetë ikshin me çetnikët, diku larg, tue mos dijtë as vetë ku të ndalen. Disa ngitshin në qytet tue çue panikun edhe atje. Kafexhít i kishin mëshelë kafehanet, dugajxhít dugajët, priftat kryejshin me të shpejtë lutjet e mëngjesit të Krishtlindjes dhe si njena palë ashtu dhe tjetra mëshifeshin në shtëpít e të vorfënve, te vejushat me shum fëmij. Rojet e katundit i mëshifshin në dhé pushkët dhe bombet në mullarët e huej të sanës dhe të kashtës.

Friga dhe gëzimi së bashkut, njeni përbrij tjetrit, shpërthejshin nëpër katunde, i zhbrazëshin dhe lejshin në qetësi. Rreth orës tetë rrugët ishin të shkreta: vetëm diku, nëpër kumbullishte dhe oborre, si i dalun menç, me pushkë nën pallto, ngitte ndonji çetnik i mbetun.

Në të gjitha katundet pritej ngrehshëm në çdo moment ardhja e partizanëve. Thuhej se ishin në katundin fqij, se tashmâ janë nisë për në të tynin, dikush kishte pa patrullën, dikush bile edhe kolonën, dhe dikush se tashmâ kanë mbërrijtë deri te komuna, shkolla dhe dugaja. Menjiherë mandej u përhap lajmi se po vijnë gjermanët me tanksa dhe partizanët po çelin istikame për me fillue luftën. Katundi do të digjet... ku i solli dreqi bash në katundin e tyne... .

Kështu vazhdoi deri para dreke, dhe mandej komandantat e çetnikëve u këthyen nëpër katunde, t'armatosun deri në dhambë, urdhnuen që t'i bihet tupanit, kumonave të shkollave dhe të kishës, shpallën mobilizimin e përgjithshëm tue iu kërcnue se do t'i dënojnë me vdekje. Katundarët e friguem grumbulloheshin pa qefë dhe në numër të vogël dhe mandej i shtyjshin që të shkojnë nëpër katunde prej nji shtëpije në tjetrën dhe t'i mbledhin të gjithë mashkujt prej njizet deri në katërdhetë vjeç. Prej shtëpive delshin grát dhe pyetjeve se ku janë burrat, u përgjegjeshin se qysh dje kanë shkue misafirë në katundin tjetër për me vizitue ndokend, ose kanë ikë ndokund mbramë, para agimit, porsa kanë ndie të shtimet. Komandantat prap se prap mblodhën do katundarë. Disa kërkojshin që të mos shkohej kurkund jashtë katundit, por të rrihej aty e të mprojnë katundin; mâ guximtarët alarmoheshin; kush do të luftojë me ta duer thatë kur ata janë t'armatosun edhe me mitroloza edhe me mortaja. Komandantat ndajshin pushkë, të gatshëm për me luftue dhe me

idhnim u kërcnoheshin partizanëve, bërtitshin se mbas kësaj nëpër shtëpít partizane do t'i therin fëmijt në djep. Rreth katundarëve të grumbulluem, të cilët përgatiteshin të shkojnë në katund ose në pyllë, ku duhej për me u bashkue me bataljonat dhe brigadat tjera, grumbulloheshin grát dhe fëmijt, u jepshin strajcat me mish të pjekun dhe çetnikëve, shishe dhe matare ushtarake të mbetuna nga kapitulimi, me venë të zezë dhe raki të fortë. Katundarët shajshin, kërcnoheshin, disa këndojshin, putheshin me fëmijt, përshëndeteshin me të butë ose ashpërsisht me grát, tue u bërtitë që t'i ruejnë mirë fëmijt. Disa u betoheshin atyne të cilët për kush e di çfarë shkaku nuk shkojnë në luftë: se vriten, ata të kenë kujdes për shtëpín dhe fëmijt e tyne, dhe të vetëve u thojshin se kush edhe sa u ka borxh.

Midis këtyne që shkojshin thuhej se partizanët luftojnë si Shqiptarët: të gjithë në ball dhe komandanti i tyne „Boginja" shkon me mitroloz dhe këndon:

Tri brina më ka plisi,
Kundër zotit ushtrín e nisi!

Kalorësit — korierë gjithnji ngitshin dikah. Kolonat e shpeshta, të zeza të katundarëve, shumica e të cilëve ishin pa pushkë, derdheshin në bataljonet dhe brigadat e trillueme, të pritun nga çetnikët mjekrrosha me flokë të gjatë, të rrebtë, t'idhnuem dhe t'armatosun me automatikë anglezë, me thika dhe parabela, kuburet e të cilëve virreshin në gajtana të blertë parashutash angleze. Njiherit me „çetat" mbërrijtën në vendin e grumbullimit kamionat plot me nediqista, pushkë gjermane dhe arka municjoni.

Për të gjitha këto Pavlin e njoftonte në çdo moment skojisti, i cili i çonte shokët e tij dhe të rejat në katundet fqij për lajme të reja. Tash i gji-

thë katundi dinte në shtëpít e kujt gjinden partizanët. Çetnikët dhe miqt e tyne kishin ikë qysh n'agim, të lajmuem nga kryesekretari, i cili kishte shkue së bashku me ta. Pavli dhe Vuka u muerën vesht me Maksimin që çeta të zajë pozicion në zabelet përmbi katund, që aty ta presin sulmin dhe vetëm mbassi t'i shpartallojnë çetnikët të shkoinë matej. Mbas bisedimit me ta Pavli vendosi që të zbresi me nji dhetëshe në katund dhe të mundohet të mbajë mbledhje me katundarët. Ai duel përjashta dhe shkoi te toga e Nikollës për me marrë dhetë vetë.

Në shtëpín e kryesekretarit Sima i bërtitte dhe i kërcnohej grues dhe gjyshes, të cilat bërtitshin, pse vajza kishte çelë arkën me pajën e saj dhe u ndante partizanëve çarapa dhe këmisha.

— Shka âsht kështu? Shka po ban kështu, shoqe? — bërtiti i pakënaqun Pavli.

— Po u ap shokëve. Unë po vij me ju.

— Nuk mundesh ti me ardhë me ne!

— Pse? Unë gjithmonë i kam dashtë partizanët dhe u kam dhanë ndihmë... Shok, pyeteni Borën, ai âsht sekretar i SKOJ-it te na... — foli me habi vajza dhe dridhej.

— Të gjitha sendet t'i këthehen asaj! Kush ju ka lejue që t'i merrni? Shka âsht kjo, a mos jemi na „batakçi"?!

— Shoku Pavël, shoqja po i jep vullnetarisht sepse don me ardhë me ne. Shka ka ajo me babën? Le të luftojë vajza, — e muer me vendosmëni në mprojtje Bojana.

— Nuk âsht e mundun! Ktheiani sendet! — bërtiti Pavli. — Përgatituni, po shkojmë në pozicion. Dhe'ëshja e Gjurgjit, eja me mue!

Vajza qajti:

— Pse bâhesh kështu, shok?...

Pavli e shiqoi. E preku fëtyra e saj fëminore në vaj. E shkëputi shiqimin dhe duel në paradho-

më. Shiqoi në guzhinë. Sima mprohej nga grueja e cila shkrryhej para kambëve të tij, e puthte në gjuj, qante si e dalun menç dhe i lutej që vajzën e vetme të mos ja marrin. Do t'u api krejt shka ka në shtëpi edhe sendet, edhe paret, sa të duen, për lavd të kryqit do ta marrë, le ta vrasin edhe ate nëse duen, vetëm fëmin të mos ia marrin. Pavli deshti t'i bërtasi dishka Simës, por heshti dhe me dhetëshen duel përjashta.

Kur kaluen rrugës, grát vështrojshin nëpër dritare, burrat e mëshehun i këqyrshin nga ahrat dhe plemat. Pavli shkonte para Gjurgjit, ngutej dhe rrugës thirrte katundarët që të vijshin në mbledhje te komuna.

Kur bërrijten te komuna, Pavli hyni mbrenda. Dyert nuk ishin të ndryeme. Në zyrë, në nji bankë, ishte ratë nji plak i kthyem me shpinë kah kaftorri që ishte ndezun. Në dhomë ishte nii tavolinë e thjeshtë e zhlyeme me ngjyrë dhe e bame laralara me nënshkrime t'imta të rrumbullakta, dy tri karrika, telefoni dhe kasa e vjetër e hekurtë e përdorun për së tepërmi, e cila mbështetej për muri. Afër derës nji pllakatë gjermane me hartën e Rusís dhe me zemër të ndame në gjysë, e cila përfaqsonte Stalingradin. Mbi zemër ngulej bajoneta nga e cila pikonte gjaku. Në pllakatë shkruhej me germa të mëdha të trasha: „Stalingradi ka ra!"

— Ej, mixho! Shka ban ti këtu? — bërtiti nga dera Pavli.

Plaku u kthye, i mbylli përgjysë syt sikur të zgjohej, dhe tue pa njeriun me pushkë, u kull dhe u ngrit si djalosh. Qëndroi gatitu dhe raportoi:

— Para jush qëndron Veselin Plakiq, kapter i Selanikut, togëkomandant i kompanís së dytë të mitrolozave, të regjimentit njizetenji të divizionit të Shumadís, tetëmbëdhetë vjetë polic i komunës së këtushëme!

Pavli buzëqeshi dhe i ra krahut:

— Mirë, mixhë, nëse je i Selanikut, pirolla të qoftë! Po ku e ke kryetarin?

— Kryetari dhe autoritetet e tjera kanë shkue. Se ku kanë shkue, këte nuk ma kanë thanë, — u përgjegj ai në mënyrë të preme tue qëndrue edhe matej gatitu.

— Hajde, plak, thirri katundarët të mblidhen. A ke tupan?

— Të gjitha i kam këtu!

— Mirë! Shko nëpër katund dhe bërtit se partizanët po ju thrrasin me u mbledhë.

— A âsht zyrtarisht kjo?

— Zyrtarisht!

— E, mirë, nëse âsht zyrtarisht.

Polici e vuni krah e qafë tupanin, duel përjashta, i luejti thuprat disa herë n'ajër dhe i ra lëkurës së thatë t'edhit. Tupani kërsiti. Qielli mbushej me re dhe ishte vrantë. Tupani jehonte shurdhët nëpër rrugët e katundit dhe ndëgjohej zani i policit si në kangë.

— E - e - ej! Burra! Partizanët u thrrasin me u mbledhë si mashkujt dhe femnat deri në gjashtë vjeç. Të gjithë me u mbledhë te komuna! E - e - ej, burra!

Pavli qëndronte në shkallët e hanguna të komunës dhe ndëgjonte. I çoi edhe partizanët nëpër shtëpit për rreth me i thirrë katundarët.

Nuk zgjati shum dhe nga shpati kërsiti mitrolozi. Tupani u ndal. Disa katundarë që ishin nisë për me u mbledhë, ikën rrugës. Partizanët nganë.

— Shpejt sillni kashtë që ta djegim komunën! Qe, këtu m'ate anë! — urdhnoi Pavli.

Partizanët prunë me të shpejtë në krah kashtë dhe e vunë nën tavolinë. E hoqën telefonin, i grumbulluen karrikat dhe bankat mbi tavolinë. i shkyen pllakatat dhe i dogjën. Flaka shpërthei.

Në shpat shtihej gjithënji e mâ tepër. Pavli me dhetëshen ngau në drejtim të pyllëzës së kuqrremtë dhe zabeleve në shpat, në të cilët kërsitshin gjithënji e mâ tepër, si zjarm, të shtimet.

Rradha gjuejtëse partizane e gatshëme për qitje e renditun në rreth në buzën e zabelit nuk kishte hapë zjarm. Çetnikët qitshin prej së largu. Kur me dhetëshen hyni në zabel, në të cilin kërsitshin plumbat dum-dum, sikur të digjej dhe të kërsitte lisnaja e ngrime, Pavli qëllimisht hyni midis disa partizanëve të ri. Ata në çdo të shtime trembeshin dhe e futshin kryet në borë. Kështu bante edhe Lutica, por kur komisari u shtri përbrij tij, ai u ngrit në brryla dhe filloi t'u api zemër shokëve të tij.

— Shka po dridhesh si drugës! Mos u frigo, nuk ai ngjet secilit! Sikur t'ia ngjitte secilit...

— Ashtu âsht, Lutica ashtu âsht! — Pavli e shiqoi me kënaqësi dhe mburrje djaloshin e bukur katundar.

Beteja pushoi me njiherë po ashtu si edhe kishte fillue. Pavli e shfrytzoi pushimin dhe u ulë përbrij nji lisi që t'i shkruej raportin Bërkos për komitetin e qarkut të cilin kishte ndërmend ta çojë në mbramje. Çantën prej lëkure e vuni mbi gjuj, shkëputi disa fletë nga blloku dhe filloi letrën. Kur mbërrijti deri te pushkatimi i Gvozdenit. mendoi gjatë: dy tri herë e shkeu pusullën dhe e filloi përsëri sepse çdo fjali i dukej e shpraztë dhe shkaqet ashtu të shkruem të pamjaftueshëm dhe të pabindëshëm. Vetëm sa e kish mbarue disi letrën, çetnikët në zinxhir të dendun u nisën në sulm. Vuka transmetonte që të mos shtihej. Çetnikët bërtitshin, ngitshin, shtijshin, bijshin në borë, ngriheshin kadalë dhe me dyshim, dhe i shkojshin për anësh zabelit. Pavli çmoi se janë disa qinda. Kur u afruen mjaft afër saqë mund të ndiheshin, ai u ngrit, qën-

droi përbrij lisit dhe iu bërtiti katundarëve të mobilizuem që të mos shtijnë.

— Po të gjuejnë! Shtriju! — i bërtiti i friguem Lutica.

Pavli qëndroi në kambë edhe matej dhe bërtitte për luftën partizane për liri, tue i ftue katundarët që t'u bijnë oficerave dhe komandantave të Drazhës. Midis çetnikëve sikur të kishte fillue alarmi, Aty këtu kriste ndonji pushkë ndamas. Vetëm nji mitroloz kërkonte me batare të gjatë. Nga rradha çetnike, të shtrime mbi borë, u ngritë nji flokët e të cilit i bijshin mbi kapotë dhe filloi të kërcnohet, tue i quejtë partizanët, Jevrej dhe ustashë. Ai u hudhë në borë kur dikush prej partizanëvet filloi ta gjuejë me mitroloz.

Pavlit zani iu duk si i njoftun. „Mos âsht Vasiqi?" — mendoi tue u mëshefë mbrapa lisit. Po ai i njajti thirri për sulm. Nji pjesë e çetnikëve dhe e katundarëve u ngritë dhe u nis. Partizanët hapën zjarm mbi ta. Disa ranë mbi borë, dhe të tjerët të hutuem u vunë menjiherë n'ikje.

— Mos ikë! Qit! Do të vras! — kërcnohej po i njajti çetnik, tue mbajtë automatikun dhe rrinte në kambë lirisht dhe me guxim. Rradha e çetnikëve ra barkas. Partizanët qitshin vazhdimisht. Në krahun e majtë çetnikët u përpoqën që t'u dalin mbrapa. Vuku, barkas, ngau deri te Pavli. U muerën vesh që çdo i dyti nga rradha të ndahet dhe të këthehet kah çetnikët, të cilët u dilshin mbrapa shpinës, dhe sulmi të bâhet porsa t'afrohet muzgu.

Çetnikët disa herë u nisën në sulm dhe shtijshin tue mos e kursye municionin. Në muzg, nën komandën e Vukës, u ngritën partizanët dhe sulmuen. T'ardhunit rishtas, të gjithë, përpos Luticës i cili ngante midis të parëve, mbetën larg dhe shpeshherë rrëxoheshin mbi borë; Pavli u kthye te ata, u dha zemër dhe i nisi para. Lufta nuk zgjati shum. Çetni-

këtë mâ parë kadale dhe mandej u tërhoqën n'ikje. Në muzgun e errtë, mbi borën e përhime, të shkelun, dukeshin kufomat e tyne si cunga në pyllën e preme.

Errësohej, qitja pushoi. Vuka dha komandë të mblidhen. Partizanët grumbulloheshin kadale te rruga e rrethueme me gjerdhe të naltë. U numruen... Katër nuk ishin. Midis tyne edhe Lutica. Në sulm ai ishte nda nga Pavli dhe këtij i kishte humbë sysh.

— Asht vra!? — bërtiti Pavli dhe i thirri disa që të shkojnë me te e ta kërkojnë.

Midis dy çetnikëve të vramë kishte ra Lutica, pak i mbledhun, sikur të donte me u çue. Përmbi karabinën e tij të re, të verdhë ishte mbledhë dora. Pavli, i prekun, qëndronte dhe heshtte. Kur u afruen të tjerët, ai u tha që ta çojnë prej andej dhe ta vorrosin te druja afër rrugës. E çuen. Plaga nuk i shifej Luticës, vetëm nepër teshat e reja prej cohe kishin rrjedhë do vija gjaku. Partizanët e hapën borën me kundakë, dhe njeni ndër ata ja muer pushkën.

— Lenja! — tha Pavli.

— Pse, nji pushkë kaq të bukur...

— Ishte e bukur përbrij tij! Lenja! — Pavli fshani dhe u nis mbrapa.

Vuka tashmâ e kishte rradhitë çetën për t'u nisë. Në kolonë përbrij Bojanës rrinte e bija e kryesekretarit me nji pushkë të zanun plaçkë dhe çantë. Kur Pavli u afrue, ajo u mëshef mbrapa Bojanës që të mos ta shofi ai. Pavli e pau. Jovanit ja dha letrën për Bërkon dhe i tha që të kthehet sa mâ parë me përgjegje.

Vuka komandoi nisjen. Kolona u nis kadale nëpër vëneshta.

28

Uçoja iu kishte përkulë Pavlit si druia e naltë erës, dhe, kur fortuna kaloi, u kthye mbrapa, u luhat do kohë dhe mandej u qetsue tue ndejtë drejt dhe me inatë. Simbas bindjes dhe ndërgjegjës, Uçoja e ndryshoi planin e Pavlit, hoqi dorë nga marshimi në Kopaonik dhe ndejti në Jastrebc.

Ngjarjet e para i dhanë të drejtë Uços dhe ia forcuen bindjen se ka veprue drejt. Çeta kishte bâ disa sulme të papritshëme me sukses mbi kolonat gjermane dhe bullgare në mal dhe i kishte shty ata të mendojnë se mbrapa çdo ahi, kaçube dhe guri, nga çdo shpat dhe sukë vezhgon toga partizane, — e shkurtë dhe e saktë. Partizanët përsëri ishin bâ fuqi e padukshëme dhe e pashtime në dorë, anmik i rrebtë, i cili mund të çfaqet në çdo moment dhe në çdo vend. Kolonat e anmikut që shkojshin kryq e tërthuer nëpër Jastrebc, tue kërkue partizanët, ishin bâ të gjitha, mâ të kujdesshëme dhe të kadalshëme.

Mbas dishfatës në përpjekjen e pafat që të përshkohen nga Jastrebci, partizanëve iu kthye përsëri besimi në vetëvehte, i harruen fjalët e randa dhe fyese t'Uços dhe mâ tepër se kurrnjiherë u bashkuen njeni me tjetrin. Vuejshin nga uja dhe mërdhijshin, por kurkush as me fjalë as me heshtje nuk tregonte moskënaqësi, kurkush nuk ia merrte për të keq as nuk e qortonte komandantin, ai edhe vetë iu ishte bâ atyne mâ i afërm. Ushqeheshin nga katundarët e ikun prej katundeve dhe mëshifeshin

nëpër mal, merrshin nga ata nga nji copë bukë kollomoqi dhe me mjeshtrín e nji farmacisti e ndaishin në grimca dhe copa shpeshherë jo mâ të mëdha se thoni, të vogla sa s'ta merr mendja dhe të pamjaftueshëme për njerzit e untë. T'untit dhe egoistët sikur të kishin ndryshue: nuk ankoheshin se janë t'untë, as që e qortojshin për anash ekonomin e çetës se ndamjen e ban jo të barabartë, mitroloztarët nuk kërkojshin që të tjerët t'ua bajnë mitrolozin përpjetë malit, ndihmësat e tyne na zâ dhe me durim bartshin municionin pa bâ fjalë dhe grindje ndërmjet vedi; tetarët, të dobtit dhe të sëmundit nuk i caktojshin për roje dhe komandanta roiesh (kur ndokund pushojshin për disa orë); kurkujt nuk i vinte randë që Vuksani mbas vrasjes së komisarit Mirko e mbante vehten si njeriun mâ përgjegjës politikisht në çetë, as që i vinte kujt mërzi, pse ai kërkonte që për të njizetën herë të lexohej Historija e Partís Bolshevike (në përpunimin e së cilës nuk ishte shkue kurrnjiherë matej se nga kaptina e katërtë, gjatë nji vjeti). Njerzit e kishin humbë vetëdijen nga uja dhe të lodhunit, nga marshimi i vazhdueshëm natë e ditë teposhtë e tepërpjetë, për së gjati dhe për së gjani malit, por çeta nuk rrinte e qetë; i mëshifej anmikut si bisha, i kafshonte, prente dhe coptonte kolonat e tija, tërhiqej nëpër to, ikte matej dhe përsëri sulmonte; përsëri dhe vazhdimisht, me gjithë se e lodhun, çeta ia tregonte forcën e saj anmikut.

Uços plaga në dorë iu shërue shpejt. Me gjithë të tanë pasigurín në situatën e ré, ndihej i kënaqun që kishte veprue ashtu siç e kish mendue se duhej veprue. Besonte jo vetëm që me këte e kishte shpëtue çetën, porse kështu Gjermanëve u jepte grushta të randë. Shpeshherë, tue mendue mbi këte, ndihej krenar që me nji çetë prej tridhetë vetësh po i then në mal me mija ushtarë t'anmikut dhe po

e venë në lojë komandën gjermane. I bâhej se këte ofensivë kundër tyne i komandonte ndonji gjeneral gjerman, ndoshta i tërhequn nga fronti i Afrikës ose i Lindjes, ndoshta ka dy akademi, i din të gjitha teorit e luftës, i ka mundë gjeneralat sovjetikë dhe anglezë, e në krahnuer ka vû „kryqin e hekurtë me gjethin e lisit". Kurse ai, mësues serb i thieshtë, ish nëntoger rezerv i nji ushtrije të mujtun, i cili nga letratura e luftës kishte lexue vetëm disa broshura të eksperiencave taktike nga lufta e parë botnore dhe dy-tri biografina udhëheqësash të mëdhaj ushtrije; ai, mësues katundi, pa artileri e miete të tjera të luftës, me djelmosha nga të cilët shumica para ardhjes n'arradhë nuk dijshin me e përdorë as pushkën, — tash i rrin përball nji gjenerali dhe ia sjellë vërdall ushtrín nëpër mal.

Uçoja shpresonte se Gjermanët do ta kuptojnë me të shpejtë kotsín e përpjekjeve të tyne që ta shpartallojnë arradhën, do ta shofin të mbajtunit e pakuptim t'aq ushtrije për nji çetë partizane dhe do të tërhiqen. Atëherë ai do të zbritte nga mali, do të binte në rrafsh, do të hynte në qytet, do t'i shtinte në dorë rrugët dhe hekurudhat. Nëse Pavli nuk pëson dam — kurse sigurisht do të pësojë dame — kur të këthehej duhet pa tjetër ta njofi gabimin e tij katastrofal dhe do të thotë se ai, Uçoja, ka veprue si duhet që ka ndejtë në Jastrebc. Pavlit atëherë do t'i duhet pa tjetër të mendojë përmbi vetë bindjen e tij aq të madhe. Mandej, kur të shpërthejë pranvera dhe të dali dushku, atëherë do të marri zjarm Sërbija... Partizanët do të bâhen ushtri dhe do të zbresin përgjithëmonë nga malet. Atëherë arradha do të rritet në brigadë, e nji ditë, sigurisht edhe në divizion.

Iu kujtue Bojana dhe i erdh turp për ate bisedën për vdekjen dhe shumjen e breznís së Zhivi-

qëve. Vetëm, nëse ajo pëson dam... Friga për te ishte e vetmja frigë që ndjente atëherë.

Por e gjithë kjo zgjati katër ditë.

Kur akcionet e Pavlit nxuerrën në shesh prezencën e çetës së tij përtej Moravës, Gjermanët e panë se në Jastrebc ka mbetë vetëm nji pjesë e partizanëve, dhe bile sigurisht e vogël. Prandej, i hodhën të gjitha forcat kundër çetës s'Uços të vendosun që ta shpartallojnë plotsisht. Edhe ushtrija që kishte zanë vend nëpër katunde, bante prita dhe iu bante të pamundun partizanëve furnizimin me ushqim, u nis edhe ajo në mal që ta kërkojë kamba - kambës. Katundarët e ikun, të gjetun nëpër Jastrebc nëpër shpella dhe istikame nën tokë, i vritshin në vend. Bullgarët dhe lotiqistat i vjerrshin nepër degët e xhveshuna t'aheve. Në mal filloi potera si kundra ujqve. Partizanët i shtynë në nji pjesë të malit, tue mos u lanë asnji moment që të marrin frymë. Ndjekja nuk pushonte as natën.

Partizanët pësuen dy disfata njena mbas tjetrës, tue lanë disa të vdekun dhe të plaguem që nuk mujtën me i bajtë me veti. Çeta e frigueme sillej nëpër mal. Uçoja nuk kishte mâ mundësi që ta zotnojë situatën dhe me ja tregue drejtimin çetës. Porsa kapërcejshin prej nji rrethimi t'anmikut, bijshin në nji tjetër. Shkojshin rrotull në të gjitha drejtimet, të mëshefun në pyllën e dendun të pishave të luginës së Sokolovicës në të cilën i kishtë hudhë dhe rrethue anmiku.

Nji natë e kaluen te ahat në të cilët ishin të vjerrun partizanët e vdekun dhe të plaguemët e vramë mâ vonë, nata ishte e errtë dhe nuk i panë. Vetëm n'agim dikush i qitasi njerzit e vjerrun dhe të ngrimë nëpër ahe. Bërtiti në mënyrë të hatashëme dhe filloi t'iki. Partizanët shiquen mbi vehte dhe u ngrinë prej tmerrit. Uçoja komandoi menjiherë nisje dhe çeta u nis me të shpejtë matej nëpër pyllë.

Mbas tyne mbetën njerzit e vjerrun dhe të ngrimë me krena të varuna në njanën anë. Çeta u tërhoq në zabel, e molisun nga hataja dhe e shtangueme nga pritja e tmershëme e anmikut.

Friga i kishte thye gadi të gjithë njerzit. Çeta menjiheri si njeriu i shëndoshë, aty për aty, u sëmue nga nji smundje e pashërueshëme dhe vdiste e vetëdijshëme nga smundja dhe pamundësija e vet, vdiste kadalë, me vdekjen e kadalshëme në të cilën i sëmundi ka kohë të mendojë për vehte dhe jetë, që t'ankohet dhe të dëshprohet.

Mbas tri ditë ndjekjesh, versuljesh mbi prita dhe disfatash të cilat e dërmuen dhe e shuen, çeta nuk mujti mâ as që kishte guxim të lëvizi ditën. Zakonisht në të zbardhun të dritës tërhiqej në ndonji gërmojë ose shpellë dhe gjithë ditën dremitej nga uja, të ftoftit dhe lodhja. Vullnetarët dhe njerzit mâ të sigurtë Uçoja i dërgonte në trishe që të afrohen kadalë deri te katundet për ushqim. Dy-tri ditët e fundit ishin zhdukë krejtsisht katundarët nga mali, dhe kështu të furnizuemit me ushqim vështirësohej jashtëzakonisht. Trishet kishin depërtue deri te katundet, shkojshin te shtëpít, të cilat shpesh herë ishin të mbushuna plot me ushtarë t'anmikut dhe tërhiqeshin nëpër vathe dhe ahra, tue pritë që të takojnë ndonji nga shtëpija. Njerzit e shtëpís u bijshin tinës bukë dhe ndonji send nga ushqimet dhe u luteshin që të shkojnë sa mâ parë. Ka ndodhë që grupet e këtilla të shkojnë disa qinda metra nga çeta, të kalojnë të gjithë kohën e nevojshëme për nji detyrë të këtillë dhe të këthehen, tue i bindë të tjerët se kanë hasë në pritë, e cila ka hapë zjarm në ta dhe u ka bâ të pamundun që të hyjnë në katund.

— Çfarë pritash, kur nuk âsht ndëgjue pushka? — pyette Uçoja.

— Si nuk ka krisë pushka? Mitrolozi âsht shpra-

zë në disa batare mbi ne. Ju sigurisht nuk keni ndëgjue.

— Kurrgjâ nuk âsht ndëgjue! Po rreni! Dhe ju jeni partizanë!

— A thue dyshon në ne? A thue na jemi frigacakë?

— Frigacakë jeni! Po shka!

Në të vërtetë këta njerëz nuk ishin frigacakë. Këte edhe Uçoja e dinte, dhe prandaj bâhej gjithënji e mâ tepër i pafuqishëm, tue mos gjetë rrugë se si me ua ngritë moralin. Uçoja e kuptonte shokun: vdekja nga uja njerëzve iu dukej vdekje mâ e lehtë; ajo vjen kadalë pa u vu re, jetohet mâ shum; njeriu vendosë për te nga instinkti. Nga dita në ditë çeta vuente gjithënji e mâ tepër nga uja, njerëzit raskapiteshin dhe bâheshin gjithënji mâ të paaftë për luftë dhe lëvizje. Uçës i duhej që t'urdhnojë rrebtësisht, bile duhej të kërcnohej, kur i dërgonte për ushqim në katund.

— Mos më shtyj mue! Shko ti! — iu përgjegj njeni.

— Shka — a! A thue ti mue kështu?! — bërtiti Uça dhe dora i shkoi në revolver.

Mbassi u qetsue pak, Uçoja u nda nga turpi prej njerëzve dhe mendoi për vetëvehten, sikur njeriu shiqon mbi bunar fëtyrën e vet. Si?... Pse kështu menjiherë... Shkatrrim. Me ke të luftohet?... Në këto ditët e fundit çeta âsht paksue në niizet e tre vetë. Të gjithë antarët e Partís, përveç atij dhe Vuksanit, janë vra. Natën e kalueme dezertuen tre vetë. Si kjo e giithë menjiherë? Me revolver t'i shtyjë në detyrë. E mjerueshëme dhe e pabesueshëme Friga i kishte rrëmbye shpirtnat dhe e kishte thithë vetëdijen e njerëzve... Duhet luftue dhe fitue së pakut edhe njiherë, ose do të shkatrrohen. Duhet t'i sulmojë. Vetë do të sulmojë. Le të jenë me mija — do të sulmojë! Morali ka ra për arsye sepse po terhi-

qen. Nuk ban mâ kështu. Do t'ua tregoj atyne. Uçoja u këthye kah partizanët të cilët murmuritshin idhnueshëm për sjelljen.

Kur u afrue ai heshtën. Rrijshin dhe shiqojshin Uçon. Disa sikur ta kishin fajin vetë, e lëshuen shiqimin. Uços i kaloi të tërqethunit.

— A do t'i sulmojmë, shokë, gjermanët? Na sod duhet t'u bijmë, — foli Uçoja me gjysëm zani dhe tue u dridhë.

Të çuditun për fjalët e këtilla, partizanët shiquen njeni tjetrin dhe përsëri shiquen komandantin.

— Duhet pa tjetër!

— Edhe ju ashtu mendoni?

— Mendojmë, — u përgjegjën disa në të njajtën kohë.

Uçoja shkoi me shiqim nga luftari në luftar, të cilët rrijshin dhe dridheshin mbi borë të strukun, me fëtyrë të mrrolshëme, të dëshprueme.

— Mirë! Përgatituni për nisje! — pak mâ vonë shtoi me rrebtësi Uçoja, tue vendosë që të kalojnë nëpër pyllë dhe ta habisin ndonji grup të vogël t'anmikut. E dinte se ky luftim duhej të përfundonte me fitore. Përndryshe gjithëshka do të shkonte si deri tash.

Kishte kalue dreka. Uçoja kishte qëllim që të tërhiqen me kujdes dhe të sulmojnë në muzg. Anmiku zakonisht lëvizte për shpate dhe prroje. Mandej, natën mund të tërhiqen pa rrezik që t'i ndjekin, ose do të depërtojnë matej. Dergoi patrullën përpara dhe çetën e nisi kadalë. Nuk shkuen larg. U ndie zhurma dhe bërtimat e bullgarëve. Uçoja u ndal. Pylli ishte i dendun: anmiku nuk shifej. Patrulla u kthye dhe tha se bullgarët, në formacion luftarak, po kërkojnë malit dhe po vijnë drejtë në ta.

— Mirë që janë bullgarët!... Në formacion luftarak, zeni mprojtje të mira! Dhe mos shtini pa

komandën time! — urdhënoi me hutim Uçoja dhe shkoi përpara që ta shofi dhe ta çmojë lëvizjen e anmikut. Dukej sikur ishte i habitun, kurse ishte i friguem.

Partizanët u derdhën në formacion luftarak, u rradhitën dhe zunë pritat mbrapa pishave. Uçoja u kthye me të shpejtë dhe ra barkas përbrij Malishës.

— A janë shum? — e pyeti kadale Malisha, tue shique me frigë fëtyrën u Uços të parrueme, t'errtë dhe të mrrolshëme.

— Nuk ka. Mirë që janë bullgarë.

— Pse kaq zhurmë?

— Nga friga... Mirë âsht...

— Shum janë... a po i ndjen?

— Nuk janë, po të bâhet! Të jeshë i qetë dhe qit vetëm kur ta shohish të tanë... Mirë âsht që janë bullgarë!

Malisha heshti. Bullgarët bërtitshin. Zanet e tyne kuptoheshin gjithënji e mâ qartë.

— Rrethoni në të majtë! — u ndie komandimi bullgarisht.

Uçoja u frigue që të mos i rrethojnë, dhe i dërgoi pushkomitroloztarët me ndihmësit, në të majtë, larg nga formacioni luftarak. Friga si muskulë hynte në krahnuer dhe brente shpejt dhe fort. Uçoja e ndjente se si po i dridheshin gishtat e dorës së plagueme. U mundue që të futet thellë në borë. Fëtyrën e mbështeti në trupin e ashpërt të pishës. Rrëshinës i vinte erë e kandshëme dhe merrte frymë me etje.

Bullgarët aviteshin gjithënji e mâ afër.

Ndihej kërsima e çizmeve të tyne mbi borë. Edhe fjala iu merrej vesh gjithënji e mâ mirë.

„Mirë âsht që janë bullgarë!" — e përsëritte Uçoja ndër dhambë, tue i nënçmue bullgarët si luftarë, tue pritë me padurim që të duken.

Pishnaja ishte e njomë dhe e dendun, degët derdheshin poshtë mbi tokë, gërshetoheshin njena me

tjetrën dhe lakoheshin nën borë. Bullgarit të parë Uçoja ia pau vetëm çizmet e gjata dhe pjesën e poshtëme të kapotës. Fëtyrën nuk ia shifte.

— Qe, ku janë! — i pëshpëriti ai Malishës dhe i hapi syt, thumbi i mashingeverit shetiste rreth bullgarit të cilit nji degë iu kishte ngatrrue nëpër kambë.

Partizanët hapën zjarm nga ana e djathtë, tue mos pritë komandën e Uços. Ai nuk mbërriti që ta ndezi, kurse bullgari të cilin e kishte vu në nishan, tue i përplasë kambët që të çlirohet nga degët, u hudhë në borë. Nga formacioni i gjatë luftarak bullgarët hapën zjarm, me gjithë se nuk i shifshin partizanët. Simbas të shtimeve të tyne Uçoja e parandien se çeta âsht rrethue në rreth prej formacionit luftarak të bullgarëve, i cili ngushtohej në të dy anët dhe kërcnohej me i rrethue fare. Uçoja transmetoi që të mos shtihej deri sa ata të mos sulmojnë. Bullgarët ndejtën për nji kohë të gjatë barkas dhe shtyjshin ,tue mos dijtë se numri i partizanëve âsht i vogël, ata, tue u afrue nga të dy anët, u vërsulën në sulm.

Pylla ushtonte nga të shtimet dhe nga zani i trashë buçitës i bullgarëve: Urraaa!

Partizanët u përgjegjen me nji zjarm të dendun dhe e ndalën midisin e formacionit. Por anët e anmikut me zhurmë luftarake, u vërsulën që ta rrethojnë pozitën partizane. Uçoja e ndjeu këte rrezik dhe u dridh edhe mâ tepër. Po të tërhiqeshin me të shpejtë, do të dështonte qëllimi që synonte ta mbërrij me këte luftë. Të rrijë dhe t'u lejojë që t'i rrethojnë — ishte e rrezikshëme. Prap dishfat, ikje, mëshefje... e gjithë kjo mâ e hatashëme dhe mâ e keqe. Jo. Do të presin deri sa anmiku të ngrihet dhe të lëvizë, dhe atëherë ai të bâjë sulmin dhe t'u depërtojë në shpinë. Po. Kjo âsht rruga mâ e

mirë. Sulmi do t'i farkojë njerzit. Sulmi, vetëm sulmi! Ky âsht shpëtimi.

Ndodhi ndryshe nga ajo shka ai dëshiroi dhe priti.

Partizanët, tue ndie rrethimin filluen të ngrihen pa komandën e tij dhe t'ikin mbrapa. Po ikin! Dishfatë... Jo, do t'i vrasin të gjithë. Nuk kërkojnë prita, ikin ashtu. Eh, po a thue nga bullgarët. Uçoja u ngrit dhe filloi të bërtasi dhe të kërcnohet, tue u përpjekë që t'i mbajë. Gjithëshka ishte e kotë. Ngau mbas tyne tue mos marrë parasysh zjarmin e anmikut, ngau tue harrue të bërtasi dhe thoshte me vetëvehte: „Shka na gjet? Pse? A thue përsëri?..." Përveç disave, midis të cilëve ishin Vuksani dhe Malisha, të cilët nuk u ndanë nga Uçoja, të gjithë të tjerët pa bisht pa krye u zhdukën në pyllën e dendun.

Kur bullgarët panë se shka po ndodhë me partizanët, sulmuen nga të gjitha anët. Uço u ndal, u ul në gjuj përbrij nji pishe dhe i reshi me zjarm disa bullgarë të cilët ngitshin në grup drejtë mbi te. Për tokë ranë të vdekun dhe të plaguem, kurse të tjerët u kthyen me vrap përmbrapa. Ishte n'ekstazë dhe shtinte si në jermi.

Bullgarët sulmojshin dhe shtijshin nga të gjitha anët. U tërhoq edhe Vuksani. Uçoja e ndjeu frigën si kurr ndonjiherë në jetë. Nuk ishte kjo frigë nga anmiku; ajo ishte frigë nga dëshprimi në shokët e tij, e cila shndërrohej edhe në dëshprim në vetvehte, frigë nga pyetjet: shka do të bâhet me ta? Kjo „shka do të bâhet me ta" — nuk ishte mâ nji mendim i vetëdijshëm dhe i caktuem; „shka do të bâhet me ta" ishte ai vetë dhe i tanë, të gjitha mendimet dhe ndjenjat. I ishte marrë goja nga friga, i humbun në mendime. Uçoja rrinte tue shique në pyllë me automatik të lëshuem përbrij vehtës.

— Pse nuk po qit, shoku Uço? — i bërtiti me rrebtësi dhe çudi Malisha.

Uçoja ndejti edhe matej në të njajtin pozicion sikur mos ta kishte ndie.

— Ik! Shka po pret! — bërtiti Malisha tue u frigue se mos Uçon e ka goditë ndonji plumb dhe âsht mbështetë në dru. Malisha desht t'i afrohej dhe ta tërheqi, por ai këceu menjiherë, ndezi disa fyshekë dhe i pështëriti Malishës.

— Hajde të shkojmë!...

Memzi depërtuen. Duelën nga zjarmi dhe u nisën prronit mbas gjurmave. I mbërrijti Vuksani.

— Shka u bâ kështu me ne Uço?, Nëse vazhdon kështu edhe mâ, kemi mbarue... Duhet ta mbajmë pa tjetër konferencën e çetës... Në luftimin tjetër kush do të tentojë t'iki, unë do të qes! — foli tue marrë frymë me dihatje.

— Nuk kemi mbarue! Pse kemi mbarue? — iu përgjegjë rrebtësisht, si për inat, Uçoja. Mbas kësaj mendoi pak dhe tha vetë me vehte: „Ashtu âsht. Duhet me mbajtë konferencën". Por kur filloi të mendojë se shka të thotë në mbledhje, erdhi deri te konkludimi se e gjithë kjo ishte pa kurrfarë dobije dhe asgjâ. „Shka do të them? Kurrgjâ. Ata kanë nevojë për fitore. Vetëm fitorja mund t'i shpëtojë. Kurse ata — nuk mund të fitojnë. Nji plumb në zemër, që të mos përpëlitet mâ... nji plumb në krye, që të mos mendohet mâ kurrgjâ... Po njerzit që i udhëheqë? Që i komandon? Njerzit dëshirojnë të jetojnë. Po,.. prandaj edhe ikin..." Hecte dhe heshtte. Kryet e kishte të randë dhe plot shqetsim si zgjue.

Partizanët kishin dalë prej pyllit dhe iu afroneshin. Të tjerët, ata që kishin ikë të parët, pritshin në rrah. E shiqojshin me marre Uçon dhe ulshin kryet.

— Pse ikët? — iu drejtue atyne Malisha rrebtësisht dhe në mënyrë triumfuese.

Ata nuk iu përgjegjën. Uçoja nuk u tha kurrgjâ. I humbun në mendime dhe i lodhun ndejti mbi nji dullijë që dukej mbi borë. Bullgarët për nji kohë të gjatë nuk i lanë të qetë. Kërsiti nga prroni. Partizanët kcyen dhe mbrapa Uços u nisën thellë në pyll. Nga shpati tjetër i panë gjermanët dhe shtinë edhe ata. Kolona e dendun dhe e shkurtë e partizanëve u drejtue thellë në pishnajë dhe shkoi drejtë shpellavë nën shpatin e Madh. Mbas kolonës jehonte krizma e pushkëve tue përfshi disa shpata dhe prroje. Uçoja si kur nuk mendonte për drejtimin se ku shkojshin. Donte që të jenë sa mâ larg nga të shtimet, që diku, së pakut për nji kohë të shkurtë, të qetsohen në mal. Por anmiku nuk i lente: tash që i kishte zbulue, ai i ndiqte me kambëngulje, tue i shti në shpatin e thiktë shkambor. Partizanëve u mbetej hapsina gjithnji e mâ e vogël. Uçoja shpresonte vetëm te nata. Atëherë do të na duhet me depërtue. Dyshonte në depërtimin me sukses, dhe prap se prap dëshironte që të ndeshej me ta sa mâ parë, që së pakut të ketë pak qetsi dhe heshtie në pyllë.

Në muzg u ndalën në buzë të pishnajës. Prej andej fillonte shpati i gjatë, i thikt'ë dhe shkambor, i cili të çonte në kunorë të malit. Uçoja vuni rojet dhe ndejti midis partizanëve të cilët heshtshin, gjoja të marrun me spastrimin e armëve dhe me shtrëngimin e të mathunave. E ndjente nevojën që të bisedojë me ndokend dhe të këshillohet. Nuk ka me ke. Të bisedojë me Vuksanin... Kurrfarë ndihme nuk mund t'i jepte ai. Kurse nuk âsht as antari i shtabit. Pse âsht antar partije dhe sekretar i SKOJ-it në çetë, në këto momente kjo s'ka kurrfarë randësije. Bile do të mendonte se komandanti âsht demoralizue dhe âsht pendue që ka shkelë vendimin e Partís dhe të shtabit, dhe tash don që ta ndajë për-

gjegjsín me ndokend. Jo. Ai edhe deri tash ka mendue në krye të vet, vet do të vendosi edhe tash. Uçoja u foli menjiherë, si kundër vullnetit të vet, kadalë, partizanëve të mbledhun.

— Mirë, shokë, shka mendoni ju: shka të bâjmë? Kështu nuk shkohet mâ. Fılluem ta sulmojmë anmikun, kurse ju ikët, porsa krisi pushka! Po ju sjellin vërdallë paniku dhe friga, si era gjethet. Unë nuk e dij se shka po ndodh kështu me ju... — Uçoja foli kadalë, tue bâ pushim midis çdo fjalije, tue mendue shka me thanë. — Nuk âsht vetëm që nuk doni të luftoni mâ si njerëz, por jeni bâ kryeneça, të padisciplinuem, egoista dhe të dëshpruem... Për cilin keni bërtitë mbramë se po han bukë viedhtas? Ky âsht sigurisht ndonjeni nga ata që kanë shkue për ushqim.

Partizanët ndëgjojshin mrrolshëm, tue mos e shique në fytyrë. Turpnoheshin edhe nga vetëvehtja edhe nga njeni tjetri. Kishin dukjen e njerëzve që mendojnë për vetëvehte mâ keq se sa ai që i qorton.

— Si të luftojsh këtu kur mbi ty vërsulen njiqind gjermanë e bullgarë! — bërtiti me idhnim nji nga partizanët, i fyem nga heshtja, i idhnuem edhe me vetëvehte, me Uçon dhe me të gjithë.

— Nuk kam fuqi mâ të luftoj! Jam i untë. Nuk shof as se ku shtij...

— As unë! Nuk mundem mâ i untë.

Banë zhurmë partizanët tue e aprovue të parin dhe tue sulmue rrebtësisht Uçën.

— Pse ju atëherë nuk jeni komandanta mbassi dini mâ mirë se ai? A? Ju, vllazën, edhe unë, nuk due ta mëshefi, jemi bâ frigacakë. Mos e sulmoni tash shokun Uço. Kjo nuk âsht shoqnore. Kur don ai të luftojmë ju të gjithë futeni në mjegull. Ai nuk mundet të luftojë vetëm... dhe disa nesh. Ashtu âsht! — tha Malisha tue u kërcnue me grusht.

Partizanët nuk i muerën seriozisht fjalët e Malishës kur ti edhe mâ rrebtësisht i sulmoi tue i quejtë frigacakë, tue iu drejtue secilit veçmas dhe tue përmendë se si kishte ikë nga luftimi. Uços nuk i pëlqente që dikush po e mpronte, e aq mâ tepër Malisha, dhe i tha që të heshti.

— Unë jam partizan i barabartë! Kam me thanë shka mendoj, — u përgjegjë Malisha.

— Kërkoj që ata që e kanë vjedhë bukën nga kolektivi të qiten para gjygjit! Ata nuk janë të dejë të jetojnë midis nesh! — tha Vuksani.

— Nuk âsht e vërtetë se na kemi vjedhë bukën. Na e kemi ruejtë hisen tonë, — tha njani. Ai ishte nji partizan i ri, të cilin Jovani e kishte prue nga qyteti para disa ditësh.

— Nuk ke turp të rrejsh! — e sulmoi Garavko.

Midis tyne filloi grindja në të cilën muerën pjesë të gjithë e edhe ata që heshtshin kur u fol për Uçon.

Nata shpërthente nga pishnaja e zezë. Në mal terrohej shpejt. Ajo, sikur të tanë ditën të kishte qenë e mëshefun ndër degë, prrojeve dhe shpellave, e padukshëme dhe pa zâ, e mbulon menjiherë pyllën dhe mandej dendësohet me qiellin e errtë sikur ta tërheqi në tokë.

Uçoja vendosi me e pre grindjen dhe nji bisedim të këtillë. E kishte hutue dhe ndihej i ofenduem që shumica e partizanëve e dënojshin ate për dishfatat dhe për gjendjen e këtillë të çetës. Dhe prap se prap, nuk mund bâhet se gjithëshka ka mbarue. Duhet ndërmarrë pa tjetër edhe dishka. Por?..

— Mjaftë me grindje. Anmiku âsht afër nesh, — i ndërpreu ai. — Unë jam i bindun se nuk kam gabue që kemi mbetë në Jastrebc. — Uçoja u ndal sepse nuk dijti shka të thotë matej. I duhej me thanë dishka. Ai u çue, heshti, dhe muer frymë thellë, sa që të gjithë e ndienë dhe vazhdoi:

— Na jemi komunista. Po a thue na mujmë, dhe guxojmë të vdesim kështu të mjerë, të dështuemë?... Që anmiku të na vrasi si bisha të frigueme. Nëse nuk fitojmë, do të na shkatrrohet arradha... Eh, shokë... A thue na nuk jemi mâ ata njerëzit e para disa ditëve kur kemi luftue trimnisht? Shka ka ndodhë kështu me ne shokë? Mâ mirë âsht, për fjalë të nderit, të vritemi si njerı, sı partizanë, se sa kështu... Uh! — ai hukati me zâ: nuk ishte ajo dihamë, ajo ishte gërhamë. Çekiça zjarmi i rrihshin në tamtha, kurse lotët si zjarm ja digjshin kapakët e syve dhe mbeteshin në sv.

— Mâ mirë âsht... — dihati dikush në terr.

— Mâ mirë! — iu shoqnue dikush.

— Sonte do të depërtojmë... Hajde të shkojmë! Nën shkambijt nuk ka borë... pështpëriti Uçoja dhe i vinte keq që nuk po ua shihte fytyrën.

Partizanët u nisën mbas tij. Pa fjalë. Şi nji grumbull errësine.

grumbuj të zez terri dhe pylli. Atv edhe bora ishte e zezë. Uçoja u frigue. Të dridhunit iu përshkue nga tepja e krés deri te gishti i kambës. „Na kanë ndie dhe janë shukatë", tha me vetëvehte dhe menjiherë e përfshini nji dyshim i hatashëm. Ku t'i bijë, midis këtyne apo atyne zjarmeve? Dhe n'ate moment kur iu duk se me shkue atje âsht mâ mirë, sikur me i pasë pështpëritë dikush: „Jo. Mâ mirë âsht këndej." Qëndroi ashtu në dyshë disa minuta.

— Njisoj! — pështpëriti ai me zâ dhe u kthye mbrapa. Thirri çetën që të niset dhe përsëri u nis përpara, tue i mbajtë bombet e shvidhueme.

Sa mâ tepër që i afrohej hapsinës midis zjarmeve, aq mâ tepër i rrihte në krye: „Tash do të! Tash do të!"

Zjarmin e pritave t'anmikut sikur nuk e ndëgjoi. Bombat, pushkët, mitrolozat, të gjitha këto derdheshin në nji të shtime, të gjatë dhe të hatashëme. Ai i hudhi bombet, shtinte dhe ngitte, dike e shkeli, rreth tij dikush bërtiti... U vërsul mbi nii ah. U përplas, u kthye, ra. Këceu menjiherë dhe ngau matej. Dhe menjiherë mbretnoi qetsija. E randë dhe e zashëme si eksplozioni.

...N'agim u grumbulluen dhe u numruen: ishin gjithësejt pesë mâ pak se sa në mesnatë para depërtimit.

Uçon e përfshiu të lodhunit dhe disi si dëshprim që mori fund ndryshe nga sa e priti dhe e mendoi.

30

Në luftimet natë e ditë çeta e Pavlit për disa ditë i shpartalloi grupet çetnike dhe nediqiste në Donji Levaç. Mbetuninat e çetnikëve u tërhoqën thellë në Shumadi dhe i përqëndruen forcat. Gjatë kësaj kohe çeta u rrit, u armatos dhe u pajis edhe më mirë dhe bante luftime me sukses me grupet e vogla lotiqiste dhe nediqiste. Partizanët në marshime të shkurta i bijshin kryq e tërthuer terenit valë - valë të Levçës nga katundi në katund, digjshin komunet dhe postat dhe mbajshin mbledhje politike. Dishka me mobilizimin e organizatës së Partís, dishka me dashje të vetë, në çdo katund u shtoheshin nga disa luftarë të ri. Populli mësohej gjithënjí e më tepër me partizanët, gjithënji e më pak frigohej prej tyne me gjithë propagandën e pakuptimtë të çetnikëve dhe lotiqistave, e cila partizanët i paraqitte si ustashë, çifutë shtëpijadjegës, të pazot, „Vrasës të Sërbëve" të cilët „fëmijt i zinë në kazan" dhe „çojnë jetën me nanat dhe motrat".

Katundi Shlivicë, në të cilin deri para ardhjes së partizanëve ishte shtabi i korpusit çetnik, nuk u pajtue me partizanët. Prej atyhit katundarët kishin shti dy tri herë kundër kolonës. Pavli dhe Vuka vendosën që ditën të shkojnë në Shlivicë e të mbajnë mbledhje. Pavli shpresonte se kështu do të ndikojë politikisht dhe do ta luftojë propagandën çetnike midis katundarëve, kurse Vuka mendonte se ata do t'i frigojë shkuemja e tyne. Sa më tepër që shpër-

hollësisht për gruen e zanun rob te çetnikët dhe katundarët për të cilët mendonte se do të mund t'i thojshin shkadoqoftë. Por kurrgjâ të sigurtë nuk mundi me marrë vesh. Fati i Brankës bâhej për ate gjithënji e mâ i mshehtë.

Larg në prendim, dielli i përgjakun i kallnorit shtimej në grumbullin e përhimtë të reve të rame nëpër brigje dhe kunora malesh. Nën kupën e qiellit të kaltërt në të mbylltë, të shtrime mbi majet e maleve, nalt përmbi pararojen, ngutej diku nji pllumb i egër për me kalue natën. Nëpër gierdhet brij të cilëve kalojshin partizanët, gargarisëshin dhe luejshin bishtat e bardhë laraskat, viedhacakët dhe hajneshat e vërteta, gjithëmonë të vetmueme dhe gjithëmonë afër katundeve. Përmbi katund pararoja u ndal sikur të donte të kënaqej me panoramën e bukur të Shlivicës. Midis dy shpateve në kumbllishtat dhe mollishtat e zeza shtrihej katundi si libër i bamë copë-copë. Mbi te nga oxhaqet ngriheshin naltë dhe luhatshin shllungat e kaltërta të tymit. Arka e bunarit cijatte. Nëpër vendet ku lehen drut kërsitshin spatat.

—Pse jemi ndalë? — tha Vuka si i habitun.

Pa dhanë përgjegje shkuen matej nëpër rrejën e ngushtë të borës së dêjun, e cila mëshifej nga cipa e ngrime. Kur mbërrijtën te shtëpijat e para, Vuka u këthye në kthinën ku katundarët piqshin raki. Ai pau se shtëpija ishte e pasun. Oborri ishte plot me ndërtesa, kurse në vath si nji grumbull bore rrijshin kingjat. Prej rrethanave rrugës dhe gjithë oborrit i vinte era rrush dhe venë të thartueme. Disa pleq rrijshin rreth damixhanave plotë raki, endè të voktë dhe ngjyrë të kaltërt prej bakrit. Kishin nxjerrë prush nën kazan, ngroheshin dhe pijshin raki të re dhe për meze kishin speca turshi.

Vuka i përshëndeti dhe i pyeti:

— A ka ndonji ushtri në katund?

— Te ne nuk ka kurrfarë ushtrije, vetëm kur vjen ndokush prej ndokah, — u përgjegj qetsisht nji plak me mjekërz të verdhë të thime, simbas gjasve i zoti i shtëpís.

Të tjerët e shiquen Vukën seriozisht dhe mpreftas, tue vazhdue të pijnë raki.

— Po a ka çetnikë te ju?

— Nuk ka. Na nuk përzihemi kurrkund. Punojmë tokat tona dhe rrijmë në shtëpi.

— Kush âsht komandanti i katundit?

— Çfarë komandanti! Secili prej nesh âsht komandant në shtëpi të vet, — u përgjegj me shkujdesje plaku, tue nxjerrë me thuprat e shprishuna gotën nga damigjani.

— Je plak, âsht marre të rrejsh? — u idhnue Vuka dhe e ngriti zanin:

— Rrenë mjekrra, nuk rrej unë, djalosh. A don të pijsh nji?

Vuka u dridh, por u përmbajt e tha:

— Ndëgjom! Unë nuk dij të tallem. Po ju pyes seriozisht: kush ju komandon rojet?

— Aaa, rojet? — gjoja vetëm tash e kuptoi plaku. — Po këte e bâjnë me ndrrime këta që kanë qenë n'ushtri tetarë dhe togë-komandanta. Asht kohë lufte dhe filluen të bâhen vjedhje. Na lajmojnë kur të vijnë gjermanët që t'ikim me kohë nga katundi. Nuk janë këta, djalosh, kurrfarë rojesh. Kanë pesë - gjashtë pushkë me nga disa fyshekë, kurse disa janë edhe pa shula. Vetëm sa për sy e faqe.

— Në cilën shtëpi ka qenë shtabi i korpusit? — e ndërpreu Vuka.

— E, në të kujt nuk ka qenë. Të fortit i gjujëzohet i mençmi.

— E dij, e dij! Po pyes ku ka qenë para se t'ikin prej partizanëve?

— A, ju jeni partizanë? Faleminderës zotit që

po ju shofim nji herë. Po shof se jeni njerëz seriozë. Më vjen mirë, — ia priti nji tjetër.

Vuka ia kishte ngulë syt.

— Ditëve të fundit ushtrija ka qenë n'ate shtëpín e madhe te shkolla, — plaku u ngrit tue ia tregue me dorë. — E shef atë shtëpín e re mbi rrugë? Ai âsht shtëpijaku mâ i dalluemi dhe mâ i ndershëmi në katund, kurse në rreth janë vetëm edhe dy shtëpijakë si ai, — tha katundari.

Në këte kohë mbërrijti edhe kolona dhe u ndal para dyerve.

— Kini mendjen mirë! Nëse sonte kërset pushka në katund, dreqi do t'ju hajë! — u kërcnue Vuka dhe dúel në rrugë.

Pavli, i cili i ndjeu fjalët e tija të fundit, e qortoi ashpërsisht dhe për me i vu kapak punës iu afrue pleqëve dhe filloi të tallet me pahir në llogari të rakís së re. Pleqt e pranuen talljen, por seriozisht dhe të mrrolshëm. Në fund Pavli u tha që të mos frigohen aspak dhe i luti që të dalin te shkolla në mbledhje.

Kolona u nis gjatë katundit në drejtim të shkollës së madhe dhe të re. Rrugës nuk panë asnji katundar të ri. Disa pleq kryejshin punë të ndryshëme rreth dyerve dhe kthinave, tue bâ kinse nuk u interesojnë partizanët. Vetëm grat, me skajet e ngrehuna të fundeve dhe me vedra në duer, lejshin të mjelunit dhe shiqojshin me sy të huej kolonën partizane.

— E shef, nuk ka njerëz, — i tha Pavli Vukës, i cili shkonte përbrij tij në ball të kolonës.

— Vetëm pleqt dhe grat kanë mbetë në shtëpija. Duhet me pasë kujdes.

I mëshefun mbrapa sanës, nji katundar i vjetër shiqonte kolonën, i humbun në mendime e hapi gojën dhe numronte partizanët me uljen e krés. Vuka e pau dhe i bërtiti:

— Hej, ti mik! Eja këtu.

Katundari u përvodhë mbrapa sanës, por dy partizanë nganë dhe e prunë para Pavlit dhe Vukës. Katundari dridhej dhe i luente syt pa nji pikë gjaku në fëtyrë.

— Shka po i luen syt si laraska n'erë të jugut? — i tha Vuka dhe iu rras në fëtyrë. Katundari u largue.

— Kush të ka thanë t'i numrojsh partizanët?

— Pasha kryet e fëmijve... nuk i kam numrue. Më vrani nëse i kam numrue, — belbëzoi katundari, kurse syt e tij të kaltërt pa vetulla u mbushën me lot si me dashtë me qa.

— Mirë, — buzëqeshi me pahir Pavli. — Eja me né të na kallxojsh katundin!

Katundari u lutë që mos ta merrshin, por Vuka ia dorëzoi çetës së Nikollës që ta ruejë.

Mbrrijtën me të shpejtë te shkolla. Ajo ishte bâ e tanë lara-lara me mbishkrime çetnikësh: „Vdekje komunistave", „Ta asgjasojmë bandën komuniste" „Rrnoftë mbreti Pjetër", „Rrnoftë Drazha Mihailoviqi". Pavli u muer vesh me Vukën për sigurim. E dërguen çetën e Nikollës, të ndame në trishë, për me përgatitë darkën, tue i urdhënue që ta përfshijnë të tanë katundin në mënyrë që mbas darke të mund të sjellshin nga të gjitha shtëpijat ndonji në mbledhje. Vuka urdhnoi që të thirren katundarët që t'i lyejnë me gëlqere parullat çetnike dhe t'i shkruejnë partizane. Partizanët spontanisht krijuen korin, të cilin e dirigjonte Sima dhe këndueh kangë partizane.

Ndërsa pritshin darkën, Vuka vetë shkoi në shtëpín për të cilën ai plaku i tregoi se kishte qenë shtabi i korpusit të fundit. Atje gjet vetëm nji gjyshe, e cila ishte e shurdhët, ose ashtu shtihei. Vuka e pyeti për nji kohë të gjatë dhe me durim mbi të gjitha hollsinat të cilat do të mund t'i thoishin dishka për Brankën, por gjyshja nuk përgjigjte me qejf

në pyetjet e tija. Ai kurrgjâ mâ tepër nuk muer vesh nga ajo përveç kësaj, që njifarë grueie e bukur, të cilën e kishin prue prej dika, kishte qenë me çetnikët dhe se mandej kishte shkue.

Vuka shkoi nga ajo edhe mâ paqef. Plaka e din sigurisht se ai âsht partizan dhe se Branka âsht grue partizane. Sigurisht âsht frigue që t'i tregojë të vërtetën. „Ka dishka, qysh se nuk don të më thotë. Ka, ka dishka... „Pse nuk ka ikë? Pse, kur sigurisht ka ndëgjue se partizanët kanë ardhë? Sikur të jetë vra, gjithëkujt do t'i dhimbej si grue e ndershëme. Kështu e ka turpnue edhe ate edhe vetëvehten. Do ta mundojnë do ta marrin nëpër kambë. A do të mund të qëndrojë? A thue do të mundet t'u kundërshtojë atyne? Vuka solli nëpër mend të tanë jetën e tyne të përbashktë, e edhe kohën kur Branka ishte vajzë dhe nuk gjet kurrgjâ që të vërtetojë dyshimin. „Do ta vrasin!... Sigurisht do ta vrasin!" i vlonte nëpër krye dhe turbullohej gjithënji e mâ tepër nga dëshprimi. Parandjente nji fatkeqësi të madhe dhe dridhej nga tmerri.

Kur u mblodh populli në shkollë. shumica gra dhe pleq, të sjellun me përdhuni në mbledhie, Vuka hyni në klasën e madhe dhe u fut midis katundarëve dhe katundareve. Llampa me voj guri ishte e vogël dhe memzi e dobët e ndriçonte dhomën e madhe plot me tym duhani, kapuça të zi me thekë. shamija gjithëfarë ngjyrash dhe me kolli e kollitje të shpeshta e të lehta. Ai u mbështet për mur mbrapa katundarëve, të cilët flitshin dishka vazhdimisht midis tyne.

Kori partizan këndoi disa kangë. Pavli hypi mbi tavolinë përbrij llampës, u kull pak, shiqoi sallën, u krrus sikur të dëshironte të jetë sa mâ afër njerëzve fëtyrat e të cilëve të ngrituna pak pritshin me padurim që të fillojë. Pavli rrinte e sikur pritte

që të qetësohej pështërtitja në qoshe. Katundarët bërtitën:

— Qetsi! Ta ndëgjojmë!

Pavlit iu duk se zanet e tyne janë nxitës che tallës, dhe filloi të flasi me zâ të naltë dhe shpejtë sikur me u idhnue. Mbas disa fjalive, ai u qetsue dhe vazhdoi rrjedhshëm dhe lehtë si nxanësi që e din shum mirë tekstin. Përmbajtja dhe toni i fjalimit përshtatej simbas reagimit që vente re në fëtyrat e katundarëve afër tij. Simbas qëndrimit të katundarëve Vuka konkludoi se ata mâ tepër shiqojnë se si duket „udhëheqësi i partizanëve" dhe se si flet ai, se sa e ndëgjojnë ate se shka thotë. Këte sikur e kuptoi edhe Pavli, dhe tue folë për lirín dhe Rusín, për qëllimet e luftës partizane dhe të trathtís çetnike, filloi t'u drejtohet me pyetje, tue kërkue që ata të pajtohen me te dhe t'i vërtetojnë fjalët e tija. Katundarët e shihshin, kurse ai vetë përgjigjej në pyetjet e tija. Këta afër Vukës pijshin duhan pa da, prekshin njeni tjetrin tue i ndëgjue fjalët e Pavlit, kohë më kohë ndokush kullej me zâ.

— Ç'po folka ky! Krejtë zjarm po i shpërthen prej goje. E, vallahi i due gojëtarët e këtillë! Kur fillojnë ata belbëzanat tanë... me ta çue mundin, — tha katundari mâ i vjetër me gunë të re me gajtan të qepun gjanësisht, kur Pavli mbaroi dhe pa duertrokitje kceu nga tavolina.

Partizanët filluen të këndojnë, dikush recitoi „O kallëz im" të Shantiqit, diku u gjet edhe harmonika dhe vazhduen të këndojnë. Katundarët u përzien njeni me tjetrin, kurse grát në grupe të vogla filluen të dalin përjashta.

— Ate e paskan udhëheqës! Djalosh, pasha zotin, nuk âsht mâ i vjetër se Mika im. — vazhdoi të flasi katundari me gunë të re. — Ndonji njeri i mençëm. Ky të ka trunin e Vilsonit... Po ku do të bâjnë luftë me ta këta tanët?

— Student sigurisht! Të gjithë studentat janë komunista. Po pse e thirrin „Komisar"? — merr pjesë në bisedim nji tjetër me lara urthi në fëtyrë. Nga urthi i kishin ra flokët dhe në shi i dukeshin sheja dhe rrathë pa flokë.

— Te ata kështu e thirrin komandantin. Në luftën e kalueme, komisar thirrej ai që e furnizonte ushtrín me gjana ushqimore, — u përgjegj ndërhundë nji plak me kapuç me lëkurë të lëmuet lepuri, i cili i vetëmi ndër ta pinte duhan me llullë.

— Çfarë ushtrije âsht kjo, pash zotin? — prap filloi ai i pari. — Grát nuk i sulmojnë, pastërmat nuk i vjedhin, kurrgjâ nuk pijnë. Te unë vetëm nji piu nji gjysë gote. Kështu âsht ligji te ata, tha. As nuk shajnë pash zotin, sikur të mos jenë Serbë.

— Po edhe nuk janë! Të gjithë janë çifutë dhe kroatë, — tha nji plak i thimë, qose.

— Çfarë çifutësh, ebu! Ky që foli, do të jetë nga ndonji katund përbrij Moravës, e shef që po e zgjatë pak. E edhe këta të tjerët: mâ se gjysa janë prej viseve tona.

— Shka u duhen këto gra që i marrin me vehte? Ku âsht grueja për luftë? — pyeti tue qeshë qosja.

— More, ta dijsh se sa në mënyrë të hatashëme luftojnë ato. A e shef ate të gjatën? — e tregonte Bojanën ai të cilit i pëlqejshin partizanët. — Ajo banë mitrolozin dhe bân luftë në kambë. Të gjitha këto janë të shkollueme, studentesha. Këto komuniste, kurr nuk martohen.

— E, a mundet grueja pa te? Mâ parë mund të rrijë pa bukë se sa pa ate! — e luejti krvet plaku me kapuç lëkurë lepri.

— Ata kanë kësi ligjësh, Leso! Porsa ta kapin ndokend e pushkatojnë në vend. Më kanë tregue njerzit. I pashë sonte: kurrnji fjalë të keqe të thonë para tyne, — i mpronte partizanët me

kambëngulje plaku me gunë të re me shei të Kryqit të kuq. Ai fliste tue mbajtë në gojë cigaren, e cila i mvarej e ngjitun në buzën e poshtëme.

— Hajt, pashë zotin, Zhiko! Këto janë ata të paraluftës për tri banka ,— tha tue folë me hundë plaku. — Deshta të dijë a thue kanë këta lidhje me Rusin? Këtu ma thuej ti mue. E që ata shtihen kështu, kjo âsht krejt propagandë.

Partizanët ia filluen valles. Këcejshin vetëm. Moravasit e ardhun rishtas u dalluen në valle. Nga vendasit nuk u kap asnjani. Pështpëritshin dhe shiqojshin.

— Shka ju duhet lidhja kur nuk i nief mbreti, — tha katundari qos, tue e ndërpre ate që nga larg i simpatizonte partizanët dhe thoshte se ata sigurisht kanë lidhje me Moskën. — Anglija nuk i njef. Rusët dhe Gjermanët le të luftojnë sa të donë. Anglezët ju kanë shti grindjen, dhe në fund si edhe në luftën e kalueme përsëri do të rriinë në krye të sofrës. Më ka tregue mësuesi se Anglezët kurrnjiherë nuk e kanë humbë luftën. Çerçili âsht njeri i mençëm, ta dijsh!

— Gjumi nuk i merr që nuk i njef Anglija. Tash ata të përgjaken, e mandej të tjerëve ua lëshojnë pushtetin, nuk janë njerëz! Unë po ju them, juve, ky âsht revolucjon! Po si në Rusi në vietin e shtatëmbëdhetë kur e vranë Car Nikollën dhe prunë Leninin. Më ka tregue nji rus piktor, se ai, Lenini e kishte hipnotizue popullin. Piktori thotë se revolucjoni âsht mâ i rrezikshëm se lufta... Shkon nëpër qytet tramvaja plot me njerëz dhe meniiherë nga ndonji qoshe kërsasin mitrolozat. Dhe ai derdh gjak...

— Kur i pyet për mbretin, heshtin si peshqit, — e ndërpreu qosja. — E pyeta unë nianin. kurse ai tha se mbreti âsht trathtar dhe tue qeshë si shërbtori i kishës me vejushën.

— Po ndëgjoni, njiherë burra! E gjithë kjo âsht politikë. Athue nji herë na kanë mashtrue ne. Deri sa të mos hypi në shpinë, i lëmuet, i ambël, t'ia ndrrojsh plagët mâ. E kur të hypi dhe ta marrë pushtetin, atëherë të... — tha plaku me kapuç lëkurë lepuri, tue rrah llullën në shuplakë të dorës.

— Ani shka! Nëse këta të sundojnë, na e volëm bostanin e gjelbërt, — u pajtue me te qosja. Do të na fusin në kolhoze. Mbetesh lakuriq si mini i kishës, dhe shkon në kazan, deri sa ata flasin kaq për Rusín. Nji që qe te unë filloi ta lavdojë Rusín dhe hecë e ndale. Unë e ndëgjova dhe mendova: „Eh, s'të heci, vllau i im, do ta ndezish te unë. I dij unë këto propaganda".

Pak heshtën, dhe ai që i mpronte partizanët fshani dhe tha:

— Ka ardhë ajo koha e car Llazarit: Zgjidhe cilën mbretni të duesh! Diku duhet pa tjetër. Nuk ke ku ia mba? Dhe gjeje tash!

— Shka do të bâhet, do të shohim. Vetëm ta dini se e gjithë kjo hallakamë do të thehet mbi krenat tanë. Kështu na âsht gjykue. Sikur t'ish mirë dhe dreqi do t'ishte katundar, — tha qetësisht plaku, e mbështolli llullën në nji pecë dhe e futi në xhepin e mbrendshëm të gunës.

— Po pse ju, miq, nuk i çoni bijt e juej që të luftojnë për liri, por i keni çue çetnikë që të therrin popullin? — ju afrue Vuka, i cili ç'me kohë i kishte vu re se këta po bisedojshin dishka mësheftazi dhe u ndal midis tyne.

Katundarët e shiquen me hutim niani tjetrin, tue dyshue se mos ai e ka ndëgjue bisedimin e tyne.

— Sikur kjo t'ishte nji ushtri dhe sikur të mos luftonte Sërbi kundra Sërbit, unë o dialosh, do ta bijshe menjiherë te ju, — u përgjegj nji plak i thijt pa mustakë, — Edhe unë do të vijsha me te, me gjithë se kam shkelë në të pesëdhetë e gjashtën. Kësh-

tu, këtu nuk dihet as kush pin as kush paguen. Ka fillue njifarë palavocioni, nji herë nji palë, nji herë nji tjetër; njani të thotë këte, tjetri ate. Ku mujmë na katundarët e thjeshtë të pashkollë të dijmë se kush ka të drejtë? Ju njerzit me shkollë gjithëherë keni bâ politikë, kurse na e punojmë fushën dhe i paguejmë zotit shka âsht e zotit, kurse mbretit shka âsht e mbretit.

— Unë jam, o plak, katundar si edhe ti. Edhe unë kam tokë e shtëpi dhe... dhe në katërdhetë e njishin kam shkue partizan. Nuk të duhet këtu shum mend. Disa luftojnë kundër gjermanëve, kurse të tjerët mprojnë gjermanët. Dhe tash shka ke këtu të mendojsh? Turp, krejt katundi i iuej me çetnikët. Ku âsht rinija e juej? Para disa ditësh kishte shti pushkë në ne! Turp!

Katundarët heshtën dhe memzi pritën që të përfundojë Vuka, që të tërhiqen. Por ai vazhdoi të flasi, tue u idhnue dhe tue i sulmue. Foli sikur të gjithë zemrimin dhe idhnimin që iu kishte grumbullue në krahnuer të dëshironte ta derdhi dhe ta hudhi mbi ta. „Të gjithë ata mund të jenë çetnikë, të gjithë mund të therin dhe të mundojnë. Të gjithë ata janë të njajtë. Mbas lufte do të jem njeri që i kap qejt, qejt do t'i kapi nëpër pazar, vetëm katundar nuk due të bâhem. Nuk due! Ata më kanë shpartallue. Shifi çfarë hajdutësh janë! Shtihen të marrë dhe të mirë, kurse dhe ta pinë gjakun". Mënija e papritun dhe e idhtë ndaj katundarëve, edhe atëherë kur u nda prej tvne, i dogji të gjitha ndiesinat dhe mendimet e Vukës. Ate natë Vuka asnji moment nuk mendoi prej kah kaq dhe kësi mëniie kundra katundarëve. I bâhej se ishte shlirue prej njifarë hutimi, se kishte ndryshue në dishka.

Katundarët nuk ndejtën shum, me gjithë se partizanët kënduen dhe kcyen dhe matej. Menjiherë, sikur mbas komandës, shkuen kah dera dhe

ikën nëpër shtëpija. Vukës kjo iu duk e dyshimtë dhe i tha Pavlit. Pavli në këte nuk kishte pa asnji shej. Partizanët prunë kashtë dhe filluen të përgatiten për me flejtë.

Rreth katundit, aty-këtu, kërsitën do pushkë. Pavli dhe Vuka që rrijshin pranë tavolinës dhe bisedojshin për ditën e nesërme, shiquen njeni tjetrin.

— Shka të thashë unë? — tha me vetëkënaqësi Vuka, tue ndi se kishte plotësisht të drejtë që mendonte ashtu për katundarët.

— Gjurgje dërgoji patrullat! — tha Pavli.

Gjurgji dërgoi disa patrulla nëpër katund.

Çetnikët nga larg shtijshin me automatika mbi shkollë. Në këte kohë mbrrijti edhe Jovani me dy katundarë t'armatosun të cilët e kishin përcjellë nëpër këte krahinë.

— Ke nji letër, Pavle! — tha ai kur përshëndeti tue qitë nga xhepi nji letër të ndrydhun. Iu afrue mandej Vukës dhe i tha me zâ t'ultë se gjermanët tanë ditën po e hudhin ushtrín kah Morava.

— Në mëngjes sigurisht do të na biinë!

— A janë shum?

— Këta tanët kanë numrue pesëmbëdhetë kamiona. Po tërheqin edhe minahjedhëse. Sonte kanë ardhë edhe disa.

— A po ndëgjon, Pavle?

— Lem rahat, tash! — tha Pavli tue ia afrue letrën llampës.

Simbas të mrrolunit dhe habís që vuni re në fytyrën e tij, Vuka e pat të qartë se në letër kishte dishka të keqe për ata. Humbi në mendime edhe vetë për këte shkak. Iu afrue Gjurgji, i cili ç'prej para disa ditësh, qysh se ishin formue çetat e reja, ishte bâ togë- komandant, dhe tash kujtonte se kishte të drejtë të jetë aty kur të lexohet posta. Dikur mâ vo-

në u afrue me frigë Bojana. Ajo desht që ta pyesi Jovanin për çetën e dytë dhe Uçon; bisedimin e filloi për rreth, Jovani e kuptoi merakun e saj, por edhe shka dinte nuk desht t'i thotë asaj kurrgjâ të caktueme.

31

Bërka, sekretar i Komitetit të Qarkut të Partís me nji dorëshkrim të ndemë, jo të bukur, kështu ja fillonte letrës:

„Shokë të dashtun, unë jam habitë me raportin tuej, me botëkuptimin dhe veprimet e jueja, për të cilat do të flas pak mâ posht. Kujtoj se keni veprue drejtë që jeni largue nga Jastrebci dhe keni kalue në terene të reja. Na po atë vendim kemi dhanë, vetëm ne na kapi stuhija dhe na e shkëputi lidhjen me ju. Drejtimet e të lëvizunit i keni caktue dreitë. Tereni ku ju jeni tash âsht veçanisht i randësishëm për zhvillimin e matejshëm të luftës. Për këte do të flas mâ vonë shum.

Por, unë jam habitë me ate shka ka ngja para asaj. Shoku Pavle, i cili kryen edhe detvrën e udhëheqësit të Partís n'arradhë, na shkruen se pushkatimi i Gvozdenit ka qenë i domosdoshëm dhe i drejtë. Asht e pabesueshëme çashtja që nji luftar si ka qenë Gvozdeni të luhatet kaq shpejt dhe deri n'ate masë sa të bâhet edhe anmik dhe rrezik për arradhë. Na e pyesim shokun Pavle si âsht që ai, njeriu mâ me përgjegjësi i Partís n'arradhë, që ka jetue dhe punue nji vjet e gjysë me Gvozdenin, asnjiherë mâ parë nuk e ka vû re dobësín e tij ideologjike, luhatshmënín dhe demoralizimin? A thue kjo ofensivë e anmikut âsht provë e parë për komunistët? A thue Gvozdeni, si zavendës komandanti i arradhës dhe komunist ç'prej vjetit katërdhetë, vetë tash, mbas

nji dy vjetësh të zbulohet si i luhatshëm dhe oportunist? Si ka mujt të ndodhi kjo?

Faktet që parashtron shoku Pavle në letër nuk janë fakte për ne. Ato flasin vetëm nji gjâ, dhe kjo âsht: se shtabi dhe udhëheqja e Partís, në rend të parë shoku Pavle, e ka humbë kryet. Njerzit që kanë nerva në nji situatë të vështirë, njerzit që sado pak mendojnë politikisht, kurr nuk mund ta bâjnë nji gabim të këtillë të randë. Pushkatimin e Gvozdenit na e dënojmë dhe e çmojmë si panik tuejin dhe mos sigurim që në nji situatë të vështirë të veproni me kuptim. Ky âsht gabimi politik mâ i randë që âsht bâ qysh nga formimi i arradhës. Gvozdeni ka pasë merita të mëdha për Partín dhe arradhën, ai ka qenë njeriu mâ i popullarizuem n'ate krahinë, ka pasë influencë të madhe në turmat katundare, të cilat në te kanë shique njeriun e vet. Na me te kemi pasë kombinime serioze për zhvillimin e matejshëm të luftës. Detyra e Partís ka qenë, në rend të parë e shokut Pavle, që nji njeri të këtillë ta ruejë, të bâjë çmos që ta shpëtojë nëse luhatet. Na jemi të bindun se kio ka qenë nji krizë e shkurtë, e cila çfaqet në natyrën e psikologjís katundare. Mirëpo, komisari i arradhës nuk ka bâ kurrgjâ serioze që t'i ndihmojë me e kapërcye këte dhe ta shpëtojë për Partín. Ky rast na tregon edhe nji gjâ tjetër: ju e keni identifikue metodën e punës së Partís me metodën e punës ushtarake të shtabeve. Partija, shokë, ka para së gjithash detyrën me i edukue e naltsue njerzit, që t'i shpëtojë nëse janë në rrugë të gabimit dhe të teposhtës. Shoku Pavle e ka harrue këte. Prandej na do ta marrim nën përgjegjësi të Partís, porsa të ktheheni mbrapa".

Kështu përfundonte pjesa e parë e letrës. Në pjesën e dytë Bërka shkruente se me Ucon nuk kanë kurrfarë lidhje, se ai gjindet në Jastrebc, ku për çdo ditë ban luftime. Duket, simbas informatave, se ai

ka pësue humbje të randa. Bërka ua tërhiqte vrejtjen se duhet pritë të hudhunit e forcave gjermane kundër tyne, për të cilin shkak duhet të jenë syçelë: porsa t'i vejnë re lëvizjet e anmikut, me të shpejtë të hudhen përtej Moravës dhe të kthehen në Jastrebc. Simbs disa shejave, ka gjasë se gjermanët, mâ së largti mbrenda tri ditëve do të nisen kundër tyne, dhe i këshillon ata që sa mâ parë të kthehen në Jastrebc.

Këte pjesë të letrës Pavli e lexoi fluturimthi. E lexoi veç sa me thanë, as që mbajti mend ndoj send. I hutuem ja zgjati letrën Vukës.

„Gabimisht?! Dhe bile Bërka thotë! Nuk âsht dashtë?.. Si kam mujtë ta shpëtoj? A thue Bërka nuk e kupton?... E pabesueshëme!..." Desht ta lëshojë kryet mbi tavolinë, t'i vejë nën te duert dhe kryet ta fusi midis shuplakave të duerve. Pavle shiqonte... Arradhën e renditun në muzg në Jastrebc; Gvozdeni flet, dhe ai flet... Guna e Gvozdenit bjen në borë para arradhës... Uçoja uli kryet... Partizanët kishin mbetë pa gojë. Kolona shkonte dhe heshtte. „Gabimisht?!"

Në dhomë mbretnonte qetësija, ndihej vetëm të marrunit frymë i randë i çetës në gjum. Jashtë kohë me kohë kërsitshin pushkët. Gjurgji, Bojana dhe Jovani e vunë re brengosjen e Pavlit dhe shiqojshin pa lëvizë, tue i parandie lajmet e këqija të letrës; heshtshin dhe në mënyrë pyetëse shiqojshin Vukën. Vuka e lexontë letrën kadalë. Kur e lexoi deri në fund, rrahi tavolinën me grusht dhe tha:

— Nuk pajtohem! -

— Mâ kadalë! — i tërhoqi vrejtjen Bojana.

— Asht lehtë me kritikue prej mbrapaviiës! Do ta pyetsha unë ate sikur ai të kishte qenë në situatën tonë... — shtoi Vuka.

Pavli e ngriti kryet dhe shiqoi Vukën.

— Nuk pajtohesh?! — tha kadalë, si i habitun me fjalët e tija.

— Jo. Nëse kemi gabue, unë pranoj të pushkatoj vetëvehten! — tha Vuka tue iu rrasë në fytyrë.

Heshtën disa momente. Pavlit i turbullohej kryet.

— E shka mendoni ju tjerët? A ka qenë e drejtë që e kemi pushkatue Gvozdenin? Por haptas, si t'ju thotë ndërgjegja, ta thoni, — iu drejtue me zâ t'ultë Vuka Gjurgjit, Jovanit dhe Bojanës.

Ata heshtën pak, sikur të mos diishin shka me thanë, dhe Jovani i pari, tha:

— Unë mendoj se ka qenë edhe e dreitë edhe e nevojshëme. Sikur ajo të mos ngjante, na do të mbeteshim në Jastrebc dhe arradha do të shpartallohej.

— Përsa i përket taktikës, unë pajtohem me Jovanin. Sikur të kishim mbetë në Jastrebc, kurrkush nga ne nuk do t'ishte, — filloi Gjurgji, u këthye të shofi se mos e ndëgjonte kush nga partizanët, dhe vazhdoi: — Por që Gvozdeni u pushkatue, nuk âsht mirë! Shka do të bâhet sikur të mos ishte pushkatue? Kurrgjâ! Kush do ta ndëgjonte ate dhe të shkonte mbas tij? Kurrkush! Asht dashtë që ta denojshim dhe ta shkarkojshim për ate shkak, por nuk âsht e drejtë dhe e bukur që komunisti të vritet nga shokët e tij. (Ate „ta denojmë", „ta shkarkojmë" dhe „komunistin" Gjurgji e theksonte, sepse Pavli para disa ditësh e kishte pranue antar Partije).

— Shka po na thue?! Për kësi nierzish lufta shpartallohet! — e ndërpreu me idhnim Vuka. Nuk due të dij për këte gjâ.

— Unë nuk dij se shka ka letra, ndoshta nuk kam të drejtë të flas, por mbassi e filluem këte, atëherë të flasim haptas, — filloi qetësisht Gjurgji. — Nuk âsht dashtë, që të pushkatohet nji komunist.

— Çfarë komunisti? — e ndërpreu prap Vuka.

— Hajde t'i hudhim pushkët dhe të shkojmë nepër

shtëpija deri sa s'kanë mbrri Gjermanët. A thue ti këte e konsideron si komunist?

— Nuk mendoj vetëm unë ashtu...

— Si ti si dhe të gjithë ata që mendoinë kështu — kurrgjâ nuk kuptoni, — e ndërpreu Jovani Gjurgjin. — Në fund të fundit do të shofim kush ka të drejtë kur e gjithë kjo të marri fund.

— Unë mendoj se shokët nuk kanë mujtë t'i hyjnë në thelb situatës s'onë. Ti, Pavle, sigurisht nuk ua ke spjegue mirë në letër. Kur të takohesh me ta dhe t'ua parashtrojsh hollësisht gjithëshka, do të kuptojnë se ashtu âsht dashtë me u bâ, — tha me të butë Bojana, si për ngushllim të Pavlit. — Po shka u bâ me çetën e dytë? — pyeti aio me frigë.

Kurkush nuk iu përgjegj.

— Hajde të flejmë! Nisja âsht n'ora tre, — e ndërpreu Pavli heshtjen.

Të gjithë ranë, kurse Pavli dhe Vuka mbeten ndè tue ndejtë rreth tavolinës. Vuka e lëshoi kryet në grushtat e vumë në tavolinë si me dashtë me u kotë. Po ashtu bani edhe Pavli. Ai i inkurajuem me fjalët e Vukës dhe me miratimin e Bojanës, muiti të mendojë mâ me kuptim, dhe tashmâ, me gjakftoftsi për gjithëshka. E habiti vetëm moskuptimi me kambëngulje i Gjurgjit: ajo i tërhoqi vrejtjen se aktin e tii ndaj Gvozdenit njerzit e kuptojshin mâ me të vështirë se sa e kishte mendue ai „Nuk kam pasë guxim as me shpresue se çashtja do të kalonte aq leht... Me pushkatue njeriun tand, i cili së bashku me këte edhe për arradhën kishte niifarë randësije... Nuk âsht aq e lehtë dhe e kuptueshëme për njerzit siç kam mendue. Duhet mâ se nji gjysë jete të të kalojë që të shlirohesh nga iluzionet. E kenë pushkatue njeriun i cili u demoralizue dhe orvatej me shpërnda arradhën... Po me e pyetë njiherë Bërkon se shka do të bante ai në nji situatë t'atillë.

Megjithëse ashtu foli me vetëvehtën, Pavli nuk

mujti ta mposhti ndjesín e dëshprimit, ai të mendojë për rrethanat që mund të vijnë nga nji qëndrim i këtillë i Bërkos. Ndjente edhe se po i bâhej padrejtësi. I vinte keq që autoritetin para arradhës do t'ia shpartallojë Partija, n'emën të së cilës veproi ashtu dhe mendonte se ashtu ishte dashtë të veprojë. „Njerzit duhen edukue, njerzit duhen ngritë, shoëtue! E dij! Por njerzit duhen edhe pushkatue nëse shkojnë në trathti, pa marrë parasysh se ata janë Gvozdena. Thue se për mue qe e lehtë që kemi pushkatue shokun ... Kisha me dhanë gjithëshka që kjo të mos ndodhte...

Rojë komandanti e zgjoi dhetëshen për sigurim. Partizanët zgjoheshin me vështirësi, shtriheshin të përgjumshëm dhe kulleshin pse ishin ftofë. Duelën kadale përjashta, kurse Pavli ndejti gjithënji ndejun. Bojana, e cila gjithashtu nuk flente, u ngrit, iu afrue dhe i pëshpëriti:

— Pse nuk po flen? Disi je shum i shqetsuem. Shka ke?

— Kurrgjâ! Nuk po më flihet — iu përgjegj Pavli i çuditun që edhe ajo ishte çuet. Me Bojanën ai nuk kishte qenë kurrnjiherë i afërt, as që fliste shum me te. E nderonte, por nga nji anë mendonte se ajo dëshiron në mënyrë të mërzitshëme bashkëfjalime me mend, kurse ai i bante bisht kësaj. Së pakut ashtu i bâhej se bisedoinë Uçoja dhe ajo. Me gjithëse, Bojana, skojiste ambicioze e vietit të parë të fakultetit të mjeksís dhe bijë e nëpunësit të vogël të bankës, ishte kështu deri sa erdhi n'arradhë, ate e kishin ndryshue në shum sende lufta dhe jeta n'arradhë, e edhe në këte: dinte me bâ përzemërsisht bisedime të zakonshëme. Si edhe shumica e komunistave të ri intelektualë t'atëhershëm, edhe Bojana kishte ambicjen që t'i kuptojë njerzit „e thjeshtë", që të dijë të bisedojë me ta dhe që të marri pjesë gjallnisht në kujdesjet e problemet e gjithkujt.

Prandaj n'arradhë ate e dojshin të gjithë. Pavli nuk i donte shum intelektualët e këtillë „masivë", dhe këte për shkak të ngathësmënis së tyne dhe nga disa herë për shkak të kambënguljes me qenë t'atillë.

— Pavle, do të dëshirojsha të pyes dishka. A të dalim pak përjashta?

Pavli pa bâ fjalë shkoi me te.

— Nuk kam mujtë me gjetë... E dij që nuk âsht e drejtë me të pyetë për këte, por më duhet pa tjetër, shka të bâj... — filloi mandej ajo kadalë e me nji zâ të dridhun. — A din ndonji send për Uçon? Sigurisht nuk âsht mirë, por, të lutem, më thuej.

Pavlit vetëm tash i ra ndërmend ajo pjesë e letrës, e cila fliste për Uçon. U çudit që për te nuk kishte mendue. Simbas asaj shka shkruente Bërka, ai konkludoi se Uçoja ka ndejtë në Jastrebc. „Nuk ka dashtë me e zbatue vendimin", i shkoi nëpër mend; ai asaj iu përgjegj menjiherë, tue mendue se shka t'i thotë.

— Nuk e dij se shka âsht me te. Me Komitetin e Qarkut nuk ka lidhje. Duket se âsht në Jastrebc dhe se ban luftime të randa, — tha Pavli.

— Po pse në Jastrebc, mbassi âsht dashtë që edhe ai të shpërthejë bllokimin?

— Kjo edhe mue më çudit. Ndoshta nuk ia ka dalë në krye.

— Kjo nuk âsht mirë.

— Nuk âsht. Por ai sigurisht do të dali. Ka eksperiencë. Kurrgjâ nuk mund t'i bâjnë gjermanët. Janë pak ata, lehtë do të manevrojë ai, — tha Pavli tue dashtë që ta qetësojë dhe ta ngushllojë. Kurse në vetëvehte mendonte: „Sigurisht do të pësojë dam nëse gjindet në Jastrebac".

— Mos më ngushllo. E dij se mendon ndryshe. Më thuej, të lutem... — tha me zâ lutës ajo dhe e kapi për dore.

— Nuk të ngushlloj, Bojana. Pse të ngushlloj. Seriozisht, nuk dij kurrgjâ tjetër përveç asaj se po bâhen luftime të randa.

Bojana ja lëshoi dorën.

— Ti sigurisht e din se unë e due ate... — filloi ajo aq kadalë sa që Pavli memzi e ndëgjoi. — Më duhet ta them, e dij se jeni shokët mâ të mirë. Nuk kam se me ke të bisedój për këte, nuk guxoj t'i them kurrkujt. Asht shum e papërshtatshëme, ai âsht komandant. Dashunija âsht e ndalueme për mue dhe aq mâ tepër për ate. Partizanët nuk do të na e kishin lejue këte. Ty guxoj dhe më duhet ta them... — fliste kadalë, pa pushue dhe pa mendue.

Pavli e ndëgjoi dhe nuk desht që ta ndërpresi dhe ta pyesi. E ndjente se ajo duhet të tregojë çdo gjâ që ka; të gjithë të dashunuemit vujnë nga gjanë e gjatësija.

— Qe, gjithëshka të tregova. Kisha mundim sonte, kur Jovani heshti e nuk më kallxoi se si i ka punët Uça. Do t'ishte e hatashëme... — Bojana e kapi kryet nga mendimi se ai ndoshta âsht vra. Kur ndij mundim, kur më bâhet se nuk mund të duroj mâ, kur ndij se do të shkatrrohem nga lodhja, mendoj: ai âsht n'ate mal; ai më shiqon; atje ai më pret...

— E, Bojana. Duhet të besojsh përherë se në jetë dhe luftë në çdo mal ku ngjitesh, në breg të çdo lumi që e kapërcen, kurdo që je e lodhun dhe kurdo që ndjen mundi, se mbas saj të pret lirija, dashunija, fati... njisoj se shka! Pa nji besim të këtillë të gjithë kësaj na nuk do t'i qëndrojshim.

Bojanës kjo iu duk për së tepërmi mësimdhanëse dhe e thatë, heshti pak dhe tha:

— Më fal që po të mërzis me këte. E dij, Pavle, se kjo që më mundon mue për të tjerët nuk ka randësi. Ka shum çashtje mâ të randa dhe mâ të randësishëme për të gjithë ne, — filloi ajo të flasi pak me idhnim për ate që e ndjente se e mundon Pav-

lin, tue konsiderue këtë si njifarë borxhi të saj ndaj tij.

Pavli u mat, a thue të flasi për këte në tanësi. Dhe shka me folë? Por ajo këte e kërkonte me kambëngulje, me butësi dhe në mënyrë t'imponueshëme.

Përbrij tyne kaloi dhetëshja që kthehej nga patrulla. Nëpër katund, nëpër të gjitha rrugët, lehshin qejt. Çetnikët vendas nuk kishin pushue së qituni pushkë nga shpati. Partizanët nuk iu përgjegjeshin. Diku afër mjagullonte me zâ dhe dhimbshem nji macë, sikur të qante fëmija. Bojanës nga kjo iu çuen krahnesët, u shkund dhe, sikur u frigue, e kapi Pavlin për dore tue vazhdue shetín.

Gjâja mâ e lehtë dhe mâ e kandshëme âsht me i besue grues.

Pavli filloi të flasi sikur të bisedojë me vetëvehten. Ai nuk u idhnue as që e akuzonte Bërkon dhe të tjerët që nuk e kishin kuptue. Fliste për vetëvehte dhe për vështirësít e veta. Shpesh ndalej dhe, sikur të kontrollohej, shiqonte thellë në vetëvehte dhe rrinte i prekun mbi gjendjen e tij të tashëme shpirtnore. Mâ vonë kur të mendojë mbi këte, ai këte do ta konsiderojë momente të dobësís dhe të shpirtvogëlsís së jashtëzakonshëme. Do ta qortojë vetëvehtën që ai, komisar, ate natë deri në nisjen e çetës, iu ankue infermjerës Bojana, tue pasë ngushllimet e saja, për pozitën e tij të vështirë, për kujdeset dhe dhimbjet që i kishte shkaktue letra.

32

Ishte heret n'agim kur kolona e gjatë partizane duel nga katundi në vëneshta, të cilat fillojshin nga shtëpijat e fundit dhe shtriheshin dreitë pyllës të shpatit Glediqka. Endè në bisht të kolonës, mbrapa Pavlit, lehte qeni, kurse nga shpati kërsitën mitrolozat. Kolona u ndal menjiherë. Pavli muer me mend se çetnikët kanë zanë pritë, dhe të shtimet mâ tepër e idhnuen se sa e friguen. Kishte të ftoftë, e futi qafën në gunë, kapuçin e rrasi deri te syt, u ngurrue i tanë dhe i lodhun rrëshiti mbi rrejën e ngrime. Mendonte për letrën e Bërkos. Lehtësimi i tejpashëm që kujdeset e tija ia tregoi Bojanës dhe në këte rast i kishte zmadhue pak, u shndërrue në idhnim dhe pendim. Dhe vetëm kur gjatë kolonës u transmetue me të shpejtë dhe me habi: „Gjermanët! Ngutuni!" — Pavli u shkund: Filluen... E kanë shti në dorë Moravën dhe janë lëshue me fuqi të forta kundër çetës. Do të kemi po ato vujtje si në kapërcimin e parë.

Kolona shkonte në nji rrugë në luginë prandaj zjarmi gjerman ishte i parrezikshëm. Duelën me të shpejtë në shpat dhe u drejtuen kah pyjet e Glediqës.

Gjermanët, mbassi nuk ia duelën që t'u rrethojnë në katund, siç kishin ndërmend, vazhduen t'i ndjekin kamba-kambës, tue mos u lejue partizanëve të ndalen dhe të pushojnë. Mbraparoja bante vazhdimisht luftime, kurse Pavli me togën e fundit dy

herë deri n'agim zû pozicione qitjeje, tue mprojt ë tërheqjen e kolonës. N'agim hynë në pyllin e njomë dhe të dendun t'ahave, i cili ngrihej gjatë shpatit drejtë maiës me borë të Gledigit. Vuka dha urdhën për pushim. Partizanët pa nxjerrë zâ u ulën të pushojnë në nji vend ku bora ishte e pashkelun plotë me giurmë leprash dhe dhelpënash; disa, t'etëshëm, hajshin borë. Ajri ishte i ashpërt, i pastërt dhe i vinte era gjethë ahi dhe lëkurë qarri. Nëpër pyllë krrokatëshin dy grizhdëla dhe mullizeza bërtitte. Përmbi pyllë qielli ngjyrë hini pa rê; nëpër degë dhe druj dukej miegulla e murrme, e cila paraqitte lindjen e kuqrremtë para daljes së diellit. Para Pavlit prej dikah kceu nji lepër, u ndal menjiherë, e shiqoi ate, dhe me këcime të shpejta, të shtangueme u shtri mbi borë dhe u zhdukë mbrapa trupave të drujve t'errtë, me brymë. Pavlit i shkoi nji të dridhun i jashtëzakonshëm gëzimi të freskët. U ndal disa momente; syt i kishte të plotë nga vrapimi i shpejtë, i lehtë dhe i pandëgjueshëm t'egërsinës frigacake. Shkoi përpara kah Vuka. Partizanët flitshin me zâ t'ultë. Të vjetrit koteshin qetësisht kurse t'ardhunit rishtas shiqojshin komisarin, i cili kaloi rrebtas e shpejtë përbrij tyne me nji shiqim karakteristik pyetës.

— Qenka i mrrolshëm. Duket se nuk âsht puna mirë.

— Sigurisht gjermanët janë afër.

— Sa me kambë të mbarë jemi unë e ti. Dje erdhëm dhe sod luftim.

Pavli e ndëgjoi bisedimin, u këthye dhe buzëqeshi. Buzëqeshën edhe t'ardhunit rishtas.

Pavli dhe Vuka me disa fjalë u muerën vesh që të hyjnë thellë në pyllë dhe të presin natën, dhe mandej simbas situatës të caktojnë drejtimin e marshimit të matejshëm. Kolona për nji orë të tanë shkoi nëpër pyll gjithënji mâ të shpeshtë. Vuka mâ

në fund dha urdhën që të ndalën dhe që çeta e Nikollës të zajë pozicion kah drejtimi ku pritej sulmi i gjermanëve. Gjermanët nuk i lanë në qetësi. Në pozicionin e çetës së Nikollës muer zjarm luftimi. Pavli u drejtue atje.

Gjermanët sulmojshin me vendosmëni dhe trimni. Ushtarët e gjelbërt të krrusun lëvizshin nëpër pyllë tue ja qitë rrethin çetës. Pozicioni nuk ish'e i përshtatshëm për luftim. Pavli dha urdhën që të tërhiqen dhe tue luftue të zmbrapen kadalë. Me të shpejtë, presioni i gjermanëve qe aq i fortë sa që togës së Nikollës iu desht të tërhiqet. Kryet e kolonës marshonte me të shpejtë, tue u përpjekë që të shkoqet nga Gjermanët. Gjermanët shkojshin gjurmës së tyne dhe vazhdimisht shtijshin kundra mbrapavijës.

Në tërhjekje mbërrijtën deri nën maje të grumbullit të bardhë në të cilin dukeshin aty këtu tufa dullijash të shpërndame, të shtrembëta, thana të trasha dhe ndonji ah me degë t'ulta. Kundër mbraparojës kërsitën përsëri mitrolozat. Pavli shiqoi orën dymbëdhetë pa nji çerek.

— Nuk âsht mirë! — ai shiqoi Vukën.

— Jo.

— Na duhet të ngjitemi shpejt në maje.

Vuka u pajtue me këte dhe dha urdhën që të nguten. Pavli priti bishtin e kolonës dhe u nis me te. Para Pavlit shkonte bija e kryesekretarit të komunës, të cilës Bojana ia kishte ngjitë emnin Danka. Bante tesha katundarësh, dhe trupi i saj i hollë kishte humbë në gunën e gjanë. Të kujtonte fëmijën kur e veshin në tesha të vjetra të mëdhajsh. E mërdhezun dhe e djersitun lëkundte kryet, kurse bishtalecat e gjatë tundeshin mbrapa saj. Pavli e dinte se ajo frigohet dhe turpnohet.

— Si je shoqja Danka? A po të duket vështirë me qenë partizanë?

— Jo, shoku komisar, — u përgjegj ajo tue mos u këthye.

— Ta merr mendja se nuk âsht. Edhe pak deri sa të mësohesh, ta harrojsh katundin, atëherë mandej ke me u ndi shum mirë. Kërset pushka kërset, por rrallë ta ngjet, tha Pavli, vetëm sa me thanë dishka.

Nga maja e sukës shpërtheu nji batare pushkësh dhe mitrolozash. Partizanët shiquen. Pavli i habitun nga anmiku i papritun, mbet si i ngurruem, u krrus pak dhe ndejti në kambë. Nga naltë bërtitën çetnikët tue u kërcnue dhe tue sha. Ai i pau disa se si rrijshin lirisht në kambë dhe bërtitshin:

— Mbaruet, komunista! Kah do t'ja mbani tash?!

Vuka iu kërcnue dhe shtiu kundër tyne. Pavlit i ishte e qartë se pozicioni ishte kritikshëm sa s'bâhej mâ, dhe e kapi të dridhunit. Për Pavlin dhe arradhën e tij ky ishte rasti i parë i nji bashkëpunimi të këtillë të çetnikëve të Drazha Mihailoviqit me Gjermanët. Kjo e shqetësoi, por i duheshin vetëm edhe disa sekonda që të epte vendimin: sulm mbi çetnikët. E ndiente se kjo âsht e vetmja dalje dhe bërtiti:

— O Vukë! Komando sulm!

Vuka u çue dhe komandoi.

Partizanët nën zjarm u shpërndanë në formacion dhe u nisën naltë malit, tue zanë prita mbrapa dullijave, thanave dhe ahave nena-nena. Pavli gjindej në fund të krahut të majtë. Mbrapa, në pyllë çeta e Nikollës luftonte me egërsi tue i mbajtë gjermanët. Sipër tyne, në sukë, mitrolozat i shuejshin brohoritjet e çetnikëve! „Rrnoftë mbreti Pjetër". Partizanët bërtitshin me zâ të shkyem dhe t'idhtë dhe sulmojshin. Shtijshin vetëm mitroloztarët: pushkatarëve Vuka endè nuk u kishte dhanë lejen.

... Kur Pavli duel në maje të malit, u gjet para pritës së mitrolozave çetnikë dhe i pakun ra në borë.

Partizanët e muerën majën tue i rrahë çetnikët që ikshin teposhtë anës, hudheshin nëpër kaçuba dhe rrokulliseshin teposhtë rrëpinës. Edhe luftarët e çetës së Nikollës mbrrijtën nji nga nji në maje. Gjermanët u ndalën në skaj të pyllës.

— Komisari ra!

— Pavli âsht plague!

— Uh, pash zotin, a thue ate!

— Turru, shka po pret?

Bërtitshin shpatit.

Bojana ngau te Pavli, e ktheu në shpinë dhe i shpërtheu gunën. Gjak nuk kishte. Merrte frymë me të shpejtë. Ajo filloi t'ja fërkojë ballin me borë, fëtyrën dhe gjoksin. Pavli i hapi syt dhe, tue ardhë në vehte, pësnpëriti:

— Shka më ka gjetë?

— Kurrgjâ. Je lodhë dhe të ka ra të fiktë, — iu përgjegj Bojana dhe buzëqeshi.

„Nga bomba", iu kujtue Pavlit. Veshët endè i ushtojshin dhe i vinte me vjellë. Në fëtyrën e zbehtë vende vende i lëvizte mishi. Ai i mbylli syt dhe në dritën e synit i mbeti buzëqeshja e butë dhe miqësore e Bojanës. „Buzëqeshet... Kujton se u frigova. Po gëzohet që jam gjallë..."

— Merr sheqer, — i dha Bojana e krrusun mbi te.

— Nuk muj, po më vjen të vjelltë.

— Po për këte arsye merre sheqerin.

Pavli e hapi gojën dhe ajo ia lëshoi sheqerin.

— Asht lodhë shum, i merren mendët — u përgjegj Bojana.

— Nga eksplodimi, — tha Pavli dhe u ngrit. Kryet e randuem i ra në krahnuer. Do të kalojë

shpejt,—shtoi ai dhe filloi vetë t'i fërkojë çerpikët tue u kujtue për hollësinat e sulmit.

... I mungoi fryma në gjoks. Gjatë qafës nji çurk i hollë gjaku i rrodhi përbrij rruzës së shpinës dhe e giciloi terqethshëm në shpinë. E fshin me dorë gjakun, gishtat iu kishin njollosë. Prej kah gjaku? Plagën nuk e ndjente. U këthye. Kapuçi i ra nga kryet. E ngriti dhe u nis përpjetë. Pse i ra kapuçi? Pavli preku flokët: nën gishta i dogji plaga e plumbit i cili kishte gërvisht lëkurën me flokët. Vetëm kjo... Kurrgjâ mâ tepër! Plumbi ka gërvisht lëkurën. Po t'ishte krrus mâ pak, vetëm nji santimetër... Mandej fshini gjakun dhe ngau me mbrrijtë të tjerët. Nuk i dhimbëte. I dhimbëte... Mâ nalt edhe rreth tij kryqzoheshin plumbat gjermanë dhe çetnikë. Po, u kthye. Pau zinxhirin e thyem të çetës së Nikollës se si po ikte. Disave sish të cilët palëvizje kishin mbetë në borë, ua merrshin pushkët. Pse? Ata endè gjithnji rrijshin palëvizje mbi borë. Shtriheshin të gjithë. Çetnikët përmendshin organet seksuale dhe shtijshin në mënyrë të hatashëme. Nga dullija bijshin gembat dhe gjethet. Të gjithë shiqojshin në te. Iu desht që të çohet. I turbullohej në krye — po, për shkak të plagës, — ai dishka i bërtiti Vukës. Midisi nuk ngrihej. Bërtiti edhe n'ate. në Giurgjin, nganteë drejt atyne, e përmendte hundën në borë, ... dhe Gjurgji bërtitte në mënyrë të hatashëme, dhe mandej të gjithë ngitshin drejt majes. Bora binte me furi dhe i mbulonte ata. Para syve iu përplas furtuna, era fishkllonte hatashëm në veshë, krye, në gjoks, nuk mundej me marrë frymë... Dikush e kapi nën sjetulla dhe e ngriti. Kush ka qenë ky? Eksploduen bombe... Po, çetnikët i kanë hudhë. Ndihej cigrimë zogjsh, fishkllimë; filloi menjiherë edhe muzgu i kuqrremtë... Muzgu i ngroftë, i kuqrremtë. Muzgu e kurrgjâ.

— Nga eksplodimi! — përsëriti Pavli.

— Nji shtypje e vogël. Merr frymë thellë. — Bojana e kapi për kreji.

— Ai i pe ti këta banditë, çetnikë? Së bashkut me gjermanët! Mirë i ndreqëm, shiqo vetëm.

Pavli shiqoi: gjatë shpatit dukeshin kufomat e çetnikëve.

Gjermanët po heshtin, por do të na sulmojnë shpejt. Shka mendon: të tërhiqemi deri te ai pylli në të djathtë? — e pyeti Vuka tue i fshi me mangë djersët nga balli.

— Jo, jo, âsht mâ mirë të rrijmë këtu, — iu përgjegj Pavli tue mendue.

Mâ vonë kur gjermanët sulmuen nga të gjitha anët, atij iu bâ e qartë në krye dhe u pendue që nuk u tërhoqën. Nuk do të mund të qëndrojnë deri n'ora pesë. Do të kenë humbje, kurse këte ai nuk duhet kurrsesi ta lejojë. Ai duhet së pakut dyqindë vetë t'i kthejë në Jastrebc. Kjo që ai duhej bash dyqindë vetë t'i kthejë në Jastrebc, i caktonte në vetëdijen e Pavlit të gjitha ngjarjet dhe akcionet. Dhe kur Gjermanët sulmuen sa mundën në pozicionet e partizanëve tue i rrahë edhe me mortaja, Pavli filloi të frigohet për përfundimin e luftës. Do t'ishte mâ mirë sikur t'ishin tërheqë. Gaboi që nuk u pajtue me Vukën; do të pësojnë dishfatë... U shtrî mbrapa thanës së trashë, tue shique gjermanët që hudheshin shkathtësisht dhe simbas rregullave ushtarake nga prita në pritë.

Simbas zakonit të tyne, partizanët nuk hapën zjram; pritën që gjermanët t'afrohen. Bora dhe dheu ngrihej shllunga përpjetë.

— Shif Stanko! — bërtiti Pavli.

Stankoja rrinte barkas dhe me të dyja duert mbante përmbi krye nji minë gjermane, e cila nuk kishte eksplodue. Ua tregonte gjermanëve, murmu-

ronte në borë, kurse ata e rrihshin me batare të gjatë.

— Stanko, a je i marrë, pash zotin! — bërtiti Pavli. — Hudhe mâ! Hudhe!

Stankoja nuk ndëgjonte nga të shtimet dhe e mbante vazhdimisht. Vetëm kur bërtitën edhe të tjerët rreth tij, ai e hudhi gjatë anës, e shtyni ndihmësin, që n'ate kohë shtinte me pushkomitroloz dhe filloi të marri në shej me batare të shkurta.

— Shoku komisar, nuk i due unë njerzit e këtillë! — tha partizani i veshun me kapotë të re oficerash, i cili para disa ditësh kishte ardhë n'arradhë.

— Asht trim ai shok, vetëm... — Pavli nuk e përfundoi fjalën nga eksplodimi i minës.

— Trimat nuk mburren — shtoi përsëri partizani i veshun me kapotë.

— Ashtu âsht.

Gjermanët afroheshin. Partizanët simbas komandës së Vukës hapën zjarm. Pavli nuk kishte cak të sigurtë dhe as nuk shtinte. Gishti i mbledhun dhe i ngurruem në kambëzë pritte komandën e synit. Ai as që mundej me marrë nishan në mënyrë preçize. Veshët endè i ushtojshin vazhdimisht; i dhimbte kryet.

Partizanët e ndalën dhe e zmbrapën sulmin e parë gjerman. Gjermanët u renditën, i tërhoqën të plaguemit dhe të vdekunit, u shpeshtuen, e plotësuen formacionin e qitjes dhe filluen përsëri. Partizanët patën disa të vdekun dhe të plaguem. Pavli shiqonte vazhdimisht gjatë rradhës dhe numronte të vramit dhe të plaguemit.

Për dy orë Gjermanët u orvatën disa herë ta shtinë në dorë majën dhe t'i hudhin partizanët poshtë rrëpinës së xhveshun të malit... Ata memzi e përballuen sulmin e fundit. Minat e shkëputën zinxhirin e tyne të formacionit të qitjes. Zjarmi Gjerman bâhej gjithënji e mâ i rrebtë; humbjet parti-

zane gjithënji e mâ të mëdha. Pavli e vuni re simbas fëtyrave të zbehta dhe shiqimeve të mprefta plotë me frigë se situata ishte kritike. Sidomos partizanët e ri frigoheshin nga Gjermanët. Në çdo fishkullim të minës, i cili të kujton rraptimën e krahve të pllumbit t'egër, ata fusin kryet në borë dhe mbas eksplodimit iu zgjanoheshin dritat e synit nga friga. Pavli u ngrit dhe i gërmuqun shkoi nga njeni luftar te tjetri, tue u përpjekë që t'u japi zemër. Ata e shiqojshin me çudi, heshtshin ose përgjegjeshin me idhnim në pyetjet e tija. Ka momente kur ushtari idhnohet dhe fyhet pse tjetri i jep zemër. Dhe sa mâ tepër serioze që të jetë situata, aq mâ tepër atij i âsht mâ e pakandshëme dhe mâ fyese çdo dhanje zemër nga ana e komandantit ose e komisarit. Pavli nuk mendonte për këte. Ai e konsideronte për detyrë të tij që t'u japë zemër njerëzve. Kështu tue shkue nga njeni luftar te tjetri, Pavli mbërrijti te Vuka, që ishte shtrí në shpinë, me kambë të hapuna dhe duer të lëshueme, dhe shiqonte si në pambuk ret e bardha të shpërndame nëpër kaltërsi, midis tyne, dielli dimnuer, mëshifej dhe mënjanohej kah prendimi.

— Më dhimbti shpina tue u shtye — i tha Vuka Pavlit, tue ndejtë edhe matej i shtrimë. — Unë besoj se gjermanët deri në terr do përpiqen edhe njiherë me sulmue dhe mandej do të zanë vend dhe të na presin në pyllë. Këndej çetnikët, andej Gjermanët... Sonte do të kemi fatkeqsina. Mâ së keqi âsht me të plaguemit. Sikur të mos ishin ata, do të depërtojshim mâ lehtë.

— Kollaj do të depërtojmë sonte. Të durojmë deri sa të terrohet.

Afër tyne plasi nji minë dhe e ndërpreu bisedimin. Pavli u ul përbrij Vukës dhe ndezi nji cigare. E ndezi edhe Vuka dhe ndejtë i shtrimë. Nën

ata kërsitën përsëri mitrolozat. Vuka e hodhi cigaren, i idhnuem që s'të lanë të qetë aspak.

Gjermanët e përsëritën sulmin, tue u vërsulë nga të gjitha anët. Pavli nuk mujti të hudhet në vendin e tij, zu pritë përbrij Vukës dhe hapi zjarm. Vuka merrte shej me gjakftoftësi dhe në të rrallë shtinte me pushkomitrolozin e tij. Ai e kishte zakon që me folë vazhdimisht në luftim.

— Këtu je! A!... Ty po të pres... Aashtu!

— A ç'po qitka, i biri thiut... Shife ku i ra!

— Hesht! — i tha me idhnim tjetri.

— Shka hesht! Nëse t'âsht gjykue, do të gjejë, në daç hesht në daç jo. Njisoj.

— Mjaft, he nanën... A po shef?

— Uh, shka po qitka! He fen e tij, shife se ku po i bijnë plumbat! — e futi kryet në borë, heshti, dhe përsëri filloi me shti.

— Aiii... Ku më gjete mue he nanën... — bërtiti ai mbas disa momentash dhe filloi të mblidhet.

Pavli u rrotullue, e pau se ishte plague dhe iu avit afër.

— Ku je plague? — Pavli nuk ia dinte emnin.

— Barku... kallxoni... — përsëriti ai tue u mbledhë, u shtri dhe heshti. Mjekrra i dridhej. Syt iu zgurdulluen, tue shique diellin dhe nuk lëvizën nga shkëlqimi i tij.

Pavli mendoi për të shamen dhe porosín e pathanun në tanësi; sigurisht desht t'u porosisi dishka të vetëve. Kush e din, ndoshta iu ka dhimbtë jeta vetëm për shkak t'atyne në shtëpi? Katundarët kur vdesin, të gjithë mendojnë në të njajtën gjâ... gjithëherë janë të njajtat porosi, të thjeshta kujdesi gadi në lidhje me punën. Me të shame gëzohen, kërcënohen dhe ankohen. Ajo âsht monologu i tyne i përgjithshëm me zâ të naltë. Pavli i shiqoi partizanët rreth vehtes. Fëtyrat i kishin të shtrënguta dhe

të mrrolshëme. A thue shka mendojnë; për Gjermanët, që po përpiqen me u afrue dhe gremisen teposhtë, ose — mos âsht mâ e mirë vdekja? Po sigurisht për këte: mos âsht mâ e mirë vdekja. Plumbi i imtë si grosha, i padukshëm, në nji të qindë të sekondës i tanë shëndrrohet n'errsinë, në kurrgjâ. Dhe sikur, t'ishte krejtësisht e rastit që ato kokrra plumbi fluturojnë për disa ose vetëm për nji santimetër majtas dhe djathtas krejt. Pavli merr shej: fëtyra i zgjatet, syni i djathtë e ndjekë tytën për së gjati, qëndron në shej dhe kërkon zemrën e nji gjermani të krrusun që duket mbrapa nji thane dhe qit me automat. Gishti në kambëzë lëviz vetë: kërsitie dhe të dridhun e kundakut nëpër shllungën e kaltërt të tymit. Gjermani bjen kadalë. Pavlit i dridhet zemra dhe dihatë thellë sikur të mos kishte ajër; kjo nuk âsht as nga friga as nga gëzimi. N'ato momente kurrgjâ nuk mendohet; e nëse mendohet ndonji send, kjo nuk mbahet në mend. Ai merr shej dhe gjuen. Plumbat vazhdimisht fërkëllojnë, zukasin dhe fishkullojnë rreth tij. Ai merr shej dhe shtien.

— Shoku Pavle, po tërhiqen! — i bërtiti partizani nga ana e majtë.

Pavli u kthye dhe pau disa se si po vërsuleshin teposhtë anës tjetër të malit. Nji u çue dhe filloi të vrapojë. „I ri! Lufta e parë" i shkoi nëpër mend dhe ai bërtiti:

— Ndaalë! Mbrapa! — U çue dhe i krrusun u nis kah ai. — Ku don me shkue, shok? A thue nuk ke marre t'ikish? Mbrapa, te shokët! Edhe ata i ka bâ nana sikur ty. Shka po pret?

Këta të friguemë dhe me veshë të vjerrun u kthyenë mbrapa. Pavli zu pozicion te ata. Ata i mshifshin syt prej tij, dridheshin nga friga dhe në çdo plumb që shkonte rreth krés së tyne e futshin kryet në borë. Pavlit i dhimbseshin, u kujtue për

partizanin që pak mâ parë vdiq me shamje dhe porosi të pakryeme në gojë dhe filloi t'u japë këtyne zemër.

— Nuk ka, shokë, njeri që nuk ka frigë në luftë. Edhe na partizanët e vjetër jemi frigue në luftimet e para. Qe pyetnje Stankon mitroloztarin. E patë pak mâ parë se si e mbante minën dhe pritte Gjermanët. Kurse nga luftimi i parë ka ikë. Po unë! — Pavli u kthye kah ata, qëndronte pa të kec, sikur rreth tij nuk po zukatshin plumbat. — Në gusht të katërdhetë e njishit kur sulmuem stacionin e gjindarmerís, ishte luftimi i parë i arradhës s'onë, kërsitshin në ne vetëm tri pushkë. Unë nuk guxova kurrsesi të ngrihem. Në midis të fushës e kam zhytë hundën edhe pse kam pasë nji vidh që të mprohem.

Nji qeshi me pahirë, kurse të tjerët e ndëgjojshin tue mos i pasë mendët aty dhe shtijshin tue mos marrë shum në shej. „Doktori", partizan i vjetër, qeshi në mënyrë dinake dhe ja luejti synin Pavlit:

— Punë politike, a?

— Dhe jo vetëm atëherë, — vazhdoi Pavli. Edhe në disa luftime jam dridhë në çdo kërsimë të pushkës. Më bâhej se të gjithë po sulmojnë në mue. Kurse mandej... Trimat vriten mâ së pakti. Qe ata, prap po çohen. Muer shej kadale dhe gjucn.

Luftimi zgjati deri në prendim të diellit. Partizanët memzi qëndruen në pozicion. Gjermanët u tërhoqën në pyllë dhe nuk u ndien... Me terrin erdhi edhe të ftoftit. Bora u ngri. Pavli ishte plot kujdes. Shkoi te të plaguemit. Ishin disa, heshtshin, vetëm dy rënkojshin kadalë. Desht t'i pyesi dishka, t'i ngushllojë, por sikur u fye nga rënkimet e tyne, ai pa nxjerrë asnji fjalë shkoi matej. Partizanët në grupe të vogjël bisedojnë me zâ t'ultë për betejën

dhe flitshin për ngjarjet e sotshëme dhe përjetimet e tyne. Komisarin e shiqojnë në mënyrë pyetëse; ai i kupton shiqimet e tyne, por nuk u përgjigjet kurrgjâ.

Pavli shetit nëpër pozicion të gërmuem nga minat. Asht qetësi. Në prendim dielli u shue. Pyjet e errta të Gledicës bâhen gjithënji e mâ t'errta, plotë mësheftësi dhe vdekje. Sonte duhet të depërtojnë këte. Gjermanët e dijnë dhe i presin. Në betejë do të ketë sakrifica. Kush e din se çfarë luftimesh mâ i presin nesër, në natën e ardhshëme dhe n'ate të mbasnesërmes kur të kalojnë Moravën. Si do ta kalojnë? Gjermanët tashmâ e kanë shti në dorë. Skelet dhe lundrat i kanë fundosë. Të fûtën në te, nuk mujnë, të shkojnë n'urë, duhet të kalojnë nepër qytet kurse kjo âsht e pamundun; të marshojnë matej në Shumadi, do t'i presin çetnikët. Gjermanët dhe do t'i ndjekin, për disa ditë çeta mund të shpartallohet... Uçon ndoshta e ka gjetë nji fat i këtillë. Atëherë do të merrte fund e gjithë arradha. Dhe të gjitha vujtjet që arradha të shpëtohet, të gjitha sakrificat dhe të gjitha sukseset që kishin mbërrijtë, të gjitha do të mbarojshin. Ai sikur të mbette gjallë, do të denohej nga Partija. Vetëm atëherë gjithëshka do të këthehej kundër tij. Atëherë të gjithë do ta dënojshin, dhe ai do t'ishte fajtuer për arradhen. Pse nuk u nis kah Morava qysh dje? Si nuk mendoi për këte. Kjo sod mund të parashifej lehtë. I dejun nga suksesi, as që kishte mendue për ate që mund të vinte dhe që disi simbas rregullit vjen mbas suksesit.

Pavli u ndal dhe u mbështet për thanë. Luftarët nuk i njifte mâ. Ata rrijshin në grumbuj dhe pijshin duhan, tue i mëshefë cigaret. Flitshin gjithënji e mâ pak dhe mâ me zâ t'ultë. Vuka u idhnue n'ata që pijshin duhan: do t'i vejnë ré Gjermanët dhe do shtijnë me minahedhëse.

— Dergo patrulla në të gjitha drejtimet që ta kontrollojnë pyllën, — i tha Pavli Vukës.

Patrullat u nisën. Pavli endè shetitte, tue mos folë me askend. Me të shpejtë nëpër pyllë jehuen mitrolozat. Ai u ndal. „Natyrisht, jemi të rrethuem Do të depërtojmë me vështirësi! Duhet mendue dishka mirë dhe dinakrisht". Mitrolozat pushuen dhe prap mbretnoi qetësija. Në të gjitha drejtimet raketa të blerta ndriçojshin nëpër qiell në vija të përkulta dhe tue u derdhë, shuheshin mbi grumbullin e errtë të pyllit dhe të brigjeve.

Patrullat u kthyen dhe thanë se në të gjitha drejtimet ka prita gjermane. Të friguem, Pavli dhe Vuka heshtën për nji kohë të gjatë. Vuka u ul. Pavli shetiti, u kthye dhe tha:

— Shka të bâjmë?

— Nuk dij!

— Po dishka duhet...

— Po shka? Shka, thuej!

Pavli nuk u përgjegj dhe u largue n'errsinë. U kthye me të shpejtë dhe u ulë afër Vukës.

— Do të na shohin, kolona âsht e gjatë. Do të na shkatrrojnë në pyllë... âsht natë, — tha Vuka.

— Nëse egziston ndonji fat në luftë, atëherë né vetëm ai mund të na shpëtojë.

— Çfarë fati!

— Këtu nuk të ndihmon aspak as trimnija.

— Po shka do të bâjmë atëherë?

— Shka të bâjmë? Na duhet të shpërthejmë. Na duhet, dhe kjo âsht e s'ka tjetër.

— Mirë, hajde! — Vuka u çue dhe filloi ta grumbullojë arradhën.

Arradha u radhit shpejt e shpejt dhe pa zâ.

Pavli shkonte përpara. Me gjithë se i tanë ishte shëndrrue në vesh dhe në sy, ishte i hutuem, plot kujdes dhe frigë. Kur kaloi me vemendje nëpër pyllë, friga u shtue. Friga sikur të vinte nga errsi-

na, nga mësheftësija e saj të cilën luftari e parandjen. Në luftë, në entuziasmin e sulmit, friga harrohet; mâ së shumti friga ndihet në momentet para betejes, deri te krizmat e para të pushkëve. Kurse friga mâ e mundueshëme âsht friga nga rrita natën, kur dihet sigurisht për pritë dhe shkohet ka ajo. Pavli shkoi mâ shpejt, sikur të donte që sa mâ parë të ndeshej në pritë, dhe mandej u ndal, dhe kadale, i mbledhun i tanë në pushkë, u nis matej tue u thanë shokëve për qetësi. Të kërsitunit e degëve dhe i cipës së ngrime i bâhej se po ndihet nji kilometër larg. Në çdo moment pritej batarja. Zemra rreh në krahnuer sikur të ngiste në të katërta. Të gjitha mendimet janë përqëndrue në pritën nga errsina. Kurse pritë nuk ka. Ata hecën shum. Iu bâhej se tashmâ me orë po hecin nëpër pyllë. Dhe sa mâ larg oë shkojnë, aq mâ tepër e kapë habija ate: pse nuk po shtijnë Gjermanët? Po heshtin në mënyrë dinake. Ndoshta e parandijnë cakun e tynë dhe qëllimisht i lanë që të shkojnë përpara. Gjermanët nuk janë as të marrë as naivë. Të shtrënguemit e pritës te Pavli kalon në dëshirë që të ndeshi në pritë; mandej, shkallë-shkallë dhe kadalë, filloi ta përfshijë gëzimi që do të depërtojë me sukses. Sa mâ larg që shkojnë, aq mâ i gëzueshëm âsht ai. Të shtrënguemit dhe vemendja ranë. U bâ mâ indiferent dhe mâ i lirë.

Mbas mâ tepër se nji ore hecjeje, ata duelën në prrue dhe u ulën të pushojnë. Partizanët heshtëshin dhe parandijshin se ajo shka kanë pritë, porsa duhet të vijë. Pavli e çoi Jovanin që për natën tjetër me Maksimin të sigurojë lundrat për të kalue përtej Moravës.

Jo larg nën ta, nën mal, ushtuen motorat e kamionave dhe llampat e automobilave shkëlqyen n'errsinë.

33

Mbas shpërthimit, çetën e Uços e ndoqën vazhdimisht Gjermanët, tue mos i lejue asnji orë që të ndalet në ndonji vend. Partizanët kishin depërtue, kishin marshue, versulë mbi pritat gjermane dhe bullgare dhe ishin perleshë në mënyrë të dëshprueshëme, pa humbje të mëdha. Ditën e tretë i mposhti uja. Përveç disa bukëve dhe dishka konzerva që kishin zanë plaçkë në luftë me lotiqistat dhe nediqistat, ushqim tjetër s'iu kishte ra në dorë. Roja e verbueme shtiu në nji cung tue mendue se âsht bullgar. Ishin përsëri në pishnajën e Sokolovicës. Ate ditë nuk i kishin sulmue.

Në pishnajë, ku zuni vend çeta, ishte qetësi. Gjithëkund ishte qetësi kurse prap se prap plot tinguj që ndiheshin u ushtojshin në veshë si ujvare. Qetësija ishte bâ nji kumbonë shum e madhe jo e pashëme që luhatet dhe lëkundet e prej së largu ndëgjohet vetëm jehona e saj; njiherë sikur të shushurisi mëndafshi i terun, njiherë sikur të kërcasi nga takimi i skajeve të saja të ashpërta mbi ret, njiherë si ushtimë e largët. Nuk ka erë, nuk ka zogj; qielli âsht i ndytë si paçavër, gjithëshka âsht shkret dhe e vdekun. Degët e bredhave gadi theheshin nën barrën e bardhë. Vetëm ndonji pishë e luente si me dorë degën e gjelbërt të mbylltë dhe e shkundte borën nga ajo; ajo luhatej e lodhun dhe prap qetësohej dhe heshtte. Pylli ishte i mbështjellun me nji hije të tejpashëme të zeshkët, e të bardhët e

borës ishte mâ i fortë dhe mâ i thellë; zogjt e qëndisshin me lara-lara, tue lëvizë me nervozitet nga druja në dru në të gjitha drejtimet. Ata tash as nuk ndiheshin as nuk shiheshin; të friguemë nga njerëzit, ishin mëshefë diku.

Partizanët e kishin gërmihë borën nën pishat, kishin nxjerrë shtresat e fletëve të thata me maje si gjylpana, ishin ulë të mbështetun nëpër trupa të drujve, e thithëshin erën e randë të rrëshinës dhe me veshë të ngrehtë heshtshin në pritjen e hutueme e të paqëllimtë. Të pamunit dhe heshtja e tyne e lodhshëme dukej e përgjumshëme. Syt ishin ngulë në borë; syt ngjyrë kështejë e të zi, të kaltërt, të blertë e lara-lara, syt e vegjël dhe të mëdhej të gjithë të njajtë: syt e thellë dhe të shkretë, t'unshëm.

Në syt e blertë të Malishës andrronte uja e lodhun. Andrronte bukë kollomoqe të nxehtë të pjekun në qerep, të cilës nana i frynte, e rrahte me shuplaka të dorës dhe e fshinte me përparce. Edhe njiherë e fshini me përparcen e maviht prej lini, edhe njiherë e rrahi me shuplakat e duerve të zeshkta të forta nga të dyja anët dhe mandej e vuni mbi tavolinë. Buka kollomoqe thehej vetë dhe dukej e verdhë. Qitte avull të bardhë... Në nji pjatë të kaltërt, si too bore: diathi. Përmbi shporet, nëpër koritat e cekta prej drunit të plepit, ishte zanë korja e verdhë e kajmakut. Sheshi i mbushun me borë midis pyllës vlonte dhe qitte shkumbë si tambli i vluem në kusîn e nxime.

Gjithëshka zbardhohej, shkumbonte, vlonte dhe zente cipë.

— Shka po shiqon kështu, Malisha? — e pyeti me zâ t'ultë Uça. Ata të dy ishin ulë afër njeni tjetrit.

— Kurrgjâ... — pështëritî Malisha, tue i ngulë syt edhe matej në borë.

— Si kurrgjâ?

— Jam i untë...

— Duro edhe pak... Vetëm sa të vijë nata.

— Bora po lëvizë si t'ishte e gjallë... Edhe pylla po luhatet.

— Të bâhet ashtu. Kështu kur njeriut i vjen gjumi shum. Flej, Malisha.

— E dij që nuk âsht me të vërtetë. Nuk më flehet.

— Mos mendo për gjellë. A don të tregojë ndonji send?

— Nuk due.

Djali heshti, tue shique edhe matej borën.

Uça vendosi premas që sonte me çdo mënyrë të depërtojë në katund për ushqim dhe t'u japë me hangër luftarëve. Mâ nuk mujti t'i shiqojë se si po vujshin. Me nji përpjekje të tmerrshëme të vullnetit, sa s'ban ai nuk i lejonte vehtës të mendojë për û, me gjithë se ishte lodhë e këputë saqë edhe era do të mund ta shkatrronte. Synimi që t'ulet në katund për ushqim i dukej shpëtimtar. E gjithë ajo shka kishte ndodhë me ta, krejt, mendonte âsht për shkak të ûsë. Njerzit nuk kanë fuqi me luftue, nuk mund t'i durojnë fizikisht këto përpjekje. Shka ndihmon vetëdija, kur nuk ka forca. Luftarët nuk kanë faj aspak. Aq sa kanë durue në këto ditë të fundit: kurkush nuk do të mund ta duronte. Uça filloi të besojë se qysh nesër, mbassi t'ushqehen, ka me u bâ krejt ndryshe. „E ndoshta as nuk do të jetë nevoja që të kthehemi në mal?... Të depërtojmë nëpër katunde dhe të bâjmë akcione rreth qyteteve dhe në rrugë? Po. Kështu do të bâjmë". I dukej se edhe kjo âsht dalje nga kriza e tyne. As mâ parë, as tash, ai asnji moment nuk kishte dyshue në karakterin e drejtë të vendimit të tij që të mbetet në Jastrebc.

Në muzg, kolona e shkurtë e çetës së dytë u nis kadale poshtë malit. Shpeshherë shlodheshin. Memzi hecshin. Megjithëse e dijshin se ku po shkojnë, partizanët sikur nuk gëzoheshin. Heshtshin. Vetëm Malisha, mbassi po shkohej në katundin e tij, të cilit ishte mâ leht me u afrue, e pyeti njiherë Uçon:

— Shka mendon: a thue a janë gjallë njerzit e mij, te shtëpija?

— Gjallë janë. Mos u ban merak — iu përgjegj Uça, megjithëse dyshonte në këte.

U afruen me kujdes te shtëpít e skajshëme dhe u ndalën të vështrojnë. Në katund mbretnonte qetësija. Llampa kurkund nuk kishte. Qejt lehshin rrallë dhe pa të keq. Prej përvojës së madhe partizanët e dijshin se kur dhe qysh lehshin qejt, kur âsht ushtrija në katund. Simbas të lehmave ata e diishin ku âsht roja, prita dhe kur shkon patrulla. Tash, simbas qejve, Uçoja konkludoi se në katund nuk ka ushtri. Kjo mâ tepër e habiti se sa e gëzoi. Qetsija i dukej e dyshimtë, dhe e frigonte. Në katundet për rreth qejt lehshin. Partizanët ndejtën nji kohë të gjatë dhe pritën që të duket anmiku. Uça sëbashkut me dy vetë iu afrue me kujdes shtëpís së parë dhe trokllloi në dritare. Kaloi mjaft kohë deri sa u duk njì grue; kërsiti dritarja dhe pyeti kush âsht. Nuk besonte se janë partizanët dhe refuzonte që t'u japi çfardo informate për gjendjen në katund.

Iu desht me e thirrë Malishën.

— Stana, a âsht gjallë nana eme? — qe pyetja e parë e tij.

— Gjallë e ke.

— Po të tjerët? A ma kanë djegë shtëpín?

— Të gjithë i ke gjallë. Nuk ta kanë djegë shtëpín.

— A ka Gjermanë në katund?

— Nuk ka. Para muzgut janë ulë nga mali dhe kanë shkue kah Rasina. Nuk e dij, shokë, se ku kanë shkue. Ndoshta do të kthehen. Nëse marrin vesh se jeni ulë, të gjithë neve do të na vrasin, edhe këte pakicë që ka mbetë nga populli. Edhe katundin do ta djegin. — E frigueme për ardhjen e tyne grueja filloi t'u lutet që menjiherë të tërhiqen në mal, tue u premtue se ajo do t'u mbledhi ushqim dhe do t'ua çojë.

Malisha u idhnue që u frigue e qortoi dhe i dha zemër.

I thirrën të tjerët dhe u nisën për në shtëpín e Malishës, e cila gjindej në prrue, n'anën tjetër të katundit, përbrij pyllës. I ndëgjuen qejt dhe filluen të lehin në ta.

Malisha trokllloi në derë tue thirrë nanën.

— I gjallë qenke, biri im! Ej, zot, o zot, qysh edhe sonte me të pa nana, — tha ajo nga shtëpija, e hapi me të shpejtë derën dhe gjysë e veshun e përqafoi Malishën tue e lagë me lotë në fëtyrë. Partizani i nanës, partizan shpirti im... Nuk më vjen keq të vdes...

— Lëshomë! Shka ke? Po qanë këtu, kurse shokët po shiqojnë dhe po presin! — tha ai me krenari. Nuk i pëlqente që nana e tij po qanë dhe po sillet kështu para partizanëve.

— Ejani të gjithë në shtëpi. Mos u frigoni, Gjermanët kanë shkue. Sod të tanë ditën sillen nëpër pazar. Mbas asaj vrasje unë kam ikë dhe vetëm sonte jam këthye. Uço, ku je? A je gjallë?

— Qe ku jam, — tha Uça dhe iu afrue që të përshëndetet.

Ajo e përqafoi, tue ja puthë duert dhe krahnorin, sepse fëtyrën nuk ia mbërrinte. Përsëri e muer vaji. Vllaznit dhe motrat ishin zgjue dhe çue. Gjyshja ndezi llampën.

— Pse nuk po fleni ju? — në vend të përshëndetjes u tha Malisha kur hynë.

Fëmijt e shiquen të përgjumshëm me gëzim dhe kurreshtje, kurse gjyshja qante.

— Gjallë qenke, o gjyshe? — iu drejtue asaj Malisha, në mënyrë të shkujdesun dhe me mendje madhësi.

— Mâ mirë, biri em, të mos isha gjallë, mbassi e prita këte...

— Hesht! Ti vetëm din me kukatë. Asht luftë, shka mund të bâjsh? — e qortoi ai.

Partizanët hynë në shtëpi. Nana e Malishës — të gjithë partizanët nanën e Malishës e thirrshin „Nana" — rrinte te dera, përshëndetej me të gjithë, i bijshin ndër mendë dhe me sejcilin fliste dishka. Uça i vuni rojet, nëpër dritare vunë batanijat dhe e përpushën zjarmin në shporet. Partizanët u shkarkuen, i hoqën kapotat dhe u ulën në shtresën e dheut. Nana i hoqi nga shtrati jastykët dhe mbulesat, u jepte dhe idhnohej që nuk po uleshin mbi shtrat.

— Gjithëshka që âsht për t'u hangër, na jep menjiherë! — urdhnoi si zot shtëpije Malisha.

— Menjiherë, menjiherë! E dij se më jeni t'untë, fatzezë. Kam mjaft tambël dhe djath, vetëm bukë kam pak.

— Atëherë na ban kaçamak! — tha Malisha.

Nana i pruni dy tenxhere me tambël dhe u dha tasa që të marrin vetë. Tamblin e pinë me të shpejtë. Të hutuem heshtshin. Shtëpija, dhoma e ngroftë, tambli iu dukte si andërr, si dishka jo e vërtetë dhe jo e besueshëme. Njerzit shiqojshin njeni tjetrin dhe pyetshin me sy: „A âsht kjo me të vërtetë shtëpi, tambël?..." Malisha i thonte si zot shtëpije gjyshes që ta ndizte zjarmin. Partizanët u shpërthyen, qeshshin vetë për vetëvehte nga gëzi-

mi dhe fati i papritun, gëzim, të cilin, mbas fjetjes në borë dhe ûjës, e krijon dhoma e ngroftë dhe tambli. Mbassi u nxenë mirë dhe u mësuen në dhomë, filluen talljen dhe lojën me fëmijt. Mâ të lodhunit i kapi me të shpejtë gjumi. Disa flejshin ndejun.

Në dhomën tjetër, me oxhak, Uça rrinte para votrës në të cilën Nana zente nji kusî kaçamak dhe bisedonte me te.

— A kanë vra gjermanët shum njerëz? — e pyeste Uça.

— Shum, Uço, shum! Në katundin tanë nuk kanë mbetë njizetë mashkuj. Në të tjerët po ashtu. Kur i vratë ata Gjermanët në Lisinë, sa shum popull âsht vra atëherë! Të gjithë ishin në gjum, kurkush nuk shpresonte. Heret n'agim të mallkuemit e rrethuen katundin dhe filluen t'i kapin njerzit. Shum i vranë tue ikë dhe shum i kapën dhe i vranë. Në katund nuk ka derë dhe strehë pa flamur të zi. I vrasin edhe grát dhe fëmijt. Na i ndëgjuem të shtimet dhe disi u tërhoqëm në pyllë. Të gjithëve na kanë plaçkitë, Uço. Bullgarët e mallkuem na i muerën të gjitha.

— Populli sigurisht âsht trembë?

— Si të mos trembet! Qe, thonë, lirija partizane... Po u japim bukë, po i ruejmë dhe për shkak të tyne na shfaruen. Mos u idhnoni në popull. Kjo âsht hatá prej zotit! Të rijt, që mbetën gjallë, shkuen gjindarm të Nediqit për me shpëtue kryet. Kjo nuk âsht e mirë, do të ndahet katundi. Më thanë sonte se te kryeplaku, te ai që deshtet ta pushkatoni për shkak të grumbullimit të rekuizimeve, ka ardhë njifarë oficeri i Drazhës për me formue arradhën çetnike; po thonë — për me e ruejtë katundin nga Gjermanët.

— A âsht shkrue ndokush çetnik?

— Nuk e dij, por sigurisht do të shkruhen. Duen me e shpëtue kryet njerëzit edhe sikur të shndërrohen në dreqën të zezë. Populli âsht i pavetëdijshëm, ai nuk di, siç po thonë, për idé.

Nana e Malishës foli shum. Uça heshtte dhe mendonte. Simbas asaj fatkeqsije të përgjithshëme, vujtjet dhe sakrificat e tyne i dukeshin t'imta dhe të parandsishëme. Tue i ra në mend mendimet e tija, ai u turpnue para vetëvehtës. „Sigurisht edhe unë jam demoralizue kur kam mujtë kështu... Shka kam pasë? Nuk kam pasë frigë, nuk m'âsht dhimbtë jeta. Kam bâ çmos që çetën ta shtyjë të luftojë, dhe prap se prap... Uja më ka shtrëngue që t'ulem në katund. A thue vetëm këtu ta marr vesh se Gjermanët po tërhiqen? Kurse jam nisë sikur me vra vehten. E gjithë kjo shka ka ndodhë ka qenë krizë e randë e imja."

— Populli mendon se ju jeni asgjasue. I kanë prue partizanët e vdekun dhe i kanë tregue nëpër katund... Kam ndëgjue se përtej Moravës âsht dukë nji arradhë e madhe. Disa thonë se këta janë nga Bosna. Dje, thanë, kanë prue në Krushevc pesëmbëdhetë gjindarmë dhe lotiqista të vdekun.

— Po ky âsht Pavli me çetën! — bërtiti me habi Uça. Habija qe aq e madhe sa që lajmi për Pavlin në momentin e parë mâ tepër e ligështoi se sa e gëzoi, dhe bile u qetsue tue dyshue në të vërtetën e asaj që tregonte Nana. Nana u gëzue se qenka Pavli ky me arradhën e madhe përtej Moravës, filloi të tregojë hollësina mbi lajmet që ka ndëgjue, tue i zgjanue dhe tue i trillue. Gjendja shpirtnore e jashtzakonshëme e Uços nuk i iki nga syt e Nanës.

— Uço, pashë zotin, mos dysho n'ate shka të thashë. Këte ma ka tregue nji njeri, i cili e ka pa vorrimin në Krushevc. Thotë se vetë i ka numrue pesëmbëdhetë arka të vdekunish. Ka shkue edhe

ushtrija me helmeta. Ka qenë edhe muzika ushtarake dhe rrugët plot me popull, — i tregoi ajo hollësít që kishte ndëgjue për vorrim. — Porsa ti po thue se Pavli ka shkue atje, atëherë sigurisht âsht ai. Prej kah bash tash të vijnë proletarët? — shtoi ajo.

— Po prej kujt e ke ndëgjue ti këte? — e pyeti Uçoja, tue dyshue gjithënji e mâ tepër.

— Nga nji njeri i yni. Asht në këshill. E njef, shtëpín e ka në këte anë të katundit.

— A ka ndëgjue ai personalisht për partizanët përtej Moravës?

— Po, vlla, unë atij i besoj. Pse të më rrejë? Uça heshti. Ajo se shka ndiente mâ tepër dhe mâ fort, ishte që âsht ligshtue. Si dhe qysh, edhe vetë nuk e dinte. E çuditshëme dhe e paspjegueshëme. Ai besonte, kurse edhe tash beson, se mund ta provojë me anë të mathematikës se ai nga pikëpamja ushtarake ka veprue në mënyrë të drejtë, kurse Pavli jo. Dhe prap se prap duket se ka ndodhë e kundërta: Pavli ka pasë sukses kurse ai ka pësue dishfatë të plotë. Njizet e pesë njerëz ka humbë. „Çeta eme âsht asgjasue. Ajo nuk ekziston mâ . . ." — e kapte Uçon tmerri sikur ta merrte vesh për të parën herë.

— Para disa ditësh e kam takue Jevtën në mal. Bante nji thes. Menjiherë më ra ndërmend se ai âsht për të plaguemit. E pyeta për ju, kurse ai nuk desht të më thotë asnji fjalë. Edhe të tjerët e kanë pa, — tregonte Nana, kurse Uça nuk e ndëgjonte.

— Shka u bâ me këte kaçamak? Nuk po zien paçë! Shokët janë të lodhun dhe t'untë, nuk mund të durojnë mâ, — hyni Malisha dhe i bërtiti me idhnim nanës.

— Qe, tash! Gati âsht, biri im. Nuk të kallxova, kemi marrë letër prej babës. Dhe a e din shka shkruen, Uço? — iu drejtue ajo Uços, i cili shi-

qonte për tokë. — Thotë, dhitë në mal t'i rueni mirë dhe t'i ushqeni. Kështu mendon për ju! — tha me mburrje Nana, e muer letrën nga rafti dhe ia dha Malishës.

Malisha e shiqoi, lexoi disa rradhë dhe e ktheu.

Partizanët e hangrën me të shpejtë dhe si gryksa djathin dhe kaçamakun. Uça tha se ka të nxetë përbrij votrës dhe nuk hangri darkë së bashku me ta. Nana i pruni në pjatë, ai muer pak dhe e shtyni darkën.

— Jam i sëmundë... Nuk e ndij vehtën mirë... — i tha ai Nanës, e cila i thoshte merr dhe u idhnue që nuk po han.

Para se me ra me fjetë partizanët, Uça hyni në dhomën e tyne dhe u tha me rrebtësi.

— Na do të flejmë pak orë. Rojë-komandanti n'ora katër me na zgjue për nisje.

— Heret âsht në katër! Të çohemi në pesë, — bërtiti njeni.

— Mirë, në pesë. Jo, në katër e gjysë! U zgataraqëm dhe u bamë përtaca. Nuk do të kemi mâ rast kështu, ta dini! Qysh nesër nuk ka mâ me shkue naltë e poshtë nepër mal, — tha me idhnim Uça.

Mâ vonë i ra ndërmend që për çdo rast, n'ora tre duhej me e dërgue patrullën në të dalun të katundit, por këte harroi ta thotë. Partizanët i zû gjumi shpejt. Ai nuk mujti me fjetë. E fiku llampën dhe ndejti përbrij shporetit. Rojë-komandanti kotej. Uça ia tërhoqi vrejtjen ashpërsisht. Megjithëse lajmi për Pavlin i dukej gjithënji e mâ tepër i dyshimtë sa mâ tepër që mendonte për te, prap se prap ai e shtyni që të mendojë në mënyrë kritike për aktin dhe pozitën e tij. Nga dëshprimi për shkak të pozitës së tij, nuk kishte fuqi që të gëzohej se ndoshta me Pavlin âsht edhe Bojana e gjallë, të cilën ditëve të fundit gadi e kishte vajtue.

Para vetëvehtës mossuksesin e tij Uça-nuk e njifte si gabim.. Ai rastin e çetës së tij e merrte si fatkeqësi të randë, gjâ që mund të ndodhi në luftë edhe kur rrethanat të jenë mâ të mira se sa janë t'atij. Duhet që të bâjë çudina që të justifikohet para partizanëve, te të cilët ai mbas kësaj nuk do të gëzojë kurrfarë prestigji. N'ofensivë, kur âsht dashtë t'i tregojë aftësit e tija, ai e ka humbë gjysën e arradhës. Por shka, çfarë çudije duhet të bâjë, ai nuk e dinte saktësisht. Me kaq njerëz nuk mund të bâhet shum send. Edhe vetëm me trimnín e tij, gjithashtu. Kurse i duhej të bante dishka. Duhet fillue menjiherë, qysh nesër. I mblodhi të gjitha fuqít tue mendue gjithfarë lloj akcionesh kundër anmikut. Dhe porsa vendoste për dishka, menjiherë i bâhej gjâ e imtë dhe e pamjaftueshëme për ate shka donte dhe dëshironte. Nata kalonte, rojë-komandantat dhe rojet ndrroheshin, kurse ai rrinte si mos t'ishte kurkush rreth tij, pa gjum dhe i dëshpruem.

Por ardhja e tyne në katund nuk kishte mbetë pa u vû re. Dikush i kishte pa dhe i kishte lajmue Gjermanët. Nuk kishte mbetë asnji gjysë ore deri n'ate kohë, që Uçoja e kishte caktue për nisje, e nji çetë gjermanësh u fut në katund dhe e rrethoi anën rreth shtëpís së Malishës. Roja e lodhun kotej në kthinën afër derës dhe qitasi Gjermanët, vetëm kur iu afruen nja dhetë hapa dhe kur ata e vun re ate dhe i bërtitën dishka gjermanisht. Roja u habit dhe u çudit aq tepër sa që nuk mujti as nji fyshek për kushtrim të ndezi. I friguem ngau në shtëpi dhe bërtiti:

— Gjermanët! Kapni pushkët!

— Ku janë? — bërtiti Uço, i cili endè ishte çuet.

— Këtu! Po vijnë!

Gjermanët nuk deshtën që të hapin zjarm menjiherë. E rrethuen me të shpejtë shtëpín dhe i vunë mitrolozat në drejtim të dritareve dhe dyerve. Uço endè skjarohej me rojën, tue pyetë për gjermanët, edhe vetë i habitun në mënyrë të hatashëme, kurse nji oficer gjerman e hapi menjiherë derën, me llampë xhepi të ndezun dhe ndriçoi dhomën dhe i mbledhun me rrebtësi bërtiti:

— Was ist denn los? Hinaus! — tue luejtë dorën në të cilën mbante revolverin.

Në dhomë u fut paniku dhe rrëmuja. Partizanët e përgjumshëm kërkojshin strajcat, mitroloztarët municionet dhe rrethatoret, të gjithë bërtitshin dishka, flitshin, shtyheshin. Të zanun me kërkimin e sendeve të tyne, të gjithë partizanët as nuk e kishin pa as ndëgjue Gjermanin. Uços iu prenë kambët. Ai u suell dhe u lëshue nëpër grumbullin kah dyert.

— Hinaus! Hinaus! — bërtiti oficeri me nji zâ të shkyem dhe e ndriçoi me llampë rrëmujën.

Uça nuk patë kohë me qitë. U hudh mbi Gjermanin, e kapi për fyti dhe ashtu e shtrëngoi sa që ky në të njajtën kohë e lëshoi revolverin dhe llampën dhe filloi të kacafytet me Uçën. Uça ishte mâ i fortë dhe mbas disa lëvizjesh e shtyni deri te pragu dhe e hudhi nëpër shkallë. E nxuer revolverin dhe ndezi dy fyshekë n'oficerin, i cili mundohej me u çue. Në të njajtin moment Uça bërtiti.

— Partizanë, sulm!

Në të shtimën dhe komandën e tij, Gjermanët hapën zjarm nga disa mitroloza kundër dritareve dhe dyerve. Shtëpija nuk ishte me mur, dhe plumbat përshkoheshin nëpër çatme dhe kërdisshin nëpër shtëpi. Kukama e Nanës u ndi mâ shum se të shtimet. Kukatshin edhe të plaguemit. Disa u përpoqën me dalë nëpër dritare, por bataret gjermane i prinë dhe ranë në dhomë. Uça mujti me e kapë

automatikun e tij, zû pritë mbrapa pragut dhe filloi të shtijë. Iu afrue edhe Vuksani me pushkomitroloz dhe hapi zjarm kundër mitrolozit, i cili i rrahte dyert. Me batare të përpikta Vuksani dhe Uça e banë me të shpejtë që të heshti. Uça ndien se tash âsht moment i përshtatshëm për sulm dhe bërtiti përsëri:

— Përpara, shokë! Mbas meje!

Ai kceu dhe u vërsul përjashta. Mbas tij ngau Vuksani, tue qitë në ngamje e sipër, dhe mbas tyne u vërsulën edhe të tjerët. Uça ngante nëpër oborr, shtinte dhe bërtitte:

— Përpara, shokë! Përpara!

Partizanët u përzien me gjermanët. Kërsitshin vetëm pushkët. Nji mitroloz gjerman i rrahte vazhdimisht dyert e shtëpís. Gjermanët e hutuem me sulmin vendimtar të partizanëve — kishin shpresue se do t'i kapin në gjum — filluen t'ikin. Shumica e partizanëve depërtuen në shpat. Deshtën që të terhiqen nëpër pyllë, por Uça i mbajti. Nëpër krye i vlojshin mendimet: „Sikur t'ishim nisë n'ora katër, nuk do të kishte ngja kjo. Mbaroi çeta ime... Të plaguemit mbetën në shtëpi. Do t'i kapin. Jo! Kurrsesi! Uço, Uço, je njeriu mâ fatkeq në botë!... Gjithëshka âsht kundër teje... Bjeri! Kurrgjâ tjetër nuk mbetet! Bjeri!"

— Shokë, mbi ta! Sulm! T'i shpëtojmë të plaguemit. Hajde, shokë!

Tue mos u matë asnji moment, grupi i vogël prej nja dhetë partizanësh u nis mbas Uços kundër Gjermanëve, të cilët ishin rradhitë, përsëri e kishin rrethue shtëpín dhe me disa mitroloza e rrahshin shpatin ku kishin zbritë partizanët.

Agimi depërtonte me mundim, pa u ndie nëpër retë dhe mjegullën. Çeta e dytë sulmoi për të mbramën herë. Sulmonte në shpejtësín e zjarmit të mitrolozit. Ky ishte sulmi i saj mâ i idhtë. Ajo

nuk mendonte në fitore: donte të shpëtojë të plaguemit.

— ... Dy!... Tre!... Pesë... — bërtitte Uça. — Majtas, majtas, Malisha!... Vuksan, del!

Gjermanët filluen të tërhiqen prronit. Midisi u shpartallue, por anët filluen t'i rrethojnë partizanët.

— Bombat, shokë! — komandoi Uça, dhe dëshiroi që t'u thotë ndonji fjalë të ngroftë. I ra ndërmend momenti fatal. Shtinte, ndiente të nxehtë, zjarmí, zjarmí e padurueshëme në krye, krahnuer, në fyt dhe në gojë. I rridhte gjaku i tij dhe shpërthente nga damarët dhe arterjet e preme i binte mbi sy, tue i pikue mbi duer, mitroloz dhe borë.

Batarja e mitrolozit si sharra ia kishte pre kambët; ai u luhat dhe u rrokullis si vidh i premë. U orvat që të ngrihet në brryla. Nga kambët e preme dhe të thyeme rridhte gjaku, i lagte pantollët dhe binte mbi borë, në ngjyrë të murrme të mbyllët nga agimi. Ai ngriti kryet, e kapi automatikun e lëshum dhe e shtyni kambëzen. Shtiu në borë.

Malisha ngau dhe bërtiti:

— Uça i plaguem! Shokë!

— Hesht! Mos fut panik... Përpara... murmuroi Uça dhe i kërsiti dhambët.

Malisha i friguem u nis disa hapa, por pau se âsht vetëm. Kur partizanët ndëgjuen se Uça âsht plague, filluen t'ikin përpjetë shpatit, kah pylla.

Të shtimet e mitrolozave gjermanë ishin të padurueshëme. Uça e futi kryet në borë, që i dukej valë. „Gjaku i njeriut âsht sendi mâ i ngroftë në botë...“ iu kujtue diku mendimi i çuditshëm dhe iu zhduk.

Malisha iu afrue Uçës dhe u mundue me e ngrehë dhe me e tërhjekë.

— Lëshom, Malisha... Lëshom. Ik në pyllë... Po t'urdhnoj! Vuksani âsht togë-komandant.

— Nuk due. Ktheu në shpinë që të tërhjekë — tha me vaj Malisha.

— Shko, Masho... Shko! Nuk duem me vdekë. Merre mitrolozin.

Rreth tyne bijshin plumbat. Uça e ndien se si nji po i troket në dorën e plagueme. Ajo vetëm u mblodh pak dhe mbeti në borë.

— Malisha, po t'urdhnoj... Shko!

— Nuk muj!.. Shoookë, ku jeni?

— Shko... Prit... Shka deshte që të bâhesh?.. Gjygjtar? Bâhu gjygjtar! Gjaku ynë âsht plot barut... Shko!... Gjithëshka âsht gjak. Jepma dorën, ushtari nuk guxon me qa. Oh! Gjaku âsht valë... Valë në mënyrë të hatashëme... Po djeg!...

Malisha ia muer dorën. Uça me forcën e fundit e shtrëngoi dorën e Malishës dhe e lëshoi.

Malisha dënesi dhe çau me zâ. E muer automatikun dhe kadalë kadale u nis kah pylla, i shoqnuem me të shtimet e marra.

— Ku âsht Uça! — e takoi Vuksani.

Malisha dënesi. Kurse Vuksani bërtiti.

— Shokë, të mos ua japim Gjermanëve komandantin e vdekun. Mbas meje.

Ata disa që kishin mbetë u vërsulën mbas tij dhe Malishës. Kur mbërrijtën deri te Uça. ishte i voktë dhe i randë. E bajtën. Njeni që e mbante për kreje, u rrxue i goditun për vdekje. Deri në pyllë ra edhe nji. Vuksani, Malisha dhe Dushko murmuruen dhe e tërhoqën komandantin kryeshtruem, në kapotën e shkyeme të përgjakun.

Agonte.

34

Porsa zbardhi drita, Gjermanët për ahmarrje e dogjën katundin. Nanën së bashkut me fëmijt dhe gjyshen, me të plaguemit dhe partizanët e vdekun, të cilët i mblodhën nëpër oborr dhe shpat, i dogjën së bashkut me shtëpín. Shumica e banorëve ikën në pyllë porsa filloi lufta.

Të tanë ditën dhe natën Gjermanët dogjën dhe poqën nëpër katund! Në pesëshe dhe dhetëshe, me helmete të rrasuna deri te sy, me pushko-mitroloza të drejtuem për qitje shetitën nëpër katund, dogjën ate shka nuk ishte djegë, e dogjën me kashtë dhe benzinë ate që u digjej kadale. Shtijshin me mitroloza në pula, derra, qej, në gjithëshka që ishte e gjallë. Kur e shuen katundin, dhe s'jetonte gjâ e gjallë në te, i shkynë me batare flamujt e zi të gozhduemë nëpër dyer, që si sorra të cofta mvareshin nëpër katund.

Në mbramje Gjermanët vunë pritë nëpër skajet e katundeve dhe i priten tepricat e të djegunve për me i dënue për dhetë ushtarë të tyne të vramë. Mbas batareve të para kundër atyne që tentojshin t'i afrohen katundit dhe që së pakut të nxehen në shkrumin e shtëpijave të tyne, katundarët e ikun ndejtën endè në mal dhe pritën me shkue Gjermanët. Gjithë natën në largësi të madhe kërsitën batare të gjata mbi qejt që dojshin të kthehen në shtëpít e tyne. Qejt, ishin kryèneçë. Pa marrë parasysh pritat dhe mitrolozat, depërtojshin në ka-

tund dhe gjithë natën silleshin rreth shkrumit, lehshin dhe ulurojshin me tërbim. Gjermanët i vritshin.

Në kodrinën përmbi katund gjashtë partizanë kaluen tanë natën tue shique se si po digjej katundi. Zjarmet lishojshin kohë më kohë dritë të shkëlqyeshëme, diku diku ngriheshin flakat e fundit dhe në natën e qetë ngrihej tymi, të cilit i vinte era mish dhe lesh i djegun. Mbi luginën ku shtrihej katundi luhatej perdja ngjyrë vjollce të purpurtë e feksimit. Partizanët gjithë atë natë heshtën.

Në të zbardhun të dritës, kolona gjermane duel nga katundi. Menjiherë mbas tyne në katund u kthyen njerëzit dhe lopët.

Partizanët, tue u marrë vesh heshtazi, u nisën pa bâ fjalë mbas Vuksanit në katund. I fundit në kolonën e shkurtë shkonte Malisha, shiqonte para vehtës, kurse kundaki i pushkës i shkonte rrëshanë nëpër borë. Hynë në katund, dhe prap pa u marrë vesh u drejtuen kah shtëpija e Malishës. Rrugës ndeshën në grupe të vogla burrash, grash dhe fëmijsh. Nuk përshëndeteshin, kalojshin njeni përbrij tjetrit me krena t'uluna. Kur u ndeshën me nji kësi grupi të parë, u ndalën si njena palë ashtu dhe tjetra. Katundarët i shiqojshin ata tue mendue se si gjithësejt kanë mbetë gjashtë. Ata i shiqojshin katundarët dhe e dijshin se nuk kanë se ku të kthehen. Rrijshin dhe shiqojshin njeni tjetrin pa bâ fjalë, dhe atëherë kalojshin me të shpejtë njeni përbrij tjetrit. Dy fatkeqësi nuk mujtën të jenë bashkë; ikshin njena nga tjetra, secila tue mendue se ajo tjetra âsht mâ e madhe.

Nga grumbujt e zjarmeve shkëputeshin trenët e zez endë të padjegun dhe ngrihej tymi i shpeshtë e i mavihtë. Prej shtëpijave me mure rrënoheshin kulmet, dyert e dritaret kishin mbetë hap e krah. Vetëm gjerdhet me dyert e rrëxueme rrijshin t'err-

ta, të përhime, të rrethueme prej zjarmeve. Mbi borë kishte ra bloza. Vinte era tymi të fortë dhe djegëjeje. Nji lopë, tue tërheqë litarin, shkonte rreth ahrit të djegun, plliste me zâ të gjatë dhe shiqonte për rreth. Në prrue, përbrij të cilit shkojshin nga nji morrizë i vunë re pulat dhe filluen të kokrisin sikur me pasë pa dhelpnën. Kaluen përbrij nji plaku kryeshtruem të ngrimë nga friga, i cili me nji copë shtambe të thyeme bante ujë prej prronit dhe e hudhte mbi zjarmin e shtëpís. Heshtte dhe tue u ngutë, për nji pikë ujë, e hudhte mbi zjarmin tashmâ të shtimun dhe të mbuluem me hî.

Partizanët hynë n'oborrin e Malishës dhe u ndalën, tue shique të topitun në grumbullin e zi. Në zjarmin e shtëpís qitte tym nji tra endè i padjegun. Nji qen i madh bjeshke qime verdhë rrinte te shkallët prej guri dhe lehte në qiell me zâ të marrun. Nëpër borën e zhlyeme të shkelun dukeshin disa pika të kuqe gjaku, si venë e derdhun. Përbrij eshtnave të djeguna të kafshëve, dukej kah qiellî nji tytë pushke.

Malisha iu afrue qenit dhe ndejti përbrij tij në shkallë. Qeni u kthye, iu afrue dhe shiqoi me syt e tij të verdhë lara-lara, plot me lot, Malishën. Disa çaste, tue mos i luejtë syt, e shiquen njeni tjetrin. Syt e Malishës u mbushën me lot dhe lëshuen dy pika të mëdha të verdha. Qeni u kthye, dhe përsëri lehi, tue ulurítë dhe tue kërsitë dhambët.

Vuksani u nda, qëndroi gatitu dhe komandoi me zâ të dridhun:

— Çeta, gati-tu!

Katër partizanë qëndruen gatitu! Në fytyrat e verdha u dridhën musklat rreth buzëve.

— Pushkët për zjarm! Merrni shej përpjetë!

Kërsitën rrypat dhe rraptuen shulat.

— Zjarm!

Kërsiti nji batare. Përmbi ta, n'ajrin e ftoftë

të mëngjesit të murrmë, u ngritën katër shllunga tymi, të cilat u shpërndanë menjiherë.

Malisha kapi kryet dhe e mbajti ndër duer. Në krismat e pushkëve qeni u kthye kah partizanët dhe përsëri filloi të lehi me zâ të marrun.

— Nga sa fyshekë keni? — i pyeti Vuksani:

— Tre...

— Katër...

— Dy...

— Pesë...

— Jepni njani tjetrit — le të ketë secili nga katër. Dhe prej tyne s'guxoni me harxhue!

N'anën tjetër të katundit u ndëgjue nji kukamë dhe bërtimë grash. Vuksani ndëgjoi pak:

— Nisje! — urdhënoi dhe u nis n'ate drejtim.

Malisha u ngrit dhe tue shkue zhagas u nis mbas tyne. Qeni mbeti në shkallë.

Kaluen përbrij plakut, i cili endè bante ujë me copën e shtambës nga prroni dhe shtimte zjarmin e fikun. Plaku as që u kthye kah ata.

Tue kalue nëpër mollishte duelën në shpat prej kah panë nji grumbull njerëzish prej popullit, shumica gra, të cilat tue bërtitë si të marra dhe tue sha digjshin të vetmen shtëpi të padjegun në katund. Partizanët mbërrijten deri te ajo. Këta që ja shtijshin zjarmin shtëpís, për nji moment u ndalën, shiquen partizanët dhe përsëri edhe mâ me tërbim, u vërsulën tue hudhë tallë kollomoqi, tue bajtë dujë dhe tue i hudhë në zjarmin që kishte përfshi dritaret dhe dyert. Njerëzit e të zotit të shtëpís e mprojshin, bërtitshin, sulmojshin mbi këta me terfurq dhe sakica.

Kishin djegë shtëpín e kryeplakut i cili i kishte spijunue partizanët te Gjermanët.

— ... Jemi gjashtë vetë. Çetës së parë kush'e di se shka i ka ndodhë. Të gjithë këta që na kanë ndjekë ne, tash kanë shkue kundër Pavlit — fliste kadalë Vuksani, tue bâ pushim mbas çdo fjalije. Në krahnuer ndjente zjarmí; iu kishte tha goja, lëpinte buzët dhe shushuritte edhe mâ tepër. Kishin ndejtë në nji pyllëz dushku përbrij katundit të djegun. — Don me thanë na jemi tash e tanë arradha. Dhe mbassi jemi arradhë duhet edhe që të luftojmë si arradhë. Po të kukasim për ate shka ndodhi, kurrgjâ s'na del prej saj. Shka mund të bâjsh, duro, hesht dhe sulmo. Gjermanët mendojnë se na kanë asgjasue plotsisht... Unë propozoj që të bâjmë nji nga akcjonet mâ të rrezikshëme që kemi bâ deri tash.

— Po. Por vetëm shka të bâjmë? — tha Dushko, tue pushpuritë mendueshëm mbi borë:

— Të sulmojmë qytetin dhe të vrasim disa agjenta. Unë e dij se ku banojnë. Kjo do t'ishte nji gjâ e randësishëme për shokët në qytet. Mbas vërsuljes do të ngrihej morali — tha Garavku, i cili ishte i veshun n'uniformë të re gjindarmësh të Nediqit.

— Pak âsht ajo. Çfarë agjentash? Unë do të thojsha që të sulmojmë me bombe Krajs-komandën. Ky do t'ishte akcjon për të cilin do të ndëgjonte edhe Hitleri, — propozoi Shila, ish kallf rrobaqepësi, djalosh trashalluk, me sy të gjallë, me

mustakë të përdredhun përpjetë. Ishte atentator dhe diverzant me zâ i arradhës, për guximin dhe gjakftoftësín e të cilit thureshin tregime. Kurse vlente edhe për „Batakçín" mâ të madh n'arradhë, ose siç fliste ai për vetvehten „për njeriun, që flet dv gjuhë".

— Nuk mund të përfitojmë kurrgjâ prej saj — tha Vuksani. — Mâ mirë t'ua djegim garazhën. Aty sigurisht ka benzinë. Kjo për Gjermanët do t'ishte dam i madh.

— Unë propozoj që të ndahemi: dy të shkojmë në garazhë, kurse dy me likuidue dy agjenta. Kemi këtu uniforma dhe helmete gjermanësh... — Garavkoja filloi të flasi për hollësinat e akcjonit dhe për përgatitjet për te.

— Malisha të rrijë këtu dhe të na presi, — propozoi në fund Dushkoja, tue mendue: „Për çdo rast. Le të mbetet së pakut ai nga çeta e jonë që të tregojë se shka âsht bâ me ne". Mendimin e tij e kuptuen të gjithë dhe e pëlqyen.

Malisha, i cili gjatë bisedimit nuk kishte folë asnji fjalë, me sy të ngulun në kondakun e pushkës së tij, luejti nga vendi kur iu përmend emni dhe me idhnim tha se edhe ai donte me shkue. Të tjerët kundërshtuen, kurse Vuksani e shfrytëzoi edhe të drejtën e tij si togë-komandant. Malisha heshti përsëri.

Natën tjetër, mbassi u përgatitën, u nisen për qytet. U përshkuen nëpër mprojtjen e jashtëme të qytetit, nëpër pritat dhe istikamet e mprojtuna me tela me gjemba dhe iu afruen vorrezave në periferín e qytetit.

Përveç katundarit Urosh, zgjatanit të ngathët me uniformë gjermane të shkurtë dhe të ngushtë, që të katër ishin prej qyteti dhe kalojshin me shkathtësi dhe lirisht përbrij shtëpijave të qytetit me ara, kopshtije dhe pemishte. Të gjitha qytetet

në Sërbi kanë kësi periferije bujqësore. Kryet dhe duert ishin në tregti punishte, n'industrin e vogël dhe zyrat shtetnore kurse shputat e kambëve të këtyne qyteteve kishin mbetë në misrishtet, tymtarë fabrikash kishte pak për me i tërheqë prej andej.

Tue kalue nëpër pemishte dhe kopshtije, Shila u kujtue për hajnít e tija fëminore nëpër qershija e arra dhe i pështpëritte për këte Dushkos. Vuksani nuk idhnohej. Tanë ditën në shtëpín ku kalojshin natën dhe ditën, të gjithë vazhdimisht folën për çdo gjâ dhe gjithëshka, përveç për çetën. Ashtu edhe tash.

Në vorrezë u ndalën që të pushojnë e edhe nji herë u muerën vesh për akcjonet. Vuksani dhe Shila do të digjshin garazhën, që gjindej mu në qendër të qytetit, kurse Dushkoja, Garavku dhe Uroshi do të likuidojshin dy agjenta me zâ të policís Specjale dhe Gestapos. Te hymja në vorrezë, në rrugën që duhej me kalue, te kafehanja e vogël „Pishtolxhija", ndihej zhurma e Bullgarve. Vuksani dhe Garavku u nisën me vëzhgue.

Kur u kthyen, ata të pestë me helmete të rrasuna në krye duelën nga vorrezet, përtej oborrit i ranë përanash rojes dhe kaluen rrugës në rend patrolleje gjermane. Rruga ishte e shkretë. Nga shtyllat e drujta, në largësi të madhe, nga llampat derdheshin rrezet e dritës, bora shkëlqente në të kaltërtë. Ishte ora policore[1]). Nëpër shtëpija nuk kishte dritë. Dyert ishin të mbylluna. Qyteti rënkonte me qetësín e detyrueshëme. Hapat e patrullave okupatore e ndrydhshin dhe ndërprejshin gjumin.

— E din shka do të bâjshe? — i pështëriti Shila Vuksanit.

— Shka?

[1]) Orë e caktueme për ndalimin e endjes nëpër qytet.

— Do ta mbështetsha tytën për tarabë, dhe të ngajsha, tyta do të kriste: dr-r-r-... Mikroborgjezët do të mendojshin se po iu kërset mitrolozi nën dritare.

Vuksani u idhnue, e kërkonte t'ishte mâ serioz. Nuk shkuen gjatë së bashku. Garavko „rreshter nediqist", me Dushkon dhe Uroshin „Gjermanë" të „feld-gjindarmerís" hynë n'oborrin ku banonte gestapoisti Petkoviq, agjent kryesuer gjerman në depon e lokomotivave dhe fabrikën e sapunit. Ai ishte vërsulë mbi organizatën e partís në depon e lokomotivave dhe në fabrikë kishte përpilue listat e puntorëve që gjermanët i kishin çue në punë në Gjermaní, dhe mandej familjeve të tyne u kërkonte të holla dhe sende, tue iu premtue se do t'i „nxjerri". Ate Garavku e njifte mirë, sepse dikur Petkoviqin e kishte pasë mjeshtër.

Të tre ata kcyen me të shpejtë përmbi derë dhe në maje të gishtave iu afruen dritares së ndritun. Shtëpija ishte përdhese, dritarja e ultë. Në dhomë, prej radios ndëgjohej lehtë xhez-muzika. Garavku vuni re. Petkoviqi me tesha fjetjeje rrinte pranë tavolinës dhe shiqonte „Signalin" fletore e ilustrueme gjermane. Grueja kishte ra në shtrat, e mbulueme me jorgan të kuq; duert e bardha, të rrumbullakta i kishte kryqëzue nën krye, ishte kthye kah burri dhe i ndëgjonte. Ai i fliste për do të holla.

— Pash zotin, Mile, shka na duhen të hollat? — i tha ajo. — Ato janë copa letre të fëlliqta që nuk vlejnë kurrgjâ. Të hollat e luftës, i shtypin si gazeta. Pse nuk blejmë tesha, po e shef se në shtëpi nuk kemi ndoj send të hajrit. Bash më turpnon kur vjen ndokush.

Garavku dridhej nga shqetsimi. Harroi dhe hundën e shtypi mbi xham. Mundohej me pa nëse ishte revolveri mbi tavolinë. Në rrugë u ndëgjuen rraptimat e këpucëve ushtarake. Ata u ulën galuc

në hije. Nëpër qytet kohë më kohë ndëgjoheshin të shtime pushkësh. Patrulla kaloi. Garavku u ngrit dhe shiqoi përsëri në dritare.

— Hajde, Mile, po më vjen gjumi... Hajde, Minaku im i ambël... — e ngashnjente grueja. U shtri dhe n'ate lëvizje të gjanë iu duk gjuni i lakuriqt nën jorgan.

— Mundemi! — pëshpëriti Garavku, dhe si i mbushun me inat u nis me hapa të lira kah dera, tue u kullë.

— Hypi shkallëve t'ulta dhe trokllloi në derën me xhama të hajatit.

— Kush âsht? — bërtiti me të madhe agjenti.

— Policija! Hape! — u përgjegj me rrebtësi Garavku.

Në hajat u ndez llampa. Agjenti e hapi pak perden, dhe kur i pau „Nediqistat" dhe „Gjermanët," hapi derën.

Garavku ia drejtoi pushkën në gjoks dhe i bërtiti:

— Duert përpjetë! Je i arrestuem!

Petkoviqi u shqetsue, i friguem, sikur ta njifte, kceu mbrapa dhe belbëzoi tue u mundue të tregojë se kurrgjâ nuk kuptonte:

— Unë jam Milan Petkoviq... Ju keni gabue...

— Jo, nuk kemi gabue! Ty të kërkojmë!

Në hajat hyni edhe Uroshi dhe e mbylli derën. Garavku i bani shej me sy dhe Uroshi hyni në dhomën e fjetjes. Grueja u ngrit nga shtrati tue mbërthye këmishën e natës.

— Nëse ja nisë me bërtitë, do të shti! — i tha me zâ të marrun Uroshi.

— Ju lutem, shka don me thanë kjo? Mos jeni gabim — e çuditun dhe mjaft e përmbledhun tha grueja.

Garavku e futi agjentin në dhomën e fjetjes. Uroshi tërhoqi perden e hapun.

— Ku e ke revolverin? — iu drejtue me rrebtësi Garavku.

— Nuk kam, për fjalë të nderit!

— As që ka pasë ndonjiherë. Ku ta marri revolverin? Kuku për mue, shka kanë sonte? — e kapi grueja kryet. — Por, zotni, a e dini në shtëpín e kujt keni hy? Do të ankohemi personalisht te komandanti Tegener! — shtoi ajo tue u kërcnue.

— Mos nxirr asnji fjalë! — ja tërhoqi vrejtjen rrebtësisht burri. Kambët i dridheshin. E njofti Garavkun.

— Ti hesht! Nëse thue edhe ndojsend... Ktheu kah muri! — i bërtiti asaj Uroshi dhe e shtyni në kand të dhomës. Ajo u ndesh për tavolinën e vogël me saksi qiklamini, e cila u rrëxue dhe u thye. Uroshi i shkeli lulet e kuqrremta.

Garavku, tue ia vû veshin agjentit, kërkoi nëpër tavolinë.

— Epna listën e puntorëve që do të shkojnë në Gjermani!

— Çfarë liste?... Nuk dij gjâ... Shka më duhet ajo mue? Unë jam nji mjeshtër i zakonshëm... Ti këte edhe vetë e din, — u dridh gestapoisti.

— A-a-a, po më njef, a? — iu kthye Garavku. — Mirë âsht që po më njef!

—Bane, pse kështu? Unë ndaj teje kurrnjiherë nuk kam qenë i panjerzishëm...

— Nuk ke qenë, nuk ke qenë, mos u frigo! — tha Garavku tue shique me vemendje letrat.

— Që, revolveri! — bërtiti Uroshi dh e nxuerr prej komodinës përbrij shtratit.

— Po unë qysh nga tridhet e gjashta kam dhanë ndihmë për Partín... Dhe e kam shpëtue... — thoshte agjenti.

— Mos fol! Vishu dhe mbathi këpucët, do të çoj për me të marrë në pyetje komandanti ynë. Atje

ti tregoj meritat tua! — i urdhnoi Garavku, tue futë letrat nga tavolina në xhep.

Grueja filloi me kukatë.

— Qetsou, Zago! Unë e kam ndërgjegjën e pastërt. Mue më njofin komunistët e vjetër... Do të spjegohem... Thue se vetëm nji herë u kam ndihmue! — thoshte agjenti tue u veshë.

Duert i dridheshin, lidhëcat në këpucë harroi t'i lidhi. Garavku e kontrolloi pallton dhe ia dha. Kur u vesh agjenti, ja lidhën duert.

— Dhe ti, zojë, vetëm nëse bane e ngreh poterë, ai do ta paguej me krye — iu kërcnue Uroshi grues që qante me zâ, lutej dhe u kërcnohej.

— Zago, të jeshë e mençme, mos ban poterë! Unë e dij se jam korrekt dhe nëse duen të më vrasin të pafajshëm shokët e mi puntorë, atëherë le të më vrasin. Unë këte nuk e kam meritue, — e ngushlloi burri tue belbzue.

Gruen e mbyllën në qilar, e fikën dritën; ate e nxuerrën jasht dhe i mbyllën dyert mbas tyne. Grueja bërtitte, tue thirrë policín. Agjentin e çuen nëpër oborr.

Nuk e çuen larg. E dënuen në nji rrugë t'errtë dhe u nisën në shtëpín e togerit dhe edukatorit lotiqist, organizatorit të njoftun të rinís lotiqiste, i cili së bashkut me gjermanët arrestonte djelmoshat dhe vajzat e gjimnazit. Pesëdhetë nxanësa të pushkatuem e edhe mâ tepër t'arrestuem në qytet randojshin mbi shpirtin e tij. Trishja partizane ngutej që deri n'ora dymbëdhetë ta kryente edhe këte detyrë, sepse Vuksani dhe Shila mu në mesnatë do të sulmojshin garazhën. Lotiqisti banonte thellë në qytet. Ecshin shpejt nëpër trotuarët e shkelun. Kur qe, nga rruga terthore, në të cilën duhej të kalojnë, u ndëgjuen do hapa. Nuk patën kohë që të mënjanohen. U ngjeshën për mur, në hije. Gjermanët nuk u kthyen kah rruga e tyne; shkuen drejt, me hap ushtarak të njillojshëm, ishin pesë me helmete

ngjyrë ullini të cilat shëndritën nën llampat. Në gjoks kishin pllaka llamarine. Uroshi dihati me zâ. Kur këta u larguen, ata me hapa të shpejtë nganë rrugës dhe u nguten matej.

— Në këte shtëpi banonte dashunija e parë e emja. Çdo mbramje këndej pari i kam numrue gurët e kalldremit për së gjati e për së gjani, kurse ajo mëshifej te ata ftojt dhe e shiqonte, — pëshpëriti Dushko.

— A ke bâ ndonji send? — pyeti Uroshi të cilin e kishte lëshue pak friga.

— Kurrgja. Kaloi...

— Qe, erdhëm! Kjo âsht shtëpija e atij Çifutit Levi, që kishte kinema shtëpije për fëmij. Ate e kanë vra, dhe ky tip i ka hy në shtëpi, — tha Garavku.

— Gjermanët! — tha papritmas Uroshi, i cili ishte mâ serioz.

E shtynë derën e hekurt dhe ajo u hap. Spijun! derën e tij nuk e kishte mbyllë. Pritën që të kalojë grupi i gjermanëve që këndonte nën za dhe qeshte për dishka. Uroshi ndejti te dera, kurse Garavku dhe Dushko trokîluen në derën e shtëpís së re, përdhese. Kurrkush nuk u përgjegj. Trokîluen edhe në dritare.

— Kush âsht? u ndi nji zâ femne.

— Patrulla: Çilnje! — u përgjegj Garavku.

Çelsi kërsiti dhe ata të dy u futën mbrendë. Nji grue plakë në tesha shtëpije me kacurr mbi krye i priti me gjakftoftësí dhe me t'egër.

— Na tregoni listën e njerëzve që banojnë këtu! — tha Garavku, i cili dinte mirë pyetjet dhe zakonet e policís në qytetin e okupuem.

— Këtu banojmë unë dhe biri im Rade Kostiq, toger i ushtrís vullnetare. Nuk keni nevojë që të kontrolloni!

— Na falni, zojë, shërbimi âsht shërbim! Na nuk dyshojmë në ju, por duhet të shiqojmë nëpër shtë-

pi, komunistët kohës së fundit po kamuflohen shum mjeshtrisht, — tha tue përmbledhë vehten Garavku.

Dushko „Gjerman", qëndronte rrebtë, tue vrejtë dyert. Ishte i shqetsuem. Kostiqin e njifte mirë.

— Ndëgjoni, zotni rreshter! — ajo e shqiptoi me ironi fjalën e fundit. — Kjo âsht banesa e togerit dhe këte e theksoi, — e togerit Kostiq, ju duhet ta dini sepse âsht epror i juej. — Edhe këte e theksoi dhe u ndal. — Ai tash flen, âsht i lodhun, âsht kthye prej terreni. Nuk keni të drejtë që ta shqetsoni.

— Na vjen keq, zojë, por urdhëni âsht urdhën.

— Çfarë urdhni! Unë jap urdhën, por për shtëpít komuniste! Shka kërkoni këtu! — bërtit togeri prej dhomës dhe hapi derën. Ishte i veshun me rroba fjetjeje vija-vija.

— Ty, toger, të kërkojmë! Duert përpjetë! — i bërtiti Garavku dhe së bashkut me Dushkon e drejtoi grykën kah ai.

— Mue?! — tha me çudi ai.

— Po! Ju, zojë, nëse bërtitni, do ta vrasim para syve tuej! — shtoi Garavku.

Nana dhe i biri u shiquen të friguem.

— Kush je ti? Shka don? — bërtiti togeri.

— A ti, Rade, nuk tutesh nga partizanët? — tha me ironi dhe qetsisht Dushko. — Duert përpjetë dhe mos fol! — ai e shtyni me pushkë të drejtueme.

Togerit iu muerën kambët dhe i ngriti pak duert. Nana mbet pa zâ.

— Duert mbi krye! — i tha Garavku, e shtyni nga dera, hyni në dhomë dhe menjiherë u kthye me revolver dhe bomba.

— Ti ishe në të tetën, kurse unë në të gjashtën klasë... Pra njifemi. Zojë bjerjani teshat t'i veshi, — tha qetsisht Dushko.

Nana dëneste tue u mundue me përqafue

Dushkon, por ky e shtyni. Garavku ja pruni teshat e oficerave dhe këpucët prej dhome, i kontrolloi xhepat, ia dha që të vishet dhe u largue prej tij tue ia drejtue pushkën. Togeri filloi me u veshë, kurse nana tue dënesë me lotë për faqe u lutej dhe betohej mos me e marrë.

— Pse po qanë, zojë? Nuk ka kuptim që të jetoni n'okupacion dhe të mos dini se si duket kur njerzit arrestohen natën, prej dysheku... Nuk ka kuptim që ju të mos dini se si âsht për nanat fëmijt e të cilëve biri juej ua çon natën në Gestapo... Nuk ka kuptim që biri juej t'i mshojë nanave të hueja me dorëzen e revolverit mbi fëtyrë... — Dushko desht që krejt idhnimin ta derdhi nga vetëvehtja.

Garavku i tërhoqi vërejtjen që të heshti.

— Po ju jeni shokë shkolle, fëmij të dashtun... Po a thue ju kështu ta vritni njeni tjetrin? Bijt e mi, m'âsht i vetmi bir, të keni mëshirë... Keni nana. Kurrkend tjetër në botë nuk kam... — betohej nana, gjujzohej dhe përqafonte gjujt e Dushkos.

Dushko largohej. Në te luftonte ndjesija dhe dhimba për nanën me mënin, urrejtjen e përbuzjen e idhtë.

— Nuk duhet të qani për birin trathtar! Pështyni në te dhe mallkojani qumështin me të cilin e keni ushqye.

— Nuk muej. Asht gjaku im... Fëmija em... Gjithëshka që kam, ai m'âsht... Faljani tash, ju betohem... — rënkonte nana.

„Qaj! Qaj!... Vdis nga dhimba, që Serbjanja të mos pjelli mâ trathtarë" — thoshte vetë më vehte Dushko.

Garavku ja lidhi duert përmbrapa togerit me nji litar të trashë.

— Jam gati! — tha togeri.

Nana iu lëshue në qafë.

— Nuk të lshoj, biri im!... Nuk të lshoj.

— Nanë, bâhu trimneshë! Përshëndeti shokët e

mi. Lamtumirë! — u shkëput ai, kurse ajo ra mbi dysheme tue murmurue.

— Zoti dhe shejtnit të rujshin...

E nxuerrën jasht dhe u nisën rrugës.

— Ndiiihmë! Partizanët e muerën Radeeetën... — bërtiti ajo prej derës mbas tyne.

Pak mâ vonë u ndi vetëm nji e shtime në nji rrugë të verbët.

... Vuksani dhe Shila kishin shkue me vështirësi deri te objekti i tyne i caktuem. Sa mâ thellë që hyjshin në qendër të qytetit, aq mâ shum patrulla ndeshshin. Në çdo moment iu desht që të mënjanohen ndër dyer dhe të mshihen në hijen e shtëpijave.

Kur duelën në sheshin, ku giindej garazha e madhe dhe depoja e benzinës që kishin ndërtue gjermanët, i takoi patrulla bullgare. S'kishin ku me ia mbajtë. U nisën drejtë në ta. Në kalim, Shila ua lëshoi:

— Zdravej, kamarad!

Bullgarët u përgjegjën dishka gëzueshëm dhe u kthyen në rrugë. Vuksani dhe Shila e ngadalësuen ecjen. Ora e kishës ra dymbëdhetë. Në hymjen e garazhës, nën llampë, panë rojën e cila shetitte. Ishte veshun me bundë rojeje dhe helmetë, kurse automatikun e mbante ratas, të gatshëm. Ata u nisën sikur do të kalojshin para tij. Vuksanit i rrihte zemra me të shpejt. Roja i shiqoi dhe nrap u kthye dhe vazhdoi të shetisi. Vuksani u ndal, shiqoi kah sheshi, u gërmuq pak, u nis shpejt kah roja dhe kur iu afrue nja dhetë metra, pa marrë shei shkrehi nji batare në te.

— Hudhi! — bërtiti Shila.

Që të dy i nxuerrën me të shpejtë bombet defanzive, iu ranë me dorë në kundakë, nganë dhe i lëshuen vërtej murit dhe u hudhën në borë. Njena mbas tjetrës kërsitën katër eksplodime menji-

herë mandej u ngrit në qiell nji flakë e kal'ërt. Ata kcyen dhe nganë nëpër shesh. Gjimuen eksplodimet e randa njeni mbas tjetrit sikur të shpërthehej toka. Të dridhunit e ajrit i rrëxoi në borë. Nga shtëpijat për rreth u dridhën dhe u rrëxuen xhamat e dritareve. Për disa çaste mbetën pa frymë. Shila i pari u ngrit, e shkundi Vuksanin, e ndihmoi që të ngrihej dhe mâ në fund u lëshuen në t'ikun.

Garazha digjej, flaka shpërthente në qiell; tymi erë-randë e mbuloi sheshin dhe qytetin, kurse eksplodimet shunglluese ushtojshin njeni mbas tjetrit. Llampat u fikën. Nëpër qytet në drejtime të ndryshëme bërtitshin në mënyrë të hatashëme sirenat, kurse rreth qytetit kërsitshin mitrolozat.

Vuksani dhe Shila kaluen tue nga nëpër dy tri rrugë kryqe dhe të lodhun u futën në nji oborr. Shila hypi mbi parmakë, kurse prej andej në kulmin e nji izbe t'ultë, dhe tue dihatë, memzi tha:

— Shif sa bukur po digjet...

— Mirë âsht... Do të na mbajnë në mend... — tha kadale Vuksani, tue u ulë mbi borë. I turbullohej kryet dhe i dhimbte.

Eksplodimet bâheshin mâ të ralla dhe mâ të shurdhëta. Rrugës ngajshin automobilat e blinduemë, tanksat dhe kamionat me grumbuj ushtrije. Sirenat fishkllojshin gjithënji. Vinte era naftë dhe benzinë. Flaka fluturonte nalt në qiell, kurse të dridhunat dhe shkëlqimi i saj ndritshin në borë.

— Akcion të këtillë due... Shif sa âsht tymi? — tha Shila.

— Hajde!

— Prit. Due me pa parikun gjerman. Shif, shif! Do të digjet i tanë qyteti.

— Le të digjet!.. — tha i shqetsuem Vuksani dhe u ngrit.

Rrugës përbrij tyne, ushtoi tanksi tue shti me mitroloz. Këta duelën në rrugë dhe nganë mbas tij.

36

Mbas depërtimit nëpër Gledio. Pavli dy ditë manevroi tue iu shmangë luftimit dhe priti që Maksimi të përgatisi kalimin përtej Moravës. Kushtet në teren keqsoheshin. Mbas luftimeve në Gledio Gjermanët hudhën forca të shumta dhe shtinë në dorë disa lokalitete, tue i kontrollue katundet dhe pyjet. Nëpër katunde, në dugajë, opangëtore dhe pijetore ishin ngjitë disa pllakata me disa rradhë në të cilët felkomanda gjermane nioftonte djegëjen e katundeve nën Gledio dhe kërcnohej për ahmarrje të madhe. Përveç fëmijve, pllakatat kurrkush nuk i lexonte. Katundarët, si prej bestytnís kthejshin krenët dhe nëpër rrugë pështpëritshin gjatë·për kumtimin e letrës së kaltërt. Çetnikët ktheheshin nëpër katunde, gjoja tinës gjermanëve, kurse natën thershin familjet partizane dhe ata që gjatë kohës së mungesës së tyne ua kishin marrë për të keq ndonji send. Masakrimet dhe kërcnimet gjermane e trembshin popullin. Katundarët dikshin kur partizanët vijshin natën për ushqim, kurse disa prej tyne shkojshin me vrap me kallxue te gjermanët. Katundarët që çetnikët nuk kishin mujtë me i zanë dhe me i vra, silleshin nëpër zabele dhe prozhme, kërkojshin partizanët dhe bashkoheshin me ta.

Natën e tretë mbas shpërthimit, në katundin ku ishin ulë të hanë darkë, katundarët i thanë Vukës se në Grabovicë gjindet shtabi i korpusit çetnik dhe se aty po bâhet grumbullim i madh i brigadave çetnike të cilat mbërrijnë nga Gruzha dhe Temni-

qi. Vuka i propozoi menjiherë Pavlit për sulm. Pavli kundërshtoi. Simbas informatave, çetnikë kishte afër gjashtë qindë, kurse aty tash nuk ia mirrte mendja me hy në luftime me nji kundërshtar mâ të shumt në numër dhe kështu jo vetëm me psue humbje, por edhe m'e vështirsue kalimin përtej Moravës, të cilin kishte ndërmend ta bâjë natën e ardhshëme. Vuka kërkonte me kambëngulje sulm dhe u idhnue në qëndrimin e Pavlit.

Ata të dy rrijshin vetëm në dhomë dhe hajshin darkë. Pavli e ndëgjonte pa ja vû mendjen Vukut, kurrsesi nuk i pëlqente. Por mbas nji bisedimi të gjatë, në qitjet e mëdha të Vukës, Pavli prap se prap pranoi. Vuka e parafëtyronte me enthuziazëm dhe lehtësi luftimin para të cilit qëndrojshin, tue shënue me piru në tavolinë drejtimet, sulmet dhe tërheqjen. Vetë bindja e tij e qetësoi pak Pavlin.

Mbassi darkuen, Vuka duel prej dhomës, urdhënoi nisjen, dhe partizanët u nisën me të shpejt shpatit përmbi katund. Bora ishte e butë dhe mjegulla e lagshtë si para shiut. Mbas tri orëve marshimi të shpejtë, kolona u hudh në shpatin përmbi Grabovicë. Kur u ndalen Vuka thirri Pavlin dhe e priti me pyetjen:

— A po ndëgjon?

Në katund ndëgjoheshin të lehuna të vazhdueshëme e të lodhuna.

— Po ndëgjoj. Ndoshta po përgatitën për nisje?

— Nuk besoj, endè âsht heret. Do t'i sulmojmë mbas mesnate, kur të qetësohen. Të dërgojmë Gjurgjin me nji pesëshe për „gjuhë [1])"? — propozoi Vuka dhe, tue mos pritë pëlqimin e Pavlit, thirri Gjurgjin dhe ja njoftoi detyrën.

[1]) Giatë luftës âsht praktikue që pesëshevet ose treshevet u jepej për detyrë me zanë ndonji ushtar t'anmikut të gjallë që mandej prej tij të informoheshin për pozitat dhe fuqin e anmikut. (Shënim i korektorit)

Vuka e pritte me padurim Gjurgjin. U nda prej Pavlit dhe kolonës, shetitte nëpër borë, përgjonte dhe mendonte për Brankën. Ishte i bindun se sonte do ta gjente nëse âsht e gjallë, sonte do të marri vesh si duhet se shka ka ndodhë me te... Ajo as që e parandjente se ai âsht aty afër dhe se mitroloztarët e tij sonte do t'i kosisin çetnikët nëpër katund. Nëse nuk ka mbajtë qëndrim të dêjë dhe e ka trathtue, do ta vrasi me dorën e tij, aty ku ta ndeshi. Asnji fjalë nuk do t'i thotë. Nëse âsht kështu, në katundin e tij kurr nuk do të shkeli mâ. Kur të marri fund lufta, do të kërkoj që djalin t'ia dergojnë dhe do të jetojë së bashkut me te diku larg, ku të mos ta njofi kurrkush.

Mbas dy orësh u kthye Gjurgji dhe pruni tre çetnikë të cilët i kishin kapë me dhelpëni në patrullë. Ata ishin katundarë të mobilizuem me përdhuni, frigacakë dhe të shqetsuem që porsa ndëgjuen se Pavli dhe Vuka janë komandanta, filluen të kukasin për mëshirë.

Vuka menjiherë ua tërhoqi vërejtjen.

— Mue nuk m'interesón se si keni shkue çetnikë dhe ke tjetër keni në shtëpi. Nëse do të thoni të vërtetën, do t'u lëshojmë menjiherë mbas luftimit. Dhe nëse rreni...

Çetnikët shprehën me zâ pajtimin me te dhe tue u përpjekë se kush të tregojë mâ tepër, kallxuen gjithëshka që dijshin për çetnikët. Thanë se deri n'ora dy mbas mesnate duhet të mbërrijë brigada e Zhicës, dhe porsa të mbërrijë ajo, korpusi do të niset.

Ndërsa Pavli bisedonte me dy, Vuka njenin e ndau m'anash dhe e pyeti:

— A gjindet në shtab ndonji grue?

— Po, gjindet nji. Edhe unë e kam pa. E bukur si e shkrueme. Ajo âsht, thonë, grueja e njifarë udhëheqsi partizan.

— Po shka ban ajo atje?

— Nuk e dij pasha zotin! Unë jam mobilizue para nji jave.

— A âsht sonte në shtab?

— Ajo rrin vazhdimisht me shtabin.

Vukën nuk e zenie vendi vend. Çetniku i foli edhe dishka, por ai nuk e ndëgjonte.

Pavli e ndëgjoi nji pjesë të bisedimit të tyne dhe u habit: „Për këte arsye kërkonte me kaq kambëngulje që të sulmohen... Si nuk jam kujtue? A thue për shkak të nji grueje të togë-komandantit të shkoj në nji betejë, e cila nuk më premton fitore? Kurse unë duhet që të çoj sa mâ tepër njerëz në Jastrebc. Sikur të marri vesh për këte Bërka... Si nuk jam kujtue? Jo, kurrsesi!". Pavlin menjiherë e kaploi friga për përfundimin e këtij luftimi. Ndieshmënija e përgjegjësis kërkonte të thotë: „Jo mbrapa ktheu, drejtimi Morava! Kurse prap, kush e di se shka do të ndodhte me çetën në Moravë, sikur të mos ishte Vuka. Dhe tash, mbas letrës së Bërkos, ai po i mbahet me vendosmëni dhe në mënyrë të preme.

Pavli mendoi edhe disa momente dhe mandej iu afrue Vukës dhe i tha që t'i thrrasi togë-komandantat dhe komisarët e çetave. Kur u grumbulluen të gjithë, Pavli shkurtas ua njoftoi vendimin dhe me pak fjalë u muerën vesh mbi sulmin. Numrat me fosfor n'orën e Vukës tregojshin edhe nji çerek në dy. Vendosën që të nisen menjiherë, Vuka, me togën e Gjurgjit dhe me çetnikët e zanun robë si kallauza, u nis me rrethue dhe sulmue shtabin, kurse Pavli me të tjerët filloi me rrethue katundin, në mënyrë që mbas sulmit të Vukës edhe ai të futet dhe të ndeshet me shtabin e anmikut.

Ecshin shpejt. Çetnikët e zanun robë i përbejshin që t'i lëshojnë. Vuka dhe Gjurgji i porositshin

rrebtësisht që të heshtin. Sa mâ tepër që i afroheshin katundit, aq mâ kadalë shkojsnin. Në skaj të katundit, nga kumbullishtet, u ndëgjue roja çetnike:

— Kush âsht atje?

— Çetnikët kallauzë ranë si të grimë. Vuka u gërmuq dhe iu gërmue njenit:

— Thueje parullën!

— Këtu çiça! — memzi e tha i zanuni rob.

— Marko! Nji përpara dhe të tjerët ndal! — u përgjegj roja.

— Mos ban poterë! Kjo âsht brigada e dytë e Zhiçës, shka po shtihesh i marrë? — bërtiti Vuka, shau çetnikët dhe shkoi përpara, pak majtas nga roja e cila heshtte. Mbas shkonte toga, e gatshëme që në çdo moment të marri formacion luftarak.

Hynë në katund dhe u nisën rrugës kah shtabi i korpusit. Nëpër shtëpija ndihej zhurmë dhe të krisuna. Rojet ndaleshin në çdo derë. Vuka përgjigjej në parullë tue u paraqit komandant i brigadës së Zhiçës. Nji patrullë kureshte dhe në qejf u mundue të bisedojë:

— A âsht brigada e Zhiçës? Ku jeni deri tash gjola! Vetëm juve po ju presim.

— Tash t'i kallxoj unë ty spathitë! A kështu ti, he rrumaduc, e kryen shërbimin? Nga cila njisi je? — i bërtiti Vuka.

— Bataljoni i parë i Levaçit! Po kërkoj pobratimin tim Dronjën, — jo me siguri, i dejun, iu përgjegj çetniku.

— Ej pobratim! Këtu Vllada Buzda! Ku je bre?

Kolona partizane kaloi heshtazi dhe shpejt përbrij patrullës.

— A çuaj qenkeni, me iu pasë lakmi! — tha Vllada Buzda.

— Qe, ku ka dritë, aty âsht shtabi, — i pësh-

përiti kallauzi Vukës, kurse ky me zâ t'ultë ia transmetoi kolonës.

Vukës iu kishin ngjitë gishtat për kundak të automatikut. Dridhej. U gërmuq sikur për kcim dhe ngau gjatë rrugës. N'anën tjetër të katundit krisi nji batare, kërsitshin pushkët dhe ushtuen menjiherë në të shtime të rrebta.

— Sulm! — bërtiti Vuka dhe ngau.

Çetnikët kallauzë ranë barkas, kurse toga, tue nga me hapa të randë dhe tue rrëshitë, ngau mbas Vukës tue kërsitë strajcat dhe tue tingllue armët.

Nëpër katund filluen të kërcasin dyert, bërtimat dhe shamjet e komandantave dhe togë-komandantave çetnikë. Drita u shtim në të gjitha shtëpijat përveç n'ate ku ishte vendosë shtabi. Partizanët u vërsulën me të shpejtë drejtë shtabit dhe Vuka komandoi rrethimin. Roja e shtabit hapi zjarm me mitroloza. Kundër partizanëve krisën pushkët nga rruga tue thye gjerdhet dhe dyert. Partizanët e rrethuen menjiherë shtëpín dhe i reshën me zjarm dyert dhe dritaret. Në shtëpi u shtim drita. Çetnikët u vërsulen në derë. Bataret partizane i rrëxuen disa, kurse disa mujtën me shpërthye. Vuka u ul në gjuj përbrij nji druje dhe shtinte me automatik. Nga shtëpija, çetnikët filluen të shtijnë me disa mitroloza. Shtëpija ishte rrethue dhe rrahej nga të gjitha anët. Katundi ushtonte nga të shtimet, bërtimat dhe piskamat. „Ndoshta do ta vrasin?" — i shkoi ndërmend Vukës. Bataret tue fishkllue rrëshitëshin rreth tij. Ai e drejtoi zjarmin në dritare kah rrihte mitrolozi.

— Brigada e parë, sulm! — bërtiti nji zâ i trashë dhe i fortë prej shtëpije. Këtu Ballosheviq! Komunista, do t'ua shpaguejmë!

— Ani, major, aniii! — iu përgjegj Gjurgji.

— Gjakun do t'ua pij! kërcnohej ai, kurse zâni humbi në të shtime.

— Këtu Vuka! Këtu Vuka!... — bërtiti ai tue

dëshrue që ta ndëgjojë Branka, kurse krahnueri dhe fytyra i digjeshin nga zjarmija.

— Rrnoftë mbreti Pjetër! Vdekje komunistave! — kërcnohej vazhdimisht çetniku me zâ të trashë.

— Dorëzou, trathtar! Do të djegi të gjallë! — ia këthei Vuka, por me pështpëritje.

Kundër partizanëve krisi pushka nga shpina.

— Çdo i dyti të luftojë mbrapa! — bërtiti Vuka, i friguem se mos shpërthejë shtabi.

Çetnikët sulmojshin me rrebtësi që të thejnë bllokimin e shtëpís dhe të shpëtojnë shtabin. Vuka shtinte si në jerm, u jepte zemër, u lutej partizanëve që të qëndrojnë dhe u kërcnohej. Partizanët patën humbje, por kurkush nuk e provoi që të ngrihet. Çetnikët sulmojshin me tërbim, u afroheshin dhe hudhshin bombe. Mâ se nji gjysë ore zgjati luftimi i rrebtë i togës me brigadën e cila sulmonte dhe përpiqej që të depërtojë deri te shtëpija. Çetnikët e tjerë nga katundi terhiqeshin kah këta të shtymë nga grupi i Pavlit. Ata që i kishin qitë rrethim Vukës, me të shpejtë u gjetën midis dy zjarmesh dhe filluen nji nga nji me ikë. Kur lufta me çetnikët e shpartalluem u larguen nga shtabi, Vuka bërtiti:

— Çetnikë! Nuk keni kah të dilni! Ushtrija ju âsht thye! Dorëzohuni, po e djegi shtëpín!

Nga shtëpija u përgjegjën me të shame e me zjarm edhe mâ të rrebtë. Ai nuk mujti të presi mâ: komandoi sulm, ngau kah shtëpija dhe hudhi nji bombe; ajo zuni në hekurat e dritares dhe plasi para tij tue e shurdhue me ushtimën. Mbas saj plasën edhe disa bombe, disa të hudhuna në shtëpi, kurse disa të kthyem nga dritaret, përjashta. Në shtëpi u ndien rënkimet. Vuka dhe partizanët pushuen së qituni. Çetnikët tue përgjue hudhën disa bombe nëpër dritare. Të shtimet për nji moment pushuen. Nji grue bërtiti si e hutueme.

— Branka! — bërtiti me dëshprim Vuka.

Mitrolozi nga shtëpija ushtoi përsëri. Vuka ktheu, ngau deri te muri, u ndal tue u matë dhe hudhi nji bombe nëpër dritare. Mitrolozi pushoi. Partizanët filluen të bërtasin. Skaj katundit ndëgjoheshin të shtime të rralla dhe të dobta. Luftimi merrte fund.

— Të hyjmë! — i bërtiti Gjurgji Vukës, që po rrinte i mbështetun në mur, i lodhun dhe i këputun. — Vukë, shka ke?

— Unë do të hyjë i pari... Vuka u nis kah dera, tue kcye përtej çetnikëve të vdekun nëpër shkallë. I shtyni dyert e thyeme dhe, tue mos pasë vemendje, me llampën e xhepit të ndezun hyni në shtëpi.

— Rrnoftë mbreti! — bërtiti dikush me zà të lodhun dhe e ndezi revolverin.

Vuka u ndal dhe e drejtoi llampën kah zani ahe të shtimunit. Vetë vrasësi nji njeri i trashë me bluzë oficerash pa paleta, me flokë të gjatë dhe mjekërr të zezë futë, u rrëxue poshtë murit dhe e lëshoi revolverin.

— Dorëzohuni! — bërtiti Gjurgje i cili rrinte te dera.

— Të gjithë janë të vdekun, — tha si për vehte Vuka dhe shkoi dhomës tue lëshue dritë me llampë para vehtës.

Në nji grumbull teshash, armësh dhe kufomash, kishte ndejtë nji grue e mbështetun për muri, si në mendime. Nji çurriel gjaku i gufonte nga balli, lëshohej midis vetullave, kalonte përbrij hundës dhe buzëve pak të hapuna dhe humbte në krahnuer. E kishin pushkatue në ball. Vukës iu muerën kambët, kceu nga vendi dhe iu afrue mâ ngat, memzi tue u mbajtë në kambë.

— Branka... — pështëriti dhe mbeti i palëvizun dhe i pagojë.

Gjurgji rrinte mbas tij dhe i mallëngjyem e shiqonte fëtyrën e bukur e të bardhë të preme me

çurriel gjaku të kuq. E dinte se ajo ishte grueja e Vukës.

Që të dy heshtën të shtanguem. Nën dritën e llampës, e cila dridhej në dorën e Vukës, shkëlqejshin flokët e zezë nën shamín e bardhë dhe i zbritte çurrieli i gjakut në fëtyrë, tue u lëshue në fytin e bardhë.

— ... E kanë vra, katilat! — pëshpëriti Gjurgji.

Vuka ndejti për nji kohë të gjatë i palëvizun. Syt dhe fëtyra nuk iu shihshin në hije. Dora e cila mbante llampën dridhej gjithënji e mâ tepër. U përmblodh dhe me nji lëvizje të pasigurtë të dorës e lëmoi tubën e flokëve që kishte dalë nën shamí. Nga të prekunit e tij kryet e saj u kthye sikur me mëshefë syt. Ai u terqeth nga takimi i fëtoftë i ballit të saj. Dishka e thatë si sanë e shtypun i mvarej për qafe dhe qëndronte në mollë të fytit. Frymë kishte gjithënji e mâ pak, dihatte gjithënji mâ shkurtë dhe shpejt, tue u djegë në zjarmi.

Mbrapa tyne nën tavolinën e rrëxueme, u ngritë nji njeri i gjatë kryeshtruem n'uniformë angleze.

Gjurgji këceu nga vendi dhe bërtiti:

— Duert përpjetë!

Njeriu n'uniformën angleze rrinte dhe i friguem e shiqonte.

— Duert përpjetë! — e përsëriti dhe ia drejtoi pushkën në gjoks, i gatshëm që ta ngrehi kambëzën, por e çuditi pamja e jashtëzakonshëme dhe qëndrimi i qetë i njeriut pa armë, i cili sikur nuk e kuptonte.

Vuka as që u kthye. Ai ndejti edhe matej tue shique gruen e vdekun.

Gjurgji dhe njeriu n'uniformën angleze e shiqojshin njeni tjetrin sikur të çuditeshin dhe të njifeshin. Ky filloi të flasi gjakftoftësisht n'anglisht, endë gjithënji me duer të lëshueme.

— Aa, zotni anglez! — i ra në mend Gjurgjit.— Ti je ai që u sjellë çetnikëve armë!

— Anglez, Anglez! — murmuroi Anglezi.

— Të keshë turp! Turp!... Duert përpjetë, kur të them! — bërtiti me idhnim Gjurgji. — Qe kështu! — shtoi ai tue i tregue me duer shka don.

Në dhomë hynë edhe disa partizanë, tue rrethue Anglezin dhe tue bâ zhurmë.

Anglezi gjithënji rrinte me duer të lëshueme, tue folë shpejt frengisht, dhe kur e pau se nuk e kuptojnë, ai filloi gjermanisht.

— Sërbisht, lum miku, sërbisht të flasish kur ke ardhë të përziejsh nëpër Sërbi! — i bërtiti nji partizan mbas tij.

Në fund Anglezi belbëzoi rusisht:

— Ja sojuzni oficer... Sojuznik! Moskva — London!

— Çfarë sojuznik-u, ti je spijun! — banë zhurmë partizanët, tue mos ia vû mendjen Vukës, i cili shiqonte fytyrën e ndriçueme të grues dhe heshtte.

— Lidheni! — urdhënoi Gjurgji.

Partizanët e rrethuen, ia kontrolluen xhepat dhe memzi ia lidhën duert. Anglezi mprohej sa mundej, përvidhej dhe idhnohej.

— Nxirrnje jashtë! Mblidhni armët. Qe çanta e shpinës, merrnje edhe ate, ndoshta aty ka ndonji shifër. Do t'i duhet Pavlit, — tha Gjurgji.

Partizanët, tue bâ zhurmë, e nxuerrën Anglezin përjashta.

Nga dhoma tjetër u ndëgjue vaji i nji fëmije dhe zani i marrun i nji grueje.

— Ej, kush âsht atje? I zoti i shtëpís, dil! — bërtiti Gjurgji dhe u nis kah dera e dhomës tjetër.

Kur i hapi, grueja filloi të kukasi dhe së bashku me te edhe fëmija.

— Nuk ka... Jam vetëm. Vritmëni, vetëm fëmijt mos i prekni! — bërtiti grueja.

— Dil lirisht! Na jemi partizanë, kurrgjâ nuk do t'ju bâjmë.

Grueja kundërshtonte, tue kukatë nën shtrat. Gjurgji memzi e nxuerr. Iu afrue Vuka dhe ja ndriçoi me llampë fytyrën e hutueme nga friga.

— Gjurgje shko përjashta dhe mblidhe çetën! — tha me rrebtësi Vuka. Kur duel Gjurgji ai iu drejtue grues:

— Shka bante ajo grue te ata?

Grueja e shiqoi Brankën.

— Ej, e paskan vra, të mjerën. Ajo âsht grueja e nji komandanti partizan. Iu pat ikë njiherë dhe përsëri e kapën. Vazhdimisht i kërcnoheshin se do ta therrin.

— Ku flinte?

— Këtu, me mue; më kërcnoheshin edhe mue se do të më therrshin në se ikte.

— A e kanë torturue?

— Majori e ka rreh disa herë... Nuk i jipej e mjera.

Vuka i ligshtuem u ul në bankë. Ndejti pak, kcau nga vendi, shetiti shpejt e shpejt nëpër dhomë, u afrue e muer ndër duer trupin e randë, të shkëputun të grues dhe duel përjashta.

Agimi tashmâ e kishte zbardhë qiellin. Të shtimet kishin pushue. Tue bâ zhurmë, rrugës vinte kolona në krye me Pavlin. Të grumbulluem rreth anglezit dhe të zanunve të tjerë robë, partizanët e togës së Gjurgjit bâjshin zhurmë.

Përbrij tyne kaloi Vuka tue bajtë gruen e vdekun. Zhurma u ndal. Ai duel në rrugë dhe u ndesh me Pavlin. U ndalën të dy. U ndal edhe kolona. Pavli dhe Vuka e shiquen njeni tjetrin disa momente, dhe Vuka u këthye në kumbllishte m'ate anë të rrugës. Partizanët pa nxjerrë zâ shiquen mbas dhe për nji kohë të gjatë ndejtën pa lëvizë.

Vuka e bajti Brankën që ta vorrosi sa mâ larg shtëpís ku ishte vra. Përmbi krahun e tij lu.a-

tej dora e saj e vdekun. Nëpër fytyrë e xiglojshin dhe e digjshin flokët e saj. Ndjente kënaqësi, mburrej dhe dihatte, e shtrëngonte gjithënji e mâ tepër dhe e bajti përtej kumbullishteve dhe pemishteve, gjithënji deri sa e la fuqija, deri sa së bashku me te u rrëxue përbrij nji molle. Ndejti ratë për nji kohë të gjatë tue mos e lëshue nga krahnori, tue mbështetë fytyrën në faqen e saj të ftoftë.

Kur i kaloi dëshprimi, e kapën tërqethët nga trupi i vdekun dhe i ftoftë. E lëshoi, i tërhoqi duert dhe i friguem u ngrit.

Kadalë, sikur me i shkue tinës iu afrue Pavli. Vuka e ndjeu dhe dënesi në mënyrë të thatë:

— Shkò! Lem vetëm!

Pavli u ndal mbâs tij.

Vuka rrinte mbështetë për molle, dhe kur e muer vehtën bani disa hapa kah shtëpija e parë.

— Prit, unë do të — e kuptoi Pavli dhe ngau në shtëpi të kërkojë shati dhe kazëm.

Pavli u kthye me të shpejt edhe me dy partizanë. Vuka iu tha që të shkojnë, e përsëriti këte edhe nji herë; dhe kur shkuen ata, filloi vetë shpejt e shpejt me çelë vorrin. Kur gërmoi thellë deri në shokë, e muer Brankën para duersh dhe kadale e lëshoi. Dhe mandej u ul skaj vorrit dhe e shiqoi Brankën. Fytyrën e kishte të fortë, të zbehtë me të bardhë të vdekjes. Vetullat sikur t'ishin çue pak në shej çudije... Skaji i buzëve, të cilat i prekte çurrieli i gjakut, ishte ngritë dhe shtangue në nji të qeshun keqardhjeje. Vuka ia largoi flokët nga balli dhe dëshroi që t'ia çojë kapakët dhe t'ia shofi syt.

Nuk pat fuqi për këte. U ngrit dhe filloi të qesi dhé rreth saj tue u kujdes që mos të bjèri mbi te ndonji bos. Mbi fytyrë nuk mujti ta mbulojë me dhé. Ndejti për nji kohë të gjatë, atëherë filloi t'i thërmojë me gishta copat e vogla dhe dalëkadalë ia mbuloi fytyrën. Kur ia mbuloi fytvrën me kokrra dheu të lagshtë, u ngrit dhe hudhi dhé me të shpejtë.

37

Fatkeqsija e Vukës edhe shumicës së partizanëve, sidomos mâ të vjetërve, ja errësoi gëzimin e mbramshëm të fitorës së madhe mbi korpusin çetnik. Kurkush nuk mendonte për luftarët e vramë; të gjithë ishin nën përshtypjen e pamjes kur në të zbardhun të dritës Vuka e bajti para duersh, përbrij tyne, gruen e vdekun për ta vorrosë. Njerzit u ikshin bisedimeve për ngjarjet e mbramshëme, dhe i ikshin sidomos që ta takojnë ate, tue u turpnue, kush e di për shka, me e shique në sy. Edhe çetnikët - e zanun robë, nga të cilët kishte afër njiqind, i mënijshin ndryshe se sa zakonisht: i mënijshin me pezmatim dhe neverí.

Në dhomën e madhe, të zbukurueme me fotografina dhe kunora lule sumbull të vogla të katundarit të pasun, i cili ate natë kishte ikë së bashkut me çetnikët, ishin mbledhë, përveç Pavlit dhe Vukës, togë-komandantët dhe komisarët e të tri çetave përveç Nikollës, i cili me çetën e tij bante roje katundit.

Vuka rrinte në minder në kand të dhomës, kishte lëshue duert mbi gjuj dhe i gërmuqun i kishte ngulë syt në dysheme. Të tjerët rrijshin rreth tij, shiqojshin fotografit e njerëzve të të zotit të shtëpís dhe heshtshin. Pavli i gërmuqun me duer përmbrapa shetiste nëpër dhomën e gjatë. Pritej urdhni i tij që të silleshin të zanunit robë dhe të fillonte marrja në pyetje. Të gjithëve nuk iu pelqente heshtja, e kurkush nuk kishte guxim që t'ua

thoshte komisarëve se shka duhet bâ sa mâ parë, sepse gjatë ditës pritshin sulmin e gjermanëve. Pavli mundohej të gjejë ndonji fjalë ngushlluese për Vukën, që t'i thotë ndonji send bindës dhe me matuní që do të mund ta qetësonte dhe t'i japi zemër. Nji fjalë të këtillë nuk e gjente, e heshtja bâhej gjithënji mâ e randë.

— Pse nuk po filloni? — e ndërpreu Vuka qetësín e mundueshëme. — Duhet me u ngutë, Pavle. Shka do të bâjmë me të zanunit robë nëse na sulmojnë gjermanët? shtoi me rrebtësi dhe zyrtarisht.

Pavli sikur mendonte për dishka tjetër, e shiqoi lirisht Vukën, luejti nga vendi, u kthye kah të tjerët dhe tha:

— Le të sjellin mâ së pari Anglezin! Shokë, mbahuni denjësisht. Le ta ndijë se ka të bâjë me ushtrí serioze. Me te do të flasi unë. Mbërthehuni dhe shtrëngoni rrypat!

Pavli ndejti pranë tavolinës dhe muer nji qëndrim të rrebtë, zyrtar. Ai dëshironte që të lâjë nji përshtypje sa mâ serioze te oficeri aleat, i cili i shërbeu trathtís së popullit të tij. Të tjerët, përveç Vukës, i cili vazhdimisht rrinte i zymtë dhe i humbun në mendime, rregulluen rrypat e tyne, u mbërthyen dhe u ulën. Nuk u pëlqente të rregulluemit me qëllim dhe në seriozitetin e ujdisun.

Dy partizanë e prunë Anglezin e lidhun: ai mbahej gjakftoftë dhe me syt e murrmë kureshtarë shiqoi njerëzit rreth tij.

— Zgjidheni dhe jepjani nji karrikë! — tha Pavli kadalë, mbassi mâ parë e vrejti.

Pavli, i cili dinte frangisht jo mirë, si nxanësat, megjithëse nuk i pëlqente që para Anglezit të flasi keq, nuk kish se kah me ja mbajtë dhe prap se prap iu drejtue në frangisht.

— Ju jeni para shtabit të nji arradhe partiza-

ne. Ju kemi zanë robë në shtabin e korpusit çetnik. Kush jeni ju?

Anglezi mâ së pari shkundi pantollët e tij të zhlyem, u ul dhe shiqoi Gjurgjin.

— Thuej ti këtij spijuni të mos na përdridhet këtu, se për ndryshe do ta lidhi menjiherë! — tha Vuka, të cilin e ofendoi mosserioziteti i tij.

— Lene. Do ta rregulloj kollaj me te, — u përgjegj Pavli.

— Unë jam oficer lidhjeje i komandës britanike në Lindjen e Afërt pranë ushtrís jugosllave në vend — filloi ai gjithashtu me nji frangishte të keqe.

Pavlit i erdh mirë që Anglezi po e fliste frangishten mâ keq se ai, buzëqeshi dhelpënisht, ftoftësisht dhe e ndërpreu:

— Ajo para së gjithash nuk âsht kurrfarë ushtrije, dhe aq mâ pak ushtri jugosllave. Ajo âsht bandë trathtarësh dhe kriminelash, e cila lufton kundër partizanëve dhe bashkëpunon me gjermanët. — Pavli u mundue që kadalë dhe gjanësisht t'ia spjegojë karakterin politik të lëvizjes çetnike, qëllimin dhe punën e saj.

— Mue nuk m'âsht e njoftun kjo. Unë kam urdhnin e komandës seme që të jemë oficer i lidhjes në shtabin që asgjasuet mbramë. Politika nuk m'intereson. Unë kam vetëm detyra ushtarake. Qeverija jugosllave âsht aleate e jona dhe vendi im ka detyrime ndaj saj. Qërimi hesapeve tueja të mbrendshëme neve nuk na intereson. Na i ndihmojmë të gjithë ata që luftojnë kundër nazismit.

— Jo, ju po i ndihmoni ata që i shërbejnë nazismit! — e ndërpreu Pavli dhe filloi t'i japi përsëri spjegime për politikën e çetnikëve dhe për qëllimet e partizanëve.

Anglezi e ndëgjonte me shprehjen e njeriut, i cili të gjitha këto i din mirë, dhe e pyeti:

— A jeni ju komunist?

— Jam.

— Po zotnijt tjerë këtu?

— Këtu të gjithë janë komunista, kurse n'arradhë nuk janë.

— Unë kam shum simpathi për komunistët. Unë enthuziazmohem me fanatikët dhe i respektoj.

— Shka po thotë, kështu? — e pyeti Vuka:

Pavli ia përkëthei përgjigjen e Anglezit, kurse Gjurgji tha:

— Le të na thotë ai ne, pse Anglija i ndihmon kasapët dhe radio Londra po e ngrenë në qiell Drazhën?

Anglezi e pyeti Pavlin se shka tha Gjurgji. Pavli ia përkëtheu.

— Kjo âsht politikë. Ate e ban qeverija e vendit tim dhe unë nuk jam kompetent që të flas për te. Unë jam ushtar — u përgjegj Anglezi, tue shique Gjurgjin.

Kur e përkëtheu Pavli përgjegjen, Gjurgji tha tue luejtë kryet:

— Dhelpën e vjetër. Ai mendon se na jemi aq të trashë ...

Anglezi u interesue për gjendjen në numër t'arradhave partizane në Sërbi dhe nëse kan lidhje me Titon. Pavli nuk iu përgjegj dhe vendosi që ta ndërpresë biseden me te e që në pranín e tij t'i marri në pyetje disa çetnikë dhe t'i japi prova se kush janë ata. Ai këte ua tha të tjerëve dhe ata e pëlqyen.

— Kemi kap nji katil profesionalist, i cili na ka pohue se ka therë. Po shkoj ta bijë ate! — tha Gjurgji dhe duel përjashta.

Gjurgji u kthye shpejt dhe së bashku me dy partizanë pruni nji çetnik të shkurtë me flokë të verdhë të ngatrruem dhe me nji mjekërr të vogël të verdhë. Ishte i veshun me fermene dhe xhamadan cohe të kaltërt që me gajtana të bardhë ishin qëndisë shytat dhe kunorat, kurse ndër mangë parullat: „Lirija ose vdekja". Kishte çizme të gjata të verdha deri

në gjuj, të cilat sigurisht ishin për ndoj njeri mâ të gjatë se ai. Në dorë kishte orë, kurse në xhepin e mbrendshëm të fermenës i dukeshin stilografi dhe lapci. Në zinxhir të gjatë, t'argjendët i mvareshin në të dy anët e shokës dy thika. Kishte nji fëtyrë të lodhun, të hajshëme me sy të larëm të shkëlqyeshëm.

Pavli ndjeu neverí dhe turp para të huejit nga nji pamje e këtillë e nji bashkëatdhetari të tij. Anglezi që të dy i shiqonte qetësisht dhe me kureshtje.

— Çfarë profesjoni ke ti? — iu drejtue Pavli.

Çetniku mendoi pak, dhe me dy mendje, me zâ të marrun tha:

— Jam katundar.

— Sa tokë ke?

— Vetëm shtëpín.

— Kê ke në familje?

— S'kam kurrkend.

— Anglezi nuk beson se oficerët e juej ju shtyjnë me therrë njerëz. Hajde, kallxoji.

— Po na shtynë, vllau im. Shka kam me kallxue, këte e din gjithëkush... E edhe ai duhet ta dijë. Oficerat e kanë fajin për të giithë këte. E shef, unë...

— Po sa njerëz ke therë ti?

— Unë... kurrkend.

— Folë të vërtetën, sepse na i dijmë të gjitha!

— Vallahi, kurrkend. Unë kam qenë shoqënues i kapitenit Vasoviq.

— Mos rrej! — ndërhyni partizani që e pruni. — Shoku Pavle, ta bij nji që tregon të gjitha shka ka bâ ky.

Pavli u pajtue. Anglezi u lut që t'i përkëthehen përgjegjet e çetnikut. Pavli e bani këte. Menjiherë mandej partizani pruni nji çetnik plak, pa flokë të gjatë, me fytyrë të hutueme nga friga:

— Urdhënoni... — belbëzoi ai qysh nga dera.

Çetniku i parë e shiqoi me frigë dhe u kthye kah Anglezi.

— Hajde na thuej ti sa njerëz ka therë ky, — iu drejtue Pavli.

Tue mos mendue asnji moment, çetniku u përgjegj:

— Unë dij për tridhet pa dy... kurse ai mburret se ka therë gjashtëdhetë pa tre.

— Nuk âsht e vërtetë. Unë vetëm jam tallë...

— Hesht! Mos rrej! Qe unë do të numroj, ate shka e dij sigurisht. Nëse rrej, qe, këtu jam mâ i hollë, — ai u mundue me duer të lidhuna ta tregojë qafën dhe filloi t'i numrojë emnat dhe vendet e të vramëve.

Çetniku i parë dridhej dhe në mënyrë lutëse shiqonte, herë Anglezin, herë Pavlin.

— Po ti vetëm komunista ke therë? — e pyeti rrebtësisht Pavli.

— Na e dijmë saktësisht! Pohimi mund ta pështojë kryet, shtoi Gjurgji.

— Çetniku mendoi për nji kohë të gjatë dhe mandej me zâ të marrun tha:

— Njimbëdhetë janë gra, kurse të tjerët mashkuj.

— E din ti shka âsht komunisti?

— Po komunistat janë kundër mbretit... Nuk kam dashtë unë ta bâj këte. Kapiteni më ka shty. Ka dashtë të më theri. Për të parën herë kam qenë kah shastisem...

Pavlit i erdhë turp që të gjithë këte t'ia përkëthei të huejit.

Anglezi iu drejtue Pavlit dhe i tha se âsht i lodhun, i pagjum dhe i unshëm.

— Ju mund të shkoni. Do t'urdhënoj që t'u përgatisin mëngjesin dhe shtratin. Do t'u lëshojmë sepse i takoni ushtrís aleate; shkoni ku të doni. Vetëm ta dini se edhe jeni nji nga ata që i ndihmojnë krimet e këtilla. Urdhënoni! — Pavli u ngrit dhe ia tregoi derën.

Anglezi u çue, falënderoi dhe duel.

— Pse e lëshove? Ai âsht mâ i keq se këta! — u idhnue Gjurgji.

Në dhomë për disa momente të gjithë heshtën.

— Këte nuk ka kuptim ta marrim në pyetje. Ky nuk âsht mâ njerí. Çonje! Edhe këte tjetrin! — urdhënoi Pavli, u kthye dhe shiqoi në dritare.

Prunë nji djalosh të bukur zeshkan, me sy të mëdhej femnash, me flokë të gjatë dhe mjekër të shkurtë me maje. Kishte veshë nji pallto qyteti, pantoll katundarësh dhe opanga të reja.

— Tungjatjeta, shokë! Memzi kam pritë që të më thirrni për t'u skjarue. M'i ka shtrëngue ky miku duert, nuk mund të duroj, — filloi ai qysh nga dera të flasi lirisht dhe shpejt.

— Kush po të pyet? Nëse edhe nji herë thue „shokë", do të vras këtu! — bërtiti Vuka, u ngrit dhe shkoi kah ai me grushta të shtrënguem.

— Unë jam njeri i juej. Prit, vlla, që të skjarohemi — tha çetniku tue mos u shqetsue.

— Kush je ti, dhe nga ke ardhë? — e pyeti rrebtësisht Pavli.

— Unë jam Mile Gjavo, i bijë fis-harmonikës. Deri n'okupacion i kam ra te „Zhagubica", duhet pa tjetër të më njofish. Mue më njef i tanë Beligradi. Shokët e mi janë të gjithë studenta; shokë shum të mirë janë ata...

— Mos llomotit! — përgjigju vetëm shka të pyes! Shka ke bâ te çetnikët?

— I kam ra fis-harmonikës, vlla kurrgjâ tjetër! Po e shof edhe vetë se kam gabue. Nuk m'âsht dashtë aspak kjo. Nji shok i imi, toger në shtab, ma qiti barin syve. Më tha: „Eja, Mile, këtu âsht jeta. Nuk luftohet, kurse hahet mirë. Nuk duem të luftojmë me partizanët." Dhe unë, i pahajr, nuk deshta ta ha bukën e misrit të „Dirisit" dhe rashë në minë. Më vjen mirë që i përcëlluet dhe që kapa lidhjen me ju. Më

neveritej te ata. Të gjithë ibreta, pijaneca, nuk ka asnji njeri inteligjent.

— Prit, qysh kur je çetnik?

— Tash shpejt, xhanëm kam ardhë.

— Po kur t'âsht rritë aq shpejtë mjekrra?

— Gjâ e çuditshëme se si më rritet mue shpejtë mjekrra! Të lutem, thuej që të m'i zgjidhin duert, nuk mund të qëndroj mâ. Unë po vij me ju. Mirë do t'ishte që mbas rrëmujës së mbramshëme t'i bijë pak fis-harmonikës; ibretat kapen për harmonikë si mizat për zamkë.

— Çoje edhe këte! — urdhënoi Pavli.

Mile Gjavo mbet me gojëhaptë dhe i shtangun e shiqoi Pavlin. Shoqnuesi e shkundi për dore dhe e çoi. Vëtëm te dera ai filloi të lutet dhe të betohet.

Pavli ndjente mundim nga të marrunit e këtillë në pyetje. I propozoi Vukës që të shkojnë te çetnikët, t'i shofin grumbull dhe nga grumbulli t'i ndajnë komandantat dhe mjekrroshat. Vuka e pranoi dhe u çue.

Çetnikët e zanun robë ishin vendosë në tri dhoma të nji shtëpije tjetër të të njajtit pronar. Tue shtv njeni tjetrin rrijshin mbi dysheme. Kur hyni Pavli me të tjerët çetnikët u hutuen. Disa, tue kujtue se ata janë njerëz nga shtabi, u orvatën të ngrihen, por rojet partizane u bërtitën që të rrinë.

Pavli rrinte dhe i shiqonte, tue u neveritë nga pamja e tyne. Ishte nji grumbull fytyrash t'ajuna, të frigueme dhe të zeza. Pavli iu drejtue njenit me sy të vegjël dhe më flokë kaçurrelë të veshun me nji pelerinë të mavihtë.

— Kush je ti?

— Unë kam gabue! Më jepni, vllazën, rast që të luftoj... që t'u japë prova. Kam mendue se po shpëtoj krena serbësh, kurse ajo...

— Nuk po të pyes për këte! Çfarë profesjoni ke?

— Unë jam karrocier... pajtonxhi. Jam njeri i i jam betue mbretit, — iu ndal fryma, dhe ai belbëzoi tue përbi përshtymën.

— Mjaft! Po ti, — iu drejtue ai nji trashalluku me gunë të re prej shajaku të qëndisun me kunora.

Ky u ngrit dhe tue i dridhë fulqit belbëzoi:

— Aman, vlla, m'âsht dashtë pa tjetër... kam tre fëmij... jam kafexhi. Unë i kam ndihmue njerëzit e juej. Pyetni...

— Po ti? — kaloi Pavli te nji që qante. Ishte dhambë prishun, me brenga në fytyrë, sigurisht nga të ramit e thikës.

— Unë jam karrocier... pajtonxhi. Jam njeri i vobektë, nuk kam vra kurrkend. Qysh nga vjeti nandëqind e nandëmbëdhetë unë jam me Rusín. Kam çue me karrocë studentat, kurrnjiherë as pare nuk u kam marrë. Lëshomëni...

— Çfarë pune ban?

— A unë - a! — pyeti çetniku, i cili u mundue me i mshefë nën kapën e gjindarmit flokët e gjatë.

— Ti, ti!

Ai kceu, deshti të rrijë gatitu dhe tha me gjakftoftësi:

— Unë jam Gavra Kataniq rreshter aktiv i gjindarmerís, tash komandant i bataljonit të parë të brigadës së Levaçit.

— Xhaca, pra! Sa komunista ke vra?

— Unë jam betue t'i shërbej mbretit dhe atdheut.

— Mirë. Do t'i shërbejsh. Këte dhe ate me pelerinë ndajeni m'anash! — u tha Pavli rojeve.

— Unë, shokë, jam mobilizue me përdhuni! — pa pyet u paraqit nji katundar me fëtyrë zgatajkë. — Pushkën nuk e kam përdorë. Jam njeri i vobektë kam tre fëmijë në shtëpi dhe nanën e smuet. Lëshomëni vetëm sa të shkoj deri në shtëpi, e edhe unë do të vij me ju... — lutej katundari. — Edhe

mue m'âsht dashtë pa tjetër! Vllau im âsht partizan. E thirrni „Zhuqa", — u paraqit nji tjetër.

— Po pse i ke lëshue aq flokët? — e pyeti Gjurgji.

— M'âsht dashtë patjetër, që të shpëtoj kryet dhe shtëpín. Ai ka shkue te ju, kurse unë — shka kam mujtë me bâ?... Ku të shtij unë kundër vllaut tim?

— Vërtetoni a âsht kështu! — tha Pavli.

— Unë jam mobilizue dje.

— Unë menjiherë po vijë me ju.

— Edhe unë!

— Edhe unë!

Filluen të bajnë zhurmë katundarët.

— Ndajini këta pa flokë dhe mjekrra m'anash! — urdhnoi Pavli dhe shiqoi grumbullin. Në skaj njeni e nxuerr fytyrën dhe u mëshef mbrapa shpinës së çetnikut që rrinte para tij. Kjo fytyrë Pavlit iu duk e njoftun. „Vasiqi!" — i ra ndërmend.

— A je ti, Vasiqi?

— Po, Llukiq! — u përgjegj guximshëm ai dhe i shkëlqyen syt e kaltërt.

— Pra edhe ti qenke midis këtyne!

— Fatkeqsisht edhe unë jam zanë rob. Dija për nderë kambës seme të plagueme dhe pushkës angleze që më trathtoi.

Pavli u dridh.

— Çoje në shtab! Të tjerët merrni me të shpejt në pyetje! — iu drejtue Pavli shokëve të shtabit dhe duel përjashta.

Shetiti nëpër oborr deri sa e çoi roja në dhomën e tij djaloshin e gjatë, të zhvilluem për bukurí, të veshun n'uniformë oficerash, me mjekërr të vogël të shëndritshëme të krehun si duhet. Ai memzi shkelte në kambën e majtë.

Kur mbërrijti Pavli, ky rrinte në bankë dhe shiqonte nëpër dritare, bani gjoja se nuk e pa. Pavli u ul pranë tavolinës dhe ja nguli syt atij. Pamjet e

gjalla dhe të freskëta të shoqnís dhe miqsís së tyne i duelën para syve dhe i shkaktojshin keqardhje. Vetëdija dhe mënija luftojshin kundër kësaj, dhe ai tha:

— Kush e ka pritë se unë e ti do të takohemi kështu?

— Po! Gjâ e çuditshëme, — Vasiqi e luejti kryet dhe i ngriti vetullat në shej çudije; buza e sipërme u shtrembënue në buzëqeshje të ftoftë.

— Rrijshim në bankën e fundit...

— Thueje deri në fund, mos u turpno. Nuk i ban kjo kurrgjâ frymës tande revolucjonare. Ishim miq.

Pavli nuk ishte i sigurtë se Vasiqi po fliste me ironi.

— Si të merret. Sikur të mos ishe bâ shka je, dhe t'ishim në rrethana të tjera do të flitshim për te...

— Mirë, mirë. Për këte sigurisht do të flasim mâ vonë! — e ndërpreu me mërzitje Vasiqi. — Pse po ngutesh kaq shum me i dhanë fund bisedimit? E dij fundin tim. Nuk i frigohem dhe nuk e mohoj. Due me të pyetë dishka... M'intereson se sa ke ndryshue nga ajo kohë.

— Pse t'intereson kjo? — e pyeti Pavli me idhnim, tue mos i ardhë mirë që të marrunit në pyetje po shndërrohej në nji bisedim të këtillë.

Vasiqi e ktheu kryet, mbylli syt, heshti pak dhe tha:

— A nuk t'âsht neveritëse dhe... e randë të vrasish njerëz?

Pavli të ndëgjuemen këte e shiqoi me çudí, dhe u përgjegj ftoftësisht:

— Neveritëse dhe e hatashëme! Vetëm nëse nuk janë trathtarë t'atdheut...

— Për trathtarët dhe atdheun do të bisedojmë mandej, në fund. Kurse tash mâ së pari për njerzit. Qe, për shembull: unë për nji gjysë ore do të jem i

vdekun. Do të më vrasish. A thue ke pasë shok mâ të mirë se mue para se me u bâ komunist?

— Mbas të gjithave, shka ke bâ dy vjetët e fundit, prej kah ty nji sentimentalitet i këtillë! Si mundet nji njeri që ka vra të tjerët të flasi për këte?

— Prit! Prit të mbaroj unë. A ke dashtë ndonji njeri mâ tepër se mue deri te „Antidyringu"?

— Shka të duhet tash kjo ty?

— Due ta dij. Duhet ta dij. Ndoshta meritoj vetëm nji **po** ose **jo.** Mos u frigo. Kjo do të jetë e vetmja lutje e eme drejtue ty, komisarit komunist. Për shkak t'atyne shtatë vjetëve... Vasiqi foli me nji zâ të vendosun, energjik.

Pavli u ngrit, shetiti nëpër dhomë dhe, tue mos e shique Vasiqin, tha!

— Po!

— Po a t'âsht njisoj që do të pushkatojsh shokun tand të dikurshëm?

— Pse po e ban këte pyetje?

— Pse?... Më duhet! Përgjigjmu, por vetëm simbas ndërgjegjës.

— Nuk më dhimbesh, sepse je trathtar! T'urrej, qe! Pavli u ndal para tij dhe ia lëshoi nji shiqim të rrebtë. Sikur Vasiqi të mos shihte se po i dridheshin gishtat, ai do t'i mblidhte grusht.

— Pra, njisoj për ty... — tha si i humbun në mendime vasiqi, dhe filloi të qeshi marrisht me zâ dhe për nji kohë të gjatë.

Për disa momente mbretnoi qetësija. Përjashta, para dritareve, këndoi sa mundi kënduesi. Vasiqi thue se as kangën e gjelit nuk mujti me e pritë, ngriti kryet dhe tha:

— Sikur të mos më kishte trathtue arma, nuk do të kishte bisedue me mue kështu. Kështu, të kam hy në dorë, dhe tash ndize, ish kolega!

— Të gjithë katilat janë frigacakë! Deri sa je trathtar, duhet pa tjetër të jeshë frigacak! — Pávli buzëqeshi në mënyrë cinike.

— Mos më fyej! Nuk e ke për nder që ta fyejsh kundërshtarin e plaguem. Të keshë së pakut stil, këte do ta keshë lexue edhe në romanat borgjezë — u përgjegj guximshëm Vasiqi, dhe me ironi theksoi „Borgjezë".

— Për çfarë nderi mund të flasi trathtari i atdheut dhe katili profesionalist? E stili? Ti je novator! Të therunit me thikë, ky âsht me të vërtetë stili i ri i vrasjes.

— Para së gjithash, unë nuk jam trathtar! Unë luftoj për atdheun tim, kurse ti nuk ke atdhé. Atdheu i yt âsht Bashkimi Sovjetik bolshevik. Unë jam nacionalist dhe luftoj për Sërbin dhe mbretin tim, kurse ti i vret Sërbët për njifarë Tite dhe Stalini. Trathtar je ti, dhe jo unë.

— Po ti, togeri Vasiq, sa Sërbë ke therrë për mbretin tand?

— Të kujtohet, unë gjithmonë e kam urrejtë mathematikën. Memzi kam marrë treshin. Juve komunistave u âsht mâ lehtë ta bani këte llogari. Kam vra gjithëkend që kam quejtë anmik të Sërbís.

— Prandej edhe je gradue!

— Edhe gradën edhe hyllin e Karagjorgjit. Shka t'i bâjsh, komisar, kur unë jam kontrarevolucjonar i vërtetë. Anmik i përbetuem i revolucjonit...

— Gjâ e bukur! Ti je krimineli i parë që mburresh me krimet tuja. Rast interesant për patollogji. Nuk kam pritë se do të shkojsh kaq larg.

— Po shka ke mendue ti? T'ikish me „shoqe" në mal dhe kur të marri fund lufta, të vendosish pushtetin sovjetik dhe të bâhesh komisar, dhe na të heshtim si dhent. Marksist i keq je ti.

— E unë do të japi rast të vdesish për pushtetin dhe mbretin tand dhe as që do të shofish se si do të duket pushteti ynë sovjetik.

— Mendon se më vjen keq? Jam ahmarrë mjaft ndaj jush dhe tash mund të vdes në qetësi. Nga dora e ish shokut të shkollës, — Vasiqit iu dridh zani.

Pavli këte e ndjeu dhe heshti. Nuk e shiqojshin njeni tjetrin në fytyrë. Kaluen disa momente në qetësi ku shpërtheu zjarmi i dy urrejtjeve të papajtueshëme dhe të pashueshëme. Dhe Pavli ftoftësisht, me nji zâ të vendosun i ftoi partizanët që rrijshin përjashta në paradhomë.

— Çonje dhe pushkatonje menjiherë!

— Ta dijsh: edhe kur të vdes, do t'ju urrej! — bërtiti Vasiqi tue dalë.

— T'urrej! — iu përgjegj Pavli dhe nuk e shiqoi. Ndezi nji cigare dhe filloi të shetisi nëpër dhomë, i idhnuem dhe i fyem, tue mendue ngatrueshëm për Vasiqin, për ate katil idiot, për të gjithë frymën çetnike.

Përjashta, afër, kërsiti nji pushkë.

— As nuk e mora në pyetje! — tha me zâ Pavli, duel përjashta dhe iu afrue grumbullit të katundarëve çetnikë, të cilët ishin nda për t'u lëshue. I shiqoi ata: iu bâ se nuk janë njerëz; por nji grumbull i zi frige, hutimi dhe poshtënimi, i cili lëvizë në borë dhe i vjen era e keqe.

— Ndëgjoni ju, marre e njerzimit! — bërtiti me zâ të trashë Pavli, tue iu drejtue atyne. — A thue në ju nuk ka mbetë asnji grimë ndërgjegjeje dhe nderi?... Si keni mujtë të bâheni çetnikë?! A thue nuk mendoni se fëmijt e juej do të turpnohen me etnit e tyne pse kanë luftue kundër lirís, i kanë shërbye okupatorit dhe katilave? Si nuk turpnoheni që si të këtillë të shkilni mbi vendin që ju ushqen? Ej, ju! Pse më shiqoni ashtu marrisht?... Çoni kryet nëse jeni endè njerëz dhe shiqomëni drejt në sy! — Pavli u ndal tue u dridhë nga idhnimi.

Të zanunit robë i mëshefshin syt. Partizanët ishin mbledhë në grumbull që të ndëgjojshin komi-

sarin. Fjalë të këtilla deri atëherë nuk kishin ndëgjue nga ai.

— A e dini ju se na luftojmë kundër okupatorit — vazhdoi Pavli. — Folni, e dini a nuk e dini?

— E dijmë, — u përgjegj dikush kadalë, me frigë.

— Po mirë, kur e dini, pse në Glediq na keni sulmue së bashku me Gjermanët? A e dini se çetnikët po therin nëpër katunde tueja dhe se nuk ka katund ku nuk janë shpartallue me nga disa familje?

— Po vlla, ashtu âsht! — u pajtue dikush.

— Kurse, ju megjithëse e dini mirë këte, keni rrokë pushkët, po plaçkitni dhe po deheni nëpër katunde, po dhunoni vajzat dhe po luftoni kundër nesh që po përgjakemi për liri. Shka meritojnë trathtarët?... Pse po heshtni?... Mbramë brohoritshit „hurra" dhe na keni shajtë nanën komuniste. Folni!

— Vdekjen, vlla, vdekjen!

— Duhet me na pushkatue dhe kurrgjâ!

— Mirë e ke! Të gjithëve duhet me ju pushkatue!

Pavli heshti për nji kohë të gjatë, tue i vrejtë nji nga nji, dhe vazhdoi:

— Këte rradhë na nuk do t'ju pushkatojmë. Do t'ju lëshojmë në shtëpi, dhe nëse ju zamë robë edhe nji herë, atëherë — nuk ka falje.

— Ashtu âsht! Zoti ta zgjattë jetën!

— Rrnofshin partizanët!

— Duhet të na piqni nëse shkojmë prap te çetnikët!

— E, vallahi, kurrkush nuk do të më mobilizojë mâ. Le të më therin, por pushkën kundër vllazënve të mí nuk e ngrehi mâ.

— Unë po rri te ju të luftoj!

— Edhe unë!

— As unë nuk kthehem mâ në shtëpi! — banë zhurmë të zanunit robë mâ tepër të habitun se sa të gëzuem.

— Mos folni mâ! Mbanje mirë në mend shka thashë. Kush don me ndejtë me partizanët, le të ndahet m'anash, — tha qetsisht dhe ashpër Pavli, i bindun në mos sinqeritetin e miratimit dhe deklaratave të tyne.

Nja dhetë vetë u ndanë tue shique me idhnim ata që me veshë të mvarun dhe krena të gërmuqun endè rrijshin.

— Hajde tash! Shka po llomotitni si qukanat në qerrë!

— Lubo! Dule! Pse po mëshifeni?

— E nuk duemë ashtu, Domo! Nuk âsht kryet e yt mâ i shtrejtë se imi! Kur të vritet njeriu, të vritemi të gjithë! Kjo âsht e njerëzishëme!

— Pasha kryet e fëmijve, vetëm sa të shkoj në shtëpi e të rregulloj do punë, qe ku më keni!

— Sikur mos ta kisha fëmín shum smuet, pasha zotin, menjiherë do të vijsha me ju.

— Pse po më kqyrni me gojëhaptë, Millan? E din se kam zemër të dobtë dhe se nuk mund t'i qëndroj të hecunit.

Arsvetoheshin katundarët.

— Jeni të lirë! Shkoni nëpër shtëpija dhe mos të takohemi mâ kështu, — iu kërcnue Pavli me dorë dhe hyni në shtëpi.

Të habitun nga shlirimi i papritun, katundarët filluen të bâjnë zhurmë me gëzim. Disa u munduen me u përqafë dhe me i përshëndetë partizanët. Ata i largojshin me rrebtësi si me u neveritë nrej të prekunit të tyne.

Kah dreka, Gjermanët sulmuen çetën. Ajo ja duel me i dënue çetnikët dhe, pa luftime, të tërhiqet në pyllë.

Pavli dhe Vuka, të kanluem prej halleve të tyne, pa nxjerrë fjalë, pritën natën. Vuka i humbun në mendime dhe i lodhun nga dhimba, kurse Pavli nervat dhe i padurueshëm. Pavlit i ngutej Ai besonte se, kur të kalojshin Moravën, do t'ishte momenti mâ fatmirë i jetës së tij.

38

Kur ra nata, partizanët në kolonë të dendun, me marshim të shpejtë, tue u ra përskaj katundeve, u drejtuen kah Morava. Tue kalue përbrij katundit të vet, Pavli ndjeu dëshirë që të këthehej në shtëpi dhe të shifte t'amën. E dinte se në shtëpi kishte mbetë vetëm ajo. Nanës do t'i vinte keq që nuk ishte kthye në shtëpi dhe që nuk ishte përmallue me e pa. Ç'prej dhetë ditësh gjindet në krahinën e vet, ka kalue përbrij katundit, kurse nuk ka mujtë as nji gjysë ore të kthehet deri në shtëpi. Deshti me u kthye, por e dinte se Jovani dhe Maksimi e pritshin në vendin e caktuem, dhe si pa qejf vazhdoi me kolonën.

Jovani e pritte vetëm dhe me nji lajm të papandehun: Bërka âsht në katund dhe e thrret që së bashkut me Vukën të shkojë te ai. Pavli u çudit. Ai këte natë kishte mendue gjithshka, pos takimit me Bërkon. Takimin dhe bisedimin me te ai e pritte vetëm mbas kalimit të Moravës.

— Po shka keni bâ për lundrat? — e pyeti Pavli Jovanin për me mëshef habín e tij.

— Gjermanët e kontrollojnë aq tepër Moravën, sa që, simbas mendimit të Bërkos, kalimi me lundra âsht shum i rrezikshëm.

— Po shka âsht në luftë e parrezikshëme, pash zotin? — tha Vuka.

— Deri sa mvaresh prej njerëzve të mbrapavijës, atëherë ta dijsh se ke mbarue! Kah do t'ia

mbajmë nesër nëpër këte rrafshinë? Si mendon ai me e kalue Moravën?

— „Ka të drejtë" — mendoi Pavli por heshti para Jovanit.

E lanë çetën në zabel dhe u nisën me të shpejtë kah katundi. Bora ishte e shkrime, qielli i vrantë, nata e errtë dhe e lagshtë. Nguteshin. Rrugës Pavli mendonte për bisedimin me Bërkon dhe kur mbërrijtën te shtëpija ku i pritte ai, Pavli e ndjeu vehten të përmbledhun dhe të sigurtë. Me rastin e të përshëndetunit prap se prap zani filloi t'i dridhej. Bërko me ta u përshëndet qetësisht dhe përzemërsisht, tue buzëqeshë, i gëzueshëm që po i shifte. Kjo Pavlit i erdh shum mirë dhe e qetsoi. Bërko vazhdoi të shetisi nëpër dhomën e vogël, të ndriçueme dobët, te ndonji qortim me zâ t'ambël, tue mbajtë në dorë hë mbas kohe i bante Maksimit ndonji pyetje, i bante ndonji qortim me zâ t'ambël, tue mbajtë në dorë cigaren e pandezun, me të cilën luente ndër gishta.

Pavli dhe Vuka u ulën në hije, pak larg llampës, që ishte mbi tavolinë, tue u shtî se nuk po e ndëgjojshin bisedimin e tyne.

Bërka kishte nji shtat mesatar, shpatullgjanë. me nji fëtyrë delikate të zbehtë dhe me sy ngjyrë kështeje të rrebtë dhe me nji hundë të gjatë me breng e cila qëndronte mbi buzët e holla e të freskëta. Nuk kishte mustakë, — megjithëse e thirrshin Bërko[1]). Ishte i veshun me tesha të reja katundarësh dhe „shubare" astragani me thekë, të cilin edhe tash e bante në krye. Në dorën e majtë nuk i kishte dy gishtat e mesëm. Se si i kishte humbë gishtat e dorës midis partizanëve flitej gjithëshka. Të gjitha supozimet shkojshin në krah të personalitetit të tij të mësheftë dhe të së kaluemes së tij të panjoftun. Mendimi mâ i përhapun ishte se ai i kishte humbë gishtat në njifarë greve, kur kishte kapë nji gjin-

[1]) Bërko = mustaqosh (shen. i korek.)

darm për tytë të pushkës dhe ai kish qitë dhe plumbi dum-dum ja kishte marrë gishtat. Ajo që ai kishte marrë pjesë në greva dhe demostrata dhe se ishte komunist i vjetër, — si mendohej, — i krijonte midis partizanëve nji autoritet të paprekshëm. Ai nuk ishte nga kjo krahinë, nuk dihej prej kah ishte, kurse kishte ardhë si sekretar i komitetit të Partís së qarkut në fillim të katërdhetë e dyshit mbas vrasjes së paraardhësit të tij. Pavli ishte pa me Bërkon disa herë dhe bile kur ky e kishte vizitue arradhën dhe kishte mbajtë mbledhje me shtabin dhe udhëheqjen e Partís dhe as vetë nuk e dinte të kaluemen dhe profesjonin e tij. Për profesjonin e tij midis partizanëve kishte mendime të ndryshëme. Shumica mendojshin se ai ishte puntuer metali. Kjo ishte konkludue simbas qëndrimit të tij të drejtpërdrejtshëm me njerëzit, simbas parashtrimit të fortë dhe të thjeshtë të mendimit të tij, e aq mâ tepër asaj se puntori i metalit âsht cilësija mâ e madhe për revolucionarin dhe komunistin. Pavli ishte i bindun se ai âsht student, revolucionar profesional, i cili me nji praktikë të gjatë me punë të Partís, tue u shoqnue me puntorët, kishte marrë disa vetí të tyne. Natyrisht, Bërka nuk donte me folë kurrgjâ për të kaluemen e tij. Të gjitha bisedimeve që Partizanët mundoheshin me i bâ në mënyrë provokuese dhe që do të mundshin me zbulue të kaluemen e tij, Bërka u ikte energjikisht dhe mjeshtrisht.

Tash, ndërsa ai bisedonte me Maksimin, Pavli e vrente me vemendje dhe gjithënji e mâ tepër i pëlqente ky njeri i sigurtë dhe i qartë.

— E, shokë, tash të bisedojmë na pak, — iu drejtue ai Pavlit dhe Vukës. — Maksim, thueju që të përgatisin darken, shokët sigurisht janë t'untë, — shtoi tue mos i vû re se që të dy kundërshtuen me darkue dhe vazhdoi:

— Mâ së pari t'ju gëzoj! A i keni ndëgjue lajmet e Frontit të Lindjes?... Natyrisht, nuk i keni

ndëgjue! Sonte kemi ndëgjue Moskën dhe Jugosllavín e ré. Ushtrija Kuqe për së shpejti do të likuidojë ushtrín gjermane të rrethueme në Stalingrad, do t'asgjasohen mâ se treqindë mijë Gjermanë, e kjo don me thanë: do t'i thehet rruza e shpinës ushtrís gjermane. Unë jam i bindun se ate për së shpejti do ta ndjeki ikja e pakrye kah prendimi. Pranvera premton ngjarje të mëdha. Kriza ka kalue. Sovjetët do të sulmojnë dhe mbrenda pak muejve do të jenë në Dnjepër... — i tregoi Bërka lajmet, tue u shtue interpretimin e vet dhe, si bante përherë, tue nxjerrë nga ajo konkludimet për zhvillimin e matejshëm të luftës partizane në Jugosllavi. Ai fliste kadale, me nji gëzim të përmbajtun dhe të qetë. Në fund i tregoi lajmet e luftimeve në Bosnje.

Pavlin e gëzuen lajmet; dhe filloi me dhanë edhe mendimin e vet për mundësít e ofensivës së ardhshëme t'Ushtrís së Kuqe dhe për kalimin e divizioneve proletare në Sërbi. Vuka i ndëgjonte i humbun në mendime; mbas fatkeqësís së natës së kalueme, ai nuk mundte me u gëzue në mënyrë të dukshëme dhe me të madhe.

— Po, po! Gjithëshka do të shkonte mirë, sikur edhe na të punojshim me mend, — e ndërpreu Bërka Pavlin me nji qortim shqetësues. — Uça âsht vra. Prej çetës kanë mbetë gjithësejtë vetëm gjashtë vetë.

— Uço âsht vra?! — bërtiti Pavli dhe kceu nga vendi.

— Asht vra!... e përsëriti si me bindë vetëvehtën. Goja i dridhej, kurse buzët iu thanë menjiherë.

— Kur âsht vra?! — pyeti me zâ t'ultë Vuka, u çue prej karrike dhe u mbështet për muri.

— Asht vra... para katër ditësh. E kanë rrethue Gjermanët në Sllatinë. Humbie e randë për arradhën dhe luftën tonë. Ai nuk âsht largue nga Jastrebci, si më keni lajmue ju. Dishka ka në mes

jush. Nuk mund të shkohet matej kështu, — tha Bërka.

Pavli nuk e ndëgjonte, kishte mbetë i mpimë.

Bërka këte e vuni re dhe pushoi së kritikuemi. Shetitte i mrrolshëm nëpër dhomë, luente me cigaren e pandezun dhe shiqonte para vedit.

Vuka u ul përsëri në karrikë, dhe fshani aq me zâ sa që Pavli luejti nga vendi dhe e shiqoi.

— Shka mund të bâjmë, shokë! Luftë âsht. Duhet t'i shtrëngojmë dhambët dhe të durojmë. Gëzohem që ju keni kalue mirë. Hajde, Vukë, tregom shka ka të re te ju, — tha Bërka mbas nji heshtjeje të gjatë.

N'ate moment hyni Maksimi me darkën. Atij, simbas dukjes së Pavlit, i qe menjiherë e qartë se për shka kishin folë, dhe pa bâ fjalë lëshoi mbi tavolinë nji pjatë me djath dhe mish të fërguem dhe u tërhoq kah kaftori.

— Eh, na jemi mirë... — filloi Vuka, tue mos dijtë as vetë se shka t'i thotë dhe se shka i interesonte atij. — Mbramë kemi asgjasue shtabin e korpusit... Këte tashmâ e keni ndëgjue. Të tjerat i dini. Nuk ka kurrgjâ me randësi.

— Sa partizanë të ri keni?

— Jemi nda në tri çeta. Gjithësejt jemi afër dyqind.

— Po ti, Pavle, si mendon me e kalue Moravën? Ashtu si keni mendue ju, kujtoj se nuk mund të bâhet. Gjermanët e kantrollojnë aq mirë Moravën, sa që âsht apsolutisht e pamundun të tejkalojnë me nji lundër dyqind vetë. Duhet me mendue dishka tjetër.

Pavli luejti nga vendi dhe tha tue mos mendue:

— Na sonte duhet pa tjetër me e kalue Moravën.

— E dij se duhet pa tjetër. Por, sikur thash, âsht e pamundun me u bâ kjo me lundër. Maksimi

ka mujtë me sigurue vetëm nji lundër të vogël, të cilën njerëzit tanë e kanë vjedhë dhe mëshefë. Në te mund të rrijnë mâ së shumti pesë vetë dhe, llogaritni sa kohë do të duhet që të kalojnë dyqind vetë. Dhe kjo me kusht që Gjermanët të mos hetojnë gjâ, kurse kjo âsht e pamundun.

— Atëherë të shkojmë n'urë! Tjetër gjâ nuk mbetet, — tha Pavli.

Bërka nuk iu përgjegj menjiherë. Heshtte dhe mendonte. Pavli mâ parë kishte folë me Vukën për kalimin e Moravës nëpër urë. Ura ishte e fortifikueme me bunkera dhe të çonte në qendrën e rrethit rruga kryesore e të cilit fillonte menjiherë prej asaj. Kalimi nëpër urë dhe për midis qytetit ishte kombinacioni i fundit dhe mâ i rrezikshëmi që kishin gjetë dje Pavli dhe Vuka dhe menjiherë e hudhën poshtë si shum të rrezikshëm.

— Jam i bindun se kalimi nëpër urë ushtarakisht mund të bâhet. Nji guxim kaq të madh anmiku nuk mund ta marri me mend, do ta habitshim, dhe kjo âsht e mjaftueshëme që t'ia dalim, — tha Pavli mbassi mendoi gjatë dhe me mundi.

Mendja iu kishte ngulë në këte mundësi, në gjendjen e tashëme shpirtënore nuk ishte i aftë të kërkonte zgjidhje tjetër. Kur ngjarjet e këtilla përjetohen dhe njeriu mendon me gjakftoftësi, mâ vonë frigohet nga rreziqet e shumta që i kërcnohen dhe çuditet nga guximi që ka pasë. Nën përshtypjen e laimit të fatkeqësís së Uços, Pavli mâ tepër me ndjenja se sa me mend dëshironte që në çdo mënyrë sa mâ parë, vetëm sa mâ parë me kalue Moravën dhe me mprojtë arradhën. E ndjente se tash gjindej në të njajtën pozitë si në fillim t'ofensivës: si me e shpëtue arradhën? Kurse tash çetat e tija janë e tanë arradha. Dhe ai dëshironte që në këte detyrë mos me e nda me kurrkend përgjegjësín.

"... Ashtu âsht! Sulm të vendosun dhe të shpejtë mbi urë!"

Keqardhja për Uçon iu bâ mulla në zemër. Ai shtrëngoi grushtin dhe me forcë i ra gjunit.

— Të mendojmë pak. Përgjegjësija për arradhë tash nuk âsht mâ vetëm e jotja, — tha Bërka dhe u ndal tue shique Pavlin.

— Na duhet patjetër n'urë! Pajtohem me Pavlin, — tha Vuka.

— Po e shof edhe unë se na duhet patjetër. Vetëm duhet parapa gjithëshka.

— E, kush do të parashofi gjithëshka në luftë? — shtoi Vuka.

Bërka e shiqoi në mënyrë qortuese dhe vazhdoi të shetisi dhe t'analizojë mundësín e nji akcioni të këtillë. Ai hyni në cikrrime, e paraqitte gjendjet mâ të vështira dhe ia qitte zgjidhjen. Pavli dhe Vuka e ndëgjojshin dhe flitshin pak. Në fund Bërka nxuerr konkludimin se kjo detyrë mund të kryhet me kusht që të zbatohet shpejt dhe me vendosmeni. U muerën vesh që sonte me u nisë në mënyrë konspirative në drejtim t'urës. Pavli u tha Bërkos dhe Vukës se për Uçon dhe çetën e dytë nuk duhej me u thanë kurrgjâ partizanëve deri sa të mbërrijshin në Jastrebc.

— Mund të shkojmë? — pyeti Vuka dhe u ngrit.

— Po vij edhe unë me ju, vetëm para kësaj unë e Pavli duhet të bisedojmë. Ju të dy na pritni në dhomën tjetër dhe gjatë kësaj kohe organizoni që të përgatitet ushqimi për arradhë, — tha Bërka.

— Pra, shoku Pavle, parashtroma ti mue se shka ngjau me Gvozdenin? — tha Bërka dhe u ul në karrikë para Pavlit.

— Qe, kështu ka qenë... — filloi Pavli, tue u përpjekë që prej ngjarjes me nxjerrë thelbin dhe me e tregue shkurtas...

— Unë propozova që të depërtojmë nëpër bllokadë dhe t'i dalim anmikut kah shpina në terrene të reja. Kurse ata ishin kundër.

— Mirë e kuptoj. Fjala ishte për dy taktika, — e ndërpreu Bërka. — Mendimi yt âsht i drejtë; aio âsht vija e Partís. Po a thue ti nuk ke mujtë me i bindë në vijën e Partís asi komunistash dhe udhëheqësash si kanë qenë Uça dhe Gvozdeni? — Bërka fliste me zâ t'ultë.

Pvalit iu bâ se edhe Bërkos nuk po i pëlqente dhe po ndjente mundim që po fliste për këte.

— Nuk kishte mundësi; kam bâ çmos! Na âsht dashtë pa tjetër ta pushkatojmë. Tue pushkatue Gvozdenin, na kemi pushkatue dyshimin te luftarët. Ai e ftonte arradhën në coptim dhe shpërndamje. Situata ishte... dhe Pavli me shqetësim i tregoi të gjitha rrethanat dhe ngjarjet e asaj dite vendimtare për arradhën. — Fjala ishte për moralin e luftarëve... Unë jam i bindun se kemi veprue drejtë. Në fund të fundit, të gjitha ngjarjet mbas kësaj e provojnë këte. Letra jote më ka habitë dhe goditë shum, — tha në fund Pavli.

— Ke veprue simbas vijës së rezistencës mâ të dobtë. Detyra e jote si udhëheqës i Partís ka qenë që ta shpëtosh si arradhën si Gvozdenin. Pushkatimi i Gvozdenit do të lâjë nji përshtypje të randë te njerëzit. Nuk âsht ky pushkatim i dyshimtë, si thue ti; ky âsht pushkatim i besimit në forcën ideologjike të Partís. Për të gjithë komunistat e ri kjo do të jetë nji kujtim i mundueshëm. Këte mjet Partija e përdorë në rradhët e saja vetëm kundër trathtarëve. Ky âsht mjeti i fundit dhe i jashtëzakonshëm i praktikës së Partís. Komunisti që ndihet i dobtë, i cili e ka humbë perspektivën e luftës, ka mujtë të bâjë dishka të këtillë. Po, shoku Pavle! — Bërka e luejti kryet.

— Nuk pajtohem me nji mendim të këtillë! Nuk âsht e saktë se kam humbë perspektivën, — tha me idhnim Pavli dhe i idhnueshëm filloi ta provojë me zâ të naltë karakterin e drejtë t'aktit të tij. Asnjiherë Pavli nuk ishte ndie aq i sigurtë në këte si në

këto momente. Fliste me guxim dhe me vetëbindje. — Rregullat janë rregulla, kurse jeta âsht nji gjâ krejtësisht tjetër! — tha ai në fund dhe u ngrit nga karrika.

— Ti i ke shti veshët në lesh. Je largue nga kontrolli i partís, je bâ i egër, po sillesh si kapadaí dhe jo si udhëheqës i Partís. Shka të ka gjetë, shoku Pavle? — Bërka nuk e ngriti zanin. Mos mendo se lufta nuk mund të bâhet pa ne të dy. Nji gjâ më habitë: ti nuk e shef se sa randë do t'i vijë kjo të gjithë krahinës dhe sa do të humbim na me këte politikisht në popull! Janë të paktë ata katundarë si ka qenë Gvozdeni.

Pavli i kundërshtoi përsëri.

— Mirë, shoku Pavle! Na nuk kemi mâ kohë që ta bindim njeni tjetrin, duhet të shkojmë. Kur të mbërrijmë në Jastrebac, do të bâjmë konferencën e Partís s'arradhës dhe do ta shqyrtojmë me ndërgjegje këte çashtje. Të ndëgjojmë se shka mendojnë komunistët tjerë, dhe simbas kësaj do të marrim qëndrim ndaj teje.

Bërka u ngrit. Pavli nuk i tha mâ kurrgjâ. Bile për te ishte njisoj, gjatë të gjithë kohës së bisedimit ate e kishte shtypë mendimi për Uçon. Kur duelën n'errsinë dhe u drejtuen fushës, gjatë fytyrës i rrodhën lotët.

39

Natë e errtë, shi i përziem me borë, era të rrihte. Në zabelin e dushkut arradha bante zhurmë kadale, tue pritë me padurim që të nisej për në detyrë. Nën ta, në rranzë të shpatit, ushtonte Morava. N'anën e saj të djathtë luhateshin pa pushim disa llampa të kuqrremta t'ulta të qytetit të vogël, i cili me urën e hekurit, përqafonte lumin, e tërhiqte kah vetëvehtja.

Pavli me Nikollën dhe Gjurgjin rrinte galuc nën nji lis të rrëshintë, pinte cigare, tue e mëshefë në grusht, dhe vëzhgonte qytetin e vogël të ndriçuem dobtë. Atje në mesnatë do të vendosej përsëri fati i arradhës së tij.

Nga vemendja e mitroloztarit lotiqist në bunker nga ajo nëse atij i flihej, nëse ai n'ate moment kur t'i kalojnë partizanët, bisedon me shokun e tij në roje, nga dispozicioni i ushtarëve në bunker, mvarej arradha, ai vetë, e gjithë ajo shka ka bâ. Kurse këta lotiqista janë ushtarë trima... Gjermanët kanë paraqa gjithëshka. Rojeve në bunker u âsht njoftue që sonte të jenë të gatshëm në mënyrë të veçantë. Vetëm nëse partizani zen në thue para bunkerit mbi kaçubë, ose guri, nëse hecë rrebtë, shkakton zhurmë, — ka mbarue! Sikurse gjithëshka mvaret nga rasti. Si në ruletë.

— Sa të mjera po duken ato llampa! Po i shiqoj dhe në çdo moment po më bâhet se do të shtimen nga era dhe do të fiken nga bora dhe shiu, —

tha Pavli, i lodhun nga kujdeset, heshtja dhe pritja e mesnatës.

— Mue po më kapë mundi kur po shiqoj qytetin e ndriçuem. Gjithëkund âsht errsinë; vetëm gjermanëve u ndriçon... — tha me të këputun Nikolla.

— E, tekayti im! Ti këtu po lagesh në shi, çurrieli po të shkon gjatë qafës, këmishën e ke të lagtë, çarapat e lagëta, stomaku âsht ngjitë për kurrizi, kurse atje njerëzit nëpër dhoma të ngrohta nën jargana struken përbrij grues... Ti këtu mblidhesh dhe pret mesnatën të sulmojsh mbi bunker dhe mitroloza. Ej, drejtësí ku je!... — fshani Gjurgji.

— Aty kam qenë shegërt... I kam nxjerrë nga gropa nëpër të ftoftë, lëkurat e regjuna... Sa mëni e kam këte treg. Sikur të kishte ndonji bombe, e cila do të mundet me e përmbysë të tanë, do ta hudhshem prej këtu mbi te — tha Nikolla.

— Edhe unë i kam mëni! Çdo e treta shtëpi në rrugën kryesore âsht kafehane, dhe e gjithë rradha e trupcave të kasapve me mish të pjekun dhe krena viçash — shtoi Pavli, dhe mendoi: „A ka ndonji send mâ neveritës, se sa me u vra n'ate çarshi!"

— Unë kam punue dy vjetë në te. Mjeshtri më ka hangër tri rroga. E kam paditë, avokati më ka rjepë pesëdhetë banka dhe unë e lash padín. Sonte na duhet të kalojmë përbrij shtëpís së tij. Do të trokisi në dritare dhe do t'ja kujtoj se jam gjallë. Sëpakut nji natë të mos flejë i qetë.

— Hiqu dreqit, Gjurgje!

— Due për inat. Dhe të them të drejtën. Kam aty nji kujtim simbas vijës së grave. Pavli le të na fali... Jam njeri i gjallë. Na ishte nji, siguristh edhe tash âsht aty, edhe përbrij shtëpís së saj do të kalojmë. Vejushë e re dhe e bukur! Nuk ka jetue me burrin e parë as nji muej; i vdiq nga meningitis, ishte tagërmbledhës. E sa grue e bukur âsht. E rrum-

bullaktë si sumbull, zeshkane, syt si kumbull. Të them të drejtën, unë nuk i kam dashtë shumë vejushat; ato janë gjakpirëse. Por ajo — mbretnesha e vejushave! T'i sillem unë asaj për rreth të tanë dimnit. T'i bana nji palë tesha blu, dhe ta bleva nji kravatë dredha-dredha si gjarpëni, as gjykatësi nuk barazohej me mue! Kudo që ishte ajo, aty edhe unë. Jo theatro, jo kinema, vjeti i ri, kremtimet... Ajo as me i lëvritë syt. Ma rregulloi nji fqije e saj që të njifemi, por ajo njifarë grueje serioze për së tepërmi. Natyrë të çuditshëme ka; unë folë, thurë termah e teposhtë, kurse ajo vetëm sillu, i vinte mërzi dhe bërtiti me zanin e hollë: „Po! Po!" S'kishem kah me ia mbajtë: ta dërgoj shkuesen. „A thue me ate të martohem? Ti vijë era tutkall krevetit! Kuku, o zot! Unë nuk martohem me kurrkend që nuk âsht nëpunës, sikur edhe deri në vorr të mbes e vejë!" — të ma mbërthej ajo mue. E shof se kam ra për toke nga marrja. Me njiherë në nesre t'i bâjë teshat gadi dhe të hupa prej andej. Atëherë mjeshtri ma hangri rrogën.

— Sikur ajo, tekayt, ta dinte se mbas lufte do të bâhesh kapitan, do ta pranonte sigurisht, — i tha Nikolla.

— A e dini shka, shokë, — vazhdoi Gjurgji, — ta lamë talljen m'anash, dishka po më shtynë gjithënji e mâ tepër që t'i trokasi sonte në dritare.

Nikolla qeshi.

Gjethet e lisit shushuritën nga era dhe fërfllaza me borë dhe shi. Nikolla dhe Gjurgji vazhduen të flasin për vejushën, mjeshtrít dhe shegertnín. Pavlin kjo e mërziti, u ngrit dhe u ul pak matej nga ata nën nji dru tjetër. Nxuerr orën dhe ja afroi cigares për me e pa. „Edhe nji orë të tanë. Kush do ta durojë këte! Kur të kryhet kjo... do të lindi për së dyti" — tha vetë më vehte Pavli dhe vazhdoi të mendojë për kalimin nëpër qytet. Në këte detyrë të randë dhe vendimtare, Pavli e dinte se âsht

kuna mâ e vështirë dhe mâ e randësishëme: me asgjasue shpejt e shpejt togën në bunkerin prej betoni në breg, të cilin ai e kishte vëzhgue ditën prej kësaj ane. „Unë e udhëheqi grupin kundër bunkerit... Po, kjo âsht mâ e sigurtë, vendosi Pavli Ky vendim e qetësoi pak. Vetëvehtës i besonte mâ së tepërmi dhe ishte mâ i sigurtë se nën udhëheqjen e tij akcjoni do të kryhej mâ së miri. U ngrit, nisi me shetitë dhe ia këtheu fëtyrën erës që të freskohej; ndjente kënaqësí nga të fërfllluemit nëpër fëtyrë të flokëve të mëdhaj të borës.

Bërka, i cili të tanë ditën e kaloi në bisedim me Vukën dhe e emnoi komandant t'arradhës, e thirri Pavlin që edhe nji herë ta përforcojnë marrjen vesh për nisje. Pavli i tha se ai do ta udhëheqi grupin sulmues në versuljen mbi bunker.

— Për këte nuk ka fjalë. Komisari i arradhës e udhëheqë të tanë arradhën, dhe jo nji grup prej pesë vetësh. Nuk don ndoshta që sonte ta tregojsh trimnín tande, — tha Bërka.

— Nëse ndokush prej nesh duhet të shkojë përpara, atëherë po shkoj unë. Ti — kurrsesi — tha Vuka.

— Jo, unë do të shkoj. Nga kjo mvaret i tanë akcioni dhe unë personalisht due ta kryej. Unë e ndjej vehtën mâ përgjegjës për këte. Sonte nuk due të rrezikoj kurrgjâ.

Pavli nguli kambë dhe Bërka e dha pëlqimin. Pavli urdhnoi që të thirrën luftarët dhe kur u mblodhën ata grumbull, Pavli ua shpjegoi shkurtimisht detyrën. Ai qëllimisht nuk e paraqiti aq të vështirë dhe serioze si mendonte vetë mbi te. Bërkos iu bâ se Pavli e paraqiti çashtjen të lehtë dhe vetë foli, tue theksue sidomos shpejtësín dhe vendosmënín.

— Le të ndahen Stanko dhe tre vullnetarë! — tue theksue sidomos shpejtësín dhe vendosmënín.

Iu afrue Bojana e edhe dy partizanë të vjetër.

— Ta marr mitrolozin? — e pyeti Stanko, i cili ishte bâ rreshter në çetën e Nikollës dhe mitrolozin ia kishte dorëzue ndihmësit të tij.

— Merre! E ti Bojana, edhe ju shokë, merrni nga tri bomba defansive!

Tue thirrë dhe përgjegjë njeni tjetrit me zâ t'ultë, partizanët u rradhiten në dhetësha dhe çeta. Pavli me grupin u nis përpara, dhe mbas tij në nji largësi të vogël kolona.

U lëshuen me të shpejtë teposhtë pyllës, kaluen rrugën dhe u drejtuen arave përbrij Moravës, kah ura. Kambët u futeshin në borë të shkrime, bregut Moravës era frynte edhe mâ fort, dhe të hecunit e kolonës nuk ndëgjohej; era e çonte në drejtim të kundërt të urës. Kur ndokush bânte zhurmë me kambë tue i ra rrajës së kollomoqit, Pavli dridhej nga idhnimi dhe i porositte që të shkelin me kujdes. Ngjante që bash atëherë edhe vetë ta përplasi kambën mbi rrajë. Nga kjo e përfshinte bestytnija e parandjenjës dhe e frigës. Sa mâ afër që i aviteshin urës dhe bunkerit n'afërsín e të cilës luhatej llampa e elektrikut, Pavli gjithënji e mâ tepër dridhej. Nja njiqind metra nga bunkeri, ai u ndal dhe ia transmetoi kolonës që të ndalej. Ajo duhej të priste deri sa ata ta asgjasojshin togën në bunker, dhe mandej të sulmojnë me vrap mbas tyne nëpër urë. Iu bâ se aty afër dikush po kullej. Ra me të shpejtë barkas mbi borë dhe ndëgjoi me vemendje. Era fishkullonte nëpër degët e lakuriqta të shelgjes në breg të lumit, fishkullonte nëpër rrajët e kollomoqit si mbi telin e vrazhdët të basit të magjypit, lumit shkonte akulli, shushuritte dhe kërsitte tue u takue me breg. Pavlit i rrihte zemra, dhe ai u struk edhe mâ tepër mbi borë.

— Po e ndjej disi, sikur Ujça po më pret përtej ure!.. i pëshpëriti përbrij veshit Bojana, e cila kishte ra barkas përbrij tij.

„Po ai ka vdekë!" — memzi u përmbajt mos me i tregue. Nga mendimi se Uça ka vdekë, se nuk âsht mâ, ndjesija e vdekjes hyni në te, e mbushi të tanin. „Ndoshta sonte do të vritem? Tash në fund të vritem... dhe bile si fajtuer? E hatashëme! Vetëm tash jo! Jo! Në këte çarshi! Nesër kur të dal fitues, le të vritem... Nesër! Atje në Jastrebc, krejt nji ku... Do të vritem sonte. Tash... Sigurisht!" — Pavli ndejti barkas disa momente tue mos pasë forcë që të ngrihej. „Shka kam sonte? Shka po ndodhë kështu me mue? Nuk po muj të ngrihem!" — Pavli kceu dhe u vërsul me të shpejtë përpara; të tjerët memzi e mbërrijtën. N'afërsín direkte të bunkerit, Pavli u ndal me njiherë dhe ra barkas. Bunkeri dukej i zi, sipërfaqja e rrumbullaktë e çatís së tij dukej ndaj dritës së llampës n'urë. Prej këtu duhet nga. Pavli rrinte shtrî. „Do të vritem sigurisht... Do të vritem!..."

— Hajde, shka po pret? — i pëshpëriti Bojana.

„Ajo po shef se kam frigë! Do të më përbuzi! Nuk muj... Roja dishka po bërtet. Na ka ndi. Po luen shulin. Më duhet pa tjetër!".

— Përgatitni bombat, — pëshpëriti ai mâ me zâ, mâ shum se sa duhej dhe filloi të shkojë me të shpejtë rrëshanas drejt bunkerit. As që e dinte se si po shkonte rrëshanas. Mitrolozi prej bunkeri i mbuloi menjiherë me zjarm. Pavli në mënyrë refleksive i hudhi njenën mbas tjetrës dy bombe mbi furrën e zjarmit në frangjin e bunkerit. Po këte e banë edhe të tjerët. Eksplodimet e thyen zhurmën e erës dhe natën e errtë, të mbulueme me borë të lagësht. Mitrolozi u ndal. Roja n'anën tjetër t'urës e ndezi pushkën. Pavli, sikur u fye që puna me bunkerin muer fund kaq shpejt dhe pa rrezik, u ngrit dhe me të gjithë fuqín bërtiti:

— Për-para!

Mandej vrapoi nëpër urë. Mbas tij ngau pesësha, dhe pak mâ vonë ushtoi dyshemeja e drujt e

urës nga kolona. Në qytetin e shqetësuem kërsitën pushkët, kurse nga stacioni hekurudhor mitrolozi. Pavli i gërmuqun ngau përpara, tue mos e ndi fishkllimën e plumbave të cilët shkojshin rreth tij. E kaloi me të shpejtë urën dhe ngau në rrugë. Stanko me nji batare të gjatë e ndoqi patrullën dhe rojën. Llampat u shtimën, filloi me nji herë nji errsinë e atillë sa që Pavli nuk dijti se kah t'ia mbajë matej. Me të shpejtë mbërrini kolona dhe dikush bërtiti:

— Përpara! Majtas!

Pavli iu bashkue atyne të cilët u kthyen në rrugën majtas, i kaloi dhe vazhdoi të ngasi përpara të tjerëve.

Në qendër të qytetit ushtuen mitrolozat. Gjermanët dhe gjindarmët e habitun dhe të hutuem qitshin në të kotë dhe hudhshin raketa të kuqe në qiell. Me të shpejtë, plumbat fishklluen rreth partizanëve tue ra mbi mure të shtëpijave dhe xhamet e dritareve. Ata vrapuen rrugës të rrahun prej mitrolozit.

— Majtas! Majtas! — bërtiti Nikolla mbas Pavlit.

Pavli nuk u kthye menjiherë; priti deri sa të kalonte e tanë kolona. Shkojshin nëpër oborre dhe kopshtije, thejshin tarabat dhe gjerdhet dhe vërsuleshin kah penda e hekurudhës në fushë.

Pavli i duel përsëri kolonës para. Të thyemit dhe të kërcitunit e gardhiqeve të kopshtijeve e zbuloi drejtimin e lëvizjes së tyne dhe gjermanët filluen të qesin me nji zjarm të dendun mbas tyne. Mbas disa minutave e kaluen hekurudhën dhe u gjetën arave, të mprojtun nga zjarmi prej pendës hekurudhore.

Partizanët bërtitshin me zâ, përqafoheshin dhe putheshin nga gëzimi. Pavli i hutuem dhe i habitun se janë aty, se e kanë kalue Moravën, i lodhun dhe i këputun u ul në borë. Iu afrue Vuka

dhe heshtazi e përqafoi sa mujti. Vuka nuk mundei me u gëzue me të madhe.

Pavlit iu kujtue friga para bunkerit dhe te ai shpërtheu nji zjarm turpi. „Shka pata? Pse u frigova? Bojana e pau se kam frigë...“

— Shokë. Gjurgji ka mbetë i plaguem! — bërtiti Nikolla.

— Gjurgji? Ku ka mbetë? — pyeti Pavli dhe kceu.

— Aty m'atë anë hekurudhës, te shtëpijat e mbrame, e kapi mitrolozi. Nji nga këta të rijt âsht friguc dhe nuk e ka tërheqë, he zotin e tij... Tash më thonë. Ej, tash në fund me e humbë kryet... Po shkoj ta tërheqi!

— Së bashkut do të shkojmë! Thirre ate që të kallxoi!

— Asht larg ai, shoku komisar! — tha ky.

— Eja me ne! — i bërtiti Pavli dhe me Nikollën u vërsulën m'ate anë të pendës hekurudhore.

Pavlit sikur mirë se erdhe që po i dilte përballë përsëri rrezikut, sikur të dëshironte që t'ahmarrej me vetëvehtën për shkak të frigës para bunkerit. Hapsínën, në të cilën ata kalojshin tue u kthye për Gjurgjin, Gjermanët e rrihshin me mitroloz. Nganë nëpër kopshtije dhe pemishte. Partizani që iu printe u ndal dhe tha:

— Qe këndej ka mbetë. Përbrij asaj shtëpís së gjatë, — nuk mujti të shkojë matej.

— Mbas meje! — urdhënoi Pavli.

— Ku âsht? — e pyeti Nikolla.

— Edhe mâ përpara.

— Tekayt! Gjurgje! Këta Nikolla, — filloi Nikolla ta thrrasi.

N'afërsi të tyne, tue fishkllue ra raketa, u përplas mbi degë të nji molle dhe u derdh tue ndriçue pemishten dhe ndërtesën aty afër. Ata ranë në borë.

— Tek âsht! Tek âsht! — bërtiti Nikolla tue e vû re Gjurgjin.

— Gjurgje! Këtu janë Nikolla dhe Pavli!... Rreth dritares ke nuhatë, i marrë! Deshte t'i paguejsh borxhet, a? — e qortoi Nikolla.

— Ikni prej këndej! A po shef se po kosisin... Ruje mataren tande, mos më shit marrina këtu... — u përgjegj tue gjëmue Gjurgji.

— Hesht! Do ta shtypi hundën, vetëm sa të tërheqi! Për shkak të vejushës ta humbish kryet. Partizan i mjerë je ti!

— Mos u talini tash! — tha Pavli.

E ngritën dhe e tërhoqën Gjurgjin.

— Ku je plague, fatmjerë! — i tha Nikolla mâ me të butë.

— Ma ka ngjitë diku kambëve...

— Si diku?

— Ashtu, nuk e dij se ku... nuk mund të ngrihem. Mirë ma ka ngjitë.

— Po e shof edhe se mirë ta ka ngjitë!

Mbassi nuk mujtën dy ta bajnë, Nikolla u gërmuq dhe tha:

— Kapmu për qafe! Për shkak të kaptinës tande të marrë na duhet të vuejmë pikën e zezë!

— Hesht, bojaxhi... — gjëmoi Gjurgji dhe e kapi rreth qafës.

Nikolla u ngrit dhe i gërmuqun ngau përtej rrugës. Pavli u nis mbas tij.

Gjurgjit kambët i shkojshin rrëshanë dhe i kapeshin nëpër tarabe të cilat Pavli i rrënonte para Nikollës, sa mâ tepër që e baishin, aq mâ tepër gjëmonte dhe bërtitte nga dhimbjet.

— Duro he fatmjerë!... Vetë e ke kërkue belan! Duro tash! — u idhnue Nikolla në bërtimët e Gjurgjit dhe nuk lejonte që ta ndrronte Pavli.

— Hajt, mundem mirë... Po e baj fatkeqësin dhe turpin tem. Nuk m'âsht i randë.

— Mjaftë mâ... Nuk mund të të ndëgjoj... Mjaft, aman! — protestoi Gjurgji.

Memzi e kaluen hekurudhën. Kolona ishte tërheqë thellë në fushë. Vuka e kishte lanë nji trishe për me pritë; këta e ndrruen Nikollën.

Pavli shkonte mbas tyne dhe heshtte: ndjente nji lodhje e këputje të randë. Dëshironte t'ulej në borë dhe aty para erës, llapërçinës dhe të shtimeve të bisedojë me ndokend, për ate shka tash ndjente dhe mendonte, mund t'i fliste vetëm Uços. Ai nuk âsht.

Edhe gëzimet mâ të mëdha në luftë janë të shkurta. I shkurtojnë ata që vriten vazhdimisht dhe papritmas.

40.

Tue u kthye nga katundi me ushqim për të plaguemit, natën vonë, Jevta mbërrijti te kësolla nën Shkambin e Bardhë. Prej atij deri te spitali partizan duhet hecë natën dhe nëpër borë dy orë të mira nëpër bjeshkë. I lodhun dhe i djersun, ai u ndal, hoqi strajcën dhe hukati me zâ disa herë. Tue jetue për nji kohë të gjatë me bagti dhe tue punue me to, Jevta kishte mësue të bisedojë me shokët e tij të pagojë, dhe kjo me kohë iu kishte bâ zakon që të mendojë tue folë dhe të bisedojë me vetëvehtën.

— ... Kah t'ia mbajë tash nëpër terr të zi? Do të thyej qafën nëpër ata shkrepa. Të them se janë t'untë, — nuk janë. Po i ushqej si zogj pllumbash! Gjermanët kanë zbritë prej maleve. Mundem edhe në mëngjes. Hana del n'agim, dhe do të zgjohem heret... Jo, nuk due! Vetëm do të pushoj pak dhe të hudhi dishka në kaçep, të ngrohem, dhe do të nisem. Mâ tepër dëshiroj të flej se sa të kotem. Asht e sigurtë, — e sigurtë! ... E kam mataren e rakís, s'âsht mirë ta shofi Bosa, do t'i tregojë Pavlit, dhe mandej: „Shoku Jevto, unë ty ta kam dhanë besimin mâ të madh ... Unë ty të nderoj aq shum ... unë kam mendue të të bâj antar ... unë kam mendue të bâj autoritet në rreth ... kurse ti po pin? Shka më ke premtue kur u ndamë? A?!";Dreqi e marrtë! Jo shlivovica e vjetër, jo e ruejtun, jo nga fuçija me rrathë mani. M'u qit Steva si rriqën ... Të pushoj edhe unë pak dhe të ha darkë. Matarën do ta shpiku, dhe kur të nisem vër Meçja Rupa, do t'më dali krejt djer së.

Jevta hyni në kësollë, i bani disa ashkëla me thikë dhe shpejt e mjeshtrisht ndezi zjarmin. Kur u dogjën ato hoqi nga kësolla dy hûj ahi dhe i vuni në zjarm.

— ... Bash i bekuem âsht zjarmi! Kur nuk ke zjarm në shtëpi, gjithëshka âsht e shkretnueme dhe pa shpirtë. E ndezë zjarmin, ngjallesh dhe gëzohesh i tanë. Ke andje të jetojsh. Në këte shkretinë, mal, pa votër, të të kapë hataja. Nga zjarmi ikë bisha dhe çdo lugat.

Jevta pëshpëriti tue ndejë përbrij votrës, tue shique lëvizjet e gëzueshëme të flakës në kasollën e errtë. Asht qetësi, xixat kërcasin. Ai i mëshoi zjarmit me un, „që ta idhënojë votrën", xixat fluturuen nalt, kurse ai nga kjo ndjente kënaqësi dhe vazhdimisht qeshte për dishka.

— ... Të ha darkë si në shtëpi. E kam meritue, vlla! Fortuna po ushton, unë të kam ruejtë e ushqye të plaguemit mâ mirë se sa t'ishin në spital të shtetit. Mendon nemselija të na rjepi dhe të na i thajë lëkurat si leprave. Ku ia mban atii me ne, mjer për nanën? Vetëm na e vrau Uçën e shokët e mirë, qoftë mallkue. Dhe aq populi u vra kot së koti. Por edhe na nuk i kemi mbetë borxh. Uça, i ndritët shpirti, ashtu si ai pak lejnë në vend, na ka la borxhin për të gjithë. Dhe tash po ndëgjoj, Pavli po largohet nga Moráva dhe po udhëheqë ushtri të madhe. Ky Pavli t'âsht shum i rrezikshëm, i hunit dhe i litarit. Hajdut dhelpënak ... Gjenerali i armatës nuk mund të barazohet me te. Ai të ka shkolla të mëdha. Dhe mendë! Shka i vyen shkolla pa mendë. Edhe unë kam bâ dishka. Po ajo shka qe kur nëpër katunde i kapën pengjet: thirrej njeriu, nuk kthehej. Me e vû dorën në zemër: kush do ta duronte ate? Njeriut të shkretë, atëherë gjithëshka i shkon nëpër mendë. Çdo kush që të kishte qenë në vendin tim do ta kishte hudhë pushkën, do të kishte shkue në dre-

qoll. Kurse unë — jo! Ku t'i la fëmijt e mi t'untë në vuejtje dhe plagë?

... Kurse Lotiqevcët po llomotisin nëpër katunde: „Vetë këte Jevtën ta kapim! Ai din ku janë magazinat, spitalet, pa te arradha nuk mund t'egzistojë. Mandej âsht kollaj me ata..." E, përzo jo, qej. E duron Jevta edhe këte. Kur të vijë koha e eme, do t'ju gjejë unë juve. Nuk do të mund të mëshifeni prej meje. Nuk do t'ju vras. Jo! Mos u frigoni. Kurrgjâ nuk âsht mâ e lehtë se vdekja. Do t'urdhënojë që të thyni gurë dhe të ndreqni rrugët. Të gjitha rrugët na janë shkatrrue, as në kambë nuk mund të kalojsh. Ato duhet të ndreqën sa mâ parë. Vetëm pritni! Rusi po i shtynë nga naltë, kurse na nga poshtë. Do t'i nxjerri Jevta edhe borxhet e vjetra.

E hoqi mataren nga rrypi dhe i kapërdini disa gerqe të ngrofta dhe t'ambla të shlivovicës së vjetër.

— Kjo âsht për apetit! Njeriu i lodhun nuk mund të hajë deri sa të mos ta nxejë pak barkun.

E hoqi straicën, nji gjysë buke kollomoqi, nji copë mish të thatë të mbështjellun në gazetë, tre speca turshi dhe e shtroi darkën. Përgatiti me brisk nji kuj të gjatë e të hollë, e preu copë copë mishin, i shtini në kuj dhe ia afroi zjarmit. Të gjithë këte ai e bani me mjeshtrí dhe me andje. Hangri kadalë-kadale, dhe kafshatat i përcillte me raki. Darka i bâhej se i qe mâ e ambël se kurr ndonjiherë në jetë, dhe qëllimisht e kapërdinte kadale, e priste bukën kollomoqe në copa t'imta shka hera tjera kurr nuk e kishte bâ, e ngjynte në specat dhe përsëri e lagte me raki.

— ... Thiu e don kumbllën, zoti e vraftë! Ç'prej pesëmbëdhetë ditësh nuk e kam shti në gojë. E ka meritue edhe shpirti im që të kënaqet pak. Ofensiva po ushton, e kam kalue trimnisht.

I nxemë nga zjarmi, me darkën e ambël dhe rakín, filloi me qeshë Jevta:

— ... Pavlë, hajdut moravas, mund të raportoj. Unë e mbajta fjalën dhe e kreva detyrën! Tash ti e ke rendin. Mos ma ha fjalën. E din shka më ke premtue!

Jefta e çoi mataren dhe e mbajti pak mâ gjatë.

— ... Kur të krijojmë teritorin e lirë, do të jeshë, thot, kryetar i pushtetit të rrethit. Do të keshë karrocë me vrança dhe do të ngrifesh si lepri n'tërshanë... He-he-he-he! E, Pavle, të vraftë reja, shpirt të mirë ke. I ka syt e larëm si hajdut, që të mos pranojë?... E, nëse duem të punojmë drejt, edhe e kam meritue. Gjashtëdhetë i mbushi deri Rrëshajësh e, edhe unë po luftoj krahas me djelmoshat. Sikur të kishem fat, do të kisha nipa. Kuadrin e ushtris tashmâ do ta kisha krye. Dhe ai të luftojë, kurse unë — bërr-bërr me dhenë.

... Në jetë nuk kam pasë asnji grimë fat. Si me më pasë mallkue e tanë bota, si me pasë plaçkitë gjyshi Malin e Shejtë. Endè nuk dijsha me bâ kryq, kurse zotnija ma vuni samarin. I pari, i dyti, i treti dhe i dheti, — numri nuk iu dihet. Në disa nga këto katundet nën mal, nuk ka arë ku nuk kam gërmihë ose lavrue, as vëneshtë në të cilin nuk kam mihë. Jo arabaxhillëk! Sa shum aha kam pre dhe sa trupa kam nxjerrë nga Jastrebci! Çdo i qindi t'ishte imi do t'ishem zotnija i parë në katund... Gjithmonë lakuriq, dathë, zhelan sikur të jem kacafytë me qej. Fiton sa për duhan, raki, blenë opanga dhensh, dhe mbetesh me gisht në gojë!... Vetëm sa qe kam ndrrue...

— ... As grue, as fëmijë... Kurrnjiherë kurrkush të më pyesi: „Si je? A të dhembë ndokund? A je lodhë, i untë, i etshëm?... Kurrnjiherë kurrkush nuk më ka përcjellë, as që më ka gëzue, as që më ka pritë të kthehem. Gjithë jetën, i vetëm si cung. Gjithë shekullin shërbëtor i huej, bukë e huej, shtëpija e huej, bagtija e huej. Gjithëshka e huej dhe e të huejit, kurse unë i gjithëkujt...

... Nëse fjala âsht për fajde, mjaftë ka pasë. Nuk do t'ja vejë mâ kush samarin Jevtës. Edhe unë jam njeri. Pse unë të jemë i munduem gjithëmonë? Pse? A më ka pjellë lopa apo grueja? A kam vra, vjedhë, djegë? Kush ka punue mâ tepër se unë në rreth? Kur kam pasë ditë të lirë gjatë gjashtëdhetë vjetëve të mija? Festë—kur? Kur jam argtue? Pse unë të vdes si qen në grazhde të hueja. Pse mue të më vorrosi polici i bashkís si coftinën pa qefin dhe bile në skaj të vorrezëve, që edhe për së vdekuni të më shkeli i tanë katundi? Pse, bre?!... Dhe mandej të thueni se jam çue lugat dhe t'i trembni fëmijt me mue, a? E, nuk do të mundeni!

E ndriçueme nga zjarmi, fëtyra e tij e parrueme e rrudhun si shami, mrrolej. Buzët i dridheshin, kurse syt ishin plotë me lot, të kuqrremtë nga zjarmi. Lotët rridhshin dhe bijshin për rreth mjekrrës së parrueme. E ngrehi grushtin sikur t'i kërcnohej ndokujt. Përsëri e çoi mataren dhe e mbajti gjatë tue pi rakín me etje. Tash Jevta nuk mendonte mâ në premtimet e dhanuna komisarit se asnji pikë rakije nuk do të vinte në buzë deri sa të jetë tue ruejtë të plaguemit. Ai e harroi ate pjesë të bisedimit me te. Ai nuk e kishte marrë rakín për vehte; ua çonte të plaguemve për me qetsue plagët. Kështu mendonte ai.

Mendimet e idhta dhe të zeza kishin ikë. I harroi të gjitha ofendimet, vujtjet dhe fatkeqësít, jeta i dukej e bukur, e drejtë... Ai nuk âsht mâ shërbëtor. Ai âsht njerí të cilin e nderojnë dhe e duen të gjithë; rreth tij të gjithë janë të mirë. Fëtyra e Jevtës e ndryshoi shprehjen. Rrudhat u hoqën dhe u rralluen; nji buzëqeshje e gjatë e ambël u dridh rreth mustakëve; syt i ndritën me nji shkëlqim të jashtëzakonshëm.

—... Ani si! Do ta ndrrojmë pushtetin. Do t'i ndjekim hajdutët dhe pasanikët. Kapital, tungjatje-

ta mirë u pafshim! E ytja qe mjaft edhe shum të ka zgjatë. Tash në krye të sofrës rrin Jevta nga Zdravinja. Ka qenë shërbëtor, arabaxhi, i pashtëpi, fat i huej, kurrkush e kurrgjâ, kurse tash âsht pushtet. Në të djathtë, rradhitu! dhe përshëndetje partizanit gjashtëdhetë-vjeçar.

Nji buzëqeshje e ambël për nji moment i rrëshiti nëpër mustakë. Fëtyra iu bâ ushtarakisht e rrebtë, dhe mandei dhelpënisht e kënaqun. Dhe kështu ndejti gjatë. E përpushi zjarmin dhe përsëri e çoi matarën. Ajo ishte gati e shpraztë. Rakija në fund âsht mâ e ambël. Në matare mbetën edhe disa gërqe, vetëm sa lagej fundi.

— ... Shka po thue: karroca, vrança, karrocieri kërset me kamxhik! Pavle, të vraftë reja. E, këte unë vetë do ta zgjedhi dhe do ta urdhnoj. Qe, po thueje, kështu: karrocat të jenë me ngjyrë të zezë të shkëlqyeshëme. Skajeve, anëve dhe parmakëve të shkojnë vija të kuqe, të holla si pejt e mëndafshit. Përmbrapa, lule e kuqe me gjethe të blerta dhe përmbi hylli i ynë pesërrembash. Anëve, përmbi krah, piktori të vizatojë nga nji gjok me krrela tue kcye përpara. Kur ta shiqosh, të duket se don të kalojë kuajt e ngjitun. Rrotat të veshuna me gomë, parmakët nuk duhet të jenë mâ të trashë se kavalli. Anëve dy fenerë simbas rregullorës. Xhami i tyne të jetë gjithëmonë i pastërt. Ndejsja me susta, jastyk lëkure dhe mbështetëse lëkure jo shum e naltë. Vetëm sa ta mbështetish pak kryet, të kotesh. Nën kambë, që të mos mbërdhasin, qylym të blertë. Kjo gjithashtu edhe te karrocieri. Ani si! Kuajt duhet të jenë zi si korbi. Trok me gjuj të vegjël të fortë që hecin me gjoks jashtë si rradha para komandantit të regjimentit. Kryet ta mbajnë drejt si qiri, kambët trok nuk duhet t'i hudhin anash. Me kambët e para të shkelin mâ shpejtë. Të kashagiten mirë. Vithet, të vetueshëme, bishtat e lidhun vegëz, krrelat të krehun si-

mbas . .rregullit. Thundrat ta merr mendja, të lame si duhet dhe të lyeme. Rrypat e ri, gjithëshka që âsht prej hekuri, duhet të jetë e vetueshëme. Frejt të jenë të qindisun dhe të kenë tufa të kuqe. Kjo për haré. Kali, si grueja, don të ndreqet dhe të zbukurohet. Burija në karrocë — me doemos! Karrocieri i veshun simbas rregullorës. Gjithëshka që do të ha e pij unë, edhe ai ka për të hangër dhe pi.

— ... Dhe kur e gjithë kjo të rregullohet mirë, kuajt t'ushqyem e të pastruem, karrocën të lame dhe të pastrueme që të shkëlqejë e tanë, karrocieri i ngimë dhe i ndrequn, atëherë — ngjiti kuajt! Kur të rrijë, shoku karrocier i rrethit, unë i them: mund të nisesh. Ti i ngre dizginat dhe t'iu bërtet kuajve, ata marrin vesh gjithëshka si t'ishin njerëz, vetëm që nuk dinë të flasin, t'iu bërtetë. A-aj, bijt e mi! Nisesh me të hecun kadale, që kuajt të ngrohin gjymtyrët dhe të mësohen me rrypa. Vetëm kapadait dhe të pashpirtët i mëshojnë menjiherë në të katërta, duen që të tregohen para botës. Dhe atëherë kur të dalim nga çarshija ose nga katundi, prej andej prej ku nisemi, ti i lëshon dizginat dhe bërtet: trook, dragoj! Dhe kurrgjâ mâ tepër. Kali nuk e don kamxhikun. Kur të mbërrihet te kamxhiku, atëherë nuk âsht mâ kal i mirë, ai âsht kal i keq! Kamxhiku, shoku karrocier i rrethit, të shërben ashtu, për hijeshi. Ai ty ta ngrehë prestigjin, si oficerit shpata... Në çdo kthesë bjeri burís. Kurdoherë që të shofish kambësorë, bjeri burís. Arabaxhís bjeri skaj mos e shtyj të ngratin të dali jashtë rruge. Nëse ndokush shef se arabaxhiu ka mbetë në baltë, nuk mund t'i grahi përpjetë, ose âsht thye dishka, ndalu që t'i ndihmojsh. Kështu e lyp puna dhe kjo duhet të futet edhe në ligj. Teposhtë e tepërpjetë kadale. Rueje dhe nderoje bagtín. T'i ruejsh mirë, këta janë kuaj të shtetit...

— ... Hi-hi-hi! Ky âsht Jevta nga Zdravinja. Kryetari i rrethit. Shif vetëm çfarë karroce e çfarë force ka. Edhe e ka meritue, vllau im! Nëse ai nuk âsht mundue dhe nuk ka punue, atëherë kurrkush nuk âsht mundue.

Jevta e shpiku edhe gërqen e fundit të rakís e shtyni mataren e shpraztë. Ajo tinglloi lehtë.

— ... Menjiherë duhet me i ndreqë rrugët e mira. Shteti pa rrugë të mira âsht shtet i mjerë. Pushteti që nuk i ndreqë rrugët, nuk âsht kurrfarë pushteti. Të shtrohen mirë, leqet të drejtohen, të shtrohen me gurë të thyemë dhe të ngjeshen me cilindra... Të gjithë nediqevsat, lotiqevsat dhe ata hajdutët e pulave çetnikët me i çue me thye gurë! Nuk lejon Jevta që të mundohen mâ kerraxhít. Nuk lejon! Pse kam luftue unë? A?... Të gjitha urat të jenë prej betoni... Në Rasinë ura të ndreqet... Po... ura... Ndalu aty! Pse kaq humnera... arabaxhija... Nuk mundet... Shkon... shkon... ura...

Jevta vetëm u kthye, ra përbrij votrës dhe menjiherë e zû gjumi. Zjarmi ishte djegë. Në kësollë ndëgjohej vetëm të krratunit e ngulshuem të gjumit të randë. Mbi peshqirin e bardhë, kishte mbetë darka e pahangrun: në helli tri copa mish, nji spec i nisun dhe disa copa buke kollomoqi. Te dera e kësollës rrinte e mbështetun pushka. Strajca me ushqim pranë saj.

... Heret n'agim shkonte kah spitali nji çetë Gjermanësh me nja dhetë lotiqevca dhe e çonte nji katundar të rrahun dhe të përgjakun të cilin dikush e kishte paditë se e dinte ku ishte spitali partizan dhe se ua çonte ushqimin me Jevtën. Katundari ishte i pafajshëm, nji gjâ të këtillë Jevta kurr nuk do t'ia kishte besue. E kishin kapë, rrahë, vû para mitrolozit dhe ai me të kotë niset tue mos dijtë as vetë se ku po shkon. Hasën në gjurmët në borë

dhe u nisen mbas tyne. Para kësollës në të cilën flente Jevta, Gjermanët vunë re shkëlqimin e zjarmit dhe u ndalën. Oficeri urdhënoi që të rrethohet kësolla.

Në kësollë ishte qetësi, vetëm zjarm nga cungu që digjej dridhej me flakëza lëvizëse. Jevtën e kishte zanë nji gjum i randë mamurllëku. U zgjue vetëm atëherë kur mbi te këcyen tre Gjermanë tue e kapë për kambësh dhe duersh, tue i ra grushta fëtyrës. Ai bërtiti, u mundue të largohet. Nji Gjerman e shtrëngoi për fyti; Jevtës iu zû fryma dhe i ra të fikët. E nxuerren në borë dhe ashtu si ishte i paktë ia lidhën duert përmbrapa.

Kur erdh në vehte, Jevta kukati:

— Ej, helm, qofsh mallkue... Uh, uh, Jevto, shka bane? Pavle, fëmijt e mi partizanë, au, shka bana!

Gjermanët e rrihshin pa pushim, i kërcnoheshin dhe i premtojshin se do t'ia falshin jetën nëse kallxonte se ku ishte spitali. Kurse ai gjëmonte dhe bërtitte:

— Nuk due t'ju kallxoj!... Kam gabue, jam plak... Mos u frigoni, fëmijt e mi, Jevta âsht shok i vetëdijshëm. Nuk due, nuk due!

— Fol, se ja ngreha gishtin! — nji Gjerman ia mbështeti revolverin në ball.

— Mëshooj! — Bërtiti Jevta dhe i shtrëngoi fulqít e padhambë.

Gjermani e ndezi përbrij veshit të tij. Mbas kësaj Jevta për nji kohë të gjatë nuk ndjeu se shka po i thonë, as që i ndiente të ramet.

Deri në të zbardhuem të dritës e torturuen. Mandej gjurmuen nëpër pyll rreth kësollës; gjurmë për në spital nuk kishte. Jevta çdo herë shkonte në tjetër drejtim dhe i ngatrronte me mjeshtri gjurmat.

Vonë në mëngjes Jevtën plak të torturuem dhe të rrahun sa s'ban, gjermanët e çuen poshtë malit. Atë mëngjes, ai, barí pa grigje, arabaxhí pa trupca dhe partizan pa pushkë, zbriti përgjithëmonë nga mali. Mbas tij, nga fëtyra e përgjakun pikonte gjaku nëpër borë; pikat ishin të vogla si dredhëzat e bjeshkës.

41

Mbas dy ditësh marshimi nga Morava, çeta e Pavlit prej afër dyqind vetësh, u bashkue nën Jastrebc me çetën e Vuksanit prej pesë vetësh. Takimi qe i prajtun, si në familje mbas ndonji fatkeqësije të madhe. Partizanët e vjetër netë të tana, të vetmuem, i kishin kalue tue u sjellë rreth shtëpijave.

Para agimit, Vuka, komandanti i ri i arradhës, urdhnoi nisjen. Po shkojnë në Jastrebc për me mbajtë mbledhjen e arradhës në të cilën do të diskutohet për çashtjen e Gvozdenit.

Kolona u nis përpjetë malit. Në fund të kolonës mbas Bojanës shkonte Pavli. Kur duelën mbi Lisina, Bojana duel nga kolona dhe u ndal. U ndal edhe Pavli.

— ... Qe, atje, te ata aha, para pesëmbëdhetë ditësh, ishim në pritë, — tha Bojana.

Pavli heshtte. Bojana u ndal pak, dhe shkoi në fund të kolonës.

Pavli kceu mbi stom dhe shiqoi rreth vehtes. Frynë jugu dhe uluron nëpër pyjet e ahave. Majet e verdha t'ahave luhaten sikur t'i përkëdhelëshin gishtat e padukshëm. Dielli prendonte mbrapa Jastrebcit të Vogël; nëpër borën kokrriz në ledinë të pyllës dukej shtegu i shkëlqyeshëm sikur n'ate moment dielli të kishte arrijtë mbi majen e errtë të malit. Në qiellin e kaltërt, përmbi Gjulicë, ngrihej nji shllungë e bardhë reshë të cilës era ia hiqte skajet fije fije të holla dhe i shtynte në hapsinën e butë e të kaltërt qiellore, e cila shtrihej mbi

Rasinin e Moravës, dhe atje matej mbi Sërbín. Përmbi Pavlin fluturoi nji grumbull sorrash, stërqokash, qokthash, laraskash dhe zogjësh të tjerë pylli, të dejuna nga kaltërsija, të ndezuna nga era dhe dielli i ri i kallnorit. Grumbulli i zogjëve, bërtiti, krrokati dhe u hudh në valët e erës.

Pavli, i shqetësuem, thithte thellë ajrin e pyllit që i vinte era lëvore ahit dhe shiqoi për nji kohë të gjatë kolonën partizane, e cila ngjitej kadalë malit përpjetë. Kurrnjiherë nji kolonë kaq e gjatë nuk ishte ngjitë përpjetë Jastrebcit.

Ai ishte ndalë dhe shiqonte kolonën, dhe i gëzueshëm u ngut kadale që ta mbërrijë. Dhe humbi në te.

Titulli i origjinalit
DALEKO JE SUNCE

Redaktorë
HASAN VOKSHI, TAJAR HATIPI

Redaktor teknik:
JANI GJINO

Korektor
ZEKIJE PALLAÇKA

Për Shtëpin botuese:
REMZI SHAHSIVARI

Madhësija 28 1/2 tabakë shtypi
Tirazhi: 3000 copë
Duel nga shtypi në Maj të vitit 1954

U shtyp në shtypshkrojën „Milladin Popoviq"
në Prishtinë

Së shpejti del nga shtypi romani „NËNA" prej Maksim Gorkit, i cili ka me u shitë në të gjitha librarit e Kosovë-Metohís, Maqedonís dhe Malit të Zí.

Libri âsht i përgatitun teknikisht shum mirë, me çmim të përshtatëshëm për masat e gjana.

„Mustafa Bakija"
Shtëpija botuese
Prishtinë